

ЗМІСТ

ІСТОРІЯ

Морозов О.В. Джерела митної політики Росії в українських губерніях (XVIII – XIX ст.) 3

Приймак О.М. Особливості інституціоналізації патронімічного комунікативного поля у південноукраїнському селі кінця XIX – початку XX століть 10

Якуніна А.О. Участь монархічних організацій України у виборах до державних Дум (1907-1913 рр.) 16

Вівчарик О.П. Початок діяльності польських соціалістів у березні-липні 1917 р. 22

Мотенко Я.В. Самоорганізація селянського руху у Харківській губернії (лютий-жовтень 1917 р.) 26

Троханяк О.С. Аналіз подій початкового етапу польсько-української війни з погляду Бережанщини 30

Дутчак В.В. Національне питання та національний рух у контексті подій 1917-1921 рр. на Катеринославщині та Херсонщині (Частина 1) 36

Сабадин А.О. Секція допомоги жінкам і дітям при українському громадянському комітеті в Чехословаччині (1921-1925 рр.) 40

Якунін В.К. Сталінізм: истоки, сущность, уроки истории. Историография (к 130-летию со дня рождения И.В.Сталина) (Часть 1) 45

ФІЛОСОФІЯ

Громов В.Е. Учение толтеков и наука Постмодерна на перекрестке дорог духовного поиска современного человека 50

Костюк Н.П. Проблемы пола в концепциях философов античности 56

Павлова Т.С. Філософсько-правові категорії у роботі Г.В.Ф. Гегеля «Йенська реалія філософія» 60

Майданюк І.З. Абсолютний авторитет справедливості у вченні Памфіла Юркевича 65

Радионова Н.В. Служение истине как опыт самопознания философа (на материале слобожанской философии XIX ст.) 69

Астахова Т.Г. До питання методології дослідження проблеми духовно-тілесного у філософії В.С. Соловйова та М.О. Бердяєва (компаративний аналіз) (Частина 1) 72

Товстоп'яtko Ф.Ф. Религиозная философия В.В. Розанова как личная трансценденция 76

Литинская О.Ю. Метафизические основания скептицизма. Опровержение скептической теории в работах Э. Гуссерля и Г.Г. Шпета 80

Еременко А.М. Мирча Элиаде и Френсис Фукуяма: «ужас истории» или «конец истории»? 83

Скиба Э.К. Теоретические дискуссии между феминизмом конца XX века и гендерной теорией 87

Пономаренко О.В. Образ вогню у християнському світобаченні 90

Родний О.В. Світ у дзеркалі сміху 94

Молодцов Б.И. Диалектика непосредственного и рефлексивного в выражении стоимостной формы экономического общественного единства 98

Чайка І.Ю. Особливості ігрових проявів у життєдіяльності сучасного суспільства 103

СОЦІОЛОГІЯ

Михайльова К.Г., Назарко О.І. Якість освіти як теоретична проблема: методологічні підходи до аналізу 108

Ядранський Д.М. Соціологія вільного часу, як складова соціології праці 114

Попад'їна Т.С. Методологія досліджень соціальних явищ за Б.О. Кістяківським 120

Агарков О.А. Соціальна інфраструктура як один з напрямків реалізації соціально-державного маркетингу 124

Безрукова О.А. Свообразие и модификация ответственности в современную эпоху 129

Согорін А.А. Теоретичні концепти та моделі соціологічного бачення ефектів масової комунікації 134

ПОЛІТОЛОГІЯ

Федух І.Д. Передумови і початковий етап трансформаційних процесів в Україні та Росії: порівняльний аспект 140

Юськів Б.М. Імперативи політики управління міжнародною міграцією в Україні 146

Рибалко С.В. Методологічні засади дослідження політико-інституційного впливу на реформування місцевого самоврядування в сучасній Україні 151

Рудакевич О.М. Взаємозв'язок національної ідентичності та культури в націєтворчому процесі 155

Кац Е.Я. Критерії ефективності політичної соціалізації трансформаційних суспільств 159

Осин В.В. Дисциплинарный аисторизм политической науки: институциональные параметры 163

Цокур Є.Г. Специфіка легітимізації влади в контексті двовимірної моделі класифікації політичних систем 168

Демішева І.О. Застосування теорій Чарльза Пірса та Чарльза Морріса до семіотичного аналізу політичного дискурсу 173

РЕЦЕНЗІЯ

Канцелярук Б.І. Рецензія на монографію Юськіва Богдана Миколайовича «Глобалізація і трудова міграція в Європі» 179

CONTENTS

HISTORY	Morozov O.V. Roots of Customs Policy of Russia in Ukrainian Provinces (18th – 19th)	3
	Pryjmack O.M. Peculiarities of Institutionalization of Patronymic Communicative Space in a South-Ukrainian Village in the End of the 19th – the Beginning of the 20th	10
	Yakunina A.O. Participation of Monarch Organizations of Ukraine in Election to State Dumas	16
	Vivcharyck O.P. The Beginning of Activity of Polish Socialists on March-April of 1917	22
	Motenko Ya.V. Self-Organization of Agricultural Movement in Kharkov Province (February-October of 1917)	26
	Trohanyack O.S. Analysis of Events of the Beginning Period of the Polish-Ukrainian War from the Point of View of Berezhanshchina	30
	Dutchack V.V. National Question and National Movement in the Context of Events of 1917-1921 on Katerinoslav and Kherson Provinces (Part 1)	36
	Sabadin A.O. Section of Help Women and Children Attached to Ukrainian Civil Committee in Czech Republic (1921-1925)	40
	Yakunin V.K. Stalinism: Roots, Nature, Historical Lessons. Historiography (To the 130-Anniversary J.V.Stalin) (Part 1)	45
	PHILOSOPHY	Gromov V.E. Toltec Doctrine and Postmodern Science on the Crossroad of Spiritual Search of Modern Human
Kostyuck N.P. Gender Problems in Doctrines of Antique Philosophers		56
Pavlova T.S. Philosophical-Law Categories in 'Jena Real Philosophy' by G.W.F.Hegel		60
Majdanyuck I.Z. Absolute Authority of Justice in the Doctrine of Pamphil Yurkevich		65
Radionova N.V. Service to Truth as the Experience of Self-Cognition of Philosopher (Based on the Material of Slobozhanskaya Philosophy in the 19th)		69
Astahova T.G. To the Question of Methodology of Researching of the Problem of Spiritual-Corporal in Philosophy of V.S. Solovjov and N.A. Berdyaev (Comparative Analysis) (Part 1)		72
Tovstop'yatko F.F. Religious Philosophy of V.V. Rosanov as Personal Transcendention		76
Litinskaya O.Yu. Metaphysical Foundations of Skepticism. Denial of Skeptic Theory in works of E. Husserl and G.G. Shpet		80
Eremenko A.M. Mircea Eliade and Francis Fukuyama: 'Horror of History' or 'End of History'?		83
Skiba E.K. Theoretical Discussions Between Feminism of the End of the 20th and Gender Theory		87
Ponomarenko O.V. Shape of Fire in Christian World Outlook		90
Rodnyj O.V. World in Mirror of Laughing		94
Molodtsov B.I. Dialectics of direct and reflective in expression of the cost form of economic public unity		98
Chajka I.Yu. Peculiarities of Game Manifestations in Vital Activity of Contemporary Society		103
SOCIOLOGY		Mykhajl'ova K.G., Nazarko O.I. Quality of Education as Theoretical Problem: Methodological Ways to Analysis
	Yadrans'ky D.M. Sociology of Free Time as a Part of Sociology of Labor	114
	Popad'jna T.S. Methodology of Researching of Social Phenomenon by B.O. Kistyakivs'ky	120
	Agarkov O.A. Social Infrastructure as One of Directions of Realization of Social-State Marketing	124
	Bezrukova O.A. Peculiarity and Modification of Responsibility in Contemporary Epoch	129
	Sogorin A.A. Theoretical kontsepts and models of the sociological seeing of effects of mass communication	134
POLITICAL SCIENCES	Feduh I.D. Preconditions and the Beginning Period of Transformational Processes in Ukraine and Russia: Comparative Aspect	140
	Yus'kiv B.M. Imperatives of Policy of Management of International Migration in Ukraine	146
	Rybalko S.V. Methodological Foundations of Researching of Political-Institutional Influence on Reforming of Municipal Self-Government in Contemporary Ukraine	151
	Rudakevich O.M. Interconnection Between National Identity and Culture in the Process of Creation of Nation	155
	Kats E.Ya. Criteria of Effective Political Socialization of Transforming Societies	159
	Osin V.V. Discipline Ahistorism of Political Science: Institutional Parameters	163
	Tsokur E.G. Specifics of Legitimization of Power in the Context of Binary Model of Classification of Political Systems	168
	Demisheva I.O. Using of Theories of Charles Pierce and Charles Morris in Semiotic Analysis of Political Discourse	173
	REVIEW	
	Kantselyaruck B.I. Review of Monograph of Yus'kiv Bogdan Mykolajovyck 'Globalization and Labor Migration in Europe'	179

ІСТОРІЯ

УДК 339.54(377)

О.В. МОРОЗОВ

ДЖЕРЕЛА МИТНОЇ ПОЛІТИКИ РОСІЇ В УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЯХ (XVIII – XIX ст.)

Морозов Олег Вікторович - доцент кафедри теорії та історії держави і права Академії митної служби України, кандидат історичних наук

У статті аналізується джерельний комплекс, який розкриває процес формування та реалізації російської митної політики на території українських губерній. А також запропонована авторська класифікація архівних документів, які дозволяють зрозуміти митні процеси XVIII – XIX ст. та їх роль для держави.

Ключові слова: історичне джерело, державний архів, масове джерело, митна статистика, торговельна статистика, методологія джерелознавства.

В статье анализируется источниковый комплекс, который раскрывает процесс формирования и реализации российской таможенной политики на территории украинских губерний. А также представлена авторская классификация архивных документов, которые позволяют понять таможенные процессы XVIII - XIX вв. и их роль для государства.

Ключевые слова: исторический источник, государственный архив, массовый источник, таможенная статистика, торговая статистика, методология источниковедения.

In article are analyzed historical documents which show process of formation and realisation of the Russian customs policy in territory of the Ukrainian provinces. And also author's classification of archival documents which allow to understand customs processes XVIII - XIX centuries and their role for the state is presented.

Keywords: a historical source, the state archive, a mass source, the customs statistics, the trading statistics, source study methodology.

© О.В. Морозов, 2010

Вивчення історії створення, структури, функцій та особливостей діяльності митних установ Російської імперії на території України в XVIII – XIX ст. потребує проведення ґрунтовного аналізу джерельного комплексу та формування комплексів митних діловодних документів. На жаль, джерелам з діяльності митних установ дослідниками приділялося недостатньо уваги, а тому на сьогодні досліджень з даного питання практично немає, за винятком архівних каталогів М. Кайданова, [8] роботи І. Шульги [24] і сучасних досліджень Ю. Головка [3]. Архіви митних установ згадуються дуже рідко і виключно у зв'язку з історією зовнішньої торгівлі, оскільки документи митниць використовувалися як джерело інформації або для укладання вторинних документів (звітів щодо стану торгівлі).

Такий стан досліджень вказаної проблематики робить актуальним дослідження джерельного комплексу, який би сприяв формуванню окремо-

го наукового напрямку з вивчення історії митних відносин в Україні.

Мета статті полягає у визначенні, вивченні, характеристиці та класифікації джерел і, в першу чергу, архівних, які дозволяють реконструювати історію діяльності митних установ на території України в імперський період.

Важливе місце в теоретичному та практичному розумінні посідає класифікація історичних джерел, тобто поділ усієї їх багатоманітної сукупності на групи за певною ознакою. Вона дає можливість виробити й успішно застосувати спільні для джерел кожної групи методи й прийоми дослідження.

Враховуючи специфіку нашого дослідження буде обрана видова класифікація, в основу якої покладена функція впливу джерела на різні сфери суспільних відносин. Видова класифікація дає можливість виявити і простежити також еволюцію джерел.

Таким чином, джерельна база дослідження це різноманітні архівні та опубліковані джерела. У загальному масиві документальних джерел слід розрізняти регламентовану й реальну джерельну базу. Під регламентованою слід розуміти документи, поява яких визначалась настановами вищих органів державної влади. У той же час до реальної джерельної бази можемо зарахувати документи, що з'явилися згідно з додатковими вимогами вищих органів влади; документація, поява якої стала наслідком економічних потреб населення українських земель у різні історичні часи [1].

Для вивчення процесів в Україні, пов'язаних з історією митних відносин, залучаються переважно письмові джерела – опубліковані та неопубліковані. Опубліковані джерела за принципом їх походження та цільового призначення доцільно розділити на такі групи: 1) публічно-правові (актові, які включають міжнародні договори, державне законодавство, процесуальні); 2) справочинні (розпорядчого, доповідного, звітного, облікового видів); 3) статистичні; 4) наративні.

У даному дослідженні характеризуються матеріали десяти українських і російських архівів: Центрального державного історичного архіву України у м. Київ (ЦДІАУК) – фонд 1395 «Управление Юго-Западного таможенного округа г. Радзивилов 1830 – 1912 гг.; 11 фондів (118, 1328, 126, 123, 1013, 122, 125, 119, 120, 121, 124) «Пограничные таможи» 1750 – 1756 гг.; фонд 442 «Канцелярия Киевского и Подольского, Волынского генерал-губернатора», фонд 736 «Киевской казенной палаты», які містять маловідомі документи, що розкривають різні напрями діяльності митних установ на південно-західному митному кордоні Російської імперії впродовж другої половини XVIII – початку XX ст.; фонди 339, 1153, 102 «Волынское жандармское управление», документи яких присвячені майже невідомому питанню – взаємодії митників і жандармів по боротьбі з політичною контрабандою. Важливе місце в ході дослідження займають документи присвячені зовнішньоторговельним операціям промисловців українських губерній. Саме через ці документи простежується вплив митно-тарифних заходів на економічні процеси. Це фонди 918 «Всероссийское общество сахарозаводчиков в г. Киев» 1899 – 1919 гг., фонд 2161 «Совет съезда горнопромышленников Юга России, г. Харьков». Державний архів Київської області представлений фондом 2 – документи якого розкривають діяльність київської митниці в XIX ст.

Матеріали Державного архіву Одеської області (ДАОО), що складають фонди митних установ починаючи з 1795 р. Це фонд 40 «Канцелярия начальника Одесского таможенного округа» 1811–1882 гг.; фонд 247 «Канцелярия начальника Южного таможенного округа» 1883–1911 гг.; фонд 41 «Одесская таможня» 1805–1920 гг.; фонд 88 «Одесская портовая таможня» 1795–1914 гг.;

фонд 87 «Внутренняя застава Одесского порто-франко» 1819–1859 гг. В їх числі матеріали про організацію митниць Одеського округу, укази Державної Ради і службові циркуляри департаменту зовнішньої торгівлі та департаменту митних зборів, звіти митних установ службове листування про організацію митного догляду і протидії контрабандній торгівлі, відомості про динаміку зовнішньої торгівлі в південному регіоні.

Державний архів Харківської області (ДАХО) – фонд 84, де зберігаються матеріали Харківської Головної складської митниці 1870–1918 рр. Державний архів Сумської області – фонд 218 «Сахарно-Акцизный Округ Харьковской губернии». Державний архів Хмельницької області містить документи про організацію та діяльність митниць Радзивилівського митного округу це фонди 309 і 378. Важливе місце в дослідженні історичного розвитку митниці на півдні України належить документальному потенціалу Державного архіву Миколаївської області – фонди 230 «Канцелярия Николаевского военного губернатора» 1805 – 1900 гг., фонд 222 «Николаевской городской Думы» 1797–1920 гг., фонди 264 «Николаевская таможенная застава» 1800–1862 гг., 266 «Николаевская портовая таможня» 1850 – 1919 гг., та фонди 265 «Очаковская таможенная застава» 1828–1917 гг., 414 «Очаковская портовая застава» 1792–1806 гг. Державний архів при Раді Міністрів Автономної Республіки Крим (далі – ДААРК) – фонди: 792, 369, 17 «Севастопольская портовая таможня» 1804–1918 гг. Таким чином матеріали українських архівів територіально наближені або збігаються з історичним розміщенням російської митної інфраструктури у досліджуваній нами період.

Російські архіви, де зосереджені матеріали центральних органів влади Російської держави, дозволяють визначити стратегічні напрями розвитку і діяльності митної системи в Україні. Документи російських архівів дозволяють сформулювати основні напрями економічної, торговельної, міграційної і відповідно митної політики в Азово-Чорноморському регіоні під час його колонізації наприкінці XVIII – на початку XIX ст. В Російському державному архіві давніх актів м. Москва (РДАДА) фонди Комерц-колегії нараховують більше 5000 одиниць зберігання і, як мінімум, кожна друга справа має відношення до зовнішньої торгівлі. В такій ситуації необхідна спеціальна методика відбору документів за визначеними ознаками. Справи, що зберігаються в архівах, можна розподілити на два основні типи. Перший тип – це масові джерела. Другий – справочинні документи. Серед масових джерел, під якими слід розуміти однотипні документи, для нас першочергові митні книги, що містять інформацію, прізвища підприємців, вид товарів, ціна, вартість, сума сплачених мит і так інше.

Справочинні документи також можна розподілити на дві групи. Це справи узагальнюю-

чого характеру – «зведені» і так звані «казуальні». До узагальнюючих справ належать відомості та звіти, що надходили у Сенат і відомчі колегії. Для нас найбільш важливі різного роду узагальнюючі відомості про товарообіг, експорт та імпорт товарів за один рік та за декілька років, кількість прибув-ших суден та їх національна належність, результати протидії контрабанді. Як правило вони скла-далися у митницях, губернських канцеляріях, магістратах і спрямовувалися до центральних органів влади. За видовою приналежністю це, як правило, були статистичні джерела [7, 326]. За-звичай ця інформація збиралась для підготовки рішень у сфері митної і зовнішньоторговельної політики. При всіх недоліках узагальнюючі відомості формують цілісну картину з будь-якого питання, що досліджується. Часто вони потре-бують і додаткової обробки. Іноді надзвичайний рівень узагальнення ускладнює дослідження. Так, у відомостях про товарообіг, як правило, наводяться сумарні показники з експорту та імпорту без розподілу по видах товарів.

Але більшість справ, що збереглися в архівах державних установ, – це справи зовсім іншого роду, вони майже не містять масових чи статисти-чних узагальнюючих даних, тому що вони сформувалися у результаті розгляду будь-яких конкретних випадків, судових позовів і так інше. У цьому зв'язку їх можна найменуванати «казу-альними». Матеріали такого виду можуть бути використані головним чином в якості прикладів. При цьому залишається питання, наскільки той чи інший випадок був типовим чи винятковим. Робити будь-які узагальнення на їх основі важко, це можливо лише при умові, що зустрічаються справи з типовими випадками і мають однакове вирішення.

Таким чином, з усіх типів архівних документів, що збереглися, необхідно надати перевагу масо-вим джерелам і справочинним матеріалам, що містять статистичні відомості. Тому що саме вони дозволяють сформувати достатньо об'єктивну кар-тину діяльності митної системи за різними напра-мами. А серед фондів РДАДА, які хронологічно і територіально відносяться до України, можна за-значити: 560, 276, 1261, 19, 16, 397.

Важливим джерелом для вивчення україно-російської торгівлі першої половини XVIII ст. є російські митні книги – документи митниць, що здійснювали процедури митного контролю по відношенню до товарів зовнішньої торгівлі. Ведення митних книг у Російській державі було скасовано лише в 1754-1755 рр., внаслідок митної реформи, яка скасовувала внутрішні митниці і в тому числі російсько-український митний кордон.[15] Митні книги містять ви-ключно важливі відомості про географію внутрішніх і міжнародних торгових зв'язків, асортимент товарів, обсяги торгівлі, ринкові ціни, соціальний склад купців, систему митно-го оподаткування. На цей час у фондах РДАДА

виявлено 1240 митних книг (вони охоплюють 152 міста та сільських населених пунктів по європейському кордону Росії). Більшість цих важливих документів була виявлена, рекон-струйована і стала надбанням наукової спільноти завдяки зусиллям відомого російського історика О.І. Раздорського. [16] Для дослідження вико-ристано матеріали курської митниці першої чверті XVIII ст. Вибір Курської митної книги пов'язаний наступними чинниками. Курськ першої половини XVIII ст. був одним з основних економічних центрів Півдня Росії, виконуючи роль торговельно-розподільчого вузла в системі товарних потоків Північ – Центр – Південь. За-вдяки географічному положенню Курськ ви-конував роль не лише великого торговельного центру, але й був важливим митним пунктом на російсько-українському кордоні. В місті була розташована прикордонна митниця, яка контро-лювала товарні потоки з України в Росію і у зво-ротному напрямку. В РДАДА знаходиться окре-мий документальний фонд № 1409, що налічує 341 одиницю зберігання за 1703 – 1758 рр. До-кументи Курської митниці дозволяють більш якісно реконструювати зовнішньоторговельні процеси в Гетьманській Україні, а також вони розкривають глибинні причини поширення митного правового поля Російської імперії на територію України.

Якщо фонди РДАДА розкривають процес розгортання російських митниць в Україні з другої половини XVIII ст. та формування їх сфер діяльності, то матеріали Російського дер-жавного історичного архіву (РДІА) у м. Санкт-Петербург містять документи доби сформованої, сталої структури митного відомства і дозво-ляють сформулювати як стратегію російської митної політики, так і напрями діяльності мит-ниць. Також матеріали РДІА, а саме фонди цен-тральних урядових установ, що були пов'язані із зовнішньою торгівлею, дозволяють визначити ступінь впливу митного регулювання на розви-ток галузей економіки і народне господарство в цілому. Ми зазначимо наступні фонди: 19 «Депар-тамент внешней торговли», 18 «Департамент ма-нуфактур и внутренней торговли», 21 «Департа-мент таможенных сборов», «Особое присутствие по вопросам о применении таможенного тарифа к товарам и по жалобам на решения Департамента таможенных сборов», 122 «Российская экспорт-ная палата», 95 «Учреждения по управлению тор-говым мореплаванием и портами».

Центральне місце у нашому дослідженні зай-мають опубліковані публічно-правові документи, що включають законодавчі акти, міжнародні до-говори, процесуальні акти, що регулювали різні аспекти митних відносин.

Важливою складовою актових джерел на-шого дослідження є міжнародно-правові акти – міждержавні договори, що регламентували і закріплювали зміни державних кордонів і, та-

ким чином, визначали митний кордон держав та новостворену митну інфраструктуру. А також міжнародні торговельні угоди, які відображали державний курс митної політики. До початку XIX ст. в Російській імперії міжнародні-правові акти не набували публічності і не друкувалися у відкритих виданнях. Лише з виходом у світ Повного Зібрання законів Російської імперії ці державні акти були там розміщені. Спеціалізовані збірники дипломатичних документів побачили світ завдяки старанням державного канцлера М.П. Румянцева. За дорученням Румянцева, М.М. Бантиш-Каменський у 1811 р. розпочав підготовчу роботу і у 1813 р. була видана I частина «Собрания Государственных грамот и договоров». Пізніше цю справу продовжило Міністерство закордонних справ, опублікувавши в 1821 р. «Документы для истории дипломатических сношений России с западно-европейскими державами от заключения всеобщего мира в 1814 г. до конгресса в Вероне» [5]. Морське міністерство видало у 1845 р. «Собрание трактатов, конвенций и других актов, заключенных Россиею с европейскими и азиатскими державами, а также с Северо-Американскими Соединенными Штатами». З 1874 р. розпочато видання Зібрання трактатів Ф.Ф. Мартенса – видатного юриста з міжнародного права. На відміну від інших це видання містило історичні нариси, підготовлені на основі звітів російських дипломатичних агентів. Також у період 1889 – 1896 рр. Міністерство закордонних справ опублікувало «Сборник действующих трактатов конвенций и соглашений, заключенных Россией с другими государствами и касающихся различных вопросов частного международного права» в 4-х томах. Серед подібних збірок дипломатичних документів, використаних у роботі, хотілося б особливо відмітити збірник договорів, де упорядком виступив професор Варшавського університету В.М. Олександренко. Це «Собрание важнейших трактатов и конвенций заключенных Россией с иностранными державами (1774–1906 гг.)» [22]. У даному випадку упорядник зібрав і упорядкував міжнародні угоди Росії за зазначений період часу за галузевим принципом. Такий підхід дозволив виділити міжнародно-правові акти, що регулювали зовнішньоторговельні відносини в окрему велику групу.

Підгрупу процесуальних актів складають митні статuti 1755, 1819, 1857, 1892, 1904, 1910 рр. Вони сприяють визначенню місця й ролі України в митній системі Російської імперії впродовж другої половини XVIII–XIX ст. Специфіка несення прикордонної митної служби, боротьба з контрабандою розкриті в «Сборниках циркуляров Отдельного Корпуса Пограничной стражи» [20], «Справочных книжках по личному составу Отдельного Корпуса Пограничной стражи» [23], «Учебник для рядовых стражников и объездчиков Отдельного Корпуса Пограничной Стражи» [10], «Пограничный надзор. Руководство для

старших на постах. Учебник для бригадных учебных команд Пограничной стражи» [9], «Пособие командиру отряда, вахмистрам и старшему поста для ведения словесных занятий на кордоне с нижними чинами Отдельного корпуса Пограничной Стражи о правилах службы пограничного надзора» [11].

До справочних, а це документи розпорядчого, доповідного, звітнього, облікового видів, віднесені неопубліковані джерела (матеріали державних та громадських установ, документи періоду XVIII – початку XX ст.). Їх можна класифікувати відповідно до видової належності, за принципом їх походження (Міністерство фінансів – Департамент митних зборів (ДМЗ) – митні округи – митниці; Комітет міністрів – канцелярії генерал-губернаторів – губернські земські управи – громадські об'єднання промисловців та купецтва), за принципом цільового призначення документів. В останньому випадку матеріали ДМЗ класифікуються так: 1) директивні документи (статuti, постанови, циркуляри Міністерства фінансів, що з'являлися у результаті виконання урядових програм митним відомством; накази та циркуляри ДМЗ для підпорядкованих митних округів та митниць); 2) положення та інструкції Міністерства фінансів, ДМЗ, що регламентували функціонування митної системи й установ, які взаємодіяли з ДМЗ, а саме: Міністерство торгівлі й промисловості, Державний банк, Міністерство внутрішніх справ; 3) звіти митниць, відділень ДМЗ перед вищими інстанціями про виконану роботу; 4) ділова документація та листування; 5) оперативна документація (вантажні оголошення, акцизні марки, форми статистичної звітності). Окремо можна згрупувати документи, що стосуються проблеми боротьби з контрабандою (іменні списки контрабандистів, звіти про хід боротьби з контрабандою, інформація про переміщення контрабанди тощо).

Ще раз наголошуємо, що наведена модель вирішує проблему класифікації джерел для XVIII – початку XX століття.

Аналіз матеріалів Департаменту зовнішньої торгівлі з 1864 р. Департаменту митних зборів, інших урядових та громадських установ, пов'язаних із впровадженням митної політики за принципом їх походження, дає можливість дослідити механізм дії всієї системи (уряд – Міністерство фінансів – ДМЗ – митниці – промислово-торговельні кола), тобто у вертикальному розрізі, простежити здійснення певних операцій у повному циклі. Водночас вона дає можливість історичної реконструкції механізму функціонування митних органів на території українських губерній у зазначений історичний період [4].

Отже, документація зазначених вище відомств та установ містить, у цілому, об'єктивну інформацію, вірогідність якої можна підтвердити й іншими історичними джерелами – звітами

різноманітних державних установ, особистими спогадами учасників тощо.

Окрему частину опублікованих джерел становлять документи офіційної митної та торговельної статистики. Статистика зовнішньої торгівлі належить до джерел, які широко використовуються в історичних дослідженнях різної проблематики, у тому числі й впливу митної політики на економічний розвиток країни. Без цього неможливо здійснити аналіз безпосередньо зовнішньої торгівлі: її структури, динаміки, основних напрямків, місця у господарчому житті країни. Крім того, статистика зовнішньої торгівлі використовується і як показник загальної характеристики економічного розвитку країни. При цьому слід урахувати історичний період входження українських земель до інших держав. У свою чергу, цей факт впливає і на джерельну базу. Це реєстрові книги Генеральної Військової Канцелярії XVII – першої половини XVIII ст. Офіційна статистика зовнішньої торгівлі Російської імперії. Перші щорічні статистичні звіти мали назву «Государственная торговля в разных ее видах» і видавались з 1802 по 1915 рр. У подальшому ця назва неодноразово змінювалась: з 1812 р. – «Государственная внешняя торговля в разных ее видах», у 1863–1869 рр. – «Виды государственной внешней торговли» і «Виды внешней торговли России», а з 1870 р. – «Обзор внешней торговли России по европейским и азиатским границам» [13]. У результаті аналізу архівних матеріалів з'ясувалося, що саме митна статистика знайшла своє пряме відображення у щорічних «пам'ятних книгах» губерній Російської імперії [14]. Ці видання, першоджерелом яких була митна статистика, містять великий обсяг інформації про економічний та соціальний розвиток, відбивають регіональний аспект зовнішньоекономічної діяльності. Також такі опубліковані статистичні джерела, як «Торговые бюллетни Киевской биржи», що містили інформацію про цінові характеристики ринку експортного цукру. Важливим джерелом експортно-імпоротної діяльності гірничодобувної промисловості є періодичні статистичні збірки «Каменноугольная промышленность Южной России в 1907 году», «Железородная промышленность Юга России в 1911 году», які видавались статистичним бюро Ради з'їзду гірничих промисловців, що знаходилась у Харкові, «Свод данных о фабрично-заводской промышленности в России за 1890 г.» [21].

Офіційними джерелами митної статистики були: щомісячні формуляри «Внешняя торговля России», які видавались з 1884 року; інший вид публікацій – ретроспективні збірки про зовнішню торгівлю Росії, що набули поширення з 80-х років XIX ст. Як приклад слід назвати «Краткий очерк внешней торговли и таможенных доходов России за 1856–1893 гг.», «Сведения об отпуске за границу российских товаров за 1869–1886 гг.».

Аналогічні джерела видано в 1886–1899, а також у 1900–1912 рр. Особливе місце серед видань займає «Сборник сведений по истории и статистике внешней торговли России», підготовлений В.І. Покровським у 1902 р., який охоплює найбільш важливі показники зовнішньої торгівлі протягом XIX ст. [19]. Аналіз архівних документів указує на те, що якісне ведення митної статистики суворо контролювалось департаментом митних зборів, а після набуття офіційного характеру вона була базою для прогнозів і звітів про економічний стан губерній. У митній статистиці кінця XIX – початку XX ст. було широко представлено регіональні особливості зовнішньоекономічної діяльності Росії, що дуже важливо для аналізу впливу митної політики на розвиток України.

Також до групи статистичних джерел ми можемо віднести «Военно-статистическое описание Российской империи». Військово-статистичний опис був виконаний обер-офіцерами російського Генерального штабу і включав усі 69 губерній. Описи виконувалися і видавались одночасно в період з 1837 по 1854 рр. Описи губерній складались з наступних інформаційних блоків: військовий та мобілізаційний ресурс губерній, економічний стан, зовнішня і внутрішня торгівля, фіскальні надходження, у тому числі митні. Із 69 томів у нашому дослідженні доцільно використати том X – «Югозападные губернии», том XI – «Новороссийские губернии, Бессарабская область», том XII – «Малороссийские губернии». Саме на території більшості зазначених губерній були розташовані митниці Радзивилівського, Скулянського, Одеського митних округів.

До офіційних статистичних джерел відносяться матеріали губернської і місцевої статистики: статистичні відомості, зібрані місцевими статистичними комітетами, статистична звітність портів, які обслуговували зовнішньоторговельні операції. Сюди можна віднести статистико-економічні огляди Херсонських портів Причорномор'я, видові характеристики товарів за вивозом та привозом, національний характер морського торговельного флоту, розподіл вантажів за місцем призначення тощо губернії, звіти про роботу Миколаївського, Одеського та Херсонського портів, звіти Одеського товариства торгівлі та мануфактур, огляди хлібної торгівлі. Окрім загального аналізу, вони дають багатий статистичний матеріал про обсяги зовнішньої торгівлі. Службові щорічні звіти підготовлені губернаторами. Губернаторські звіти в своїй структурі мали обов'язковий підрозділ, присвячений аналізу зовнішньої торгівлі губернії, прибуткам, у тому числі митним. Залучення офіційних статистичних джерел дозволяє реконструювати і відновлювати фіскальні показники діяльності митниць в умовах, коли митна статистика представлена лише узагальнюючими показниками [6].

У XIX ст. Міністерство фінансів Росії займає

центральне місце у формуванні та реалізації митної політики. Після реформ 1860-1870-х рр. робота Міністерства фінансів стала більш прозорою і гласною для суспільства. Популяризацією та роз'ясненням політики відомства займався спеціальний орган – Редакція періодичних видань Міністерства фінансів. Урядові заходи в сфері регулювання зовнішньої торгівлі і митної політики знаходили відображення на сторінках таких відомчих періодичних видань: «Указатель правительственных распоряжений по Министерству финансов» (1864 – 1885 рр.), «Вестник финансов, промышленности и торговли», «Русское экономическое обозрение» (1897–1906 рр.), «Сборник сведений и материалов по Министерству финансов» з 1868 р. змінив назву на «Ежегодник Министерства финансов», «Торгово-промышленная газета» (1893–1910 рр.). Як джерела, ці видання цікаві тим, що публікували офіційні матеріали з різних питань економіки, зовнішньої торгівлі. Ці матеріали дозволяють визначити мотиви видання нових законів у галузі економіки і фінансів, у сфері митно-тарифного регулювання [18]. На губернському рівні цей вид джерел був представлений місцевими періодичними виданнями, що містили комерційні розділи. Це такі видання як «Вольские Губернские Ведомости», «Житомирский листок», «Николаевская газета», «Николаевский курьер», «Южанин», «Юг» (Херсон), «Одесский листок», журнал «Вестник сахарной промышленности» та інші.

Наративні джерела представлені мемуарною літературою, до якої належать спогади іноземних дипломатів; іноземців, що виконували службові завдання на території українських губерній у різні історичні періоди; державних діячів, пов'язаних

професійно з митною справою та політикою. На нашу думку, слід відзначити мемуарну спадщину О.Р. Воронцова, [17] М.С. Мордвінова, [12] С.Ю. Вітте, [2] безпосередньо пов'язаних із реалізацією митно-тарифної політики. Попри всю фрагментарність висвітлення в них питань стосовно митної політики XIX ст., вони мають непересічні відомості, які дають можливість заповнити прогалини в інформаційному просторі дослідження.

В той же час робота з джерельним комплексом виявила наступні проблемні моменти. Так документи, що розкривають заходи протидії контрабанді, представлені не єдиним комплексом, а розпорошені по різних архівах, інформація по тривалих історичних періодах взагалі не збереглась. Тому ми можемо визначити лише загальні тенденції і узагальнюючу динаміку розвитку контрабандного промислу та боротьби з ним. Це, у свою чергу, ускладнює реконструкцію результатів боротьби з контрабандою на губернському рівні. Подібна ситуація спостерігається і при відновленні системи фінансування митниць у різні історичні періоди, що необхідно для визначення співвідношення витрат на утримання митниць із загальних витрат держави на фіскальні органи. Але використання непрямих джерел частково компенсує зазначені труднощі і дозволяють знаходити шляхи вирішення завдань дослідження.

Таким чином, репрезентований джерельний комплекс створює інформативну, нормативно-правову, статистичну і соціологічну базу для вирішення завдань дослідження і формулювання перспективних наукових напрямків та методики їх вирішення.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Бойко А.В. Джерела з соціально-економічної історії Південної України останньої чверті XVIII століття: Автореф. дис... д-ра істор. наук: 07.00.06 / А.В. Бойко / Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського. – К., 2001. – 37 с.
2. Вітте С.Ю. Воспоминания: Т.1. (1849 – 1894). Детство. Царствования Александра II и Александра III.; Т.2. (1894 – октябрь 1905). Царствование Николая II.; т.3. (17 октября 1905 – 1911). Царствование Николая II. – М. : Изд-во соц.-экон. лит.-ры, 1960. 27
3. Впровадження та розвиток митної мережі на півдні України (остання чверть XVIII – перша половина XIX ст.): Зб. док. і матеріалів / [Авт. упор. Ю.І. Головка, В.В. Ченцов.] – Дніпропетровськ: АМСУ, 2002.
4. Высшие и центральные государственные учреждения России. 1801 – 1917. Т.2.: Центральные государственные учреждения. Министерство внутренних дел. Министерство юстиции. Министерство финансов. Министерство торговли и промышленности. Государственный контроль / [составители: Б.М. Витенберг, Н.М. Корнева, Т.Г. Любарская, З.И. Перегудова]. – СПб.: Наука, 2001. – С.122.
5. Документи для історії дипломатических сношень Росії з западно-європейськими державами от заключенія всеобщего мира в 1814 г. до конгресса в Вероне. – СПб. : Министерство ин. д., 1821. – В 2 т.
6. Звіти подільських губернаторів (кінець 1860-х – середина 1880-х рр.): Збірка документів / [Автори-упорядники, передмова, коментарі Ю.С. Земський, В.В. Дячок]. – Хмельницький : ХНУ, 2007. – 127 с.; Статистико-економічний обзор Херсонской губернии за 1913 год. – Херсон, 1915; Статистические сведения о Николаевском хлебном экспорте в 1910 – 1913. – Николаев; Статистические сведения по экспорту зерна, 1907–1908 гг. // Николаевский биржевой контроль. – Николаев, 1908;
7. Источниковедение. Теория. История. Метод. Источники российской истории. – М. : Наука, 1998. – 532 с.
8. Кайданов Н. Систематический каталог делам Департамента внешней торговли, хранящимся в Архиве Департамента таможенных сборов Н. Кайданов. — СПб.: Типография В. Киршбаума, 1887. — 645 с.
9. Крестовский А.В. Пограничный надзор. Руководство для старших на постах. Учебник для бригадных учебных команд Пограничной стражи / А.В. Крестовский. – СПб. : Типография Штаба Корпуса Пограничной Стражи, 1889. – 145 с.
10. Крестовский А.В. Учебник для рядовых стражников и объездчиков Отдельного Корпуса Пограничной Стражи. Пособие старшему поста для ведения на кордоне одиночной строевой подготовки нижних чинов / А.В. Крестовский. – СПб. : Типография Штаба Отдельного Корпуса Пограничной Стражи, 1897. – 245 с.
11. Крестовский А.В., Коновалов А.А. Пособие командиру отряда, вахмистрам и старшему поста для ведения словесных занятий на кордоне с нижними чинами Отдельного корпуса Пограничной Стражи о правилах службы пограничного надзора / А.В. Крестовский, А.А. Коновалов. – СПб. : Типография Штаба

- Корпуса Пограничной Стражи, 1889. – 163 с.
12. Мордвинов Н. С. Записки для памяти // Архив графов Мордвиновых. – СПб., 1903. – Т. IX. – С. 9.
 13. Обзоры внешней торговли России по европейской и азиатской границам за 1900 год. – СПб., 1902.; за 1901 год. – СПб., 1903.; за 1902 год. – СПб., 1904.; за 1903 год. – СПб., 1905.; за 1904 год. – СПб., 1906.; за 1905 год. – СПб., 1907.; за 1906 год. – СПб., 1908.; за 1907 год. – СПб., 1909.; за 1908 год. – СПб., 1910.; за 1909 год. – СПб., 1911.; за 1910 год. – СПб., 1912.; за 1911 год. – СПб., 1913.; за 1912 год. – СПб., 1914.; за 1913 год. – СПб., 1915.; за 1914 год. – СПб., 1916.
 14. Памятная книга Екатеринослава. 1914 год. – Екатеринослав, 1914. – 432 с.; Памятная книжка Таврической губернии. 1915 год. – Симферополь, 1915. – 443 с.; Сборник статистических сведений по Хотинскому уезду Бессарабской губернии. – Москва: изд. Хотинского земства, 1886. – 324 с.
 15. Полное собрание законов Российской империи. Т. 13: 1749 – 1753. – СПб. : Канцелярия Его Императорского Величества, 1830. - № 10164. – С. 947 – 953.
 16. Раздорский А.И. Книга таможенного и питейного сбора Курска и Курского уезда 1720 г. Исследование. Тексты. Комментарии / [А.И. Раздорский]. – СПб. : «Дмитрий Буланин», 2007. – 622 с.
 17. РГАДА, ф. 1261, оп. 1, д. 23, 27,31, 613, 625, 655, 701, 751. 761, 790, 840, 2345. 2926; оп. 3, д. 723, 1432, 1483.
 18. Российский государственный исторический архив, ф. 564, оп. 1, д. 1, лл. 1 – 356.
 19. Сборник статистических сведений по истории и статистике внешней торговли России/ [редактор В.И. Покровский]. – СПб. : Министерство финансов, 1902. – В 2-х т.; Семенов А. Изучение исторических сведений о российской внешней торговле и промышленности с половины XVIII столетия по 1858 г. / Семенов А. – СПб. : В Типографии II-го Отделения Собственной Его Импер.Велич. Канцелярии, 1858. – 381 с.; Золотарев А.М. Записки военной статистики России / А.М. Золотарев. – СПб. : Типография С.Н.Худякова, 1894. – 608 с.
 20. Сборниках циркуляров Отдельного Корпуса Пограничной стражи за 1896 г. – СПб. : Типография Штаба Отдельного Корпуса Пограничной Стражи, 1897. – 275 с.13
 21. Свод данных о фабрично-заводской промышленности в России за 1890 г. – СПб. : Издание департамента торговли и мануфактур М. Ф., 1892. – 278 с.
 22. Собрание важнейших трактатов и конвенций заключенных Россией с иностранными державами (1774 – 1906 гг.) / [авт. составитель А.Н. Александренко]. – Варшава. : Типография Варшавского Учебного Округа, 1906. – 584 с.
 23. Справочная книжка по личному составу Отдельного Корпуса Пограничной Стражи с кратким квартирным и штатным расписанием и алфавитом постов сего Корпуса. – СПб. : Типография Штаба Отдельного Корпуса Пограничной Стражи, 1902. – 266 с.14
 24. Шульга І.Г. Документи митниць як джерело до вивчення торгівлі на Україні у XVIII столітті / І.Г. Шульга // Архіви України. — № 6. — 1975. — С.60 – 63.

УДК 94 (477.7) – 058. 232. 6: 316.77 «18/19»

О.М. ПРИЙМАК

ОСОБЛИВОСТІ ІНСТИТУЦІОНАЛІЗАЦІЇ ПАТРОНІМІЧНОГО КОМУНІКАТИВНОГО ПОЛЯ У ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКОМУ СЕЛІ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТЬ

Приймак Олег Миколайович – докторант кафедри джерелознавства, історіографії та спеціальних історичних дисциплін Запорізького національного університету, доцент, кандидат історичних наук

На основі міждисциплінарного підходу в історії в статті розкривається питання формування у південноукраїнському селі кінця ХІХ – початку ХХ ст. патерналістської моделі комунікації у сфері соціального призначення. Автор аналізує соціально депривовані та потребуючі подальшої соціалізації групи селянства як поліоб'єкт установ державного призначення та опіки. Визначено, що вони охоплювали своєю діяльністю лише п'яту частину потенційного поліоб'єкта соціальної опіки. Останнє створювало умови для розвитку у південноукраїнському селі соціальної маргіналізації.

Ключові слова: патронімія, соціальне призначення, соціальноорієнтована діяльність, земство, селянство.

На основе междисциплинарного подхода в истории в статье раскрывается вопрос формирования в южноукраинском селе конца ХІХ – начала ХХ вв. патерналистской модели коммуникации в сфере социального призрения. Автор анализирует социально депривованные и нуждающиеся в последующей социализации группы крестьянства как полиобъект учреждений государственного попечительства. Определенно, что они охватывали своей деятельностью лишь пятую часть потенциального полиобъекта социальной опеки. Последнее создавало условия для развития в южноукраинском селе социальной маргинализации.

Ключевые слова: патронимия, социальное призрение, социальноориентированная деятельность, земство, крестьянство.

A publication is devoted to the problem of becoming of practice of social pedagogic and social work in rural locality of South Ukraine on the border of ХІХ – ХХ ages. An author analyses socially deprivation and needing subsequent socialization of group peasantries as poliobjekt establishments of state help. Certainly, that it engulfed the activity only fifth part of potential poliobjekt of social guardianship. It created terms for development in the village on the South of Ukraine social marginalization.

Keywords: patronimiya, contempt, social activity, zemstvo, peasantry.

© О.М. Приймак, 2010

Розвиток сучасного українського суспільства неможливий без розбудови дійової системи практик соціальної роботи та соціальної педагогіки. Важливим у цьому контексті є використання історичного досвіду періоду формування закритої системи соціального призначення. Разом з цим, дослідження останньої неможливе без розкриття питання бачення патронажними та благодійними установами того часу соціальних меж об'єкта опіки або тих контактних цільових груп, які потребували допомоги. Актуальним, у цьому контексті, виступає не лише пошук загальнодержавних тенденцій, але й регіональних особливостей.

Мета статті полягає у дослідженні стану патронімічного комунікативного поля, як складової сільського соціального простору Півдня України кінця ХІХ – початку ХХ століть. При цьому слід зазначити, що патронімічною, або полісуб'єкт-поліоб'єктною, комунікацією в досліджуваній період були охоплені державні, відомчі, церковні установи опіки й призначення, з одного боку, та лише незначна частка потребуючих соціальної допомоги селян з іншого. Але

такий стан речей цілком відповідав сутності соціальної складової аграрної політики уряду Російської імперії.

У розвитку історіографії досліджуваної теми можна виокремити два етапи. Перший з них, у хронологічному відношенні, збігається з межами досліджуваного у статті періоду. Як правило, автори публікацій того часу були співробітниками установ земської, маріїнської та філантропічної організаційних систем призначення. Виходячи з принципу практичної значущості своєї діяльності, вони розкривали питання загострення епідеміологічної ситуації на селі, причин зростання серед селян кількості фізично та психічно хворих, а також проблеми розвитку законодавчої бази соціальної опіки. Важливе місце в історіографії першого етапу займає також комплекс робіт, що містять практичні рекомендації з оптимізації або вдосконалення діяльності установ сфери соціального призначення. Найбільший внесок у розкриття досліджуваної теми зробили в той час такі дослідники та державні діячі, як Д.М. Жбанков, К.К. Грот, В.І. Гер'є, Є.Д. Максимов, І.І. Кабат та інші.

Внаслідок специфіки політичного, соціального та соціокультурного розвитку за часів існування СРСР відбувся розрив традиції в дослідженні питання соціального призріння царської Росії. Відновлення наукового інтересу до останнього відбулося лише в 90-х рр. XX століття. Тобто другий етап у розвитку історіографії з теми пов'язаний із виникненням в країнах пострадянського простору соціальної роботи як галузі практичної, теоретичної та освітньої діяльності. У зв'язку з цим сучасні наукові праці, в яких розкривається питання сутності та змісту соціального призріння у південноукраїнському селі кінця XIX – початку XX століть, умовно поділяються на дві групи. Перша з них – це монографії або підручники з історії соціальної роботи, у змісті яких досліджуване у статті питання характеризується як один з етапів генези форм суспільної опіки та благодійності в царській Росії чи на Україні. Такі автори, як М.В. Фірсов, К.В. Кузьмін, Б.А. Сутирін, А.Г. Горілий підкреслюють наявність у системі призріння того часу декількох складових – земської, маріїнської, філантропічної, церковної та громадівської. Вони не звертають уваги на наявність регіональних відмінностей у реалізації технологій соціальної допомоги, а констатують факт станового характеру діяльності благодійних установ. Разом з цим, автори другої, історико-краєзнавчої, групи робіт також звертаються до теми цієї публікації лише опосередковано. Найбільш повно, в цьому контексті, розкриті питання діяльності на Півдні України земських установ. В роботах А.І. Лохматової, А.І. Карагодіна, М.В. Герасименко, Н.М. Рубан, О.М. Обметко соціальна опіка розглядається як один з напрямків земської діяльності, який, до того ж, у порівнянні з просвітництвом, агрономією, санітарією, не отримав у південноукраїнських губерніях значного розвитку. Тобто, питання ролі та місця серед південноукраїнського селянства соціально депривованих груп та інституціоналізації останніх на рубежі XIX – XX століть як поліоб'єкта призріння патронімічного типу не стала на сьогодні предметом наукового пошуку. Аналізу в науковій літературі підлягали лише напрями та технології полісуб'єкта соціального призріння регіону досліджуваного періоду.

Важливим у цьому контексті є визначення моделі соціального призріння, що існувала у сільській місцевості Півдня України наприкінці XIX – початку XX століть. Предметом обміну в ній була та цілеспрямована дія, що у сучасному суспільстві отримала назву соціальної послуги. Відтак заслуговує уваги проблема позиціонування та соціальної статусності тих контактних цільових груп, які перебували у комунікативній взаємодії. Головними рисами існуючого в цих умовах комунікативного поля були деінституціоналізованість регуляторної основи функціонування та полісуб'єкт-полі-

об'єктний характер взаємодії учасників.

Нормативно-правова регламентація сфери соціального призріння у сільській місцевості Півдня України являла собою регіональне відображення загальнодержавного кодифікованого поля. Дії надавачів та отримувачів соціальної допомоги, в цьому контексті, регулювалися Статутом про громадське призріння, що був затверджений за часів правління імператриці Катерини II, й на кінець XIX століття вичерпав свій потенціал. Внаслідок чого справа благодійності була позбавлена загального плану розвитку й мала, на думку сучасників, випадковий характер. Крім того, на всіх адміністративних рівнях призріння розглядалося не як обов'язок, а як право державних, відомчих чи земських установ. Останні, в свою чергу, фінансували визначену сферу виходячи із залишкового принципу – не більш ніж 1,5-2,5% від свого бюджету [10, 392-393]. У досліджуваний період, з 1892 й до 1910 рр., існував лише проект закону про суспільне призріння, який перебував у стадії обговорення та доробки в комісії під керівництвом К.К. Грота, на з'їздах лікарів, земських діячів та освітян. Тобто, надання соціальної допомоги відбувалося не на основі цілераціональних норм, а виходячи з відчуття здорового глузду, інтуїції тощо.

У досліджуваний період відносини у комунікативному полі соціального призріння сільської місцевості Півдня України носили суб'єкт-об'єктний тобто патронімічний характер. Депривовані групи селянства регіону виступали як поліоб'єкт допомоги. Умовно серед них можна виокремити дві типові спільності – постійно та тимчасово нужденних. До першої належали такі категорії сільських мешканців як фізично, психічно хворі, каліки, люди похилого віку, сироти, вдови з дітьми та жінки з незаконнонародженими дітьми. Другу групу склали селяни (та члени їх родин), які з певних причин не мали роботи та достатнього заробітку, постраждали від природних чи епідемічних надзвичайних ситуацій, а також працездатні особи, які знаходилися у виключних або ускладнених обставинах (переселенці, відхідники). Визначені групи селянства мали різний рівень дисперсності й виступали в регіоні традиційним поліоб'єктом соціального призріння. Разом з цим, наприкінці XIX століття поряд з депривованими спільностями селянства помітними стали й групи соціально-паталогічного характеру – хронічні п'яниці, жінки легкої поведінки та особи звільнені з місць ув'язнення [7, 5-7].

Слід також звернути увагу на той факт, що до складу функцій патронімічної моделі соціальної роботи та соціальної педагогіки входить забезпечення та підвищення не лише фізичного, але й соціального здоров'я суспільства. Невід'ємною складовою останньої виступає ліквідація неписьменності й допомога дітям. Тому з кінця XIX століття сільське населення південноукраїнських

губерній дошкільного та шкільного віку також розглядалось як об'єкт соціальної опіки та призріння.

Одним з найбільш важливих при аналізі поліоб'єкта соціального призріння є питання про його кількісний склад та структурованість. На жаль, депривовані групи південноукраїнського селянства, як колективний отримувач соціальної допомоги, не завжди були у досліджуваній період предметом статистичного опису. Цей факт пов'язаний з недостатньою інституціоналізацією типових ознак приналежності окремих індивідів до визначених соціальних категорій, а також з тим, що інтерес до них з боку земських статистів перебував лише на стадії формування. Тому ми можемо виокремити та кількісно охарактеризувати лише найбільші або гротескні групи, які визначилися у південноукраїнському селі як депривовані.

Щороку аграрний сектор Півдня України приймав від 500 до 700 тисяч місцевих та прибулих сільськогосподарських робітників. Відхідництво в регіоні мало масовий й сезонний характер [12, 41-42]. Учасники цього типу територіальної мобільності належали до найнижчих прошарків селянства, мешкали у злиднених умовах й нехтували санітарно-гігієнічними нормами життя. Дуже часто відходники були носіями різноманітних інфекційних хвороб [18, 4-6]. Близько до відходників за характером виникнення була й група невдалих переселенців. Чисельність її зросла в роки Столипінської аграрної реформи. Внаслідок відсутності земельних ділянок у регіонах заселення, втрат на шляху до них, нестачі коштів при створенні господарства на новому місці протягом 1906-1917 рр. до південноукраїнських губерній повернулося близько 83 тисяч селян [8, 64]. При цьому до Катеринославщини повернулося 19%, до Херсонщини – 24% та до Таврійської губернії – 18% прямих переселенців [23, 110]. Такі селяни, згідно із звітами земських кореспондентів, являли собою гіркий приклад зубожіння й людської біди [14, 38].

Одним з наслідків капіталізації аграрного сектора Півдня України стала криза традиційної сім'ї. Найбільш широко це соціальне явище охопило нижчі прошарки сільського населення. У цьому зв'язку крайні вікові групи сільської бідноти регіону – діти (близько 9%) та літні люди (близько 4%) [5, 88]. – опинилися на межі ексклюзії та потребували догляду. До них слід також додати ще й 29820 (0,4%) [21, 118, 122, 126] фізично та психічно хворих представників південноукраїнського селянства, серед яких найбільш часто зустрічалися сліпі (12,3 осіб на 10 тисяч), глухонімі та німі (12 осіб на 10 тисяч), а також психічно хворі (10 осіб на 10 тисяч) [24, 9].

Урбанізаційні процеси та «вивільнення» селянства від землі призвели, наприкінці XIX – початку XX століть, до зростання в європейських губерніях Російської імперії такого соціального

явища, як злочинність. Помітного розвитку остання набула саме у великих містах й губернських центрах. Разом з цим, на території переважно селянського Півдня України показник її не був високий. Так, наприклад, у 1902 р. на Катеринославщині було засуджено лише 1291 особу, на Херсонщині – 1671 та у Таврійській губернії – 832 [4, 536-539]. Відповідна кількість засуджених щорічно звільнялася й потребувала соціальної реабілітації.

Відтак, наприкінці XIX – початку XX століть, близько 800-900 тисяч мешканців сіл Півдня України, 65-70% з яких були немісцевими відходниками, у тій чи іншій мірі потребували соціальної допомоги. Їх статус в існуючій моделі соціального призріння може бути охарактеризований як поліоб'єктний. На користь цієї думки свідчать дисперсність соціально депривованих груп, низький рівень самоідентифікації їх представників як замовників соціальної допомоги, дистанційованість від надавача останньої, схильність до традиційних форм призріння, концентрація на задоволенні вітальних потреб.

Другим сегментом досліджуваного комунікативного поля був полісуб'єкт соціального призріння. Як і в інших регіонах Російської імперії, на Півдні України він мав складну структуру, декілька центрів підпорядкування та генерування допомоги. Остання, у функціональному відношенні, визначалася не як обов'язок, а як право, тому й фінансувалася за залишковим принципом. До того ж, благодійність чи допомога на той момент мали ознаки становості.

На рубежі XIX – XX століть на території південноукраїнських губерній існувало декілька інституціоналізованих організаційних структур, до складу соціальної місії яких входило призріння. Найбільш чисельною серед них було земство, що адміністративно підпорядковувалося Міністерству внутрішніх справ; у регіоні також діяли органи Імператорського Чоловеколюбивого товариства та заклади Товариства імператриці Марії Федорівни [25, 203]. Всі установи, що діяли в регіоні під егідою цих трьох підсистем, умовно поділялися на дві групи. Соціальна допомога для дорослих надавалася в богадільнях, притулках, фельдшерських пунктах, безкоштовних та дешевих лікарнях, лікарнях для прибулих відходників, безкоштовних аптеках, народних кухнях, їдальнях. Для дітей та підлітків були відкриті виховні будинки, виправно-виховні притулки, притулки для дітей-калік, ясла, елементарні, початкові, приходські, ремісничі, професійні, рукодільні школи та училища, спеціалізовані освітньо-медичні заклади [1, 14]. Всього у сільській місцевості Півдня України існувало близько шести тисяч установ, діяльність яких була прямо чи опосередковано пов'язана з соціальним призрінням.

На території Катеринославщини на початку XX століття у досліджуваній сфері функціонувало

266 санітарно-профілактичних та 1717 освітніх й освітньо-виховних закладів. Хоча більша частина установ першої підгрупи була розташована в містах, відсоток селян, що отримали в них медичну, санітарну, соціальну, профілактичну допомогу, був достатньо високий. До того ж, із 103 аптек у сільській місцевості губернії знаходилося 25, а із 4578 лікарняних ліжок 3376 були розташовані у сільських медичних пунктах [23, 18]. Останні мали незначну площу, бо в середньому на одну сільську лікарню припадало від 18 до 25 місць. Ареал обслуговування однієї такої лікарні чи фельдшерського пункту охоплював площу 346 квадратних верст [6, 158], що ускладнювало діяльність її персоналу. Освітні та освітньо-виховні заклади на Катеринославщині організаційно підпорядковувалися Святійшому Синоду (635), Відомству імператриці Марії Федорівни (4) та Міністерству народної освіти (1078) [22, 180]. Провідна роль в останніх щодо питання опіки відводилася місцевому земству. Слід також додати, що щільність установ, до функцій яких входило соціальне призіння сільського населення в різних повітах Катеринославщини, була неоднаковою. Позитивно, в цьому контексті, від інших адміністративно-територіальних одиниць губернії відрізнялися Катеринославський, Олександрівський, Верхньодніпровський та Бахмутський повіти [11, 100-116].

Із 2208 установ Херсонської губернії, до функцій яких входило соціальне призіння, 1882 (85,2%) були освітньо-виховними, а 326 (14,8%) – санітарно-профілактичними. При цьому 1201 (54,3%) установа першої групи підпорядковувалися Міністерству народної освіти й заходилися під прямим патронатом земства, 659 (29,8%) були структурно підлеглими Святійшому Синоду й 6 (0,2%) Маріїнському відомству [22, 180]. Як і на Катеринославщині кількість санітарно-профілактичних установ з функцією соціальної допомоги була в Херсонській губернії набагато меншою, ніж освітньо-виховних закладів. З них у сільській місцевості знаходилося 33 аптеки, й 105 сільських лікарень з 2647 ліжками для хворих. Але якщо на Катеринославщині знаходилося лише 2 притулки для психічно хворих, то на Херсонщині їх було 5 [6, 158]. До того ж, на території обох цих південноукраїнських адміністративних одиниць функціонували ще й лікувально-продовольчі пункти для сезонних сільськогосподарських робітників кількістю відповідно 18 та 22 [3, 49].

На території Таврійської губернії з функцією соціального призіння на початку ХХ століття діяло 1682 організації. З них 1496 були освітньо-виховними й підпорядковувалися Відомству імператриці Марії Федорівни (1), Святійшому Синоду (480), Міністерству народної освіти (1017). Разом із цим, із 186 санітарно-профілактичних установ у сільській місцевості знаходилося лише 4 з 83 аптек, жодної лікарні для психічно хворих

та 6 зі 102 лікарень із загальною кількістю 139 ліжок [22, 180]. Втім, така відмінність Таврійської губернії від інших південноукраїнських губерній від інших південноукраїнських губерній пояснюється входженням до її складу півострова Крим, на території якого й знаходилася більша частина медичних та санітарно-профілактичних закладів. Тобто, лікарні та аптеки знаходилися переважно у сільській місцевості Бердянського та Мелітопольського повітів.

Відтак організаційна структура полісуб'єкта соціального призіння була у сільській місцевості Півдня України, у досліджуваний період, достатньо складною й мала декілька центрів підпорядкування. Домінування в ній освітньо-виховних закладів над санітарно-профілактичними відображало загальну тенденцію розвитку опіки та соціальної допомоги в державі. Особливість регіону полягала в наявності серед закладів призіння порівняно меншої частки богаділень та лікарень для психічно хворих, а також функціонуванні лікарняно-продовольчих пунктів для відхідників. Разом із цим, інституціоналізація системи соціального призіння на території південноукраїнських губерній відбувалась уповільнено, без стратегічного плану розвитку та збереження значної дистанції щодо об'єкта допомоги, тобто селянства.

Аналіз полісуб'єкта призіння неможливий без детальної характеристики його якості кадрового складу. Наприкінці ХІХ – початку ХХ століть, останній, на Півдні України, був досить різнобарвним, й чисельно коливався на повітовому рівні.

З кінця ХІХ століття санітарно-профілактична сфера призіння перебувала на Півдні України у процесі трансформації. Відбувався перехід від роз'їзної до стаціонарної системи медичного та санітарного обслуговування сільського населення, що сприяло позитивним змінам у співвідношенні лікарського, фельдшерського та акушерського персоналу. Вже на початку ХХ століття в середньому по регіону на кожні 10 тисяч мешканців сільської місцевості припадало 2,2 лікаря, 2 фельдшера та 2,2 акушера. Вигідно в цьому контексті виділялися Катеринославський, Олександрівський, Херсонський, Ананіївський, Одеський та Бердянський повіти, в яких показник забезпечення кваліфікованими лікарями дорівнював 3,5:10000 (при загальнодержавній нормі 1:25000). При цьому в деяких із цих адміністративно-територіальних одиницях земства практикували прийняття на роботу резервних лікарів, що могли б, у разі потреби, замінити штатних колег. Катеринославське та Херсонське земства широко використовували практику проходження лікарями курсів підвищення кваліфікації не лише у відповідних закладах європейської частини Російської імперії, але й закордоном. Підготовка фельдшерів, які були переважно вихідцями з місцевого селянства, як

правило, проводилася у богадільнях, що викликало багато нарікань до її якості з боку земських лікарів [2, 57].

Всього на 1907 р. на Півдні України працювало 1734 лікаря, 1524 фельдшера та 842 акушери. Якщо брати ці показники за абсолютні, то співвідношення визначених професійних груп в окремих губерніях регіону мало наступний вигляд: у Херсонській – 54:36:44, Катеринославській – 24:42:33, Таврійській – 22:22:23. Разом із цим, посада земського лікаря чи молодшого медичного працівника не була у досліджуваній період високопрестижною. Як правило, фахівці визначеної сфери мешкали у прибудованих до головного будинку лікарні чи фельдшерського пункту кімнатах, мали ненормований робочий день, недостатньо високий рівень соціально-професійного захисту. Заробітна плата, наприклад лікаря, коливалася від 1500 крб. на рік у Маріупольському повіті до 2000 крб. у Херсонському [9, 15]. До того ж, визначені чинники, специфіка принципів існуючої в той період медичної освіти, а також норми професійної субкультури стали головними причинами існування у сфері соціального призріння на Півдні України такого явища, як гендерний дисбаланс. Серед сільських лікарів у регіоні чоловіків було в 19 разів більше, ніж жінок; відповідний показник серед фельдшерів дорівнював 5 разам [13, 33]. Лише професія повитухи традиційно залишалася жіночою [20, 218-237].

Не менш важливу роль у кадровому складі системи опіки та призріння відігравали співробітники освітніх та освітньо-виховних установ. З середини 80-х рр. XIX століття й до 1913 р. їх кількість зросла на Півдні України в 1,6 раза й дорівнювала близько 3,5 тисячам осіб. Один учитель у регіоні припадав, у досліджуваній період, на 2 тисячі мешканців сільської місцевості, що майже збігалось із загальними середніми показниками по 34 земських губерніях Російської імперії [19, 296].

Разом з цим, якісний склад учителів у регіоні мав певні особливості. Серед цієї соціально-професійної групи на початку XX століття одна третина були земськими вчителями, друга – вчителями одноштанних сільських шкіл, які знаходилися на утриманні селянських громад, а всі останні мали найнижчий духовний сан й викладали у церковно-приходських сільських школах. Їх рівень педагогічної освіти викликав достатньо велику кількість питань з боку чиновників губернських земств. Так, наприклад, на Катеринославщині проблеми виникали навіть при комплектації вчительського складу земських шкіл.

У відсотковому відношенні вчителів першої категорії серед останніх налічувалося близько 40%. Вони здобували професійну освіту в учительських семінаріях, внаслідок чого правильно розподіляли знання по групах учнів, за-

стосовували вдосконалені методи викладання, ґрунтовно проводили пояснювальне читання, використовували наочні прилади та підтримували шкільну дисципліну. Земських учителів другої категорії, тобто тих, які закінчили духовні семінарії, налічувалося в губернії понад 15% від усього кадрового складу. Вони мали достатньо високий рівень знань, схильність до педагогічної діяльності й до навчання дітей співу. Але, згідно з відомостями статистів, ця група викладачів затримувалася у школах не більш ніж на 2-3 роки, мала достатньо високі претензії щодо умов проживання й намагалася отримати сан священника. Втім, значна кількість педагогів у сільській місцевості Катеринославщини мали третю категорію кваліфікації. Доневидалися ті, хто здобув неповну середню, гімназичну або домашню освіту та склав необхідний іспит на звання вчителя. Більшість представників цієї групи на початковому етапі своєї діяльності мало відповідали вимогам до здобутої посади. Становлення їх в якості вчителів можливе було лише за умов допомоги земських попечителів або учительських рад [17, 104]. Аналогічна ситуація існувала і в інших двох губерніях Півдня України. Однак внаслідок наявності у сільських школах більшої частки вчителів першої категорії, за показником якості початкової освіти, позитивно виділялися в регіоні Олександрівський, Маріупольський, Бердянський, Херсонський та Одеський повіті. Підвищення кваліфікації цієї професійної групи відбувалося, як правило, на двотижневих педагогічних курсах, або 4-5-денних з'їздах учителів [11, 124-125].

Не можна стверджувати, що умови праці сільських учителів були комфортними. Заробітна плата цієї професійної групи коливалася в регіоні від 150 до 300 крб., й могла отримуватися у комбінованому вигляді. Частку грошей, як правило, сплачувало земство, а від однієї до двох третин заробітку – сільська община. Остання могла відмовитися від виплати у зв'язку із скрутним фінансовим становищем або замінити її на натуроплату – продукти харчування, дрова тощо [15, 38]. Мешкали сільські вчителі у окремих кімнатах при школах; зрідка громада пропонувала їм будинок. Самі школи інколи розташовувалися у не зовсім придатних для викладання приміщеннях – під одним дахом з етапною арештантською кімнатою, сільським правлінням, складом [16, 7].

Таким чином, наприкінці XIX – початку XX століть система соціального призріння та відповідний їй патронімічний комунікативний простір перебували в Російській імперії в цілому, й, на Півдні України зокрема, на первинній стадії інституціоналізації. Порівняно вищий, ніж в інших регіонах рівень капіталізації аграрного сектора економіки та набуття селянством ознак класовості стали на території степових українських губерній

головними причинами зростання кількості соціально незахищених та депривованих груп. Останні, як об'єкт соціального призріння, мали різний рівень дисперсності й потребували, з позиції суб'єкта, забезпечення й підвищення соціального та фізичного здоров'я. Найбільш чисельними, в цьому контексті, у сільській місцевості регіону були групи відхідників, невдалих переселенців, фізично та психічно хворих. Особливу групу складали сільські діти, які залишалися без належного догляду та первинної освіти.

Децентралізована сукупність соціально-орієнтованих установ виступала у південно-українському селі полісуб'єктом призріння. Функціональний та кадровий склад їх знаходився на стадії формування. Освітньо-виховна та санітарно-профілактична діяльність виступала головними напрямками роботи полісуб'єкта соціального призріння. Разом з цим, умови праці сільських учителів та медичних працівників у регіоні могли бути охарактеризовані як задовільні. Цей факт впливав на поточність кадрового складу освітньо-виховних і санітарно-

профілактичних установ та виконання покладеної на них соціальної місії. Визначені чинники стали причиною того, що до складу патронімічного комунікативного простору, який утворився у південноукраїнському селі на рубежі XIX – XX століть, ввійшла лише п'ята частина досліджуваного поліоб'єкта. Переважна більшість соціально депривованих та незахищених селян, а також їхніх дітей, які потребували більш якісної соціалізації, знаходилися поза сферою державної опіки. Внаслідок цього, а також недостатньої спроможності виконання соціальних функцій традиційними формами селянської самоорганізації на початку XX століття у сільській місцевості Півдня України все більшої відчуженості стало набирати явище соціальної маргіналізації.

Розглянуті в статті аспекти є складовими більш широкої теми дисертаційного дослідження соціальної історії селянства Півдня України кінця XIX – початку XX століть. Подальші розробки в руслі публікації можуть проводитися за такими напрямками, як історія соціальної роботи та соціальної історії України.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Благотворительные учреждения Российской империи. – СПб., 1900. – 764 с.
2. Герасименко М.В. Вирішення питання забезпечення лікарськими кадрами практики земської медицини Півдня України // Збірник наук. праць «Південний архів». – Випуск X. – Херсон: Видавництво ХДУ, 2002. – С. 53-59
3. Герасименко М.В. Лікувально-продовольчі пункти в протиепідемічній боротьбі земств Півдня України наприкінці XIX ст. // Збірник наук. праць «Південний архів». – Випуск XII. – Херсон: Видавництво ХДУ, 2003. – С.47-51.
4. Ежегодник России за 1905 г. – СПб., 1906. – 612 с.
5. Ежегодник России за 1906 г. – СПб., 1907. – 584 с.
6. Ежегодник России за 1909 г. – СПб., 1910. – 637 с..
7. Жбанков Д.Н. Несколько заметок по поводу проекта общественного призрения. – СПб., 1895. – 51с.
8. Итоги зачисления и водворения переселенцев с 1911 по 1914 год (включительно) / Сост.Н.Турчанинов. – Пг., 1916. – 183 с.
9. Краткий очерк земской медицины и санитарии в Екатеринославской губернии. – Екатеринослав, 1913. – 79 с.
10. Кузьмин К.В., Сутьрин Б.А. История социальной работы за рубежом и в России (с древности до начала XX века). – М.: Академический проект, 2002. – 480 с.
11. Лохматова А.І. Катеринославське земство. Запоріжжя: РА «Тандем-У», 1999. – 200 с.
12. Лугова О.І. Сільськогосподарський пролетаріат Півдня України в період капіталізму. -К.: Наукова думка, 1965 – 280 с.
13. Лямцев Н. Мероприятия по охране народного здоровья в Екатеринославской губернии // Сборник статей Екатеринославского научного общества по изучению края. – Екатеринослав, 1905. – 97 с.
14. Неудачное переселение в Сибирь. // Сельскохозяйственная хроника Херсонского уезда. – Херсон, 1909. – С. 37-40.
15. Образование на селе. Сельскохозяйственная хроника Херсонского уезда. – Март. 1909. – С. 38-39.
16. Отчет Александровского уездного училищного совета о состоянии начального народного образования в уезде за 1896-1897 уч. год. – Александровск, 1898. – 41 с.
17. Отчет Екатеринославской губернской земской управы за 1896 г. – Екатеринослав, 1897. – 157 с..
18. Отчет о состоянии земской медицины в Александровском уезде Екатеринославской губернии за 1891 г. – Александровск, 1892. – 112 с.
19. Россия. 1913. Статистико-документальный сборник. – СПб., 1995. – 389 с.
20. Свод узаконений и распоряжений правительства по врачебной части и санитарии в Империи. – СПб., 1895-1896. – 732 с.
21. Статистические сведения по земельному вопросу в Европейской России. – СПб., 1906. – 231 с.
22. Статистический ежегодник России за 1905 год. СПб., 1906. – 320 с.
23. Статистический ежегодник России за 1915 год. СПб., 1916. – 247 с.
24. Статистический справочник по Югу России. – Полтава, 1910. – 179 с.
25. Фиров М.В. История социальной работы. – М.: Академический проект, 2007. – 608 с.

УДК 94(477)

А.О. ЯКУНІНА

УЧАСТЬ МОНАРХІЧНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ УКРАЇНИ У ВИБОРАХ ДО ДЕРЖАВНИХ ДУМ (1907-1913 РР.)

Якуніна Алла Олександрівна – старший викладач кафедри філософії та права Дніпродзержинського державного технічного університету

У статті досліджується питання виборів до I, II, III та IV Державних Дум та участі в них представників монархічних організацій України.

Ключові слова: монархія, партія, влада, програма, Дума, вибори.

В статье исследуется вопрос выборов в I, II, III и IV Государственные Думы и участия в них представителей монархических организаций Украины.

Ключевые слова: монархия, партия, власть, программа, Дума, выборы.

In article the question of elections in I, II, III and IV State Dumas and participations in them of representations of the monarchic organizations of Ukrain is investigated.

Keywords: a monarchy, party, the power, the program, the Duma, elections.

© А.О. Якуніна, 2010

Питання стабільної влади останнім часом часто пов'язують з наявністю «сильної руки». І хоч для України не є характерною монархічна влада, наша країна дуже довго входила до складу монархічних держав, і сьогодні відчувається вплив Росії на Україну і спроби тиснути і погрожувати. А враховуючи те, що Росія активно проводить ідеологічну роботу по відродженню «історичних традицій консерватизму», маючи на увазі монархізм і чорносотенство, то в контексті українсько-російських відносин варто замислитися над жагучим для російських націоналістів «українським питанням».

Україна має досвід існування на своїй території російських монархічних партій. І не можна відкидати той факт, що в Україні знайдеться чимало прихильників російського монархізму. Тому історичний досвід монархізму в наш час стає особливо важливим хоч би з точки зору російсько-українських відносин.

Проблему монархізму в різний час досліджували українські та російські історики: А.В. Білоус, В.В. Кожин, В.М., Острецов, С.А. Степанов, П.М. Шморгун та багато інших.

Завданням даної статті є розгляд виборів до Державних Дум у Російській імперії та участь у них монархістів.

На початку XX ст. в Росії відбувалися вибори до чотирьох Дум. Активну участь в них брали чимало російських монархічних та націоналістичних партій, в тому числі і на території України. Історики вважають, що всього в Росії чисельність монархістів складала близько 500 тисяч чоловік, приблизно половина із них знаходилася в Україні.

Висуваючи програмні вимоги, монархісти мали

свої уявлення про реальні шляхи їх реалізації. Більшість монархістів виступала категорично проти Державної Думи, як законодавчого органу влади. Незважаючи на це, вони взяли участь у виборах до всіх Дум.

11 грудня 1905 р. був виданий розроблений урядом С. Вітте новий виборчий закон про вибори до Державної Думи. Основні положення виборчого права, затвердженого законом від 6 серпня 1905 р.: залишилася, зокрема, куріальна система, але до землевласницької, міської і селянської курії додалася робітничая, тобто до виборів допускали робітників. Крім того, збільшувалася кількість місць для селянської курії, децю розширювався склад міських виборців [27, 114].

Згідно із законом про вибори до I Думи вибори були не прямі, не рівні і не загальні. Різні прошарки суспільства мали бути представлені різною кількістю депутатів.

Після появи положення про вибори від 11 грудня 1905 р. підготовка до скликання Думи набула в Росії реального змісту. Передвиборна кампанія проходила в три етапи. Перший – організаційний (до кінця лютого 1906 р.) – передбачав складання списків виборців, їх оприлюднення та оформлення місцевих відділів партій. Другий – політичний – тривав із березня до початку квітня. Третій етап передвиборної кампанії – з 7 до 21 квітня – передбачав боротьбу за обрання депутатів. Головним його змістом стала боротьба відділів партій за голоси виборців.

Важливим напрямом діяльності відділів і партій була агітація за членів партій, що балотувалися до Думи. Використовувалися різноманітні засоби агітації як усні, так і друковані. Особливого поширення набула робота за місцем прожи-

вання громадян, проведення загальних зборів, на які запрошували всіх бажаючих і роз'яснювали виборчі права. Таку роботу проводили переважно районні бюро. Друкована агітація полягала у виданні та поширенні партійних брошур.

З кінця 1905 р. і впродовж 1906 р. у різних містах України «народилося» близько 40 газет і журналів, у тому числі й монархічних, які друкувалися лише українською мовою, – настільки велика була потреба надати своїм думкам форми рідної мови [23, 49].

Так, листівок – агітаційних, з прізвищами кандидатів у депутати, партійними платформами і роз'ясненнями програмових вимог видрукували чимало кожна партія і виборчі комісії. Привертають увагу роз'яснення виборчих комісій: «Осіб, які мають виборче право, записують у списки або без окремих заяв, або після того, як ці особи заявлять про своє право. Без окремих заяв записують: 1) людей, що володіють не менше року в межах города власним або до живоття нерухомим майном, обтяженим оціночним податком; 2) людей, що не менше року мають якесь торговельно-промислове підприємство і оплачують на нього промислове свідоцтво; 3) людей, що в межах города оплачують податок за помешкання; 4) людей, що оплачують не менше року основний промисловий податок за свою особисту промислову працю; 5) людей, включаючи нижчих служителів та робітників, що не менше року живуть в городі і одержують гроші або пенсію на державній службі в земських, городських та станових (сословних) інституціях або на залізницях. По закону жінки, що мають нерухоме майно, потрібне для виборчого права, можуть передати своє право своїм чоловікам, синам» [8]. Таким чином, від виборів усувалася значна частина населення.

Пересічному виборцеві важко було розібратися в інформації, закликах, програмах. А в листівках ці відомості подавалися стисло і в повному обсязі. При написанні листівок використовувалися різні методи подання матеріалу – протиставлення, порівняння, аналіз тощо. Характерним було й те, що під час передвиборної боротьби кожна партія намагалася показати себе з найкращих позицій, водночас «покритувати» інших.

Зрозуміло, що ніхто не читав значні за обсягом програми політичних партій, а саме тому листівки з роз'ясненнями допомогли перемогти на виборах до I Державної Думи російським кадетам і представникам українських ліберальних партій, а не монархістам.

Під час передвиборної кампанії політичні блоки стали головним питанням – абсолютно для всіх партій і громадян. Процес формування партійних блоків під час виборів до Думи вивчався за радянських часів переважно в загальноросійському масштабі, по Україні таких даних дуже мало.

Можна, певно, говорити, що кадети та українські ліберали під час виборів до I, II та III Думи зблокувалися з революційними партіями.

Зовсім інакше повелися октябристи. Газети сповіщали про повсюдне блокування октябристів з монархічними партіями: у Катеринославі [4], Києві [24], Полтаві [25], Одесі [26]. Були й інші варіанти. Так, київські партії «правих» склали блок, до якого увійшли: відділи «Союзу руського народу» та партії «Правового порядку», монархічна партія, «Руське братство», «Союз руських робочих» і товариство «Двуглавий орел» [20].

Крім того, під час передвиборної кампанії на території України майже всі міста і села утримувалися на воєнному становищі або перебували під надзвичайною охороною, що також ускладнювало діяльність лівих партій і спрощувало діяльність правих.

Під час виборів було чимало зловживань і порушень. Так, у Катеринославі представники правих партій, приймаючи вже заповнені виборчі листки, під різними приводами відкривали їх у присутності виборця. Потім, вбачаючи якісь помарки, доручали тут-таки своїм писцям заповнити нові бланки, куди вписували вже інші імена. «Агітатори», які самі приходили до виборців, самі ж і заповнювали виборчі листки, часто проти волі виборця вносили імена «своїх» кандидатів [2, 412]. Але, попри все, партії продовжували боротьбу за голоси виборців. Незалежно від напрямку діяльності, партії намагалися залучити на свій бік різні прошарки населення. Робітничий клас теж не випав з поля зору монархістів. Керівництво організації проводило партійну агітацію серед представників пролетаріату. Активно працювали монархісти з селянством.

Боротьбу за селян вели майже всі партії, зокрема монархічні. Так, «Істинно руські люди» Золотоносського повіту Київської губернії, як сповіщала газета: «За всяку ціну хочуть залучити до себе селян. Вони прислали козаків і примушують селян записатись. Але всього у «Союз» записалось не більше 15 чоловік і ті тепер каються» [16].

Як відомо, в лютому-березні 1906 р. відбулися вибори до I Державної Думи і партія народної свободи, а не монархісти, здобула переконливу перемогу.

Але закон від 11 грудня 1905 р. попри все діяв, і наступним кроком були вибори до II Думи. Після бойкоту I Думи революційні партії розгорнули передвиборчу боротьбу за мандати до II Думи, почалася жвава політична агітація. Передвиборна кампанія припадала на січень-лютий 1907 р. Блокування партій відбувалося за сценарієм виборів до I Думи. Як і раніше, октябристи і монархісти докладали чимало зусиль, аби не дати можливості революційним і просто лівим партіям, зокрема кадетам, провести до Думи своїх кандидатів. Ситуація на місцях в Україні змінилася на гірше.

Після ухвалення закону про вибори збігло небагато часу, але напередодні виборів до II Думи

мало не щодня почали з'являтися пояснення Сенату до виборчого закону, які значною мірою обмежували виборчі права селян і робітників. Після цих пояснень селян-власників, що оселилися на землях казенних, кабінетських і приватновласницьких, було позбавлено права брати участь у повітових з'їздах виборців [9]. Пояснення до закону про вибори призвели до різкого скорочення кількості виборців серед селян, робітників і деяких службовців. Позбавлених виборчих прав було вже так багато, що простіше було оголосити, хто має право на участь у виборах.

За архівними даними, серед службовців залізниць України кількість виборців зменшилась на 150 тис. осіб [24, 10]; у Полтавському повіті їх стало менше на 17 тис.; Катеринославському – на 228; Умані – на 1 тис.; Києві – на 3222 особи; Роменському повіті – на 11 тис.; у Хорольському повіті було 12 тис. виборців, а залишилось – 3789 особи [12, 13, 14, 15]. Це був один із заходів уряду, який дозволяв збільшити кількість голосів представників монархічних партій і зменшити кількість представників опозиційних партій.

До II Думи (20 лютого – 2 червня 1907 р.) від українських губерній було обрано 103 депутатів, з яких 47 – правіші за кадетів, 9 позапартійні, решта – 47 – належали до опозиції. Волинська і Херсонська губернії дали правих послів за одним-двома винятками. Чернігівська, Катеринославська, Харківська губернії послали всіх лівих послів. Від Київщини, за винятком Платона, який пройшов депутатом від правих, решта – 14 депутатів – були від лівих.

В історичній літературі склалася думка, що II Дума була значно лівішою, ніж перша [3 та ін.]. Порівняємо цифрові дані загальної кількості депутатів у I та II Думах з даними про кількість членів Думи, обраних від України:

Таблиця 1.

Партійність депутатів	Кількість у I Думі	Кількість від України	Кількість у II Думі	Кількість від України
1	2	3	4	5
Кадети	179	36	98	13
Автономісти	63	4	76	–
Октябристи й праві	16	6	54	47
Позапартійні	105	21	50	9
Трудовики	97	28	104	21
Соціал-демократи	18	5	65	11
Есери	–	–	37	2
Народні соціалісти	–	–	16	–
Козача група	–	–	17	–
Партія демократичних реформ	–	2	1	–
Загалом	478	102	518	103

За таблицею, у загальноросійському масштабі II Дума була дійсно «лівішою». Щодо України, то її представництво набуло правого спрямування – у I Думі представників правих партій і октябристів було 6, представників лівих партій з кадетами – 75, а в II Думі лівих стало 47 і правих – 47. У відсотках у I Думі кількість представників правих партій від України складала 5,8%, у II Думі – 45,6%. Отже, склад депутатів від України значно «поправішав».

Напевно, пояснюється це тим, що передвиборчі репресії, які під час попередніх виборів мали випадковий характер, арешти поступових людей і можливих кандидатів до Думи з числа лівих тепер набули систематичного, «планомірного» характеру. Поступових селян тероризували арештами виборців, зібрання опозиційних партій і будь-яка агітація заборонялися. Водночас праві та чорносотенці користувались повною свободою.

Атимчасом 3 червня 1907 р. відбувся політичний переворот. Було внесено нові зміни до законів про вибори, підвищено майновий ценз, що призвело до ще більшого звуження кола людей, які мали громадянські права. А саме: положення про вибори, ухвалені 3 червня 1907 р., різко змінило співвідношення між куріями виборщиків на користь поміщиків і крупної буржуазії. Третьо-червневий державний переворот створив в країні яксно нову політичну ситуацію.

Подальші події передвиборної кампанії до III Державної Думи давалися взнаки. Антидемократичний виборчий закон, неприховане переслідування представників опозиційних партій, можливість підробки виборів відкривали шлях до створення слухняної чорносотенно-октябристської Думи. Для народно-демократичних елементів думські мандати стали недосяжними, тож позбавлене було представництва й українство, як явище прогресивно-демократичне, яке спиралося у своїх прагненнях на народні та загалом трудові елементи краю [1, 19].

Незважаючи на те, що і цього разу під час виборів створювалися виборчі блоки, в губерніях Правобережної України праві намагалися не допустити в Думу жодного октябристського кандидата. У Херсонській губернії пропустили лише одного. В Полтавській губернії всі депутати, крім одного, також були обрані від правих сил. На виборах у Харкові всі праві кандидати були забалотовані, а октябристи отримали вісім депутатських місць. У Чернігівській губернії нечисленний гурт октябристів, скориставшись, що у правих не вистачило до абсолютної більшості кількох голосів, захопив усі 10 депутатських місць. Тільки в Катеринославській губернії, де організація «Союзу 17 октября» тісно співпрацює була пов'язана із чорносотенцями, октябристи, не порушуючи укладеної угоди, поступилися на користь правих трьома місцями з дев'яти. Саме тут обрали лідерів «Союзу 17 октября» (М. Родзянко, Я. Гололобов, М. Алексєєнко, П. Каменський) та

«Союзу руського народу» (К. Рознатовський та В. Образцов).

Гостра конкурентна боротьба за кожне депутатське крісло не заважала правим та октябристам виступати єдиним фронтом проти кадетів і революційних сил [6, 64].

III Дума відкрила своє засідання 1 листопада 1907 р. [5, 550]. Головна відмінність III Думи від попередньої полягала в тому, що опозиційні до уряду сили не склали в ній абсолютної більшості. Кадети втратили ті керівні позиції, які займали в I та II Думах.

Третя Дума фактично стала октябристською, бо октябристи посіли 148 місць, праві – чорносотенці займали 144 місця. А враховуючи блокування правих і октябристів, можна говорити про те, що це мала бути «слухняна» Дума [5, 550].

Вибори до III Думи в Україні закінчилися загальною перемогою правих. Під час роботи першої думської сесії 53 депутати із 102-х увійшли до різних чорносотенних фракцій: правих, націоналістів, поміркованих правих. Октябристам, разом з тими, що пристали до них, дісталось 41 депутатське місце. Кадетів було обрано 6, соціал-демократів – 2 [6, 68]. Ось список депутатів III Державної Думи від українських губерній: Херсонщина – Сторчак, Дудніков, Волохін, Новіцький, Сарчан, Келеповський, Буцько, граф Стенбок-Фермор (праві), Мушкевич (союзник, тобто крайній правий), Лютц (октябрист); Чернігівщина – Кочубей, Гуз, Гамалія (праві), Іскрицький, Скоропадський, Глібов (октябристи); Катеринославщина – Гололобов (правий), Образцов (союзник), Родзянко, Бергман, Каменський, Тіщенко (октябристи), Тараненко, Дмитрієв (позапартійні), Олексієнко (позапартійний з ухилом до октябристів); Поділля – Балаклєєв, Потоцький, Чихачов, Гижицький, Сендерко, Маньківський, Подольський, Андрійчук, Похольчук, Ніколенко (праві); Волинь – Андрійчук, Данилюк, Кліменко, Герасименко, Баранович, Ганжукевич, Кирилович (праві, монархісти, союзники) [18]. Тож склад депутатів від України був значно реакційніший, ніж склад III Думи загалом: 57 депутатів були дворянами, 12 – чиновниками, 16 – священниками, 4 – почесними громадянами, тобто представниками буржуазних верств населення. Представників капіталістичної буржуазії серед депутатів від України фактично не було [6, 69].

З-поміж питань, вирішення яких для українців мало найбільше значення, у третій Думі розглядалися лише два: про українську школу та українську мову в місцевому суді. 29 березня 1908 р. у Думі 36 депутатів внесли законопроект про українську мову в початкових школах. Якщо проаналізувати, хто саме підписав законопроект про українську школу, з'ясується у вищому ступені раптовий характер партійних угруповань депутатів. Є підписи представників усіх фракцій, починаючи з крайніх правих. Немає

тільки депутатів соціал-демократичної фракції та національних груп – мусульманської і польської. За партійністю 36 депутатів розподілилися так: 14 октябристів, 12 кадетів, 4 помірно правих, 3 трудовика, 1 прогресист, 1 націоналіст, 1 крайній правий [22, 18–19]. Але цей проект не мав подальшого розвитку.

У жовтні 1910 р. обговорювалося питання про нижчу школу, захищали й українську школу. Дебати зосередилися навколо тієї статті законопроекту октябристів, що встановлював розподіл іногородців відносно їх права на національну школу. Іногородцям першого гатунку октябристи надавали дуже урізане право навчання рідною мовою. До них належали поляки, литовці, німці, татари, естонці, латиші, вірмени, чехи та грузини. Іногородцям другого гатунку – всім іншим народностям Російської імперії – октябристи не надавали ніяких прав [22, 21]. На захист українців виступив кадет професор І. Лучицький, який у своїй змістовній промові навів ряд педагогічних аргументів на користь української школи. Він запропонував поправку, яка мала забезпечити українцям ті самі права, що й іногородцям першого гатунку. Поправка професора І. Лучицького отримала підтримку в одного з рядових депутатів – подільського священника Сендерка. Саме він навів факти про необхідність української мови в початковому навчанні. Проте за результатами голосування українська школа 171 голосом проти 132-х була відкинута. III Дума поховала надії українців на зміну того ненормального стану, в якому перебувала народна освіта в Україні [22, 22].

Ось інший випадок, коли українські вимоги привернули увагу Думи, – під час обговорення питання про рідну мову в місцевому суді [22, 22]. Проти українства виступив професор Капустін: «Не треба збуджувати таких питань, які роз'єднують рідних братів, говорити, що українці й великороси не однією мовою розмовляють». Ця думка абсолютно доповнювала аргументацію правих і націоналістів. Відповідно питання було відхилене.

Події 1911 р., а саме: неврожай, охопивши щонайменше 20 губерній Росії, зачепив й Україну. На цьому тлі невдоволення мас сприяло зміцненню лівих партій. Економічна криза і подальше поглиблення кризи третьочервневої політичної системи примусили праві партії до спроби об'єднання.

Вибори до IV Думи проходили за умов нечуваної єдності опозиційних елементів. Очевидність та елементарність мети – боротьба за свободу – спростила відносини між різними напрямками. Об'єднання ґрунтувалося на питаннях елементарної рівноправності для всього населення Росії, тому єднання опозиційних елементів відбулося на рівні найпомірнішої опозиції, яка підтримувала таку рівноправність, тобто на вимогах партії народної свободи. Українці, за по-

диноким винятком, також приєдналися до цієї угоди і йшли пліч-о-пліч зі своїми російськими попутниками.

Вони розуміли, що українські вимоги найбільш повно представити і захищати здатні самі українці. Але знали і те, що чинна виборча арифметика саме в Україні давала дуже мало шансів на успіх суто українських кандидатур.

У 1912–1914 рр., напередодні Першої світової війни, національне питання було чи не центральним. Преса всієї Європи почала визнавати важливість українського питання: воно тоді лежало в основі всієї політики між Росією та Австрією, і як постійний подразник честолюбства російських монархів стояла загроза війни з Австрією. На зустрічі монархів 1912 р. це питання також обговорювалось. Усі найбільш знані австрійські газети та журнали друкували докладні матеріали з українського питання. Тож впливає: на той час воно мало неабиякий резонанс.

Українське питання було великим національно-політичним питанням: воно було не стільки російським чи австро-українським, скільки самостійно українським [21, 89–90].

У 1912–1914 рр., коли зростання українського руху стало особливо помітним і перевершило очікування тих, хто відводив його розвитку безневинно-обмежені кордони, рух зустрів принципових противників навіть у демократичному середовищі, не говорячи про монархічні кола. Заборонялося святкувати ювілей Т. Шевченка. Репресії відносно українського слова та інших проявів національності українського народу одержали належний відгук у думських промовах.

Так, делегат від України, російський генерал, потомок українського гетьмана П. Скоропадський, виступаючи з промонархістських позицій, розглядав думські дебати з українського питання як «іскру того багаття», котре заповзятю підтримується за кордоном. Водночас він заявляв, що «в Російській державі, коліскою якої був наш Київ, ми такий же державний народ, як і великороси, ми такі ж господарі землі російської, як і вони» [22, 30].

Напередодні виборів до IV Державної Думи 1912 р., «праві» члени Державної Ради звернулися із заявою до міністра внутрішніх справ про

необхідність забезпечення інтересів російського населення під час виборів у західних губерніях [7]. Зрозуміло, що за активної діяльності уряду та поліції в IV Думі українців майже не було.

Праві мали значну перевагу в IV Думі і диктували свої умови. За даними міністерства внутрішніх справ, від Херсонської губернії у IV Думі було 10 депутатів: С. Варун-Секрет – октябрист, обраний від землевласників; Г. Мазуренко – правий, від селян; М. Блажков – Херсонський міський голова, помірно правий; С. Пицевич – помірно правий, землевласник; В. Нестеренко – помірно правий, член Одеської земської управи; А. Коняхін – кадет, Ананіївський міський голова; П. Новицький – крайній правий, землевласник; І. Ковальов – октябрист, землевласник; О. Дмитрієв – октябрист, землевласник [25].

Від Катеринославської губернії обрані: від правих – П. Макогон – волосний старшина Павлівської волості Маріупольського повіту; С. Набжмаков – голова земської управи м. Олександрівська [26, 25; 4, 255]; від октябристів – М. Родзянко – колишній голова III Державної Думи; С. Родзянко – повітовий предводитель дворянства; М. Алексеєнко – колишній член III Думи; Г. Бергман – колишній член III Думи; М. Панчинський – член губернської із земських і міських справ присутності.

Наведені та інші дані ставлять під сумнів точку зору О. Голобуцького і В. Кулика, що «IV Дума була лівішою, ніж третя, в ній налічувалося по 150 представників правих і лівих партій та 130 октябристів і центровиків» [3, 83]. Наші підрахунки: лівих, зокрема кадетів, – 113 депутатів, правих – 129, октябристів (правих, лівих та близьких до октябристів партій) – 153. Враховуючи, що на виборах до IV Думи октябристи блокувалися з монархістами і, враховуючи їхню поведінку в Думі, їх варто віднести (хоч вони і ліберали) до сили, що протидіяла на цьому етапі лівим партіям. Тобто IV Дума виявилася ще правішою, ніж третя.

Таким чином, російська царська влада зробила все можливе для того, щоб від України пройшло якнайменше депутатів до Державних Дум. А напередодні Першої світової війни навіть українська культурницька діяльність була під заборону, не говорячи про політичну.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Белоусенко О. Украинский вопрос в IV Думе // Украинская жизнь. – 1912. - № 6. – С. 21-34.
2. Вестник партии народной свободы. СПб. – 1906. - № 4. – С. 390-439.
3. Голубицький О., Кулик В. Український політичний рух на Наддніпрянщині кінця XIX – поч. XX століття: дослідження. – К.: Вид-во «Смолоскип», 1996. – 123 с.
4. ДОДА. – ф. 313. – оп. 2. – од. зб. 265 б ч. 1-2.
5. История России XIX – нач. XX вв. Учебник для исторических факультетов / Под ред.. В.А. Федорова. – М.: Изд-во Зерцало, 1998. – 752 с.
6. Попик В.И. Политическая борьба на Украине вокруг выборов в III Государственную Думу. – К.: Наукова думка, 1989. – 99 с.
7. Приднепровский край. – 1905. – 29 марта.
8. Рада. – 1906. – 22 жовтня.
9. Рада. – 1906. – 27 жовтня.
10. Рада. – 1906. – 29 жовтня.
11. Рада. – 1906. – 1 листопада.

12. Рада. – 1906. – 22 листопада.
 13. Рада. – 1906. – 24 листопада.
 14. Рада. – 1906. – 1 грудня.
 15. Рада. – 1906. – 7 грудня.
 16. Рада. – 1907. – 3 січня.
 17. Рада. – 1907. – 12 січня.
 18. Рада. – 1907. – 17 жовтня.
 19. Рада. – 1907. – 22 лютого.
 20. Рада. – 1907. – 8 липня.
 21. Русова С. Англичанин об украинском вопросе // Украинская жизнь. – 1914. - № 5-6.
 22. Садовский В. Украинский вопрос в III Думе // Украинская жизнь. – 1912. - № 5. – С. 17-27.
 23. Смутка П. Украинская пресса // Украинская жизнь. – 1912. - № 2. – С. 48-54.
 24. ЦДІАУ. – ф. 285. – оп. 1. – од.зб. 255, ч. 1, 2, 3.
 25. ЦДІАУ. – ф. 350. – оп. 1. – од. зб. 1.
 26. ЦДІАУ. – ф. 705. – оп. 2. – од. зб. 108.
 27. Юридический словарь / С.Н. Братусь, Н.Д. Казанцев, С.Ф. Кечекьян и др. – М.: Государственное издательство юридической литературы, 1963. – 781 с.
-

УДК 94(477) «1917»

О.П. ВІВЧАРИК

ПОЧАТОК ДІЯЛЬНОСТІ ПОЛЬСЬКИХ СОЦІАЛІСТІВ У БЕРЕЗНІ – ЛИПНІ 1917 Р.

Вівчарик Оксана Петрівна – аспірантка Дніпродзержинського державного технічного університету, кандидат історичних наук

У статті на новому фактичному матеріалі висвітлюється історія входження польських соціалістів до складу Центральної Ради та їх діяльність.

Ключові слова: політична партія, входження, Центральна Рада, польські соціалісти.

В данной статье на новом фактическом материале отображается история вхождения польских социалистов в состав Центральной Рады и их деятельность.

Ключевые слова: политическая партия, вхождение, Центральная Рада, польские социалисты.

On the of new actual materials article deals with the history of Polish socialists entering the Central Rada in July of 1917 and their activities.

Keywords: political party, entering, Central Rada, Polish socialists.

© О.П. Вівчарик, 2010

Сьогодні важливого теоретичного і практичного значення набуває з'ясування й об'єктивне висвітлення ролі і місця України у світовій спільноті на різних, особливо зламних етапах історії. Актуальність теми полягає в тому, що самостійний розвиток України вимагає конструктивного формування та налагодження приязних міждержавних відносин. Вагомою складовою цього аспекту проблеми є вивчення ролі та діяльності Польської соціалістичної партії в українсько – польських відносинах у добу української національно - демократичної революції 1917 – 1920 рр.

Польща протягом свого історичного існування була життєво зацікавлена у позитивному вирішенні українського питання у власних національних інтересах, тому і сьогодні не втрачає інтерес до національної історії, до уроків та досвіду минулого, що в свою чергу, спричинює зростання вимог до історіографічних досліджень та їх ролі і значення в подальшому розвитку історичної науки.

Актуальність теми дослідження полягає також у тому, що особливості поточного моменту, нестабільність політичного і соціально-економічного розвитку дають змогу порівнювати сучасні тенденції в діяльності наших політичних партій з перипетіями Польської партії соціалістичної в період 1917–1920 років. Тому драматизм, складність і суперечливість державотворчого процесу 1917–1920 років в Україні, певна розвиненість політичних сил, їхній антагонізм, брак багатьох лідерів світової зрілості і теоретичної озброєності та подібність із сучасним моментом у поступі українства актуалізує досліджувану проблему. В цьо-

му зв'язку особливого значення і актуальності набирає історіографічний аналіз наукового дослідження з проблеми.

Лавиноподібне зростання кількості дисертацій та інших праць з досліджуваної проблеми в умовах незалежності свідчить, що період національно – визвольних змагань 1917–1920 рр. є однією з привабливіших для дослідників сторінок вітчизняної історії. На особливу увагу заслуговує праця Станіслава Ланцуцького «Польська партія соціалістична». В даній роботі автор систематизував багатий і цінний матеріал, який всебічно характеризує одну із найбільш впливових «соціалістичних» партій Європи. Проблема україно-польських відносин була також порушена у праці Таїсії Зарецької «Юзеф Пілсудський і Україна».

Проте узагальнюючі історіографічні дослідження, в яких би комплексно розглядалися діяльність Польської партії соціалістичної в Україні у період національно – демократичної революції 1917 –1920 рр. на сьогодні відсутні, цьому питанню і присвячена дана стаття.

Метою дослідження є з'ясування стану, повноти і достовірності вивчення історії Польської партії соціалістичної її відношення до державотворчої діяльності українства в добу національно – демократичної революції (1917 – 1920 рр.).

Перемога Лютневої буржуазно – демократичної революції 1917 року, яка остаточно повалила не-нависний усім народам Росії царизм, створила принципово нову, небачену раніше політичну ситуацію для діяльності всіх партій. Вперше в історії свого існування вони могли діяти легально, відкрито, без будь – яких перешкод і утисків з боку нового уряду в умовах відносної демократії.

Все це дозволило кожній партії зайняти дійсно те місце, яке вона посідала серед інших партій і відчутти, яким авторитетом вони користувалися серед найширших мас народу [2, 18].

Нова політична ситуація вимагала тепер від кожної партії чіткого визначення нової стратегії і тактики, відповіді на головне питання: куди йти далі, який шлях обрати для здійснення своїх програм і планів. Вирішення цього питання вже на початку 1917 р. зумовило появу в Україні ще одного альтернативного центру влади – Центральної Ради, громадсько-політичного об'єднання, що утворилося 3 – 4 березня 1917 р. у Києві. Разом з українськими соціалістичними партіями: УСДРП, УПСР, УПСФ та іншими, вийшли з підпілля також і польські соціалісти – ППС [3, 39].

Попри очевидну близькість між українцями та поляками, зокрема конфесійну (хоча українці, – греко-католики, а поляки – римо-католики) та культурно-мовну (єдине слов'янське походження), різниця в їхньому соціальному статусі спричинювала напруженість у міжетнічних відносинах. Поряд з секретарством польських справ значну роботу щодо гуртування польської людності, оборони їхніх прав проводила Польська партія соціалістична [7, 32].

Процес створення політичних партій в Україні в цілому мав свої особливості. В зв'язку із жорстким монархічним режимом та відсутністю вільностей виникали, перш за все, політичні партії революційного напрямку, які намагалися скинути самодержавно-феодалний лад шляхом загальнонародної революції. У 1917 р. таких партій налічувалося понад 100.

Польська партія Соціалістична діяла на території Галичини і Цешинської Сілезії. Вона визнавала право поляків на власну державу, проте не включила боротьбу за незалежність до своєї програми. Польська партія соціалістична (центральна) була схожа на Російську меншовицьку та Українські соціал-демократичні партії. Партія підтримувала незалежність Української Республіки. Більшість польської партії соціалістичної (відомої під назвою Польська партія – лівця) переходила на революційні і інтернаціоналістичні позиції. Наголошувався її загальнопольський масштаб. Метою партії становила боротьба за незалежну демократичну Польщу, керовану економічними засадами, важливими для робітників. Програма виходила з постулату добровільної федерації непольських національностей, що колись входили до складу Речі Посполитої. Одним із чільних діячів став Юзеф Пілсудський. В агітації Польської партії Соціалістичної велику роль відіграли друковані видання, передусім головний орган партійної преси – *ROBOTNIK*. Обіг нелегальних видань, так звані бібули, становив зрештою важливий складовий елемент праці будь-яких угруповань. Цю роль відігравали і легальні органи преси [6, 87].

Партія соціалістична (ліва) відрізнялася від

Російської соціал-демократичної робітничої партії більшовиків лише в національному питанні. Партія усвідомлювала потребу України в незалежності, але ставила за мету досягнення влади, пам'ятаючи при цьому про головне – національне питання. Поляки розглядали українців як природних союзників проти російського імперіалізму. Керівники партії бачили в національному повстанні єдиний шлях до відновлення Польської держави [9, 18].

Метою партії було створення незалежної Польщі, яка мала стати «великою» державою для того, щоб залишитись «незалежною». Головною загрозою існування Польщі як держави, вважалася Росія, а отже, для досягнення мети було необхідним докласти всіх зусиль (як дипломатичних, так і військових), щоб протистояти відродженню та зростанню сильної Росії. Створення «союзу», «федерації» чи «альянсу» з сусідніми державами, особливо з тими, що виникли на руїнах царської Росії, бачилося членами партії як найбільш дійовий інструмент міжнародної політики Польщі. За політичними уподобаннями польське населення головним чином ділилося на дві групи. Перша – це національні демократи, друга – прихильники політики Ю.Пілсудського, польські історики їх називають соціалістами і демократами [10, 190].

Характеристику польському населенню України цієї доби дав Дмитро Дорошенко, висловившись: «Поляки в 1917 р. були властиво одинокою національною групою на Україні, яка вповні усвідомила своє меншинове становище і старалася шляхом співпраці з українськими політичними чинниками – Центральною Радою і Генеральним Секретаріатом – захистити свої національні й соціальні інтереси як окрема національна меншість» [14, 200].

Михайло Грушевський після повернення в Україну, очоливши Центральну Раду, також багато писав про важливість питання забезпечення прав національних меншостей, зокрема польської. Вже в одному з перших документів Української Центральної Ради було сказано: «Українська Центральна Рада у Києві організувалася 4 березня, об'єднуючи українські організації на спільних домаганнях територіальної автономії України з державною українською мовою, з забезпеченням прав національних меншостей». Польське населення Наддніпрянської України з великим ентузіазмом зустріли відродження незалежності України [5, 128].

В березні 1917 року у Києві зібрався Перший польський з'їзд Русі. На ньому були присутні представники 36 польських громадських організацій, майже всіх існуючих на українських землях, серед яких: Рада Київської округи (*Rada Okręgową Kijowską*), Польський Львівський комітет допомоги (*Polski Lwowski Komitet Ratunkowy*), Благодійне товариство (*Towarzystwo dobroczynności*), Осередок польських жінок (*Kolo Kobiet Polek*),

Клуб «Огніво» (Klub «Ogniwo»), Соціалістична група (Grupa socialistyczna), Національна група (Grupa Narodowa), Товариство польських адвокатів (Towarzystwo Adwokatow Polakow), «Польська преса» («Prasa Polska») та інші. В його рішеннях підкреслювалося: «Польський з'їзд Русі гаряче вітає прагнення українського народу політичного визволення і засвідчує, що Поляки, які є споконвічними мешканцями цього краю, готові співпрацювати в створенні незалежного життя українського народу» [11, 37].

Представниками польських комітетів та організацій на з'їзді був обраний Польський виконавчий комітет польських організацій на Україні (Polski Komitet Wykonawczy Zgromadzenia Organizacyj Polskich na Rusi), який активно взявся за роботу з польським населенням. Його головою став Йоахим Бартошевич, більшість лідерів були народними демократами. Працював Комітет у місті Києві за адресою: вулиця Прорізна, 17 у помешканнях № 4-7, мав телефон за номером 56-40. Працювали відділи: зовнішніх справ, внутрішніх справ, освіти, фінансів, були створені спеціальні комісії - польська міліція, справ ув'язнених і депортованих [6, 518].

17 березня Польський Виконавчий Комітет надіслав на адресу Української Центральної Ради листа українською мовою зі словами: «Світає. Край неба палає! .. Брати Українці! ... Вперше можемо щиро порозумітися, як два рівні народи, кожний з нас дасть Бог - буде незабаром у власному домі мати свою свободу. Перед Вами і нами попереду велика робота на власній ниві ... почнемо по сусідські спільно працювати для нашого спільного добра. ... Чим зможемо допоможемо Вам у Вашому національному розвитку для добра України» [1, 6].

19 березня під час української демонстрації у Києві, у ньому брали участь Й. Бартошевич, С. Єзерський, Москалевський та інші. Біля пам'ятника Богдану Хмельницькому Й. Бартошевич звернувся до присутніх українською мовою зі словами: «Брати Українці! У годину, коли для нашого народу засвітилась свобода, першою думкою нас Поляків, які з давньої давнини мешкали на Україні, було звернутися до Вас наших сусідів і побратимів. Співіснували ми з Вами сотні років у згоді і незгоді, в дні слави і дні заворушень, в долі і недолі. ... будемо у згоді працювати для добра України, яка і для Вас і для нас близька і дорога. В цей день, коли розпочинається нове життя, прийміть Брати Українці наші щирі побажання - хай Ваш гарний край буде вільним, освяченим і щасливим. Хай живе вільна Україна». У відповідь поляків привітав М. Грушевський [5, 12].

Під час демонстрації у Києві 21 березня 1917 року на привітання Центральної Ради Й. Бартошевичем, головою Польського Виконавчого Комітету Михайло Грушевський сказав: «Полякам, що живуть в Україні і разом з нами хочуть

вірно і щиро працювати для добра України, наш братній привіт» [15, 39].

Голова Польського Виконавчого Комітету Йоахим Бартошевич 30 березня 1917 року надіслав листа на адресу Української Центральної Ради, в якому говорилося, що поляки підтримують боротьбу братнього українського народу й готові разом працювати для кращого спільного майбутнього. У відповіді УЦР, у листі М. Грушевський подякував Польському Виконавчому Комітету за привітання, у свою чергу: «Вітаємо поляків, які мешкають в Україні і подають руку українцям в праці по відбудові вільної України.... Українська Центральна рада визнає всі громадянські і політичні права всім національним меншинам, які мешкають на Україні і визнають Український народ господарем Української Землі і прагнуть йти разом з нами, як вільні з вільними. Українська Центральна Рада має переконання, що вільний польський народ, так само в етнічних кордонах Польщі забезпечить права Українцям, котрі живуть на польській території» [5, 83].

Поляки взяли участь у квітні 1917 року в роботі Українського національного конгресу, це були делегати від Польського Виконавчого Комітету Й. Волошиновський, В. Джедуський і С. Єзерський. Йоахим Бартошевич, від імені Київського виконавчого комітету польських організацій на Україні виступив зі словами: «Ви тут на вашій рідній землі вже можете сказати ваше вільне непригнічене слово, виявити волю народу, Наше слово на нашій рідній землі ще досі під примусом і під гнітом. ... Дай же Боже, щоб ваша теперішня праця вийшла на користь вашій країні і вашому народові, в також на користь всім народам, що так само, як і ви, бажають собі волі, як сонця. В єдності вільних народів майбутнє щастя світу. З такою думкою ми, поляки, вітаємо вас, брати-українці, на вашому вільному з'їзді» [8, 10].

Як уже говорилося, поляки вносили свій внесок у процес українського державотворення. Вони активно працювали у Центральній Раді, її виконавчих органах.

Центральна Рада 10 червня 1917 р. схвалила й урочисто проголосила на Всеукраїнському Військовому з'їзді Універсал «До українського народу на Україні й поза Україною сущого», названий пізніше першим універсалом. Українські організації повинні були об'єднати зусилля з демократично обраними організаціями інших національностей.

«Уся свідома і напівсвідома Україна за тих днів стала на коліна й молитовно, в захваті визволення, в запалі смілості, в високій, піднесеній готовності до боротьби, до творчості заспівала «Ще не вмерли України і слава, і воля», – так характеризував реакцію народу на проголошення Універсалу В. Винниченко [3, 80].

30 червня 1917 року Польський Виконавчий Комітет надіслав на адресу Української Центральної Ради офіційного листа зі словами

підтримки її політики, прагнень українського народу творення вільного власного життя, необхідності забезпечення прав польського населення України, та розуміння тісної співпраці. «Підкреслюємо, що Польський Виконавчий Комітет прагне порозумітися з Українською Центральною Радою, обумовити засади спільної діяльності і взаємної підтримки починань обох народів», - говорилося у Зверненні. У ньому також підкреслювалося, що саме Комітет, а не окремі партії, є представником більшості поляків [12, 290].

У своїх спогадах поляк-киянин, Генрик Юзевський писав: «Вже в перші дні революції виник рух за вільну Україну. «Вибух України» був захоплюючим і нечуваним. Повстала Україна блискавично...». «Я повернувся до Києва у червні 17 року і опинився у Києві українському, столиці української

держави з власним українським урядом, парламентом, українським адміністративним апаратом. Зникло трьохцветное знамя, на його місці подарював блакитно-жовтий прапор Незалежна Україна відродилася, як фенікс із попелу Мимоволі лунає «Слава Україні». Від цієї хвилини Україна стає державою. Ніхто і ніщо не можуть цього змінити» [4, 78].

Таким чином, проголошення автономії, здійснене Центральною Радою, відповідало вимогам часу і було логічним кроком у розвитку української національно-демократичної революції. Національні меншини, зокрема польські соціалісти, котрі входили до складу Центральної Ради ставили за мету досягнення влади, але головною як для українців, так і поляків, залишилась ідея створення своїх незалежних держав.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Baczkowski W. Karta z historii stosunkow polsko - ukrajskich // Niepodleglosc. - T. XXI (po wzowieniu) / - Nowy Jork - Londyn, 1988. - S. 5,6.
2. Вітенко М. Польсько - українські відносини у Галичині: соціально - економічний аспект (остання третина XIX - початок XX ст.): Автореферат дис. канд. іст. наук / 07. 00. 02 - всесвітня історія. - Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича. - Чернівці. 2006. - 18 с.
3. Винниченко В. К. Відродження нації. - Київ - Відень, 1920. Ч. II. - С. 74-80.
4. Гон М. Особливості міжетнічної взаємодії в контексті політичних процесів на західноукраїнських землях у міжвоєнний період: Моногр. - Рівне: Волинські обереги, 2006. - 431 с.
5. Грушевський М. Спомини // Київ. - 1989. - №8. - с. 128.
6. Dmowski R. Polityka polska I odbudowanie panstwa. - Warszawa, 1926.- S. 518-519.
7. Dziennik Kijowski. - 1918. - 22 listopada.
8. Дерев'яко І. П. Українсько - польські відносини 1918 -1921 рр. політичний аспект: Автореферат дис. на здоб. наук. ступ. канд. істор. наук. - К.: Б. в., 2004. - 18 с.
9. Дильонгова Ганна. Історія Польщі 1795 - 1990. - К.: Києво - Могилянська академія, 2007 - 239 с.
10. Ланццкий Станіслав Р.Р.С. Польская социалистическая партия. Перевод с польского В.П. Друнина. М., Гос. изд., 1924 - 57 с.
11. Калакура О. Поляки - сусіди українців і давні жителі на їх етнічних землях / Українознавство - К., 2005 - №3. - с. 80-88.
12. Нариси з історії суспільних рухів та політичних партій в Україні (XIX - XX ст.). - Львів: Світ, 2001. - 296 с.

УДК 94 (477.54) «1917/1921»

Я.В. МОТЕНКО

САМООРГАНІЗАЦІЯ СЕЛЯНСЬКОГО РУХУ У ХАРКІВСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ (ЛЮТИЙ – ЖОВТЕНЬ 1917 Р.)

Мотенко Ярослав Володимирович – доцент кафедри політичної історії Національного технічного університету «Харківський політехнічний університет», кандидат історичних наук

Використовуючи першоджерела та застосовуючи проблемно-хронологічний, статистичний методи дослідження, автор висвітлює взаємозв'язок селянського руху і процесу становлення органів місцевого самоуправління в Харківській губернії у лютому-жовтні 1917р., в якому відіграли вирішальну роль сільські сходи.

Ключові слова: селянський рух, самоорганізація, ради, сільські сходи.

Используя первоисточники и применяя проблемно-хронологический, статистический методы исследования, автор рассматривает взаимосвязь крестьянского движения и процесса становления органов местного самоуправления в Харьковской губернии в феврале-октябре 1917г., в котором решающую роль сыграли сельские сходы.

Ключевые слова: крестьянское движение, самоорганизация, советы, сельские сходы.

Basing on the primary historical sources and having applied problem-chronological and statistical methods the author investigates interconnection of peasants movement and process of Kharkiv province self-government formation emphasizing in the some time peasants meetings role of this process.

Keywords: rural movement, self-organization, soviets, peasants meetings.

© Я.В. Мотенко, 2010

Однією з ключових проблем вітчизняної історіографії є оцінка здатності селянства до самоорганізації в умовах гострої політичної та соціально-економічної кризи. Тривалий час домінувала концепція, згідно з якою найвищим рівнем революційної самоорганізації аграрного населення вважалося створення рад селянських депутатів [2, 6]. Однак, наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. наукова думка, характеризуючи діяльність рад, еволюціонувала від тези про повноправні представницькі органи місцевого самоврядування, що протягом громадянської війни трансформувалися в елементи державного механізму [1, 29, 345, 351] до визначення поняття «рада», як анархічно – деструктивної радикальної класової організації народних «низів» [5, 10-11]. Багатогранність предмета обговорення зумовлює ситуацію, коли наукова громадськість інколи недостатньо враховує такі чинники, як географічне розташування, етнічний склад населення, рівень соціально – економічного розвитку регіону та співвідношення політичних сил на місцевому рівні. Зокрема, потребує об'єктивного дослідження організаційна складова селянського руху в Харківській губернії за доби Лютневої буржуазно-демократичної революції 1917р.

Події лютого-березня 1917р. наочно продемонстрували складність процесу самоорганізації суспільства, раптово позбавленого тотального контролю з боку держави. Особливо важка ситуація склалася в сільській місцевості.

Бездоріжжя, відсутність стабільного зв'язку з містом через пошту й телеграф, нерегулярність залізничного сполучення, неграмотність більшості населення - все це зумовлювало відсутність достовірної оперативної інформації у селах про події в країні і гальмувало становлення громадського самоуправління. Одним з перших, хто спробував надати селянству Харківської губернії допомогу у справі організації самоврядування, став Український Організаційний Комітет. Його було засновано у Харкові 8 березня 1917р. зусиллями української інтелігенції. Головою Комітету було обрано Г.М.Хоткевича [8, 4]. Завдяки активній допомозі студентів і сільських вчителів, протягом п'яти днів у Харківській губернії було розповсюджено 10 тис. листівок з відозвою Комітету «До селян». У своєму зверненні Комітет пропонував створити мережу сільських, волосних і повітових селянських спілок. Кожна спілка повинна була керуватися комітетом, що складався з голови, писаря та скарбника і виконувати функції органу самоуправління. Окрім цього, спілки мали обирати представників до Всеросійських і Українських Установчих зборів [8, 3]. Активну участь в організації селянського самоуправління брали кооперативні організації Харківської губернії. В своїх діях вони керувалися рішеннями блоку лівих російських і українських есерів. Харківська організація лівих російських есерів на чолі з В.Качинським узгоджувала свою політичну

діяльність з місцевою організацією українських есерів очолюваною І. Михайличенком [4, 8]. Щоб отримати більше голосів на виборах до Всеросійських Установчих зборів, ці партії об'єдналися в єдиний блок, програмними заходами якого були вимоги припинення війни і передача без викупу усіх земель сільським общинам на засадах зрівняльного користування. І хоча українські есери зі свого боку наполягали на проголошенні автономії України, в цілому програма дій блоку передбачала розвиток революційної боротьби в Україні за російським зразком, що було наслідком ідеологічного впливу з боку російських лівих есерів. Тому, коли 14 березня 1917 р. в Харкові почала працювати нарада кооперативних організацій Харківської губернії, було ухвалено рішення про скликання волосних, повітових і губернської рад селянських депутатів, а не селянських спілок [7, 64]. План обрання рад передбачав, що на підставі загального, безпосереднього, рівного й таємного голосування до волосної і повітової рад буде обиратися по одному представнику від, відповідно, 200 і 5 тис. чоловік. До губернської ради потрібно було обирати по одному делегату від кожного з десяти представників повітових рад. Згідно з прийнятим планом, до сільських рад можна було обирати не лише селян. Завдання рад полягало у встановленні умов землекористування і оренди, припиненні чинності старих законів, нейтралізації земельних сутичок, спостереженні за діяльністю урядових установ і підготовці до виборів в Установчі збори. Щоб допомогти сільському населенню в організації рад, було створено тимчасовий організаційний комітет на чолі з А. А. Богомолвим, до складу якого ввійшли представники від кооперативних організацій, російських лівих есерів і українських соціалістів-революціонерів, РСДРП(м) та М. М. Нечипоренка від Українського Організаційного Комітету. Представник від РСДРП(б) у тимчасовий організаційний комітет не ввійшов, оскільки програма більшовиків зустріла гостру негативну оцінку більшості учасників наради кооперативних організацій [3, 17]. Приводом для критики стали листівки Харківського комітету більшовиків з закликом розпочати громадянську війну, що були надруковані і розповсюджені 6 березня 1917 р. [9, 3]. 20 квітня 1917 р. було надруковано і розповсюджено відозву Бюро при Союзі дрібних кооперативів до селян з інструкцією по виборах до рад. Поки у повітах губернії відбувалися установчі з'їзди рад селянських депутатів, Бюро відкомандирувало лівого українського есера А. Заливчого на з'їзд рад селянських депутатів Київської губернії, який відбувся 24 квітня 1917 р. Повернувшись до Харкова, Заливчий повідомив, що селянство Київської губернії прийняло резолюцію з вимогами проголошення національно-територіальної автономії України,

скасування приватної власності на землю і її націоналізації, заборони самозахвату земель, створення земельних комітетів, що повинні були збирати необхідну інформацію для проведення земельної реформи [10, 1-2]. Врахувавши досвід проведення Київського губернського з'їзду рад селянських депутатів, Бюро вирішило провести аналогічний з'їзд у Харківській губернії. Перший губернський з'їзд рад селянських депутатів Харківщини було відкрито 3 травня 1917 р. [7, 66]. 120 депутатів з одинадцяти повітів Харківської губернії протягом тижня намагалися сформулювати погляди більшості селянства губернії на найважливіші питання соціально-політичного й економічного життя краю. 4 травня 1917 р. з'їзд проголосив ради селянських депутатів «єдиними правомочними виразниками волі трудового селянства, (...) що мали закріплювати основи революції з погляду прав і інтересів трудового селянства» [11, 1-2]. Завдання сприяти врегулюванню аграрних відносин у Харківській губернії, за наказом Тимчасового уряду було покладено на громадські, селянські і земельні комітети. Громадські губернський, повітові і волосні комітети вважалися органами влади Тимчасового уряду, вони склалися з представників від шести груп населення: діячів земства, службовців у земствах, міських управлінців, кооператорів, робітників і селян [9, 23]. Створені на початку березня 1917 р. в Харківській губернії, вони, головним чином, вирішували питання про підвищення заробітної платні найманим сільськогосподарським робітникам і скорочення робочого дня. Селянські комітети повинні були замінити колишні волосні правління, волосних старшин і сільських старост. Слід зазначити, що згідно з планами Тимчасового уряду передбачалося створення лише волосних селянських комітетів, однак селяни за власною ініціативою протягом березня 1917 р. створили досить розгалужену мережу сільських комітетів. 21 квітня 1917 р. згідно з наказом Тимчасового уряду про створення в складі Міністерства землеробства головного і місцевих земельних комітетів, у Харківській губернії було організовано губернський, повітові і волосні земельні комітети. Безпосередньо селянами обиралися лише останні. Ці установи повинні були за домовленістю з поміщиками створити тимчасовий орендний фонд з приватновласницьких земель, який допоміг би селянству вирішити проблему малоземелля до остаточного розв'язання аграрного питання Установчими зборами.

Однак, чим більше органів влади отримувало село, тим сильніше давало себе знати прагнення селянських низів до негайного вирішення всіх суспільних проблем, часто ігноруючи при цьому реальну ситуацію і не замислюючись над майбутніми наслідками. Адже поряд з владною вертикаллю Тимчасового уряду на Харківщині

поступово формувалася структура повітових, волосних і сільських рад селянських депутатів. Перша сільська рада в Харківській губернії була обрана 19 березня 1917 р. у Сумському повіті на сході мешканців сіл Луки і Баранівка [9, 49]. Згодом ради селянських депутатів виникнуть у всіх повітах Харківської губернії. Згідно задуму організаторів першого губернського з'їзду рад селянських депутатів, ради повинні були контролювати роботу місцевих органів Тимчасового уряду, але самостійно не вирішувати справи, що стосувалися компетенції громадських та земельних комітетів [9, 50]. Проте на місцях селянство вбачало в радах органи влади, що повинні були передусім виконувати накази сільських сходів, що часто суперечили не лише розпорядженням органів Тимчасового уряду, а й резолюціям губернської ради селянських депутатів. Так, наприклад, протягом травня – липня 1917 р. в Харкові відбулися три з'їзди губернської ради селянських депутатів [2, 78]. Під час кожного чергового з'їзду депутати ухвалювали резолюції, що визнавали виключне право остаточного розв'язання аграрного питання за Установчими зборами, забороняли самозахват земель і закликали селянство виконувати розпорядження громадських і земельних комітетів [2, 78; 9, 48-50]. Але водночас на території Харківської губернії спостерігалось масове ігнорування цих резолюцій повітовими, волосними і сільськими радами. Приміром, у квітні-травні 1917 р. Зміївська і Михайлівська волосні ради Лебединського повіту замість земельних комітетів почали самовільно встановлювати орендні ціни на землю. Лебединська повітова рада влітку 1917 р. активно конфіскувала землі відрубних господарств. У червні 1917 р. низка приватновласницьких господарств в Ізюмському і Вовчанському повітах (маєток графа Рибоп'єра, 1-й Гниличанський маєток поміщика Кир'янова) були націоналізовані самовільним рішенням місцевих рад сільськогосподарських робітників. [9, 64]. В процесі розгортання селянського руху в регіоні не лише ради, а й низові ланки місцевих органів Тимчасового уряду – волосні і повітові земельні комітети були змушені активно брати участь у самовільному перерозподілі крайового земельного фонду, порушуючи тим самим чинне законодавство. В більшості випадків селянство на місцях ігнорувало закон про заборону самовільного перерозподілу землі і вимагало від персоналу земельних комітетів радикальних заходів. Часто члени земельних комітетів

опинялися перед альтернативою: залишитися законо-слухняними громадянами або зберегти свій авторитет серед односельчан.

Таким чином, події, пов'язані з становленням органів державної влади і місцевого самоуправління на території Харківської губернії, довели, що найавторитетнішим місцевим органом влади для селянства у 1917 р. залишався волосний і сільський сходи. Недарма, коли наприкінці 1917 р. Тимчасовий уряд зібрався передати волосним земствам повноваження земельних комітетів і рад, у Зміївському і Куп'янському повітах селянство передусім цікавилось, чи збережуть свою силу рішення волосних сходів [9, 91-92]. Причина популярності серед селянства цього досить примітивного засобу волевиявлення, певно, полягала не лише в силі консерватизму землеробських традицій. Слід згадати, що саме Тимчасовий уряд відмовився фінансувати і сільські селянські комітети, і волосні земельні комітети, тим самим перетворивши їх на номінальні органи своєї влади і фактично – на слухняних виконавців волі натовпу. Не менш проблематичними було й становище рад. Так, наприклад, лише у червні 1917 р. на другому губернському з'їзді рад селянських депутатів було ухвалено рішення про обрання сільських рад. Значна частина сільського населення, звикнувши вирішувати питання суспільного життя на сходах, нерідко інертно ставилося до нових форм організації суспільного життя. Як наслідок, у липні 1917 р. на засіданні виконкому губернської ради селянських депутатів було зроблено висновок про незадовільний рівень організаційної роботи в повітових радах Куп'янського, Валківського, Старобільського, Богодухівського, Харківського повітів [9, 52]. Протягом 1917 р. під час проведення сільських сходів домінує ідея «чорного переділу» суспільних матеріальних благ та пріоритету власних майнових інтересів Як наслідок, у березні-жовтні 1917 р. в Харківській губернії відбулися 164 випадки самовільного захоплення селянами орної поміщицької землі [9, 99].

Таким чином, на основі вищенаведених фактів ми можемо стверджувати, що процес самоорганізації селянського руху в Харківській губернії у лютому-березні 1917 р. знайшов своє відображення у створенні мережі рад та громадських і земельних комітетів. Однак їхня діяльність мала декларативний характер, оскільки на місцях реальний вплив на ситуацію здійснювали сільські сходи.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Верстюк В.Ф. Махновщина. Селянський повстанський рух на Україні 1918- 1921.- К.: Наук. думка, 1992. -368 с.
2. Гамрецький Ю.М. Тимченко Ж.П. Щусь О.Й. Ради України в 1917 р. (липень-грудень 1917 р.) – К.: Наук. думка, 1974.- 342 с.
3. Эрлэ Д. Годы бури и натиска. Книга первая. На Левобережье. 1917. –Х.: Госиздат Украины, 1923.-117с.
4. Клочок І. З партійного життя // Боротьба.- 1917.-17 вересн.- С.7-14.
5. Кульчицький С.В. Російська (русская) революція 1917 р.: реальність і міф // Україн. істор. журн.-2007.-№ 2.-С. 4-23.

6. Кучер О.О. Участь місцевих Рад у ліквідації збройної внутрішньої контрреволюції на Україні після громадянської війни // Питання історії народів СРСР.-Х,1972.-Вип.13-С.49-58.
 7. Лобахін В. Лютий по селах Харківщини //Літопис революції. -1930. - №2. - С.50-72
 8. Нечипоренко М. Нові товариства на селі. Українізація кооперативів. З'їзд у Харкові //Рідне слово. - 1917- 1 квіт. - С. 2-4.
 9. Решодько П.Ф. Селянський рух у Харківській губернії (березень 1917 – січень 1918 р.) – Х.: Вид-во ун-ту, 1972.-170 с.
 10. Хоткевич Г. Селянські з'їзди // Рідне слово. – 1917. – 13 трав. – С.1-2.
 11. Хоткевич Г. Селянські з'їзди // Рідне слово – 1917 – 27 трав. – С.1
 12. ЦДІАК. Ф.1071, оп.3, спр.4. Канцелярія прокурора Харьковской судебної палати. г. Харьков. Переписка по аграрним делам. 3 августа-1917г.-1918 г.
-

УДК 372.48

О.С. ТРОХАНЯК

АНАЛІЗ ПОДІЙ ПОЧАТКОВОГО ЕТАПУ ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ З ПОГЛЯДУ БЕРЕЖАНЩИНИ

Троханяк Олександра Степанівна – старший викладач Відокремленого підрозділу Національного університету біоресурсів і природокористування України «Бережанський агротехнічний інститут»

У даній статті зроблено аналіз подій українсько-польської війни і визначено її особливості на Бережанщині, відзначено роль повіту та його військово-політичне значення в Галичині в період 1918-1919 рр.

Ключові слова: українсько-польська війна, повстання, Українська Галицька Армія, зброя, боеприпаси, лінія фронту, напад, протистояння.

В данной статье сделан анализ событий украинско-польской войны и определены ее особенности на Бережанщине, отмечена роль уезда и его военно-политическое значение в Галиции в период 1918-1919 гг.

Ключевые слова: украинско-польская война, восстание, Украинская Галицкая Армия, оружие, боеприпасы, линия фронта, нападение, противостояние.

This article analyses special features of occupation of Western Ukraine by Russian troops and establishing their regime in Halichyna; it also shows the problems of the population after the example of the district of Berezhany.

Keywords: the Ukrainian-Polish war, revolt, the Ukrainian Galitsky Army, the weapon, an ammunition, a front line, an attack, opposition.

© О.С. Троханяк, 2010

Характеризуючи тенденції вітчизняної історії, можна стверджувати, що однією з найголовніших була боротьба за національну незалежність, яка особливо відобразилась у проголошенні Західноукраїнської Народної Республіки та в боротьбі за її існування – українсько-польській війні.

Розглядаючи дану тему, варто проглянути її не тільки у всезагальному огляді та з позиції Львова, але й на провінційному рівні. На матеріалах Бережанського повіту можна відобразити всі тонкощі цих подій. Бережанщина виділяється поміж усіх повітів Галичини своєю колоритністю суспільних явищ та військово-політичних фактів. Західні українці, наслідуючи своїх братів Великої України, 1 листопада 1918 р. проголосили ЗУНР і швидко розвивали всі гілки державності, та поляки не погодились на проголошення Української держави і почалась польсько-українська війна. Штаб УГА знаходився в Бережанах, тому на подіях повіту можна точно подати особливість війни та її характерні риси.

Аналізуючи джерела і літературу про українсько-польську війну, виникає можливість з'ясувати різнобічність історичних фактів, що проходили в Західній Україні. До вивчених праць цієї групи належать «Історія українського війська» Крип'якевича І., Гнатевича Б., [5] «Українська державність 1917-1920» Мірчука П., [9] «Українські визвольні змагання 1917-1921 рр.» Рубльова О.С., Реєнта О.П., [10] «Історія Галицького стрілецтва», «Українсько-польська війна 1918-1919рр.» Литвина М.Р., Науменка К.Є., [7] та інші.

Особливу групу матеріалів складають історичні дослідження очевидців цих подій: генерала Омеляновича-Павленка «Українсько-польська війна 1918-1919» [3], Шухевича С. «Спомини з Української Галицької Армії (1918-1920)» [13], сотника Жигмонта Олексина «Неопубліковані спогади» [12], Ярославина С. «Визвольна боротьба на Західно-Українських Землях у 1918-1923 роках» [14].

У другій половині жовтня 1918 р. національно-політичні діячі Західної України, виношуючи мету створення власної держави, почали готуватись до слушного моменту. Українці розуміли, що поляки переслідують таку ж ціль, тому підготовка була серйозною. Йшлося тут насамперед про Львів, де польське населення становило переважну більшість. Тому Українська Національна Рада могла покластись лише на військові сили українських січовиків, та здебільшого всі українські полки австрійської армії були на італійському фронті. Слід було подумати про організацію українського вояцтва, яке служило по різних запасних і вартових частинах у Львові та інших містах Галичини. Саме ці підрозділи мали б допомогти Національній Раді революційним шляхом перебрати владу у Львові.

Отже, найважливішим постало питання: визначити, які військові сили знаходяться в повітах, скільки в них українців, винайти тих вояків, які пішли з фронтів та повернулись додому, і мобілізувати їх для захоплення Львова й повітів. Громадсько-політичні діячі збирали навколо себе

січовиків, інтелігенцію, передову студентську молодь, сільських активістів. С.Ярославин у праці «Визвольна боротьба на Західньо-Українських Землях у 1918-19123 роках» [14] про дані події пише, що вже наприкінці жовтня Національна Рада створила Комітет, який надсилав кур'єрів, переважно студентів, до повітових центрів з інструкціями, як підготовлятися до перебрання влади. Він їздив з такою місією до Бережан 28 жовтня 1918 р. в питаннях створення військової бригади. Того самого дня виїхали кур'єри й до інших міст. Щодо військових сил, то стояло завдання «перевести авіденцію військових частин на терені повіту, перевірити, скільки в них Українців, а скільки чужинців, вишукати старшин-Українців і притягнути їх до праці», а «вояків, що приїхали додому на відпустки», відсилати до коша УСС. Утворені повітові Комітети «мали тримати зв'язок з Військовим Комітетом та в назначений ним день мали одночасно в цілій Галичині перебрати владу». Головою такого Комітету в Бережанах обрано штабового полкового лікаря – полк. д-ра Осипа Ковшевича [14, 127].

Однак Національна Рада в останніх днях жовтня дізналася, що польська ліквідаційна комісія має приїхати 1 листопада з Кракова до Львова, аби перебрати владу в польські руки. Телеграфічний наказ австрійського президента міністрів д-ра Лямаша був виданий завдяки наполегливим заходам д-ра Петрушевича до львівського намісника ген. Гуйна, щоб віддав владу Українцям. Поляки переловили в Кракові цей письмовий указ й не допустили до Львова. Ген. Гуйн, не маючи наказу, не хотів віддати влади Національній Раді. Супроти цього треба було перебрати владу революційним шляхом уже вночі з 31 жовтня на 1 листопада, щоб випередити поляків.[14, 127] 31 жовтня розіслано нових кур'єрів по повітах, щоб у тім самім часі перебрали владу.

У Львові ґрунт уже був до деякої міри підготовлений. Військовий Комітет встиг уже zorganizувати українських старшин та втаємничити їх у свої плани. С. Ярославин повідомляє, що українського вояцтва у Львові було всього близько 1200 чол.[14, 127-128]. Тому очікували підкріплення з усіх повітів Галичини.

Переворот українцям вдавсь. О 4 годині ранку над Львівською ратушею замайорів синьо-жовтий прапор. Всі державні та адміністративні будинки і важливі об'єкти були зайняті українською владою. Та поляки готували протинаступ.

Українці збирали підмогу Львову. В Бережанах «на мобілізаційний заклик почали зголошуватися покликані, а частинно добровольці. В першу чергу zorganizовано вартову сотню, доповнено ряди жандармерії». І в перші дні листопада до Львова відійшов перший курінь [1, 158]. І.Крип'якевич і Б.Гнатевич детально аналізують створення груп захисту Львова. Піддаючи ретельному науковому розгляду їхні записи, простежуємо, що в всій Галичині в листопаді 1918 р. створювалися

військові загони, найперша утворилася на сході, головне із сотень УСС – це група «Схід», на півдні Львова повстала, теж із ініціативи відділів УСС – група «Старе Село». Обидві вони стали зав'язком Львівського фронту і вже з кінцем листопада та з початком грудня повели перші удари на Львів, з метою відібрати його з рук поляків. Проти польських відділів, що намагалися у грудні зайняти північну Галичину, створилася група «Північ» із такими підгрупами: сокольська, угнівська, белзька, равська, яворівська й янівська. Ці групи повставали поступово, залежно від подій, і спершу оперували зовсім самостійно. У грудні їх віддали під одну команду, а в другій половині січня створили з них I корпус, що широко держав фронт на північний захід і на північ від столиці краю. Нарешті проти Перемишля, що в листопаді опинився в руках поляків, створено групу «Південь». Вона стала ядром III корпусу, що держав фронт від р. Верешниці на захід аж до Карпат. Групу «Південь» створили спершу самостійні бойові групи: щирецька, рудецька, круксницька, хирівська (Глибока) й карпатська. Осідком команди групи був Самбір, а потім – Стрий. Протягом грудня-січня проведено основну реорганізацію армії, що й дало змогу командувати всім фронтом [5, 482-485].

Поляки виявилися досить неслабкою силою і щодня піднімали військові повстання, захоплюючи то ту, то іншу частину міста. Для діяльності держави необхідно було обрати уряд, і на 22-26 листопада 1918р. призначили вибори. Тому саме день 22.11.1918 поляки обрали на проведення особливо великого повстання, на яке зібрались всі жителі польської національності Львова і підключились польські війська, які на цей час вже стояли під Львовом, очікуючи слушного моменту. Польські повстанці перемогли, примусивши українців залишити владу в місті. Відійшли з боями і українські січовики. Це повстання переросло в польсько-українську війну, яку умовно можна поділити на 3 етапи: 1 етап: від 22 листопада 1918 р. до кінця лютого 1919 р.; 2 етап: березень – кінець травня 1919р.; 3 етап: початок червня – 16 липня 1919р.

Перший етап від 22 листопада 1918 р. до кінця лютого 1919 р. коли з української сторони – формувались війська УГА, а з польської сторони – велись постійні набіги на січовиків та цивільне населення з метою залякати їх і щоб ті відмовились від задуму створення незалежної держави ЗУНР.

Боротьба ще велась шляхом партизанських нападів одних на інших і вже стояло важливим створення власної військової сили для захисту державних інтересів. Про організацію армії для оборони Львова згадує С.Шухевич,¹³ говорячи, що у всі повіти було направлено військовиків, аби підтягнути всі частини в одне місце і надати їм спільну організацію. Ці загони діяли самостійно, вони давали відсіч полякам, та, як висловився Я.Сопотніцкі, мали вартість швидше «озброєного

натовпу ніж бойової сили» і не були об'єднаними, поляки не оцінювали їх як серйозну силу [18, 24], тому слід було організуватись. Це важке завдання взявся виконувати полковник Мишковський. Після його проекту армія мала ділитися на дванадцять піхотних бригад підпорядкованих наразі просто Начальній Команді Галицької Армії. Кожну бригаду визначено числом – від 1 до 12 і кожна з них діставала свій окремий доповнюючий округ, крім першої бригади – Українських Січових Стрільців, яка доповнювалася з цілої України добровольцями. Бригади мали складатися з чотирьох куренів піхоти і відповідної кількості кавалерії, артилерії і технічних відділів.

Першу бригаду становили УССи. Склад тієї бригади поповнявся добровольцями з цілої Галичини. Інші бригади були пов'язані під мобілізаційним оглядом з військовими округами і тому вони, крім порядкового числа, мали теж назву округи: 2-га коломийська, 3-тя бережанська, 4-та золочівська, 5-та равська, 6-та сокальська, 7-ма львівська, 8-ма самбірська, 9-та угнівська, 10-та яворівська, 11-та стрийська і гірська. I-ий Корпус з осідком команди у Камінці Струмилівій зайняв відтинок фронту Сокаль – Жовкла – Яворів, II Корпус з осідком команди в Бібрці оточував Львів, III Корпус з осідком команди в Стрию і утримував відтинок фронту Львів – Карпати [9, 318].

У листопаді, на розпорядження Державного Секретаріату Військових Справ з 13 листопада 1918 р. відносно «Адміністративного поділу території Української Народної Республіки», в Бережанах створено Окружну Військову Команду, якій підлягали повіті: Бережани, Бібрка, Підгайці, Рогатин та Перемишляни. ДСВСправ призначив отамана д-ра Осипа Ковшевича окружним командантом тієї округи [2, 216].

В своїх спогадах ген. Омелянович-Павленко говорить, що армія, яка формувалася, була на початках дуже слабкою і що «загальний бойовий склад армії не підносився вище 15-ти тисяч з щось 40 гарматами. Харчовий склад треба було рахувати подвійно. Озброєння було дуже різноманітне. В артилерії найбільшим калібром була дуже цінна для тодішніх наших операцій 15 сент. Гармата. Технічних засобів не було зовсім». Всі фронтіві частини жили, так би мовити, за власний рахунок. І хоч це була військова організація, та вона ледве-ледве «головно з ініціативи низів, пробувала стати на власні ноги» [3, 12].

Тісніший штаб Начальної Команди оставався далше в Бібрці, а ширший штаб у Бережанах [13, 107]. Для історії провінційного містечка Бережани – це дуже важлива подія, тому бачиться необхідним дослідити плин українсько-польської війни і всі її етапи в погляді з Бережанського повіту. Саме на Бережанщині проходить формування Української Галицької Армії, саме тут проходять усі необхідні підготовки до завоювання і

утримання влади в Галичині, забігаючи наперед, важливо сказати, що в першій і в третій етапи штаб УГА перебував у Бережанах, тому події війни безпосередньо пов'язані з даним повітом.

З самого початку організації військової сили виявились всілякі неузгодження. Із описів Кузми О. [6, 247-249] можна зробити висновок, що найважливішим завданням військової влади в краю було творення української армії шляхом мобілізації бойових сил. Мобілізація по повітах ішла дуже повільно, з великими недомаганнями, без узгодженого плану. Майже в кожному повіті мобілізація обіймала іншу шкалу річників, обертуючись між 18 та 40-им роком життя. В одних повітах був надмір і запаси марнувались, у других багато потрібних воєнних матеріалів не вистачало або й зовсім нічого не було. З початком мобілізації в одних повітах було багато крісів, амуніції, мундирів, а мало людей, деінде багато людей, та не було іншого. Звідси біганина на всі боки, безпорадність і в результаті застій у призовній роботі. Про якесь планомірне розділення воєнних засобів по повітах не було й мови. Великою перепоною у військовій організації була також недостатня залізнично-транспортна комунікація, що після державного перевороту попала в застій. Треба було послугуватись возами та кінними посланцями. В багатьох повітах призив проходив на власну думку, повільно і недбало, ставлячи на перше місце локальні справи, а на Львів махнули рукою. А тим часом українське воєнне становище у Львові вимагало негайної допомоги, готових боездатних сил. Досить цікаві моменти організації Української Галицької Армії знаходимо в праці Рубльова О.С., Реєнта О.П. «Українські визвольні змагання 1917-1921рр.», де вони вказують, що керівники новоутвореної держави й насамперед військові, терміново шукали союзників у боротьбі за незалежність. Зрозуміло, що на їхній заклик відгукнулася Українська Народна Республіка. Директорія УНР надіслала до Галичини козацький загін ім. Гонти на чолі з отаманом Андрієм Долудом, Козятинську стрілецьку бригаду полковника Кравчука (близько 1 тис. стрільців і старшин), артилерійську бригаду. 10 грудня прибув Михайло Омелянович-Павленко (1878-1952 рр.), обійнявши командування Галицькою армією. 40-річний генерал мав значний бойовий досвід, брав участь у російсько-японській та Першій світовій війні, де командував гвардійським полком, був начальником штабу корпусу; за Центральної Ради командував бригадою, дивізією [10, 289].

Виникла проблема з постачанням зброї та боеприпасів для УГА і її також вирішували різними способами, як, наприклад, про село Надрічне Бережанського повіту згадує Вас.Савчук: «Побували у Дрищеві підрозділи мадярів і чехів. Саме чеських вояків у листопаді 1918 р. сільські патріоти роззброювали іменем ЗУНР [11, 485-486]. Щодо озброєння армії були й інші шля-

хи. Перша світова війна закінчилась і німецькі та австро-угорські солдати повертались з фронтів, як згадує сотник Жигмонт Олексин: «Безконечне число военнополонених мандрувало до Австрії та Німеччини по через Бережани на захід. Неодіти, виголоджені та виснажені, напередодні зими, а все те піхотою, бо залізниця як слід не налагодилась. Якийсь стихійний гін підштовхував поворотців все вперед і вперед! Сідали вони по ровах при дорогах, щоб відпочити. Перестуджувалися, вив'язувалися недуги. Останніх сил добували, щоб тільки даліше прямувати. Врешті знеможені падали на дорозі, щоб померти в ровах... Народ, як міг, так рятував ці жертви чотирилітньої війни, не було ні ліків, ні лікарів. Українське жіноцтво в Бережанах зорганізувало на периферіях міста дві кухні. Варили чай, зупи – підсилювали недужих, а було між ними немало земляків» [12, 214]. Стан солдат австро-угорської та німецької армії, що повертались додому, був надзвичайно тяжким і за теплу їжу і спокійну ніч ці бідні й замучені вояки були готові віддати свою зброю і боєприпаси в заміні на документ уряду ЗУНР про їх конфіскацію, а також розповідали про склади зброї чи захопані спорядження на полях бою. Так було знайдено великий склад зброї і боєприпасів у складських приміщеннях підвалів Бережанського замку, в підземному переході з фортеці до монастиря, розкопано під лісом на горі Лисоні. Жителі повітів збирали зброєю де могли: на полях, у лісах, по домівках і везли в Бережани, де знаходився штаб УГА [12, 214-215]. Тож населення Бережанщини всіма силами допомагало організації військ УГА та його озброєнню.

Начальником штабу армії було затверджено полковника російської армії Євгена Мишковського (1882-1920рр.). Він став автором і душею докорінної реорганізації галицького війська, а фактично – створив до січня 1919 р. нову сучасну армію. Тоді на базі невиразних бойових груп було створено три корпуси по чотири бригади в кожному. Бригада складалася з 3-5 куренів піхоти, до яких входили технічні й допоміжні відділи. Курінь включав три стрілецькі й кулеметну сотні. Сотня містила в собі три чоти.

Хоч війна проводилась із змінним успіхом, Львів постійно залишався в руках Польщі, а також і одинадцять українських повітів. Уряд ЗУНР переїхав у Тернопіль, а штаб УГА і надалі залишався в Бережанах. Ген. Омелянович-Павленко пише, що вже листопадові бої в Галичині дали змогу прийти до висновку, що українсько-польська боротьба не обмежиться партизанськими випадками сторін, а набере характеру правдивої маневрової війни. Події на початку грудня підтверджували цей висновок. Тому, готуючись до тривалої боротьби, Начальна Команда передусім підтримувала всім своїм авторитетом як у колах політичних, так і військових вже установлену думку, що апаратом боротьби повинна бути регулярна Українська Галицька Армія. Команда

не відкидала також і партизанських операцій, але тільки на другорядних ділянках [3, 14].

Тож перший етап: «Від того часу, коли польська Начальна Команда в Варшаві погодилась вислати військову допомогу польським повстанцям у Львові, місцевий конфлікт переходить на українсько-польську війну». «Тим то, щойно день 21 листопада треба вважати за початок цієї війни, що покінчилась насамперед збройною окупацією, а потім прилученням Галичини до польської держави» [5, 486-498]. А напередодні: «Дня 20 листопада приїхав до послуг польської команди у Львові сильний загін із Кракова під проводом полк. Токажевського. Він мав 1370 добре вишколених піхотинців і 8 гармат; другого дня приїхав до Львова ще один відділ під команду ген. Рої. Тоді і чисельна перевага була вже по стороні поляків. Противник повів окрильний маневр на півночі й на півдні. Тут польські відділи загналися окружним шляхом поза український фронт аж на Личаків, а їх кіннота – під Винники» [5, 479]. 22 листопада поляками було захоплено Львів, уряд переїхав до Тернополя і проводив вибори. Завдячуючи вмінням отамана Краса, полякам не вдалось оволодіти Самбором. На початку грудня почалися бої за Хирів і 5.12 Хирів було звільнено, та за декілька днів поляки знов захопили цю місцевість, а також Раву Руську і Перемишльський залізничний вузол. Українці дещо перемогли під Львовом і здобули підступи на його південну частину – село Зубри.

З 10 грудня 1918р. із груп «Схід», «Старе Село», «Щирець» і «Наварія» сформовано Другий корпус під командуванням М.Тарнавського з бригадами УСС, Бережанською, Золочівською і Коломийською. Корпус стояв у облозі Львова і тому отримав найменування Осадного [7, 88] Очевидці розповідають, що в Бережанах створювались різні військові формації, які відходили з Бережанського запасного коша під Львів, їх розподіляли до різних фронтових груп. У січні чи лютому 1919 р. була організована «Бережанська Бригада», яка ввійшла до складу II Корпусу під команду полк. Тарнавського [4, 270].

Щодо докладних даних про численність УГА, Р.Матейно і Б.Мельничук, досліджуючи дане питання, вказують, що не встановлено точної кількості, оскільки не збереглися такі дані. Згідно з приблизними оцінками загальна численність УГА на 18 листопада 1918 року становила 50 тисяч чоловік, у тому числі до 25 тисяч багнетів та шабель при 40 гарматах. У січні 1919 року армія ЗУНР нараховувала вже 70 тисяч чоловік та 60 гармат, а влітку того ж року – до 100 тисяч чоловік, маючи на озброєнні 160 гармат, 550 кулеметів, 20 літаків [8, 49].

22–23 грудня 1918 року в Бережани, до старовинного замку над Золотою Липою, де розмістилася Начальна Команда ГА, з тимчасової столиці республіки – Тернополя прибули президент Євген Петрушевич, полковник Дмитро

Вітовський, вищі старшини армії. На нараді розглядався план ведення війни. Генерал Омелянович-Павленко повідомив, що бракує сучасного озброєння, боеприпасів, обмундирування. Одне слово, вести широкі бойові дії неможливо. Тому вирішили головні сили зосередити для визволення Львова [7, 90-91].

Почалась підготовка до нового наступу, який було визначено на 27 грудня. І.Крип'якевич вказує, що до групи «Старе Село» підтягнуто 4 нові курені: 1 станіславський, 1 бережанський, 1 коломийський, нарешті 1 з бригади У.С.С. Гармату скріплено, на яких 10 батарей, між ними кілька 10 цм. габвиць і 1 далекострільна (наддніпрянська). До щирецької групи спрямовано наддніпрянську Козятинську окрему піхотну бригаду, в силі яких 1.200 крісів зі скорострілами та гарматою. Вся ударна група налічувала яких 4.000 крісів і біля 16 батарей [5, 490]. Це була на тодішні умови доволі велика сила і в Начальній Команді рахували, що нею зможуть здобути Львів. Але поляки, дізнавшись про наміри Начальної Команди, вже зараня ослабили її плани. Під Львовом виставили залогу. В свою чергу поляки також підтягнули нові частини, твердо закріпились у Раві Руській і 21-27 січня провели наступ проти Угнівської й Равської груп, щоб знищити праве крило 1 корпусу. Слабші українські сили відступили і поляки зайняли Угнів і Белз та вирушили на Кристонопіль, але, ослабивши свої сили, піти далі вже не змогли.

6-7 січня 1919р. польські війська під командуванням ген. Ромера перемогли оборонну лінію групи «Північ» під Равою Руською, зайняли Жовкву, Куликів та увійшли до Львова. І тепер стало ще важче вибити поляків з міста. Та українська сторона не зламалась і 11 січня повила наступ на Львів і мала деякі успіхи. Після цих боїв бойова лінія намітилась навколо міста Львів. Почались наступи обох сторін одних на других, але в загальному сили були однаковими і перемінних успіхів не було. Після цих боїв на фронтах запанувала тиша до середини лютого. В тому часі відбулась реорганізація УГА в корпуси і бригади, штаб переїхав з Бережан до Ходорова, підготовлено запасні частини.

УГА знов пробує звільнити Львів від поляків і 11 січня 1919 р. почався ще один наступ, та він не був добре підготовлений і зазнав поразки. Литвин М. та Науменко К. зазначають, що у перший день операції вдалося просунутись вперед. Курінь ветерана легіону УСС Зенона Московського енергійною атакою ввірвався у південні околиці міста. Водночас Бережанська і Коломийська бригади зав'язали бій за Сихів, а золочівці – за Винники. Та, підтягнувши резерви, на другий день поляки відбили Скнилів і потіснили січовиків. Але тут же бригада Микитки здійснила маневр у фланг противника, захопила околицю міста – Персенківку і змусила ворога відступити. Доля міста висіла на волоску [7, 92].

Про події грудня 1918 р. – січня 1919 р. і те, як їх оцінювали поляки, знаходимо в праці Марєка Фігури, де він пише, що в газеті «Dziennik Poznanski» вказується автором статті, «думаю при тому, що війна тільки починається, і не можна було легковажити бойові сили Русинів, які швидко організовували армію, масово закликаючи чоловіків до захисту, а кадровий недостаток розв'язують через набір німецьких та австрійських офіцерів. Можуть також надіятись на невелику допомогу Петлюри, якого 40 тисяч жовнірів мали вирушити до Східної Галичини» [16]. «Dziennik Bydgoski» розказував про оточення Львова 60 тисячами Русинів, які разом мали розміщений захист двісті тисячної армії, в час коли «сили польські тимчасом дуже слабкі і тільки богатирською хоробрістю тримають охорону міста» [15]. Зрозуміло, що польська преса, з метою надати слави польської хоробрості, придумали, що в українців 200-тисячна армія. Але, спираючись на такі видумки і на «польські дискусійні акції» щодо Східної Галичини, а також тривалого спору про кордон з німцями, є справою коаліції взяти про неможливість підготовки Польщі до оборони «перед навалюю більшовиків, які нам погрожували зі сходу», а «тепер одночасно війну не були ми в стані проводити» [17] і звернулись по допомогу до цієї «коаліції», тобто Антанти, яка і дала військову допомогу.

Начальна Команда УГА розробила новий план, за яким III корпус мав зайняти лінію Львів-Перемишль, після того II корпус – зайняти місто Львів і потім – об'єднані українські війська мали зайняти Перемишль і лінію Сяну. 16-17 лютого 1919р. почався рішучий наступ українських підрозділів, та сили були нерівні і вже 19 лютого – контрнаступ поляків. 22-23 лютого українці вистояли, з польської сторони були великі втрати і виникла можливість повести бій до перемоги та почались польсько-українські переговори і тимчасово укладено перемир'я.

Переговори велись двічі, головували на них представники Антанти, які, не прикриваючись ніякими мотивами, підтримували Польщу, бачачи в ній доброго союзника проти Німеччини. Війна проходила із змінним успіхом то одної, то другої сторони, неодноразово був відчутний момент можливості перемоги УГА та нестача зброї й боеприпасів стала найвизначнішим чинником поразки ЗУНР.

Підводячи підсумки, слід відзначити, що український народ постійно виношував думку про створення власної держави і коли закінчувалась Перша світова війна, надіявся, що саме настав час до здійснення цих намірів. Добитись мирним шляхом передачі влади українцям не вийшло і передові громадсько-політичні активісти вночі з 31 жовтня на 1 листопада 1918 р. перебравли владу в свої руки шляхом військових сил. Та поляки 22 листо-

пада 1918 р. зуміли відвоювати Львів. Уряд ЗУНР переїхав у Тернопіль, а штаб Української Галицької Армії формується і діє в Бережанах. Тому Бережанщина стає найважливішим об'єктом польсько-української війни, саме тут проходять всі важливі обговорення, планування, наради, формування армії і т. ін. На кожному етапі війни українці віддавали всі свої сили і вміння, вели нерівні бої та, враховуючи

значну перевагу Польщі у військових силах та допомогу їй зі сторони Франції – підрозділами Й.Галлера та зброєю й боєприпасами, УГА зазнала поразки. На прикладі Бережанського повіту можна простежити всі моменти перебігу подій українсько-польської війни, дотримання всіх вказівок уряду, взяти ситуацію, яка склалась поза Львовом на повітовому рівні, в провінціях.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бережанщина в спогадах емігрантів. Під ред. Волинець Н.І. Книжково-журнальне видавництво «Тернопіль». 1993.
2. Бережанська земля. Історико-мемуарний збірник. Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто. Видавець: Комітет «Видавництва Бережани». 1970.
3. Ген. Омелянович-Павленко-старший. Українсько-польська війна 1918-1919. Прага.1929.
4. Дарія и Томаш Наленч. Юзеф Пилсудский. Легенды и факты. Москва. 1990.,
5. Крип'якевич І., Гнатевич В. Історія українського війська. Випуски 7 - 12. Репринтне видання І.Тиктора у Львові 1936. Тернопіль. «Збруч». 1992.
6. Кузма О. Листопадові дні 1918р. Львів. 2003.
7. Литвин М.Р., Науменко К.Є. Історія Галицького стрілецтва. Львів. «Каменяр» 1991.
8. Матейко Р., Мельничук Б. Военними дорогами синів Галичини. Українські січові стрільці на Тернопільщині. Тернопіль. 1991.
9. Мірчук П. Українська державність 1917-1920. Філадельфія. 1967.
10. Рубльов О.С., Реєнт О.П. Українські визвольні змагання 1917-1921 рр. Т.10. Київ. В-во Альтернативи. 1999.
11. Савчук В. Надрічне. // Бережанська земля. Т.2. Історико-мемуарний збірник. Торонто – Нью-Йорк – Лондон – Сідней – Бережани – Козова. 1998.
12. Сотник Жигмонт Олексин. Неопубліковані спогади.// Сотник УГА Бігус Петро. Про це й те на тлі 1 листопада 1918р. в Бережанщині. Торонто, Онтава. Канада «Гомін України». 1958.
13. Шухевич С. Спомини з Української Галицької Армії (1918-1920). Ч.1. Львів. В-во «Червона Калина». 1929.
14. Ярославин С. Визвольна боротьба на Західньо-Українських Землях у 1918-1923 роках. Філадельфія. 1956.
15. Dziennik Bydgoski. 11/15.01.1919.// Figura V. Konflikt polsko-ukrainski w prairie Polski Zachodniej w latach 1918-1923. Poznań. 2001.
16. Dziennik Poznanski. 14/18.01.1919.// Figura V. Konflikt polsko-ukrainski w prairie Polski Zachodniej w latach 1918-1923. Poznań. 2001.
17. Dziennik Poznanski. 18/23. 01.1919.// Figura V. Konflikt polsko-ukrainski w prairie Polski Zachodniej w latach 1918-1923. Poznań. 2001.
18. Sopotnicki J. Kompanja polsko-ukrainska: Djswiadczenia operacyjne i bojowe. Lwow. 1921.

УДК 94(477)

В.В. ДУТЧАК

НАЦІОНАЛЬНЕ ПИТАННЯ ТА НАЦІОНАЛЬНИЙ РУХ У КОНТЕКСТІ ПОДІЙ 1917-1921 РР. НА КАТЕРИНОСЛАВЩИНІ ТА ХЕРСОНЩИНІ (ЧАСТИНА 1)

Дутчак Владислав Васильович – завідувач кафедри гуманітарних дисциплін Обласного комунального вищого навчального закладу «Інститут підприємництва «Стратегія», кандидат філософських наук

Автор намагається дослідити певні сторінки національного повстанського (в основному за класовою структурою селянського) руху 1917-1921рр., на території Катеринославської та частково Херсонської губерній.

Ключові слова: антирадянські повстання, вільне козацтво, гайдамаки, ідея соціальної справедливості, інтернаціональна доктрина, національна самосвідомість, отамани, петлюрівські підпільні організації, повстанці, політико-економічні інтереси, соціально-політичні проблеми.

Автор стремится исследовать определенные страницы национального повстанческого (в основном за классовой структурой крестьянского) движения 1917-1921гг., на территории Катеринославской и частично Херсонской губерний.

Ключевые слова: антисоветские восстания, вольное казачество, гайдамаки, идея социальной справедливости, интернациональная доктрина, национальное самосознание, атаманы, петлюровские подпольные организации, повстанцы, политико-экономические интересы, социально-политические проблемы.

The autor attempts to research certain facets of the national rebellious movement of 1917-1921 (mainly peasant according to its class structure) in Katerynoslav and partly Kherson regions.

Keywords: anti-Soviet revolts, the free Cossacks, haidamaky, idea of social justice, the international doctrine, national consciousness, atamans, Petlura's subterranean organisations, insurgents, political-economical interests, sociopolitical problems.

© В.В. Дутчак, 2010

Для сучасного етапу суспільного розвитку України притаманним є переосмислення власної історії. Інтерес співвітчизників до «білих плям» нашого минулого зумовлений тим, що кожна свідомо людина намагається об'єктивно зрозуміти минуле для адекватного сприйняття сьогодення та певною мірою передбачити майбутнє. Однією з малодосліджених сторінок нашої історії є національний повстанський рух доби 1917-1921 рр. на теренах сучасної Дніпропетровської та Кіровоградської областей.

Об'єктом даного дослідження є «петлюрівський» рух Катеринославщини та Херсонщини на тлі широкого селянсько-повстанського руху різного політичного спрямування Південноукраїнських губерній доби громадянської війни. Хронологічні межі дослідження охоплюють період із 1917 до 1921 року, тобто той час, протягом якого відбувалось розгортання та розвиток селянських повстанських сил на Півдні України. Подаються також факти окремих виступів селянства Дніпропетровської та Кіровоградської областей у період колективізації 30-х років. Географічними межами дослідження виступають: Херсонська, Таврійська, Катеринославська губернії, території Дніпропетровської, Кіровоградської областей.

У радянській історіографії дослідження цих проблем було неактуальним. Провідною темою

для вивчення стала роль більшовицької партії в боротьбі за маси та владу.

З середини 80-х років ХХ ст. простежується тенденція до переосмислення історії на засадах об'єктивності та історизму. Велику допомогу у цій справі подали періодичні видання. Серед них слід виділити «Український історичний журнал», «Старожитності», газету «Голос України» тощо. Саме на сторінках цих видань на початку 90-х років минулого століття були опубліковані праці П.Варгатюка, П.Шморгуна «Білі плями, пошук істини», В.Ластовського «Червоні, зелені і жовто-блакtnі», В.Улянича «Жили-були батьки-отамани, або Чому треба вивчати повстанський рух в Україні» тощо.

Зі здобуттям Україною незалежності почався новий етап у розвитку вітчизняної історичної науки. Були розсекречені архівні справи, пов'язані з періодом національно-визвольних змагань 1917-1921 років.

У цей час виходять нові дослідження, пов'язані з повстанським рухом в Україні. Вагому цінність для дослідника історії «петлюрівської» Катеринославщини виявляють інтенції таких сучасних дослідників, як С.В. Абросимова, Д.В. Архієрейський, Ю.Г. Пахо-менков, Р.Ю. Васковський, В.П. Бурмага, В.А. Пархоменко, О.Ю. Висоцький, М.С.По-

лівець, В.В.Іваненко, А.І. Голуб, В.Г. Бондаренко, М.В. Гончар, В. Голубко, П.Захарченко, Г. Папакін, Т.М. Цимлякова та інш.

Найбільш гостро національно-етнічні проблеми у період 1917-1921 рр. піднімалися у центрах зосередження державної влади (Київ, Харків), або в місцях, що традиційно боронили свою самобутність (Львівщина, Холмщина, Підляшшя, Буковина, Закарпаття). Одночасно існувало не стільки національне, скільки релігійне протистояння між православними, католиками, греко-католиками та іудеями. Для Катеринославщини переважно з православним українським та російським (русифікованим у містах) населенням ця проблема постала гостро з появою на її теренах у ході громадянської війни етнічно чужих елементів (китайців, німців, мадяр, латишів, австрійців). Враховуючи значний економічний потенціал Катеринославської губернії, стає зрозумілим, чому представники різних політичних сил вже на весні 1918 року у своїй боротьбі за владу були змушені звернутися до проблем, пов'язаних з національним питанням.

Показово, що практично всі політичні сили на Україні в цей період не могли повністю контролювати кожну із дев'яти губерній, із числа тих, що входили до складу Російської імперії (Київська, Волинська, Катеринославська, Подільська, Полтавська, Таврійська, Харківська, Херсонська, Чернігівська) [6]. Проголошення більшовиками Донецько-Криворізької республіки вказує на той факт, що серед більшовиків домінували політико-економічні інтереси над національними. Донецько-Криворізька республіка була створена на початку лютого 1918 року і одразу проголосила себе автономною частиною Російської Федерації. До її складу було включено території Харківської і Катеринославської губерній та частково землі Війська Донського. До цього на переговорах у травні 1918 року між російською делегацією та представниками УНР, Х.Раковський вимагав офіційного визнання даного територіального об'єднання незалежним від України [32]. Юридична аргументація типова і для сучасної історії – так як Радянська Росія є правонаступницею Російської імперії, то вона має усі права на території, що входили до її складу [30]. Хоча у подальшому російська сторона зняла свої претензії і мирний договір було підписано (18.06.1918 р.), Радянська Росія не втратила свого інтересу до Катеринославщини. Дії місцевих червоноармійських загонів цього періоду звичайно не мали яскраво вираженого національно-шовіністичного забарвлення (враховуючи їх етнічний склад), проте згодом у ході продрозверстки, експропріації матеріальних цінностей, розгортання «червоного терору» почнуть лунати заклики до входження ряду населених пунктів до складу Радянської Росії [23]. Під час переговорів про кордони між УНР та Росією

представник української делегації Генеральний суддя С.Шелухін запропонував дотримуватися етнографічного принципу, а стратегічні та економічні чинники розглядати у другу чергу. Проте Х.Раковський вимагав орієнтуватися лише на самовизначення населення тих чи інших територій. При цьому етнічні кордони України значно скорочувалися. На Катеринославщині кордони повинні були проходити по лінії Вовчанськ – ст. Тополі, далі до Нижньої Серебрянки, потім по річці Айдар до Старобільська, на Калинівські хутори (біля Бахмута) до станції Ясинувата і по річці Кальміус до Маріуполя [33]. Причини такого розмежування крилися у тому, що у металургійній промисловості Катеринославщини була задіяна значна кількість вихідців із центральних губерній Росії. Одночасно під час проведення переговорів відбувалися і спроби здійснювати тиск з боку Німеччини. Так, член російської фінансово-політичної комісії в Берліні Ю. Аарон пов'язував виконання економічних зобов'язань Росії за Брестським мирним договором з відмовою Німеччини підтримувати претензії уряду П. Скоропадського на деякі території, у тому числі і на частину Катеринославської губернії [32]. Права України на Катеринославщину не визнавав у свій час і Тимчасовий уряд, який відніс до компетенції Центральної Ради українські землі у складі п'яти губерній (Волині, Поділля, Київщини, Полтавщини та частини Чернігівщини). Лише після падіння Тимчасового уряду Рада в односторонньому порядку розширила свою юрисдикцію на історичні українські території, з Катеринославщиною включно, яка увійшла до складу проголошеної 7(22). 11. 1917 р. Української Народної Республіки. Лише після проголошення Радянського уряду в Харкові (12(25). 12. 1917р.) Радянська Росія погодилася з кордонами, що були встановлені Центральною Радою.

Найбільш типово відношення сільського населення Катеринославщини до національного питання виявилось у повстанському русі під проводом Нестора Махна. Селяни у своїй масі були глибоко зацікавлені соціально-політичними проблемами, при цьому національне питання мало для них другорядне значення. Справа у тім, що сільське населення Катеринославщини перебувало дещо в іншому економічному становищі ніж селяни центральних областей Росії, де революційна пропаганда мала значний успіх. Орієнтація на «хутірський» спосіб ведення господарювання, на відміну від традиційної російської общини з її «круговою порукою», сприяла розвитку індивідуалістичних настроїв, які доповнювалися ще й незначною національно-класовою (відсутня економічна конкуренція з боку інших етносів). Це проявилось зокрема і в тому, що протягом громадянської війни на Катеринославщині чисельність «петлюрівського елемента» серед повстанців дещо поступалася чисельності

«інтернаціоналістів-махновців» та «соціалістів-григор'євців». Щоправда, петлюрівці були краще організовані і їх повстанські загони діяли довше.

Фактами, що наочно показували активність Катеринославських селян відносно національного руху, можна вважати: творення ними загонів «Вільного козацтва», кошів «Гайдамаків» протягом 1917-1918 рр. дії протягом 1919-1921 отаманів петлюрівської орієнтації: Григорія Гниненка (Вовгура), Антона Гребеника (Чорна Хмара), Андрія Гулого-Гуленка, Миколи (Фотія, Івана?) Малашко, що активно воювали проти білогвардійців та червоних.

Протягом 1917-1921 рр. вирішальною політичною силою була армія.

Серед Катеринославського гарнізону (до його захоплення більшовиками) інтернаціональна доктрина особливою популярністю не користувалася. За результатами виборів до Установчих зборів, які відбулися після Жовтневого перевороту у Петрограді, Катеринославський гарнізон віддав за більшовиків 15,5% голосів, за есерів – 35,9%, за кадетів – 3,3% (від загальної кількості учасників виборів), тоді як у цілому по місту за більшовиків проголосували 26,4%, за есерів – 8,4%, за кадетів – 11,7% [8]. Проте, з часом, коли влада більшовиків на Україні укріпилася, вони ввели нову систему норм представництва. Під час виборчої кампанії 1919 року робочі і селяни мали представництво в 10 раз менше, ніж червоноармійці. Пояснюється такий крок більшовиків просто, адже міські гарнізони українських губерній 1917 року були укомплектовані, в основному, етнічними українцями (у тім числі і із числа військовополонених західних українців), що позитивно ставилися до ідеї національного відродження, а червоноармійці 1919 року в основній своїй масі жодного відношення до України не мали. Саме тому більшовики відверто знехтували свій принцип «владу робочим і селянам», надаючи перевагу денационалізованам армійським «багнетам». До того ж, події громадянської війни виразно показали, що корінне українське (у тому числі і зрусифіковане) населення до комуністичного експерименту поставилося вороже.

Найбільш політично активним було населення промислових центрів Катеринославщини, яке хоча частково й було етнічно українським, проте через особливості організації виробництва швидко русифікувалося. Як наслідок, ці міста зайняли негативну позицію відносно українського національного відродження.

Елементи національної самосвідомості більш яскраво стали виявлятися у кооперативному русі. Хоча тут часто на перше місце виходили не конфлікти ментальності різних етносів, а чисто меркантильні інтереси. Діячі української кооперації намагалися створити свою кооперативну систему, відокремившись від

загальноросійської, а це, в свою чергу, викликало негативні реакції з боку кооператорів, що були зорієнтовані на Росію. У подальшому ідеологічна боротьба між представниками кооперативного руху посилилась. Київські кооператори вимагали, щоб їх визнали всеукраїнською організацією. Харківські стояли на позиціях того, що Україна складається із трьох губерній – Харківської, Одеської та Київської [20]. Відповідно до такого територіального бачення України вона мала лише національно-культурну автономію, а Катеринославщина вважалася частиною Росії. Певний час тривала рівновага точок зору стосовно співпраці з російськими кооперативами – ні прихильники повного розриву відносин, ні прихильники організаційно-господарчих зв'язків з Москвою не змогли повністю реалізувати свої інтереси. Проте на 1919 рік економічні інтереси знову пересилили національні і українські кооператори стали постачати продукцію сільського господарства до Росії на умовах прямого товарообміну. Цікавим фактом є те, що російські кооператори, які проводили заготівельні роботи на Україні, мали право на цю діяльність лише за згодою українських кооперативних об'єднань. На Катеринославщині діяло «Верхньодніпровське центральне сільськогосподарське товариство», яке у своїй роботі керувалося виключно меркантильними міркуваннями, ігноруючи національне питання. На Катеринославщині діяв також філіал керівного центру сільськогосподарської кооперації на Україні – Центрального українського сільськогосподарського кооперативного союзу («Централ»). Цікавим є той факт, що хоча іноземного капіталу на його рахунок не було [2], проте окремі підрозділи «Централу» знаходилися у Мінську та на Кубані. Протягом вересня 1919 року кооператорами на Катеринославщині було закуплено 13,4 млн. пудів зерна, проте значна його частина потрапила до рук більшовиків або денікінців. Після повернення на Україну більшовиків кооперативи почали переслідуватися, у тому числі і за національними мотивами. Так, 24 травня 1920 року ЦК КП(б)У було розіслано губернським комітетам телеграму, в якій закликав встановити контроль за діяльністю «старой буржуазно-шовинистической кооперацией Украины» [28]. Остаточо національний кооперативний рух на Катеринославщині був ліквідований до кінця 1920 року.

Таким чином, вже на 1919 рік Радянська влада на Катеринославщині сама спровокувала зростання національної самосвідомості. У результаті розвалу сільськогосподарської кооперації та обмеженого свавілля інтернаціональних збройних загонів соціальні зв'язки практично розпалися. Кожне село перетворилося фактично в ізольоване господарство, що само себе забезпечувало і для якого найбільш привабливою ставала ідеологія «війни всіх проти всіх», а союзниками

були лише родичі, односельці. Найбільш простою формою єдності таких груп людей є єдність за національними ознаками. Наступні події засвідчили дієвість такого принципу. Ряд повстань очолила українська інтелігенція із числа діячів «Просвіти», які, втративши ілюзії стосовно національного відродження «зверху», спробували підняти національну свідомість українського села. Поряд з національним питанням повстанці активно впроваджували ідею соціальної справедливості. Адже виступи «петлюрівського» спрямування поряд з національним мали яскраво виражене соціалістичне забарвлення. Причини цього крилися насамперед у тім, що на 1919 рік найбільш чітко національне питання було сформовано у програмах прибічників Петлюри. Проте потрібно зважувати на той факт, що Симон Петлюра на початку своєї політичної діяльності був прихильником соціал-демократичної ідеї. Його погляди на розвиток економіки і способів

господарювання мало відрізнялись від позицій російських соціал-демократів. Події 1917-1919 рр. привели до посилення впливу більшовиків і ліва частина українських соціал-демократів була готова вступити у спілку з ними. Після поразки Петлюри частина «ліваків» створили свою партію з «радянською орієнтацією». Союз з більшовиками не міг тривати довго. Коли значній частині сільського населення стало зрозуміло, що політика інтернаціоналізму загрожує їх фізичному існуванню, вибухнули чисельні повстання під радянськими гаслами проти «советів». Переважна більшість керівників цих повстань свого часу воювали проти Павла Скоропадського, потім вступали до Червоної Армії, а після виступів проти Радянської влади практично всі загинули в боях або потрапили у полон і були розстріляні більшовиками.

(Продовження статті читайте в альманасі «Грані» №3 (71) травень-червень 2010 року)

ЛІТЕРАТУРА:

1. 1917-1927. Десять лет борьбы и строительства на Днепропетровщине. — Днепропетровск, 1927.
2. Архів ЦНБ ім. Вернадського. Рукописний відділ, ф.290, №1365, арк.6,16; №1366, арк.10
3. Архієрейський Д.В. Отамани громадянської війни. Андрій Левченко // Грані. —1999. —№2(4). —С.48-54.
4. Архієрейський Д.В. Повстанці проти «диктатури пролетаріату» на Чернігово-Сіверщині. Реконструкція подій 1919-1924рр.// Грані. — 5(25). — 2002. — С.33-43.
5. Безнос А.И. Социально-экономическое и общественно-политическое развитие немецких поселений Юга Украины в начале XX века // Вопросы германской истории: Сб. науч. ст. — Донецк, 2000. — С.117-127.
6. Боечко В., Ганжа О., Захарчук Б. Кордони України: історична ретроспектива та сучасний стан.- К.: Основи, 194.-с.11.
7. Васковський Р.Ю. Півроку з життя Катеринослава (осінь 1918— весна 1919р.) // Грані. — №2 (16). — 2001. — С.19-25.
8. Великая Октябрьская революция. Энциклопедия.- М., 1987.-с.550
9. Голиков Д.Л. Крушение антисоветского подполья в СССР (1917-1925 гг.). М. Политиздат. 1975. —с.379.
10. Державний архів Дніпропетровської області (далі – ДАДО). – Ф.1.-Оп.1-Спр.1. 11. Державний архів Дніпропетровської області. – Ф.Р-224. —Оп.1. —Спр.11.
11. Зінченко А. Весна 1930 року. Українське селянство: Геть комуністів! Дайте нам волю! // Українське Слово, ч.11, 16-22 березня.
12. Зінченко А. Весна 1930 року. Українське селянство: Геть комуністів! Дайте нам волю! // Українське Слово, ч.12, 23-29 березня.
13. Інформаційне зведення Кременчуцького губвідділу управління //Кость Блакитний, отаман Степової дивізії (збірник документів і спогадів), с.42, Київ, Просвіта. —1997. —96с.
14. Коваль Р. Вагряні жнива Української революції (100 історій і біографій учасників Визвольних змагань). — Київ; «Діокор», Видання друге, виправлене, доповнене, 2005. —265с.
15. 16. Коваль Р. Отамани гайдамацького краю: 33 біографії. — К, 1998. — 616с.
16. 17. Коваль Р.М. За волю і честь: Воєнно-історичні нариси/ Вступ. слово І. Драча. — К: Діокор, 2005. — 300с.
17. Конквест Р. Жнива скорботи: Радянська колективізація і голодомор/ Пер. з англ. — К.:Либідь, 1993. —384с.
18. Котляр М., Кульчицький С. Шляхами віків: довідник з Історії України. — К., 1993.- с.128.
19. Марочко В.І. Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861-1929рр.) — К.-1995. С.52.
20. Махно Н.И. Воспоминания / под ред. С.С. Волка. — М. Республика, 1992. — с.320-325.
21. На защите революции, с.239-240 // Цитується із збірки «Кость Блакитний, отаман степової дивізії» (збірник документів і спогадів). Див. с.34, Київ, «Просвіта» —1997. —96с.
22. Очерки истории Днепропетровской обласной партийной организации / Ред. Колл. И.В. Васильев, А.Ф. Бачирини и др. — Днепропетровск: Промінь, 1979. — с.195. 24. Польовий Р. Студентське підпілля двадцятих років // Незборима нація. — №5 (160), квітень 1999р.
23. Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (1919-1920). К. 1987.-с.162-163.
24. Сахаров Г. Дніпропетровці в УПА // Лица. —2007. — №88 (277).
25. Сахаров Г. Пам'ять має бути чесною // Лица, 24 янв. 2007.
26. ЦДАВО України – Ф.1, оп.20, спр 373, арк.28
27. ЦДАВО України – Ф.2, оп.1, спр59, арк.51
28. ЦДАВО України – Ф.2607, оп.1, спр 1, арк.70
29. ЦДАВО України – Ф.2607, оп.1, спр 2, арк.24
30. ЦДАВО України – Ф.2607, оп.1, спр.1, арк.77
31. ЦДАВО України – Ф.3766, оп.1, спр 315, арк.11

УДК 94 (477) «1921/1939»

А.О. САБАДИН

СЕКЦІЯ ДОПОМОГИ ЖІНКАМ І ДІТЯМ ПРИ УКРАЇНСЬКОМУ ГРОМАДСЬКОМУ КОМІТЕТІ В ЧЕХОСЛОВАЧЧИНІ (1921-1925 РР.)

Сабадин Анастасія Олександрівна – викладач суспільно-гуманітарних дисциплін Дніпропетровського коледжу технологій та дизайну, пошукач історичного факультету Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара

Статтю присвячено діяльності секції допомоги жінкам і дітям при Українському громадському комітеті в Чехословаччині (1921-1925 рр.).

Ключові слова: еміграція, жінки, Український громадський комітет, міжвоєнний період, Чехословаччина.

Статья посвящена деятельности секции помощи женщинам и детям при Украинском общественном комитете в Чехословакии (1921-1925 гг.).

Ключевые слова: эмиграция, женщины, Украинский общественный комитет, межвоенный период, Чехословакия.

The article covers the activity of the section of the aid for women and children under the Ukrainian public committee in Czechoslovakia (1921-1925).

Keywords: emigration, women, Ukrainian public committee, interwar period, Czechoslovakia.

© А.О. Сабадин, 2010

Українська національна революція 1917-1921 рр., захопивши у своєму вирі широкі верстви населення, стала переломним періодом національного самоусвідомлення багатьох українців. Трагічні події військового протистояння і поразки у змаганні за утвердження української державності призвели до не менш масового та не менш трагічного вибору на користь еміграції.

Представники української еміграції 20-30-х рр. ХХ ст. оселялися в Австрії, Польщі, Німеччині, Франції, Чехословаччині та інших державах тогочасної Європи. Найпривабливішою ж країною для вихідців з колишньої Російської імперії була Чехословаччина (далі – ЧСР).

Уряд ЧСР створив сприятливі умови для налагодження нормальної життєдіяльності емігрантів та полегшення їх інтеграції у власний суспільний простір. Цей політичний курс Чехословаччини отримав назву «російська допомогова акція» (Rusk pomosna akce) і датується 1921 р. [6, 29].

Умови запровадження цього курсу передбачали надання необхідної матеріальної та гуманітарної допомоги емігрантам. Крім того, «російська акція» була націлена на здійснення низки заходів щодо формування належного нормативного та соціального підґрунтя для розгортання їх плідної професійної діяльності в сфері економіки, культури, освіти і науки, техніки. Для досягнення поставленої мети уряд ЧСР надавав вихідцям з радянської Росії фінансову, юридичну та медичну допомогу [1, 52].

Від початку «російської акції» інтереси

українських емігрантів у ЧСР репрезентував Український громадський комітет (далі – УГК) на чолі з М. Шаповалом. (Микита Юхимович Шаповал був міністром пошти і телеграфів у Центральній Раді, потім займав пост міністра земельних справ в уряді УНР за часів Директорії, пізніше емігрував до Чехословаччини [2, 283]).

7 липня 1921 р. вважається датою створення УГК. Це було приватне добродійне товариство, що мало власний статут, затверджений Міністерством закордонних справ ЧСР [3, 275].

Підегідою УГК було заснування українських навчальних закладів, зокрема, в 1922 р. – Українську господарську академію в Подебрадах, Український високий педагогічний інститут ім. М. Драгоманова в Празі (1923 р.), Українські матуральні курси (1923 р.). Одночасно були засновані й наукові установи: Український вільний університет, Український інститут громадознавства в Празі, Українська наукова асоціація, Українське історико-філологічне товариство, Українське правниче товариство та ін. [5, 104-105].

УГК складався з шести відділів: організаційного, фінансового, культурно-освітнього, видавничого, медичного та відділу опіки. В 1921 р. на базі медичного відділу була створена Комісія допомоги жінкам і дітям. Діяльність цієї комісії була зосереджена на наданні матеріальної та моральної підтримки українським емігранткам, їхнім дітям та дітям-сиротам, які перебували у тогочасній Чехословаччині [8, 1].

Метою даної публікації є дослідження роботи жіночої секції при УГК.

Вивченню діяльності українських жінок-емігранток у міжвоєнний період в ЧСР присвятили свої наукові роботи С. Наріжний, М. Богачевська-Хомяк, І. Книш, О. Джус, Г. Янішевська, І. Пінчук, Л. Гонюкова, Й. Голенда, О. Мушинка та ін.

При написанні даної розвідки були використані архівні матеріали зі справ фонду 3801 «Український Громадський Комітет (м. Прага)» Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України в м. Києві.

Актуальність вивчення діяльності секції допомоги жінкам і дітям при УГК у Чехословаччині (1921-1925 рр.) визначається наступним. По-перше, робота відділів громадського комітету взагалі й жіночої секції зокрема залишається дослідженою лише в загальних рисах. По-друге, для сучасного дослідника став доступним широкий масив архівних матеріалів, який дає змогу в повнішому обсязі вивчити та узагальнити працю жіночої комісії порівняно з розробкою даної проблеми в історіографії попередніх періодів.

Жінки-члени Українського громадського комітету (Русова, Сокович, Безпалко, Шереметинська, Чарідієва, Мартос [9, 2]) склали ядро організаційного комітету комісії допомоги жінкам і дітям, яка остаточно оформилася 15 серпня 1922 р. Головою секції було обрано Софію Федорівну Русову – визначного українського педагога, громадського та політичного діяча, а до складу комісії увійшли: заступниці голови О. Галаган, секретар О. Шаповал, скарбник М. Іваненко, члени В.Богацька, Г. Григорієва, В. Козицька.

Організаційним комітетом було визначено основні напрямки роботи секції: по-перше, надання матеріальної допомоги українським жінкам-емігранткам, їх дітям та дітям-сиротам, які перебували в ЧСР; по-друге, створення школи для дітей емігрантів з інтернатом при ній; по-третє, проведення реєстрації українських дітей, які перебувають в Чехословаччині; по-четверте, налагодження співпраці з представниками чеських організацій, насамперед з Чеським Червоним Хрестом [9, 2].

Представниці секції розпочали свою роботу з надання матеріальної підтримки українським емігранткам. Перш за все, вони допомагали українкам влаштуватися на роботу, забезпечували білизною та теплим одягом тих, хто цього найбільше потребував.

У 1922 р. в Подєбрадах була заснована Українська господарська академія, де продовжували своє навчання українці, які емігрували до ЧСР. Після Праги це місто стало другим за кількістю представників української еміграції. Для раціоналізації роботи секція допомоги жінкам і дітям при УГК розділилась на дві робочі групи: празьку й подебрадську. Обидві групи очолювала Софія Русова [11, 1].

Слід зауважити, що на початку роботи празької

групи не вдавалося провести послідовну і точну реєстрацію українських дітей, оскільки в самій Празі їх було небагато. До того ж, батьки віддавали своїх дітей для навчання до чехословацьких шкіл та притулків, що ускладнювало процес зібрання відомостей про маленьких українців, які перебували в ЧСР [11, 1]. Та, незважаючи на це, представницями секції допомоги в Празі було зареєстровано 58 дітей до п'яти років та 37 дітей від п'яти років і старше. Паралельно була зібрана інформація про кількісний склад українського жіноцтва в Празі та її околицях – 222 українки потребували матеріальної допомоги.

Маючи на руках матеріали щодо кількісного складу українських дітей, організаційний комітет комісії міг реалізувати ще одне, поставлене перед собою завдання: створення української школи.

Софія Русова, як голова секції допомоги жінкам і дітям, звернулася по допомогу в організації національної школи до чехословацького уряду, приватної благодійної організації Y.W.C.A., яка на той час вже мала своє представництво в ЧСР. Незважаючи на зусилля української сторони, оперативно створити власну школу не вдалося. Щоправда, з'явилась можливість віддавати українських дітей до чехословацьких навчальних закладів, щоб вони не відстали в навчанні від своїх однолітків. Проте найбільшою перешкодою в отриманні знань українськими дітьми ставали їх батьки, які не хотіли розлучатися з ними, віддаючи під опіку чехів [8, 2-3].

До активу празької групи також потрібно віднести роботу по збору пожертвувань на допомогу голодуючим дітям в Україні та сухотним українцям, які були інтерновані до польських таборів.

Восени 1922 р. організаційний комітет секції допомоги жінкам і дітям видав чеською мовою оповідання українського письменника Модеста Левицького «Петрусів сон». Це видання було продано, а кошти, отримані від його реалізації, направлені для голодуючих дітей України.

У той же час празька група комісії збирала пожертвування поміж українськими громадянами в Празі та Подєбрадах для хворих на туберкульоз українців, які були інтерновані до польських таборів. Було зібрано 1134 чеських крон (далі – к.ч.), які були надіслані хворим [11, 1].

У грудні 1922 р. жіноча секція взяла участь у різдвяному базарі, що проводився чехословацьким представництвом Y.W.C.A. Асоціація надала місце в залі українській секції для влаштування власного кіоску. Беручи участь у цьому базарі, українки переслідували дві цілі: продаж виставлених експонатів та ознайомлення чеського громадянства з українськими народними виробами.

У відділі секції були представлені ручні роботи: кераміка, дитячі іграшки, народні вишивки й мережки, оригінальні графічні малюнки

місцевих українських художників, різьбярські вироби та українські дитячі книжки. Зауважимо, участь у цьому різдвяному базарі не дала значного матеріального зиску, бо не було продано й половини виставлених експонатів [8, 4-5].

Водночас подебрадська група жіночої секції працювала над створенням першого українського притулку для дітей емігрантів. Очолювала цю роботу обрана з числа членів секції допомоги жінкам і дітям тимчасова президія. До її складу увійшли голова С. Русова, секретар М. Мартос, скарбник Г.Мельник.

З метою привернення уваги широкої громадськості до заснування першого українського дитячого притулку в еміграції Софія Русова підготувала «Відозву до Українського громадянства усіх країн». У цьому зверненні говорилося про важкі матеріальні умови, в які потрапили українські емігранти, та про неможливість забезпечення для їхніх дітей достойних умов життя. Пані Русова звернулася до світової спільноти з проханням матеріально підтримати перший дитячий притулок для дітей українських емігрантів й по можливості допомогти створити ще декілька закладів такого типу [9, 1].

У жовтні 1922 року притулок розпочав свою роботу. Керівництво закладом здійснювали С. Русова та М. Мартос. Вихованців було небагато – дев'ятеро, це були діти із сімей українських студентів, які навчалися в Українській господарській академії.

З дев'ятої години ранку до п'ятої вечора діти знаходились у притулку. Вони двічі на день отримували гаряче харчування. Протягом дня дітьми опікувалась няня, яка одержувала невелику заробітну плату.

Притулок фінансувався Українським громадським комітетом. Для отримання додаткового матеріального забезпечення представниці жіночої секції звернулись за допомогою до Чехословацького Червоного Хреста в Празі та до міжнародної організації Y.W.C.A. [9, 2]. Ці організації надавали нерегулярну матеріальну допомогу одягом, білизною, книжками та іграшками.

У березні 1923 року притулок для дітей українських емігрантів було закрито, а причиною цього став брак коштів на утримання закладу. Натомість створення першого українського закладу такого типу стало імпульсом для виникнення ще одного українського дитячого притулку, який функціонував на території ЧСР з 1925 р. до 1938 р.

Паралельно подебрадська група жіночої секції працювала з українським жіноцтвом, яке опинилося в еміграції. Під егідою комісії допомоги при УГК була створена швацька майстерня, до якої влаштовували працювати українських емігранток. Вони забезпечували недорогою білизною студентів Подебрад.

З кожним роком кількість українських

емігрантів у Празі та її околицях збільшувалась, у зв'язку з цим обсяг роботи секції розширився. Представниці секції допомоги організували святкові заходи для українських дітей-емігрантів. Найяскравішими були новорічні та великодні свята.

Підготовка до новорічної ялинки завжди починалася завчасно, приблизно з середини грудня. Святкування нового року проходило в приміщенні Української Хати (Українська Хата – це громадський заклад, створений при УГК). Кошти на цей захід виділялися громадським комітетом, крім того, секція отримувала ще матеріальну допомогу білизною й взуттям від Чехословацького Червоного Хреста.

5 січня 1924 р. було організовано велике новорічне свято: на ялинку запросили сотню дітей українських емігрантів. Та прийшло лише 86. Відсутні або хворіли, або не мали теплої одягу, щоб прийти на свято.

Всі запрошені діти отримали солодкі подарунки. До того ж, старшим подарували по книжці, меншим – по іграшці. Під час святкування діти співали колядки, розказували вірші та бавились у різні національні забави.

Для дев'ятох дітей українських студентів, які проживали у Подебрадах, представниці секції передали новорічні подарунки. А до Йозефова було надіслано 1800 к. ч. на різдвяні подарунки для дітей-таборян (на ці кошти було куплено тепле взуття).

Готуючись до новорічного свята 1924 року, представниці секції отримали змогу провести реєстрацію дітей українських емігрантів, які перебували в ЧСР. Всього в Празі та її околицях проживало 99 дітей, у Подебрадах – 25, у Йозефові – 60. Разом 184 дитини, з них 85 до п'яти років і 99 – шкільного віку [11, 2].

На Великдень комісія допомоги жінкам та дітям при УГК проводила свято «Червоного яєчка». Щедрою була Пасха, організована секцією та Українським жіночим союзом у 1924 р. Святкування відбувалося в м. Празі, на нього прийшло 58 дітей українських емігрантів. Всі отримали частування: шинку, яйця, цукерки, чай з паскою. Дехто із запрошених дітей декламував вірші. Свято тривало з третьої до сьомої години вечора «і було помітно, як їм не хочеться йти додому» [11, 3].

Організуючи такі заходи для українських дітей, представниці жіночої секції мали на меті не лише занурити їх у святкову атмосферу, а й дати їм можливість знаходитись у рідному оточенні. Оскільки, опинившись в еміграції, вони поступово денационалізувалися.

Одним із свідчень цього процесу є лист матерів-українок, які перебували в Празі: «... діти, що через долю своїх батьків, потрапляють до притулку навіть Чехословацького Червоного Хреста, виховуються там представленими до них виховательками росіянками... Дитина місяцями чує

лише чеську та московську мови, і коли настане щаслива хвилинка, що батьки можуть дозволити собі побачитись з своєю дитиною, – вона їх не розуміє...» [11, 20-20зв.].

Цей лист містив у собі прохання до жіночої секції створити установу для дітей, яка б дбала про національне виховання підростаючого покоління в еміграції.

З ініціативи голови комісії допомоги взимку 1924 р. було відкрито український дитячий клуб, у якому щосуботи з 4 до 6 вечора збиралися діти. Всього їх було 25. Вікова категорія відвідувачів – 4–3 років. Куратором клубу була Ольга Галаган, заняття проводив Аркадій Животко, малювання і ліплення викладала Катерина Антонович.

«Яке велике значення має клуб для дітей в еміграції, – зазначалося у звіті діяльності секції допомоги за 1921-1924 рр., – показує наступний факт. Мати однієї дівчинки, яка постійно відвідує клуб, розповіла, що її донька, поки не ходила до клубу, говорила як дома, так і в школі чеською або німецькою мовами. Не можна було примусити її говорити рідною мовою. Коли ж вона почала ходити до клубу, то цілком змінилась і дома говорить виключно українською, а також читає українські книжки» [11, 3].

Влітку клуб перебрався в садок - «майдан», щоб діти мали можливість двічі на тиждень збиратися на свіжому повітрі. Представницями секції був розроблений подальший план роботи клубу: «Забави, рухливі вправи (а також національні танці); ручна праця й мистецтво (малювання, ліплення, вирізування, плетіння та ін.); читання, розповіді, бесіди; дитячий театр; мандрівки; дитячий часопис; організація та ведення бібліотеки; дитячий музей» [11, 21-23].

Особливе значення надавалося виданню дитячого часопису, оскільки: «... діти дуже люблять ділитися своїми враженнями, переписуватися, старші діти – фіксувати свої переживання, свою творчу працю. Журнал часто робиться міцним зв'язуючим кільцем серед дітей не лише певної групи, але й поза групою. При проведенні праці необхідними є повна самодіяльність дітей, для цього схвалюється шлях вибору самими дітьми «редакційної комісії» [11, 25].

До жіночої секції часто звертались жінки, які знаходились у складному становищі: маючи на руках маленьких дітей, вони не могли влаштуватися на роботу. Для них комісія виділяла невеличку матеріальну допомогу. Такі прохання надходили не лише від українок, які перебували в ЧСР, але й від тих, хто проживав у Польщі, Австрії. Грошова допомога надавалася у розмірі від 20 до 200 к.ч. За час роботи секції така допомога була надана 46 разів [11, 4].

Матеріальна підтримка жіноцтва в еміграції не обмежувалася грошима, часто нужденним видавали одяг та інші речі. Цією ділянкою роботи опікувалась Г. Григор'єва.

Іноді до секції звертались жінки, яким не було

де жити, і тоді представниці комісії підшукували для них тимчасове житло. Інші прохання стосувались влаштування українських дітей до навчальних закладів, які працювали на території ЧСР.

У своїй діяльності жіноча секція часто зверталася за матеріальною підтримкою до Чехословацького Червоного Хреста, який завжди йшов назустріч таким проханням. За клопотанням секції – допомагав отримувати грошову допомогу для дітей студентів, сприяв у зібранні коштів для хворих на туберкульоз українців, тому члени комісії допомоги вирішили подякувати за співпрацю голові цієї організації А. Масариковій. Делегація від секції у складі О.Галаган та Г.Григор'євої привітала пані голову з великодними святами, подарувавши їй прекрасної роботи убрус (скатертину) та дванадцять серветок, які було вишиті мережкою та листвою.

Починаючи з 1924 р., чехословацький уряд поступово почав згортати «російську допомогову акцію». Були зменшені фінансові дотації УГК, внаслідок чого його члени змушені були змінити статут комітету та зменшити число штатних співробітників. Деякі установи, що підпорядковувалися УГК, були ліквідовані чи переведені під опіку Міністерства закордонних справ ЧСР або Міністерства шкільництва та освіти.

В 1925 р. уряд ЧСР припинив фінансування «російської акції». Наслідком чого стала ліквідація УГК. Левова частка матеріальної бази комітету перейшла до Чехословацького Червоного Хреста. Архів УГК було перенесено до новоствореного Інституту громадознавства в Празі, директором якого став Микита Шаповал [3, 278-279].

Через рік, у 1926 р., у Празі були створені Український Комітет, Українське Об'єднання в ЧСР, Українська Громада, які вже власними силами без матеріальної допомоги чехословацької держави, продовжували підтримувати українських емігрантів. Ці організації не мали належних матеріальних засобів, щоб розгорнути свою роботу до масштабів діяльності УГК [4, 79].

З ліквідацією комітету припинила свою діяльність і жіноча секція. Та розпочата комісією праця не зійшла нанівець. Представниці секції продовжували свою роботу в складі інших українських жіночих організацій, які діяли на території Чехословаччини.

Отже, на підставі вищевикладеного матеріалу можна зробити наступні висновки. По-перше, секція допомоги жінкам і дітям при УГК матеріально й морально підтримувала українських дітей та жінок, які перебували на території ЧСР. По-друге, для раціоналізації роботи секції було утворено дві робочі групи, що працювали в Празі та Подебрадах, охоплюючи таким чином більшу кількість потребуючих допомоги. По-третє, діяльність представниць секції

носила національний характер. Діти, перебуваючи в українському середовищі, зберігали свою національну ідентичність. Робота українського дитячого клубу, організація новорічних та великодніх свят позитивно впливала не лише на дітей, а й на їхніх батьків. По-четверте, організація першого українського притулку для

дітей-сиріт та дітей емігрантів, відкрила шлях до створення установ такого типу в майбутньому, полегшуючи життя батьків-емігрантів, які віддавали своїх дітей на виховання до притулку. По-п'яте, одним із напрямів роботи секції було проведення обліку дітей та жінок, які проживали в Празі та її околицях.

ПРИМІТКИ:

Подебради – курортне місто, розташоване в 50 км від Праги. У міжвоєнний період було одним із центрів української еміграції в ЧСР.

Y.W.C.A. - Молодіжна жіноча християнська асоціація – найстарша та найбільша міжнародна жіноча організація, яка вперше була заснована в 1855 р. у Великобританії. На сьогодні має свої представництва у 110 країнах світу. Мета – надання молодим жінкам можливості захищати свої права та брати активну участь у суспільних та держаних справах.

Йозефів – місто в південній Чехії, де в 1921-1926 рр. знаходився табір для інтернованих бійців Української Галицької Армії, які перебували там із сім'ями.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Віднянський С.В. Міжвоєнна українська еміграція в Чехословаччині: культурно-громадське і науково-освітнє життя // XII Міжнародний з'їзд славістів. Історія. Джерелознавство. Культурологія та етнологія слов'янських народів. Доповіді. – К., 1998. – 112 с.
2. Даниленко О.В. Роль українського громадського комітету у соціальній адаптації емігрантів // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки. Вип. 9. – К., 2003. – С. 278–295.
3. Мушинка Ол. Український Громадський Комітет в Чехословаччині та його роль у розвитку україністики // Від Наукового Товариства ім. Шевченка до Українського Вільного Університету (Пряшів, Світник, 12-15 червня 1991 р.). Матеріали. – Київ – Львів – Пряшів - Мюнхен – Париж – Нью-Йорк – Торонто – Сідней, 1992.
4. Наріжний С. Історія української еміграції. 1918 – 1940 р. Ілюстрації. Фото. Ч.2. – К.: Видавництво імені Олени Теліги, 1999. – 272 с.
5. Палієнко М.Г. Архівні центри української еміграції (створення, функціонування, доля документальних колекцій). – К.: Темпора, 2008. – 688 с., іл.
6. Сладек З. Русская эмиграция в Чехословакии: развитие «Русской акции»//Словяноведение. – 1993 - №4. – С.28-38.
7. Три роки Українського Громадського Комітету в ЧСР: 7/7 1924. – Прага, 1924. – 102 с.
8. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі - ЦДАВОВУ). - Ф. 3801. - Оп. 1. - Спр. 91.
9. ЦДАВОВУ. - Ф.3801. - Оп.1. - Спр. 186.
10. ЦДАВОВУ. - Ф.3801. - Оп.1. - Спр. 333.
11. ЦДАВОВУ. - Ф.3801. - Оп.1. - Спр. 523.

УДК 930.1

В.К. ЯКУНИН

СТАЛИНИЗМ: ИСТОКИ, СУЩНОСТЬ, УРОКИ ИСТОРИИ. ИСТОРИОГРАФИЯ (К 130-ЛЕТИЮ СО ДНЯ РОЖДЕНИЯ И.В.СТАЛИНА) (ЧАСТЬ 1)

Якунин Виктор Кузьмич – профессор Днепропетровского национального университета имени Олеся Гончара, доктор исторических наук

У статті розкриваються деякі суттєві аспекти процесу критичного осмислення радянськими істориками і філософами сутності сталінізму і надається йому сучасна оцінка.

Ключові слова: Сталін, сталінізм, соціалізм, суспільство, історія, сучасність.

У статье раскрываются некоторые существенные аспекты процесса критического осмысления советскими историками и философами сущности сталинизма и дается ему современная оценка.

Ключевые слова: Сталин, сталинизм, социализм, общество, история, современность.

The structure exposes some important aspects of the process of critical understanding the essence of stalinism by soviet historians and philosophers. It takes a modern appraisal of the situation.

Keywords: Stalin, stalinism, socialist, society, modernity.

© В.К. Якунин, 2010

В 2009 г. исполнилось 130 лет со дня рождения И.В.Сталина, вошедшего в историю как создатель великого государства и как крайне жестокий диктатор, заливший кровью миллионов невинных граждан, свято веривших в идеалы социализма, но попавших под подозрение маниакально подозрительного «вождя народов». Сама дата его рождения, как и его биография, окутаны густым туманом мифов, загадок, «белых пятен», а личность сопровождалась неоправданным, почти языческим поклонением современников. При жизни он умел очаровывать и порождать страх. Эта историческая личность, без преувеличения, мирового масштаба, была намного сложнее и противоречивее. Примитивный одномерный человек не смог бы сформировать (а точнее, сколотить!) государство, которое сокрушило самую мощную милитаристскую державу XX столетия, покорившую материковую Европу и державшую в страхе весь мир. В то же время великий/гениальный правитель не допустил бы, чтобы вся система оказалась крайне истощенной и изношенной морально и физически мобилизационной напряженностью и террором, впала в противоречие (и противостояние!) со всем миром. Ведь в итоге не оказалось ни одного государства, которое бы в конце XX и начале XXI века захотело поддержать строительство страны по сталинистскому типу. Более того, родина сталинизма (за исключением коммунистов КП РФ) осудила и отвергла сталинское наследие. Отблески Великой Победы 1945 г., которые падали на И.В.Сталина, не должны нас, жителей XXI века, ослепить, ибо она достигнута решимостью и беспримыслным мужеством, массовым героизмом советского народа, шедшего на

великие жертвы. Поэтому мы должны понимать, что, с одной стороны, нельзя отрывать И.Сталина от Великой Победы, что признавал весь мир и лидеры антигитлеровской коалиции, а с другой - нельзя и отождествлять их, ибо Победа – явление значительно шире и многограннее, чем один И.Сталин. В Победе много составляющих как советского народа, так и международного сообщества и достигалась она в отдельные годы и в отдельных битвах (особенно в 1941 и 1942 гг.) не благодаря И. Сталину, а вопреки его воли и понимания военных действий. Об этом свидетельствуют многочисленные опубликованные документы и воспоминания участников событий.

И.Сталин и сталинизм – это прежде всего своеобразная реакция сознания революционеров (и угнетенных в прошлом масс) на этапе кризиса эпохи войны и революций. Эта попытка освободившихся рабов бросить вызов «богам» и всем силам, которые сотворили несправедливый мир угнетения для большинства населения ради процветания и благополучия меньшинства.

А теперь рассмотрим, как советская историческая наука, а затем и историки постсоветского времени выявляли сущность сталинизма и И.Сталина как историческую личность.

Сразу надо отметить, что в годы перестройки историки пытались переосмыслить данные феномены с позиций «обновляющегося социализма» и восстановления подлинного, свободного от деформаций и вульгаризаторства «марксизма-ленинизма». А после 1991г. усиливается тотальная обличительно-обвинительная тенденция без оглядок на «марксизм-ленинизм» и на социализм. Доминировал подход якобы с позиций гуманизма

и демократизма. Водораздел шел по линии: тоталитаризм – демократизм.

Посмотрим, что мы приобрели от «эпохи» перестройки, а что утратили. Итак, в годы перестройки развернулся второй этап критики И. Сталина и сталинизма. Толчком здесь послужили два выступления генсека М. Горбачева: 1) доклад к 70-летию Октябрьской революции «Октябрь и перестройка: революция продолжается.» и 2) доклад на февральском 1988г. Пленуме ЦК КПСС «Революционной перестройке – идеологию обновления». После этого разворачивается фронтальная критика И.Сталина и сталинизма. Она шла по таким направлениям: 1) сущность и истоки сталинизма и культа личности И. Сталина; 2) биография И. Сталина и его деловые и личностные качества; 3) репрессии против партийных деятелей и деятелей Коминтерна; 4) репрессии против военачальников и командиров Красной армии; 6) репрессии против крестьянства в годы коллективизации и террор голодом 1932-1933гг.; 7) депортации и высылка народов СССР; 8) механизм репрессий и его руководители и организаторы (Ягода, Ежов, Берия, Абакумов и др.); 9) политика антисемитизма и репрессии против евреев; 10) сталинский тоталитаризм.

С помощью этой критики происходил процесс «десталинизации» советского общества. Сущность этого понятия можно свести к таким целевым идейно-политическим и воспитательным направлениям деятельности: 1) развенчание мифа о И. Сталине – великом строителе державы и защитника Отечества и социализма; 2) разоблачение его преступлений и восстановление исторической справедливости через правовую и моральную реабилитацию жертв репрессий; 3) освобождение общества от страха, насаждаемого сталинским тоталитарным режимом; 4) раскрепощение литературы и искусства и освобождение их от официальных схем и трафаретов, возрождение различных, ранее запрещенных, видов и жанров национальных культур; 5) освобождение общественного сознания от сталинских мифов и догм в освещении отечественной истории; 6) отказ от сталинских методов руководства во всех сферах общественной жизни через развитие демократии; 7) отказ от поисков «врагов народа» внутри общества и восстановление социалистической законности; 8) радикальный пересмотр отношений в международном коммунистическом движении на основе равноправия, отказ от сталинского гегемонизма; 9) радикальный пересмотр отношений с капиталистическим миром, отказ от искусственного нагнетания «классовой ненависти» и конфронтации.

Во всех этих направлениях проявились как положительные, так и негативные тенденции в виде крайностей одностороннего самобичевания и негативизма критики.

По сути «десталинизация» советского общества означала революцию во всей духовной жизни общества. К сожалению, она переросла со вре-

менем в откровенную контрреволюцию, которая привела к возрождению деструктивных и реакционных течений в политике и идеологии, противоречащих социализму, подлинному демократизму и европейскому гуманизму, к вседозволенности и возрождению социального дарвинизма, крайнего национализма, к внедрению пошлости, примитивизма и аморализма в культуру, публичному осмеянию ценностей и святынь советского общества, крайнему очернительству отечественной истории. Такая атмосфера формировала духовный и интеллектуальный коллаборационизм и смердяковщину (по Достоевскому!). Генсек М. Горбачев и его команда (А. Яковлев, В. Медведев, Э. Шеварднадзе и др.) вместо защиты КПСС и социализма (как это требовалось по должности и Конституции) сознательно сдали их под тщательную организованную «стихию» антикоммунистов и националистов. Гласность обернулась вседозволенностью, снятие ст. 6 Конституции о КПСС как ядре политической системы и руководящей силе советского общества привела к уравниванию КПСС с другими зарождающимися политическими партиями, лишив ее монополии не только на власть, но и на разработку стратегии социалистического развития и общества в целом. Генсек не задумывался над тем, как можно совершенствовать социализм, если к власти допускать его противников, как можно совершенствовать и развивать социалистическую идеологию, делать ее подлинно научной, и в то же время не бороться с антикоммунизмом и национализмом в обществе и в самой КПСС? Ведь в решениях XXVIII съезда КПСС и Пленумов ЦК 1990-1991 гг. нет оценки антикоммунизма и национализма внутри СССР, где сформировались центры этих враждебных социализму течений. Единственной публикацией в «Правде» на эту тему была статья М. Давидову (США) «Анатомия антикоммунизма в СССР» (от 6 февраля 1991).

Фактически было отброшено требование В.И.Ленина о том, что всякая революция чего-либо стоит, если она умеет защищаться. В руководстве КПСС доминировало благодушное настроение: главное – это показать (кому?), что КПСС утверждает гласность и плюрализм в политике и идеологии. О защите идеалов социализма в условиях перестройки, гласности и плюрализма М.Горбачев, А. Яковлев, В. Медведев, Б. Ельцин и др. не думали, не имели четких планов. В результате «стихия» антикоммунизма и национализма смыла с политической арены и КПСС, и социализм. И все это на волне «десталинизации».

Особо зловещую роль в этом плане сыграл единомышленник и соратник М. Горбачева, «прораб» перестройки, а позже – махровый антикоммунист А. Яковлев. Вначале он активно подыгрывал духу «десталинизации». Он, например, поддержал инициативу историка литературы В.Шенталинского в начале 1988 г. создать Всесоюзную комиссию Союза писателей СССР по твор-

ческому наследию репрессированных писателей, чтобы вернуть общественности из архивов ОГПУ – НКВД – КГБ, изъятые при арестах рукописи художественных произведений и переписку. В конце 1988 г. по его настоянию открылся доступ до дел репрессированных. Первыми в мартирологе советской литературы были 13 имен – Исаак Бабель, Артем Веселый, Александр Воронский, Николай Гумилев, Иван Катаев, Николай Клюев, Михаил Кольцов, Осип Мандельштам, Борис Пильняк, Иван Приблудный, Дмитрий Святополк-Мирский, Павел Флоренский, Александр Чаянов [1]. Возглавив Комиссию Политбюро КПСС по реабилитации (а она в целом работала весьма эффективно!), он втайне от КПСС, но в полном согласии с М. Горбачевым вел линию на дискредитацию и уничтожение КПСС. Об этом после 1991 г. он откровенно говорил в своих книгах.

Таким образом, объективно прогрессивное явление «десталинизации» советского общества и КПСС переросло в орудие демонтажа общественного строя вопреки воли советского народа. Ведь референдума по вопросу о замене социализма капитализмом в СССР не проводили. Руководители КПСС такой инициативы не проявляли. Это, конечно, не значит, что сегодня следует реабилитировать И. Сталина и сталинизм, впадать в крайность апологетики, такой путь исторически бесперспективен. Идти в будущее под знаменем И. Сталина, значит потерять ориентиры и здравомыслие.

Однако эта тема отдельного исследования. С. Кара-Мурза своей книгой «Манипуляция сознанием» (К., 2000) положил этому начало. В данной статье я остановлюсь на некоторых основных тенденциях в историографии проблемы, оставив за пределами публицистику, хотя она тоже является важным историографическим источником.

Сущность и истоки сталинизма и культа личности И. Сталина раскрывали историки, философы, социологи, психологи. К числу первых работ следует отнести публикации А. Ципко (в ж-ле «Наука и жизнь»), Ю. С. Борисова, В. М. Курицына, Ю. С. Хвана (в сборнике статей «Историки спорят. Тринадцать бесед»), Роя Медведева (в ж-ле «Знания»), статьи в сборниках «Страницы истории КПСС. Факты. Проблемы. Уроки.» (В 2-х кн.), ранее опубликованные как по преимуществу публицистические в различных газетах и журналах общественно-политического характера.

В статье доктора философских наук А. Ципко «Истоки сталинизма», состоящих из четырех очерков, предпринята первая попытка определить объективные истоки сталинизма: идеологические, историко-социальные, социо-культурные, психологические. Статья структурно хаотична и логически противоречива, содержит ряд упрощений, анализ исторических фактов построен на поверхностном знании исторического процесса. И все же она содержит ряд плодотворных идей, которые историки и философы существенно развили в дальнейшем. Для начала познавательного процес-

са она, безусловно, сыграла положительную роль. Стройность статьи значительно была бы обеспечена, если бы автор попытался сначала определить понятие «сталинизм». Однако он этого не сделал, а элементы этого понятия рассыпал по всем очеркам. Он не уяснил всей глубины и многогранности этого явления. Обобщенно о нем говорится в последнем, четвертом очерке. По его мнению, сталинизм – это «страшный» урок для нашего народа. Но это урок: мы обязаны выработать в себе настороженность к тем, кто врывается в историю, соблазняет легкими решениями и скорыми результатами, кто считает, что разрушение в состоянии облегчить нам жизнь. А чтобы быть бдительным, необходимо прежде всего исследовать сталинизм как разновидность левого экстремизма [2].

Во втором очерке автор верно определил, что «очень многое в сталинизме держится на вере в неограниченные возможности знания, науки, неограниченные возможности человека». Мышление сталинизма – это мышление человека, не признающего пределов для своих притязаний, убежденного, что он все может – покорить мир, природу, пространство и время.

С этой верой в неограниченные возможности человеческого знания связано было прежде всего убеждение в осуществимости полного вытеснения стихийного сознательным, случайного – необходимым, в возможности полного подчинения плану всех хозяйственных связей в обществе, в возможности государственного контроля над всеми проявлениями трудовой активности в обществе» [3].

Это все верно. Только автору следовало бы отметить, что эту веру в неограниченные возможности науки и человека породили идеи социализма. Эта святая вера высвободила огромную энергию трудящихся, которую сталинизм направил на созидание страны и общества. Но сталинизм часто беззастенчиво и беспощадно эксплуатировал эту энергию и под видом научно обоснованных планов навязывал авантюристические проекты, которые достигались ценой колоссальных экономических потерь и необдуманных затрат, огромных человеческих жертв, которые были совершенно неоправданными.

Далее автор справедливо утверждал, что нельзя отделить И. Сталина и сталинизм от марксизма и от социализма. Однако автору следовало бы подчеркнуть, что не отделяя сталинизма от марксизма, не следует их отождествлять. Сталинизм – не есть подлинный марксизм. Это скорее вульгаризированный марксизм, из которого вынули гуманизм и диалектику.

Автор справедливо усматривал истоки сталинизма в специфических умонастроениях революционной эпохи, когда считалось нормой и справедливостью призывать к классовому насилию и уничтожению классовых врагов. Он утверждал: «Вот они где, истоки сталинизма. Вот где причины терпимости к сталинским представлениям многих представителей старой большевистской

гвардии. Никто, конечно, не снимает вины с тирана, но во многом повинно и убеждение того времени, что интересы создания бесклассового общества превыше всего, что революция сама по себе указ и закон. В этом трагическое противоречие, может быть, даже главное, революционного прогресса и революционного насилия» [4].

Далее автор пытается сравнить красный террор большевиков в гражданской войне со сталинским террором. Сама постановка вопроса была актуальной. Ведь сталинская пропаганда преподносила террор 30-х годов против «врагов народа» как продолжение классового и оправданного террора времен революции и гражданской войны, направленного на святое дело защиты советской власти и социализма. Мысли автора сводятся к следующему: «Отношение к трагедии гражданской войны – это мера истинной интеллигентности человека. Мясорубка классовой борьбы, классовой войны столь же отвратительна, как и мясорубка сталинских репрессий, тут нечему радоваться, нечем восхищаться. Нет ничего нравоучительного в том, что один класс с вдохновением истребляет другой, что брат воюет против брата.

Драматизм этой ситуации не есть открытие нашего времени. Трагедия, как ее описывал еще Карл Маркс, состоит в том, что каждая из противоборствующих сторон, отстаивая свою святую истину, считает себя правой. Не случайно роман о революции и революционерах, который собирался написать Лев Толстой, должен был называться «Нет виноватых»...

Террор сталинщины нельзя обосновать так же, как нельзя обосновать предшествовавший ему террор времени гражданской войны. Потому что любой террор – это не есть хоть как-то оправданная жестокость по отношению к противнику с оружием в руках, когда жестокость за жестокость...

Террор – всегда безумие, срыв плотины, сдерживающей зверя в человеке. Мораль не может быть функцией революции. Напротив, революция оправдана только тогда, когда она есть продолжение морали, служит защите ее интересов гуманизма, человечности.

О действиях Сталина можно судить объективно лишь с позиции безоговорочного отвращения к насилию, исходя из того, что никто не вправе покушаться на жизнь другого человека. Тут нет предмета для спора» [5].

Автор не заметил существенной разницы между террором на почве реальных классовых противоречий в годы гражданской войны, когда взаимная ненависть и насилие захлестнули борющиеся за власть и свою справедливость силы, и террором сталинским, который нельзя назвать классовым, более того, его нельзя назвать рациональным, ибо он нес в себе в большой мере иррациональное. Ведь сталинский террор был создан искусственно, дела так называемых «врагов народа» сфальсифицированы, подтасованы под маниакально подозрительного и крайне жестокого, кровавого

тирана И. Сталина, узурпировавшего власть над партией и органами безопасности. К тому же, все судебные процессы проводились с грубейшими нарушениями законности и внесудебными неконституционными органами. При этом как - то незаметно для самого себя автор впал в абстрактный гуманизм и пацифизм, отрицая всякое насилие. История свидетельствует, что ни одна власть без насилия существовать не может, и время от времени прибегает к террору. Насилие между классами за господство в обществе, за свои интересы было, есть и будет еще долго основой существования человеческих цивилизаций. Рассчитывать на то, что общечеловеческие ценности и гуманизм могут стать приоритетом в странах капитализма, значит впадать в утопию, что и продемонстрировал последний генсек КПСС М. Горбачев.

К числу истоков сталинизма А. Ципко относит такое явление, как «обожествление будущего» [6]. Но вряд ли этот фактор следует связывать со сталинизмом. Он есть порождение социалистической идеологии в целом. Ведь ради светлого будущего широкие слои трудящихся шли на героический труд, самопожертвование в Великой Отечественной войне, ограничивая свое сегодня во всем.

В другой своей работе – «Насилие лжи или как заблудился призрак», А. Ципко пошел дальше и дошел до абсурда: «Мы не имеем права больше лукавить, скрывать тот факт, что сталинское – это и есть марксистское, что нельзя преодолевать сталинизм как мировоззрение, не преодолевая марксистское учение о диктатуре пролетариата, о классах и классовой борьбе» [7]. Автор усиленно привязывает сталинизм к марксизму. Все эти потуги голословные. Настоящий ученый должен был сделать сравнительный анализ текстов, теоретических положений К. Маркса, Ф. Энгельса и И. Сталина, чтобы доказать их тождество. Но он этого не сделал. Поэтому на этом ученый Ципко заканчивается. Далее - это голос политика (политолога) – антикоммуниста. Не случайно, что со временем он откровенно заявил, что он антикоммунист. В статье «Итоги и смысл русского антикоммунизма» (2002 г.) он проявил определенную последовательность, называя себя антикоммунистом и противником марксизма. В то же время в этой статье он покался в отношении антикоммунистической революции: «Приватизация наша была воровской, за бесценнок, а иногда просто бесплатно забрали у народа его достояние. Третью его утопает в нищете, не имеет главной свободы – свободы жизни, не имеет свободы питания, не имеет свободы иметь потомство, воспитывать детей.

За время реформ (имеется в виду ельцинских - авт.) утрачена значительная часть национального суверенитета, существенно подорвана военная и экономическая безопасность страны, утрачены многие геополитические преимущества исторической России, значительная часть национального производства, научно-технического и челове-

ского потенциала страны. Впервые за последние столетия существенно подорвана вера русских в себя, в свое государство, в смысл своей национальной истории и национального бытия...

Желаемые нами реставрация частной собственности и рыночной системы, освобождение от пут советских притеснений, вопреки ожиданиям, открыли простор прежде всего для асоциального поведения, привели к взрыву преступности, к свободе уничтожать себя, свою жизнь.

Трудно, оставаясь в ладах с совестью, элементарным нравственным чувством и пребывая в здравом уме, не признать, что, по крайней мере, на сегодняшний день наша антикоммунистическая революция забрала у народа реальных благ жизни намного больше, чем дала, что она была революцией меньшинства за счет большинства, во имя собственных корыстных интересов. Ленинцы, при всех ужасах строительства нового общества, все же осуществили культурную революцию, дали миллионам детей право на бесплатное образование, на духовное здоровье, принесли общественный порядок и личную безопасность» [8].

В итоге А. Ципко сделал два важных вывода: «Но сегодня настало время сказать, что все же наш антикоммунизм был оторван от жизни, от

интересов подавляющей части населения, что за ним не стояла никакая продуманная и ответственная программа преобразования России. Теперь очевидно, что победа ГКЧП все же дала бы большинству народа куда больше, чем победа «демократической России»...

Сама идея суверенизации РСФСР, создания русской Коммунистической партии, русской Национальной школы, русской Академии наук, т.е. желание реставрировать национальную, самобытную, допетровскую Русь было проникнуто нигилистическим отношением к государственной истории последних трех столетий, к нынешней многонациональной России, к СССР. В конце концов, либеральная интеллигенция пришла к власти при прямой поддержке и благодаря стихии самоубийственного великорусского сепаратизма. Его безумие наиболее наглядно проявится в так называемом празднике независимости России. До сих пор не могу понять. От чего? От своей истории? От самой России? Что ни говори, борьба за суверенитет РСФСР навсегда останется одним из величайших безумий и в политической истории России, и в политической истории человечества» [9].

(Продолжение в № 3 (71) май-июнь 2010 года альманаха «Грани»)

ЛИТЕРАТУРА:

1. Шенталинский Виталий. Рабы свободы. Документальные повести. - М: Прогресс - Плеяда. - 2009. - С. 4-7.
2. Ципко А. Истоки сталинизма. Очерк 4. Не надо бояться правды // Наука и жизнь. - 1989. - №2. - С. 53.
3. Ципко А. Указ. соч. Очерк 2. Превратности «чистого сталинизма» // Наука и жизнь. - 1988. - №12. - С. 47.
4. Ципко А. Указ. Соч. Очерк 2. - С. 42-43.
5. Ципко А. Указ. Соч. Очерк 2. - С. 43-44.
6. Там же. - С. 43-44.
7. Ципко Александр. Насилие лжи или как заблудился призрак. - М.: Молодая гвардия, 1990. - С. 37.
8. Ципко Александр. Итоги и смысл русского антикоммунизма // Что делать? - 2002. - № 1. - С. 63.
9. Там же. - С. 65.
10. Медведев Рой. О Сталине и сталинизме. - М.: Прогресс - 1990. - С. 281-285.
11. Об этом подробнее в кн.: Якунин В.К., Мартынов Н.Д. Клио и Сталин. - Дн-вск: Промінь. - 1998. С. 7-53.
12. Анисимов И. Новые горизонты всемирной литературы; Куницын Г.В. В.И.Ленин о партийности и свободе творчества; Кожин В. «Философские тетради» В.И.Ленина и проблемы истории искусства; Бочаров С. Статей В.И.Ленина о Толстом и проблема художественного метода // Ленин и литература. Сб. ст. - М.: Госиздат художественной литературы. - 1963. - С. 5-31; 32-97; 210-239; В.И.Ленин и литература. Сб. ст. - Л.: Ленинград. Пед. Ин-тут им. А.И.Герцена. Ученые записки. Т. - 442. - 1971. - 254 с.; В.И.Ленин и А.В.Луначарский. Переписка. Доклады. Документы. - М.: Наука. - 1971. - 766 с.
13. Фрезинский Борис. Писатели и советские вожди. Избранные сюжеты 1919-1960 годов. - М.: Эллис - Лок. - М.: 2008. - 672 с.
14. Ленин В.И. О задачах III Интернационала // Полн. Собр. Соч. - М.: Политиздат, 1974. - Т. 39. - С. 106.
15. Гордон Л.А., Клопов Э.В. Что это было? Размышление о предпосылках того, что случилось с нами в 30-е - 40-е годы - М.: Политиздат. - 1989. - С. 119-122, 144-145, 153.
16. Лапкин В., Пантин В. Что такое сталинизм? // Осмыслить культ Сталина. - М.: Прогресс. - 1989 - С. 329.
17. Там же. - С. 330.
18. Россия и СССР в войнах XX века. Статистическое исследование. Под общей ред. Г.Ф.Кривошеева. - М.: ОЛМА -ПРЕСС. - 2001. - С. 149.
19. Осокина Е. А. Жертвы голода 1933 года: сколько их? (Анализ демографической статистики ЦГАНХ СССР) // История СССР. - 1991. - №5. - С. 23.
20. Кульчицкий С. (Київ), Максудов Сергій (Кембридж, США). Втрати населення України від голоду 1933 р. // Український історичний журнал. - 1991. - №2. - С.9; Ткаченко Г.С. Миф о голодоморе - изобретение манипуляторов сознанием - К.: 2006. - С. 11.
21. Земсков В.Н. Правда о репрессиях // Правда. - 2008. - 21-24 нояб. №128.
22. Капустин М. К феноменологии власти. (Психологические модели авторитаризма: Грозный - Сталин - Гитлер // Осмыслить культ Сталина... С. 389 - 396.
23. Там же. - С. 385.
24. Орешкин Б., Рубцов А. Сталинизм: идеология и сознание // Осмыслить культ Сталина... С. 564 - 565.
25. Баталов Эдуард. Культ личности и общественное сознание // Суровая драма народа: ученые и публицисты о природе сталинизма. - М.: Политиздат. - 1989. - С. 9.
26. Уэллс Герберт. Россия во мгле. - М.: Политиздат. - 1959. С. 72 - 74.
27. Стеклов В.Ю. В.И.Ленин и электрификация. Изд. 3-е. - М.: Наука. - 1982. - С. 298 - 300.
28. Волкогонов В.А. Сталинизм: сущность, генезис, эволюция // Вопросы истории. - 1990. - № 3. - С. 13-13.
29. Там же. С. 15 - 16.
30. Зевелев А.И. Истоки сталинизма. Лекция к курсу «Политическая история XX века». - М.: Высшая школа. - 1990. - С. 14 - 15; Бутенко А.П. Откуда и куда идем. Взгляд философа на историю советского общества. - Л.: Лениздат. - 1990. - С. 100 - 105.
31. Бутенко А.П. Указ. соч. - С. 101 - 103.
32. Правда. - 9 февр. 2006.

ФІЛОСОФІЯ

УДК 130.122

В.Е. ГРОМОВ

УЧЕНИЕ ТОЛТЕКОВ И НАУКА ПОСТМОДЕРНА НА ПЕРЕКРЕСТКЕ ДОРОГ ДУХОВНОГО ПОИСКА СОВРЕМЕННОГО ЧЕЛОВЕКА

Громов Валерий Евгеньевич - доцент кафедры философии Национального горного университета, кандидат философских наук

В статті аналізується учення толтеків, що викладено в книгах Карлоса Кастанеди і Теуна Мореза. Досліджуючи проблему розширеного сприйняття дійсності та загальної стратегії світовідношення людини, автор вказує на моменти схожості їхніх уявлень з ідеями сучасної науки та філософії про Всесвіт, як складну, нелінійну систему з важко передбачуваною поведінкою.

Ключові слова: нелінійна реальність, енерго-інформаційне поле, спостережувальне і спостерігач, наукове пізнання і моральне відношення.

В статье анализируется учение толтеков, изложенное в книгах Карлоса Кастанеды и Теуна Мореза. Рассматривая проблему расширенного восприятия действительности и стратегии человеческого мироотношения, которое должно быть характерно последователям этого учения, автор статьи указывает на моменты сходства толтекских представлений о реальности с идеями современной науки и философии об универсуме как сложно организованной, нелинейной системе с трудно предсказуемым поведением.

Ключевые слова: нелинейная реальность, энерго-информационное поле, наблюдаемое и наблюдатель, научное познание и моральное отношение.

The author analyses the Toltec teaching, which is expounded in the books by Karlos Kastaneda and Theun Mares. The author considers the problem of wide perception of reality and general strategy of human being attitude to a nature and to him-self. The author indicates the moments of similarity among ideas of modern science and philosophy with Toltec teaching about complicated systems of Nonline Reality.

Keywords: Nonline reality, energy-information fields, observer, observation, scientific cognition and moral relation.

© В.Е. Громов, 2010

В начале 90-х годов в нашей стране появились книги Карлоса Кастанеды о пути знания индейцев яки, вызвавшие значительный интерес интеллигенции, которая испытывала большое неудовлетворение господством рационалистического подхода к объяснению мира, общества и феномена сознания. Понимание ограниченности, а порой и беспомощности рационалистических интерпретаций причинности в мире сложных самоорганизующихся систем и загадочных психических явлений, а также просто духовный голод и недовольство нравственным качеством цивилизационно продвинутого человечества, по-

родили множество интеллектуальных движений и поисков смыслового обновления человеческой жизни и коррекции миропонимания. Не только философы и теории естествознания, но и более широкий круг беспокойных и думающих людей оказался захваченным умонастроением неудовлетворенности теми идейными установками и экзистенциальными ожиданиями, которые при их идеологических различиях оказались фрагментами того парадигмального целого, которое философы сейчас называют эпохой Модерна. Вера в надежность разумного планирования светлого будущего с помощью сил науки и утверж-

дения социальной справедливости оказалась подорванной трагическими обстоятельствами революций и войн в новоевропейской истории. Неудавшиеся социалистические проекты построения гармоничного, обеспеченного и нравственно благополучного общества на основе насилия, обоснованного идейно-теоретически, привели к упадку тоталитарных режимов, которые, однако, сменились переходными, неустойчивыми процессами, также не вдохновляющими людей. Свобода «свободного мира» навалилась на наше нравственно не окрепшее общество соблазнами потребительства, бездуховностью и возвратом вопиющих форм социальной несправедливости, против которой когда-то боролись поверженные пророки коммунизма.

С другой стороны, сам ход развития философии и методологии научного познания показал, что способы понимания и соответственно разумной деятельности человека в контексте Nonline реальности не могут быть вложены в прокрустово ложе жестких и повелевающих схем. Наука, вошедшая в фазу Постмодерна, приоткрыв для ученых путь к постижению странного квантового мира и «своеволия» неустойчивых диссипативных систем, эволюция которых сильно зависит от случайных взаимодействий, породила в просвещенном сообществе двойственное умонастроение, которое, с одной стороны, окрыляет свободой доселе невиданных возможностей совершенствования человека и изменения качества его жизни, /нанотехнологии, проекты «Геном» «Геном человека», «Ядерный проект», «Проект тотальной информатизации», «Проект искусственного интеллекта» и т.д./, а с другой, внушают серьезные опасения в связи с непредсказуемыми последствиями неосмотрительного вмешательства человека в нелинейные процессы Матушки-Природы. Деятельность людей в горизонте Nonline реальности стала рискованной, человек уже не может, как прежде, полагаться на непререкаемый авторитет разума и логики и в духе просветительской идеологии руководствоваться целью господства над природой и ее властного использования. Время «дискурса власти», в котором человек онтологически, гносеологически и морально отделял себя от действительности, завершилось. Наблюдатель оказался настолько слит с наблюдаемым в поле необъятных вероятностей квантового мира, что, во-первых, по-новому возник вопрос о том, что вообще считать реальностью в онтологии сознания человека, а во-вторых, природный дом бытия людей предстал как текст культуры, как энерго-информационный континуум, в котором восприятие действительности приобретает, в том числе и морально-этический, религиозный характер. Реальность обрела качество более тонкой материи, - она уже не некая внешняя совокупность физических тел, данных нам в ощущениях, а мир, в котором неукоснительно растет доля и значение виртуальных связей, продуктов

воображения и сигнификации чувственно невоспринимаемого и нелинейно устроенного мира. Наука, как сфера субъективных усилий человека и творчество языков миропонимания, все в большей степени отдаляет его от природы. Ученый имеет дело с интерпретациями и идеализациями, то есть с субъективной же, «суррогатной реальностью», в которой происходит «исчезновение» внечеловеческой объективности и проблематизируется экспериментальная проверка знаний, особенно в фундаментальных теориях, которые очень узки феноменологически и образуют «пустыни неучтенных явлений» [2, 22 – 42]. Стало ясно к тому же, что картина мира в когнитивной карте Модерна с доминированием в ней отчетливых детерминистских законов, занимает довольно узкую полосу причинно-следственных отношений, - универсум, в действительности, состоит из «своевольных» структур, в которых действуют нелинейные закономерности. Наука Модерна, стремясь к ясному и отчетливому знанию в естественном свете разума, определена ожиданием преодоления таинственности природных явлений, наука Постмодерна устойчиво сопровождается сохраняющимся чувством их тайны и загадочности. Состояние систем со сложным поведением трудно планировать, ими невозможно жестко управлять, взаимодействие с ними должно иметь осмотрительный, этический характер, как если бы мы имели дело с самостоятельными и разумными существами.

Точка зрения экстраполяции одушевленности и субъективности на этот загадочный мир, который в парадигме Модерна берется лишь в ограниченной и объектифицированной форме, становится оправданной не только метафорически, если принять в расчет принципиальное единство духа и материи в бытии и эффекты энерго-информационного воздействия познающего на познаваемое. Обнаруживается, что в этом экзистенциальном единстве огромное значение принадлежит намерению, этическим ценностям, способам общения, содержанию человеческих желаний, то есть человеческим качествам, которые небезразличны познавательной деятельности человека.

Поэтому совершенно не случайно в культуре Запада, и особенно в фазе Постмодерна, появился столь разогретый интерес к религии, философии, духовным практикам Востока, а также к природе архаического сознания, практической магии, паранормальным способностям человека, которые уже не представляются зыбкой почвой одних лишь суеверий и невежественных фантазий. Этому интересу способствовало и духовное истощение, охватившее индустриально развитое общество в условиях господства ценностей массовой культуры и побудившее многих, духовно обогранных людей, искать идейной опоры и надежного пристанища для растерянной души.

Среди массы появившихся теперь книг духовной направленности, книги Карлоса Кастанеды

и Теуна Мареза, излагающие духовное учение и некоторые практики традиции толтеков, наследующих знания древних атлантов. Эти книги интересны в разных отношениях: кроме того, что они написаны простым языком о непростых и таинственных явлениях и возбуждают, в том числе и вполне профанное читательское любопытство, они вызывают назойливые ассоциации с мировоззренческими проблемами эпохи Постмодерна.

Карлос Кастанеда уже при первой встрече с Доном Хуаном, носителем тайных знаний индейцев яки, чувствует какое-то непреодолимое превосходство и иронию знахаря из народа по отношению к нему, человеку с университетским образованием. Не войдя еще в тесное знакомство с «брухо» /магом/, он будто бы оказался разоблаченным в своем самомнении и поверхностности. Дон Хуан сделался для Кастанеды настоящим духовным учителем, а не просто консультантом по галлюциногенным свойствам пейота.

Первое, что начинаешь острее осознавать, читая об учебе Кастанеды у Дона Хуана, что бытие, куда более сложная реальность, чем тот обыденный мир, который в тисках нашего рационального восприятия, более или менее отчетливо поделен на материальное и идеальное, подлинное и надуманное, необходимое и случайное, возможное и невозможное. В действительности реальность едина и многостайна и на каждом ее онтологическом уровне действуют свои законы причинности. Для Дона Хуана, естественным образом, мир и его расширенное пейотом восприятие - подвижная нелинейная система, хотя он совершенно не нуждается в подобной терминологии. Дон Хуан посмеивается над острой нуждой своего ученика в рациональных объяснениях, которые совершенно бесполезны для «видения» действительности и безопасного существования в сложных и непредсказуемых отношениях парадоксальной реальности. Дон Хуан видит, насколько человек, скованный привычками сознания и социальной обусловленностью, не способен выйти за границы привычного мировосприятия. Обычный человек подобен зрячему слепцу, который видит не мир, а только то, что допускает социальное соглашение.

Способность сдвигать «точку сборки», которую толтеки видят как светящееся пятно в энергетическом коконе человека, открывает возможность воспринимать другие миры и даже видеть с позиции других сознающих существ, например, животных, растений и даже минералов. Вселенная, утверждает Дон Хуан, на энергетическом уровне, является невероятно сложным сплетением энергетических нитей, волокон и полос. Движение точки сборки в пределах только человеческой полосы означает изменение матрицы мировосприятия.

О том, что это толтекская концепция можно сказать лишь условно, поскольку у толтеков не культивируется форма теории, - толтеки не теоретизируют, они «видят». Для видения требуется опыт преодоления социальной обусловленности и

накопления «личной силы», чтобы произвольно перемещать точку сборки и выходить за пределы обычного восприятия действительности. Видит не интеллект, вооруженный своими схемами, а человек как психосоматическое целое. На первых порах, когда у ученика мало личной силы и нет опыта существования в других мирах, ему помогают пейот или другие галлюциногенные растения. Взаимодействие с учителями, союзниками, помощниками из другого мира /так они воспринимаются толтеками/ непредсказуемо, сулит опасные осложнения, часто сопровождается переживанием смертельного ужаса, требует уважительного отношения к погусторонним сущностям.

Человеческие качества, жизнь, проведенная в поиске безупречности, обеспечивают успешное взаимодействие со сложной энергоинформационной средой, в которую проникает маг, выходя за порог обыденности. Наблюдаемое и наблюдатель здесь изначально едины и поведение среды во многом зависит от поведения и качеств наблюдателя. При таком единстве невозможно воспринимать мир объективизированно, отношение наблюдателя и среды есть субъект-субъектное, этическое отношение. Идеальное и материальное здесь также неразрывны. Неправомочно в контексте этого отношения ставить вопрос об их принципиальной отдельности и первичности. Можно говорить лишь о более тонких планах единства материального и идеального. И только в смысле изначальной тонкости и невыразимости абсолютного информационного источника всего существующего уместно заявлять о первичности духовного по отношению к материальному, поскольку грубо-материальный план бытия - это самый «низ», «дно», пространственно-временная окраина проявленного мира.

Толтеки единодушно признают существование Высшей реальности, которую образно представляют в виде Орла, но их мало занимает теория Абсолютного, свои усилия они сосредотачивают на пути людей знания и тех требованиях, которые этот путь к ним предъявляет, поскольку жизнь толтека это не теоретизирование, а экзистенциальный опыт.

Знакомясь с практикой ученичества Карлоса Кастанеды у Дона Хуана и теми сложностями, которые сопровождают Кастанеду на этом пути, хорошо видны параллели между толтекским миропониманием и мировоззренческими веяниями, характерными философскому Постмодерну, теории диссипативных систем, синергетике, а также с тем интересом к мистике, магии, йоге, астрологии, неординарным способностям людей, который распространился не только в широком обществе, но и среди серьезных ученых.

Как наблюдатель и видящий толтек не отделен от мира, он участвует в нем и одновременно отстранен от него, включаясь в практику преодоления обусловленности. Стремясь к свободе, он ста-

новится воином и охотником, отслеживающим свою победу, отвечая на вызовы, которые сопровождают его на жизненном пути в «негарантированной» действительности. Мир говорит с ним на языке символов, толтек с миром на родном языке и при помощи магии, которые далеки от научных понятий и познавательных процедур, принятых в науке. Язык толтека – это его личный «дом бытия», а не искусственный и унифицированный язык науки. Передача знания и способности видения от учителя /нагваля/ к ученику обязательно предполагает перевод каких-то общих принципов толтекского мироотношения в форму личного и уникального мироотношения ученика. Ясно тогда, что толтек – это герменевт, имеющий дело с нелинейной реальностью, в которой он не может руководствоваться планами переделки мира по своему произвольному усмотрению, – им руководит сила «намерения».

Стало быть, имея понятие о поведении нелинейных систем, у нас есть основание с меньшим предубеждением и большим интересом подходить к осмыслению духовной практики толтеков в пределах доступного нам рационального подхода. Мы будем действовать в пределах доступных нам возможностей воинов «Первого внимания», как говорят толтеки, когда ученику вполне рационалистически объясняются фундаментальные принципы этого духовного пути.

Отчетливое и последовательное изложение этих принципов мы находим в книгах Теуна Мареза об учении толтеков. Теун Марез начинает с выяснения того, откуда вообще взялись толтеки и почему он чувствует себя «нагвалем» /магом, учителем/ и продолжателем их духовной традиции, относя общий исток этого удивительного народа к временам Атлантиды, которые он смутно «вспоминает» через линию своих прежних воплощений. Теун Марез не заботится о защите «фантазий» своей памяти и утверждает, что традиция толтеков никогда не прерывалась и что настало время открыться человечеству во имя его блага. Произошел могучий поворот колеса эволюции всего живого на планете, человечество достигло момента, когда нужно осуществить решающий выбор в пользу свободы, которую дает человеку трудный путь воина. Этот поворот был давно предопределен «Хранителями Расы» и миссия толтеков состоит в том, чтобы способствовать осуществлению их древнего пророчества.

Кратко описав историю Древних и Новых Видящих, Теун Марез излагает общую концепцию того, что толтеки называют «видением» и качеством осознания. Не-Существование, Невыразимое, которое олицетворяется в образе Орла, одаряет всех осознанием, которое подразделяется на три уровня: известное, неизвестное и непознаваемое. На уровне известного осуществляется обычное для всех людей восприятие. Неизвестное – это то, что может становиться известным при

соответствующем развитии осознания. На уровне непознаваемого толтек приближается к видению Орла, и это настолько потрясающее и опасное состояние, что многие из толтеков потеряли рассудок на этом пути, поскольку видение Невыразимого выводит человека за предел сущности человеческого.

Тайну восприятия Теун Марез «адекватно» описывает так:

- Вселенная состоит из бесконечного числа энергетических полей, напоминающих нити света. Эти поля исходят из невообразимой протяженности, метафорически именуемой Орлом.

- Человеческие существа также состоят из нитеподобных полей, образующих кокон. На коконе есть светящаяся точка, которую толтеки называют точкой сборки.

- Восприятие происходит тогда, когда энергетические поля, освещенные этой точкой, распространяют свое свечение на соответствующие поля за пределами кокона.

- Точку сборки можно перемещать, в результате чего возникает новое видение. Если точку сборки сдвинуть достаточно далеко от привычного способа восприятия, человеку открываются совершенно новые, но столь же реальные миры.

- Во Вселенной существует таинственная сила, именуемая Намерением. Намерение настраивает энергетические поля и является причиной осознания этой настройки.

- Цель толтеков пережить все возможные восприятия, доступные человеку, и обрести Полное осознание [3, 53 – 55].

Чтобы развивать осознание и произвольно фиксировать или перемещать точку сборки, требуется накопление личной силы и воли, которые определяют энергию, дающую возможность воину /так еще себя называют толтеки/ с помощью намерения настраиваться на энергетические поля за пределами своего кокона. Привычное для обычных людей мировосприятие определяется повторяющимися действиями и осознаниями, которые поддерживают определенную картину мира. Недостаток личной силы или господство привычек осознания, косность мышления или склонность к догматизму не дают возможности увидеть мир во всей его широте и многообразии.

Нельзя сказать, чтобы отмеченное о видении толтеков было совершенно непонятно и невообразимо для нас «невидящих» людей. Из «своих» теоретических источников мы знаем о существовании энерго-информационных полей и о Вселенной, как очень сложной многоплановой системе. Может быть именно потому, что мы, обычные люди, имеем такие представления, толтеки и говорят о готовности человечества воспринимать толтекские знания. Мы, однако, не находим целесообразным входить в более подробное рассмотрение техники толтекского видения, нас, прежде всего, будет интересовать то, что имея отношение к способности видения, обладает само-

стоятельным духовно-моральным значением, которое мы способны как-то осмыслить и оценить.

Вопрос о накоплении личной силы, которая требуется для произвольного перемещения точки сборки, представляется наиболее интересным, поскольку, кроме задачи овладения способностью видения, затрагивает проблемы свободы и моральной самостоятельности личности, ответственности перед собой и обществом, творческого развития и безупречности реагирования на всевозможные вызовы жизни.

Ученики начинают обучение в обычном осознании. Именно на этом уровне, который понятен и нам, речь идет о принципах получения личной силы или Пути Воина Первого Внимания, а также задаются общие мировоззренческие и смысложизненные установки Новых Видящих. Первое, чем необходимо проникнуться неофиту, вступающему на путь накопления личной силы – это отчетливо осознать, что слова, которыми мы пользуемся с целью выражения какого-либо содержания, скорее заслоняют его, а не проясняют. Слова важны, но их нельзя принимать слишком всерьез, поскольку не может быть тождества между словами и тем, что ими означает. Эта разница определяется не только очевидным различием между языком и реальностью и неизбежным искажением мира в структурах сказуемого, но, прежде всего, тем, что истина у толтеков является формой опыта, а не академической теорией. Кроме того, точка сборки у людей обычно жестко фиксирована – они воспринимают не мир, а привычную картину своего осознания. Массовый человек является жертвой социальной обусловленности, находится в кольце сложившегося мировосприятия. Но мир является не таким, каким выглядит или каким кажется на основании стереотипов общественного сознания. Слова это лишь символы увиденного и ключи позволяющие войти в новый мир восприятия [3, 82]. Слова сами по себе являются еще одним вызовом не больше не меньше [3, 86].

Толтековская точка зрения на слова, язык, текст, если абстрагироваться от ее прямой связи с практикой видения, не лишена моментов общности с герменевтическим подходом к формированию и пониманию текста и даже с более привычным для нас понятийным восприятием содержания человеческой речи. Требуется вдумчивое и чувствующее отношение к согласованию слов, как способу создания «затекстового» смыслового единства, порождающего некую уверенность в его внутренней цельности и правдивости. Воин должен вслушиваться в звучание слов, в их контекст, в то, что они подразумевают [3, 86].

С другой стороны, осмысление скрытых противоречий внутри текста в философии Постмодерна, которые «взрывают» хорошо построенный текст /метод деконструкции Ж. Деррида/ и отказ от «лукавых», общезначимых нарративов с их рационалистичностью и тоталитарными тенденци-

ями /Ж. Лиотар/, также указывают на общность между толтеками и новейшими философами в их стремлении к безупречности высказываний. Не случайно Теун Мarez ссылается и на нетолтеков – писателей, поэтов, философов, обнаруживающих сходное отношение к словам и к их привычным логическим структурам, которое особенно точно выразил Бернард Шоу: «Рассудок поработает все умы, недостаточно сильные». «Человек со здравым смыслом и хорошим вкусом – это человек без какой-либо оригинальности и моральной смелости» [3, 95].

И все же Теун Мarez указывает на принципиальное различие между учеными и видящими. Ученого интересуют истинность знаний и правильность способов их объяснения, которые в теоретической форме фиксируются в копилке научного знания. Видящие не стремятся к объяснениям. Объяснения сами по себе не оказывают никакого влияния на те силы, которые они стремятся использовать. Кроме того, согласно учению толтеков о накоплении личной силы, ученые растрачивают много энергии на ведение диалогов по обоснованию своего образа реальности. Ученному сообществу приходится прилагать колоссальные усилия, чтобы от устаревших парадигм миропонимания переходить к новым. Массовое же общество вообще коснеет в своих ментальных привычках.

Любопытно и моральные результаты объяснительного, объективистского подхода ученых к человеку и его жизненному миру, которые сейчас многим понятны и без толтековских пояснений. Поскольку действительность считается такой, какой ее представили в определенной системе отсчета, то на нее явно или не явно перекладывается ответственность за поведение согласно закону причинности. И если оно противоречит ожиданиям, которые приняли авторитетные теоретики, то тем хуже для этого мира. «Научные» теории социального развития /например, марксизм/ особенно наглядно показали это. Когда в объективности коммунистического учения об общественном развитии поверили очень многие, то столь же многим, а не только большевикам, стало казаться, что многомиллионные жертвы, брошенные на алтарь революционной справедливости, неизбежны и оправданы логикой мировой истории. Наука, стремясь к постижению объективной истины, оказывается за пределами морального отношения к рационализируемой действительности. Поэтому так настойчиво и возникает вопрос о моральной ответственности ученых, поскольку на самом деле, наблюдатель со своими объяснениями неотделим от наблюдаемого и в моральном смысле. На этом настаивает Теун Мarez и это начинают понимать сейчас многие ученые.

Человек ищет свободы выбора и выполнения своего предназначения, однако чаще делает более легкий и менее ответственный выбор, навязанный социальной обусловленностью. Для

накопления личной силы ученику необходимо методическое игнорирование социальной обусловленности и напряженная борьба за обретение своей судьбы и свободы. Обретение себя означает нахождение жизненного пути, у которого есть «сердце». Сердце всегда там, где проходит наша подлинная судьба [3, 125].

Чтобы иметь личную силу, нужно на нее охотиться. Первое, что побуждает человека к переменам – это скука жестко фиксированного взгляда на мир. И если человек не соглашается быть его жертвой, он начинает искать пути силы, даже если ничего не знает об учении толтеков. Он начинает «намеревать» восприятие. В технике обретения личной силы любой человек, осознающий последствия власти социальной обусловленности, может почерпнуть для себя много полезного. Охотник на силу выслеживает, прежде всего, себя. Для этого он прибегает к технике перепросмотра прошлой жизни и честного отслеживания мелочей повседневного существования. Только тогда становится понятным, с каким собой охотник имеет дело. Нужно забыть о потакании себе, самооправдании и переносе ответственности. Вместо того чтобы упрекать всех вокруг, хороший охотник критически оценивает собственную жизнь и вносит в нее изменения, которые считает необходимыми в настоящий момент [3, 138].

Техника перепросмотра довольно трудна, поскольку от ученика требуется в обратном порядке времени вспомнить всю свою жизнь, чтобы заново пережить особенно те моменты, которые забрали у нас энергию, породили чувство вины и низкую самооценку. Вспомнив, по крайней мере, те эпизоды, которые являются для нас позором, мы, правдиво признав качества, которые привели нас к досадным промахам, должны суметь обратить их в свои достоинства и средство накопления силы. Человек в своей основе всегда отличается от качеств, которые приписывает своей личности, поэтому при должном намерении и вы-

слеживании себя можно дать им более выгодную расстановку и соотношение в своем характере. С недостатками нужно работать как с продуктивными возможностями.

Критическое отношение к социальной обусловленности вовсе не означает бегства воина от жизни в обществе. Охотник не пытается скрыться от мира – он просто не позволяет себе превращаться в добычу [3, 144]. Более того, охотник знаком с миром больше, чем кто-либо иной, поскольку стремится к широкому осознанию но, чтобы избежать обусловленности, отрешен от него. И у Каста-неды и у Теуна Мареза в связи с понятиями обусловленности и отрешенности мы встречаем понятие «контролируемой глупости», которое означает учет правил и понятий, принятых людьми с одновременным признанием их относительности. Отношение к условиям становится игрой, свободно сочетающей в себе серьезность и иронию. Воину вообще должны быть свойственны чувство юмора и иронии, поскольку в переменчивом мире как раз и преобладает закон иронии.

Охота на силу и поиск широкого осознания не превращает воинов в сектантскую группу людей, которые служат только самим себе. Воины признают существование во вселенной Высших сил. Кроме Абсолюта, метафорически представленного в образе Орла, Теун Марез упоминает о Хранителях Расы, которые периодически ставят перед толтеками задачи, связанные с этапами духовной эволюции человечества. Независимо от того, готовы ли мы в соответствии со своими понятиями признать существование Орла и Хранителей Расы, мы могли бы извлечь из идеи толтековского служения Высшим силам полезный моральный урок. Ибо в нашем обществе при обилии высокой риторики на тему свободы, демократии, религии и гуманности, в делах служения преобладает узкий эгоистический подход служения человека Самому Себе.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Кастанеда Карлос. Учение Дона Хуана. Отдельная реальность. Путешествие в Икстлан. К.: «София», 1992. – 736 с.
2. Лук'янець В.С., Кравченко О.М., Озатовська Л.В. та ін. Науковий світогляд на зламі століть; Монографія – К.: ПАРАПАН, 2006. – 288 с.
3. Теун Марез. Возвращение воинов. К.: «София», 1997. – 288 с.
4. Заиченко Г.А. История западной философии. Классика против постмодернизма. – Днепропетровск, Наука и образование, 2000. – 200 с.
5. Громов В.Е. Смысл и границы человеческой духовности. – Днепропетровск, НГУ, 2005. – 158 с.

УДК 130.2

Н.П.КОСТЮК

ПРОБЛЕМЫ ПОЛА В КОНЦЕПЦИЯХ ФИЛОСОФОВ АНТИЧНОСТИ

Костюк Наталья Петровна – преподаватель кафедры права Днепропетровского национального университета железнодорожного транспорта имени академика В.Лазаряна

Предмет статьи - концепт формирования пола в классической западноевропейской философии, способы проявления мужского и женского в социокультурной среде в концепциях философов античности.

Ключевые слова: гендер, пол, феминизм, гендерное неравенство.

Предмет статті - концепт формування статі в класичній західноєвропейській філософії, засоби виявлення чоловічого та жіночого в соціокультурному середовищі в концепціях філософів античності.

Ключові слова: гендер, стать, фемінізм, гендерна нерівність.

The subject of this paper is formation of the sex concept in the classical western philosophy, the ways of manifesting feminine and masculine in the social and cultural ideas of the ancient philosophy.

Keywords: gender, sex, feminism, gender inequality.

© Н.П. Костюк, 2010

Проблемы, связанные с формированием концептов пола в классической западноевропейской философии и культуре представляют собой предмет особого интереса для современного философа, поскольку способы проявления мужского и женского в социокультурной среде сегодня претерпевают значительные изменения. Как отмечают исследователи, существование политических, социальных, экономических, религиозных различий между мужчинами и женщинами в современных обществах делает необходимым обращение к глубинным историческим основаниям их возникновения и функционирования [1, 240-245]. Ученые подчеркивают: новейшие исследования в области гендерной проблематики должны учитывать научные подходы, касающиеся различных аспектов гендерного анализа репрезентаций мужского и женского в социуме [2, 85]. Следует отметить, что хотя гендерные исследования и развиваются сегодня довольно динамично в нашей стране (В. Агеева, И. Жеребкина, Н. Гундарева, О. Забужко, Л. Кобылянская и др.), все же многие работы демонстрируют некоторую неопределенность методологических и общемировоззренческих установок.

Касаясь вопросов пола и гендера, ученые, как правило, предпочитают исходить из позиций либеральной нейтральности, что, несомненно, объясняется и общим процессом глубинных трансформаций «постсовременности», и поисками новых методологий и подходов к анализу современных социальных феноменов.

Теоретическая актуальность заявленной темы

вырастает из практической, поскольку очевидно, что вопросы о женской и мужской природе, о том, что значит быть мужчиной и женщиной в социуме, казавшиеся еще несколько десятилетий тому назад уже решенными, вновь требуют своего осмысления в силу и новых концепций постмодернистов, и нового опыта жизни женщины и мужчины. Во многих западных странах данное осмысление протекает в гуманитарных науках уже достаточно долго и продуктивно: женщина на Западе оказывается сегодня одним из наиболее изучаемых предметов междисциплинарных и кросскультурных исследований. Поэтому рассматривать проблему пола без того теоретического багажа, который уже накоплен в работах таких ученых, как Р. Коцин, П. Дейчер, Э. Кларк, М. Гатенс и др. сегодня невозможно. В Украине и России гендерные исследования возникли позже и, в целом, развиваются медленно, но тем не менее опубликовано уже немало значительных работ, посвященных проблемам пола и гендера, современной теории феминизма. Здесь могут быть названы исследования Н. Чухим, О. Забужко, В. Агеевой, И. Жеребкиной, Г. Брандт, С. Айвазовой, О. Ворониной, Н. Шведовой, С. Ушакина и многих других.

Следует сразу же заметить, что в современной философской теории концепты пола анализируются, как правило, в общем контексте либо феминистской, либо гендерной проблематики без выделения их в качестве предмета для отдельного исследования.

Новизна научного анализа, предпринятого в

данной статье, заключается в выделении теоретических оснований определения специфики пола в античный и средневековый периоды истории европейской философии, в выявлении основных парадигматических подходов к интерпретации феномена пола в науке и культуре.

Прежде чем приступить к проблеме дефиниции пола, необходимо, как представляется, сразу же подчеркнуть существенные, концептуальные различия между полом и гендером, акцентируя внимание на том, что пол связан с анатомией и физиологией, в то время, как гендер – это сфера мыслей, чувств, фантазий, которые имеют не биологическую, а культурную коннотацию и интерпретируются в качестве родовой сущности человека [3, 159]. Необходимо также помнить о том, что основным вкладом гендерной теории в исследовании проблемы мужского и женского, маскулинного и фемининного было доказательство того факта, что природа женщины (как и мужчины) не есть некая естественная детерминированная биологией константа, она представляет собой исторически подвижную форму социальной организации людей, и отсюда вытекает главная особенность гендерного подхода к анализу мужского/женского, заключающаяся в открытии универсального значения социокультурного измерения пола в жизни человека и общества [4, 9].

Практически во всех философских концепциях и школах мужское и женское начала рассматриваются как противоположные, хотя и взаимосвязанные онтологические и гносеологические принципы: маскулинность символизирует духовное, божественное, культурное, рациональное и универсальное, а фемининность – природное, телесное, нерациональное и частное. Эти бинарные оппозиции детерминированы отнюдь не половым диморфизмом людей, а такими характеристиками западного типа философствования, как ценностно – иерархическое мышление и нормативный дуализм. Под ценностно – нормативным мышлением понимается такой подход, когда философы пытаются упорядочить различия или разнообразие в соответствии с некоторой иерархической схемой, называя это «логикой доминирования». Нормативный дуализм – это метод дифференциации связанных между собой явлений, которые дополняют друг друга или даже просто не могут существовать друг без друга, – например, дух и тело, мышление и чувства, день и ночь. Эти свойства западного философствования отчетливо можно видеть уже в пифагорейской картине мира, основанной на бинарных парах категорий, причём мужское начало размещено в одном ряду с такими понятиями, как форма, дух, порядок, разум, четное, правое, свет, добро, а женское начало – с противоположными категориями бесформенности, материи, хаоса, телесности, нечетного, левого, тьмы, зла. Другими словами, бинаризм мышления и его ценностная нейтральность во многом детерминируют способы восприятия,

категоризации и социального структурирования половых различий [5, 607].

Как отмечают ученые, еще в античности человеческая мысль задается вопросом: что есть человек? Именно пафос человеческого самоопределения стал причиной той мощной тенденции античной философии, где разум и дух оказались однозначно приоритетными сферами, в то время как телесно-чувственная сторона рассматривалась, как нечто низменное, как едва ли не животное, которое человеку предстоит преодолевать всю сознательную жизнь.

Уле Мартин Хейстад, размышляя о сложном мире античного человека, пишет, что у обретенного духа и осознанной души имеется обратная сторона, то есть сторона, скрытая за общепринятым представлением о человеке и модели антропологического развития. Именно этой незаметной и затерянной истории посвящена работа немецкого феноменолога Германа Шмица о философии тела. Обретя дух и превратившись в объект саморефлексии, человек принялся скрывать телесное, считая тело бессмысленным и отвергая его как источник познания. Развития духа Шмиц емко характеризует следующим образом: «Обретение духа ведет к потере телесного». Значение тела преуменьшается и недооценивается, что приводит к противопоставлению телесного и духовного, разума и чувств, которое постепенно становится все более распространенным в древнегреческой, эллинистической, а позднее – в европейской культуре.

Основной задачей для Шмица является показать, как много теряет человек (в интеллектуальном и эмоциональном планах), переосмысливая и тем самым недооценивая такую важную составляющую собственной личности, как тело. Для того, чтобы осознать созидательные возможности телесного, Шмиц возвращается к эпохе до «обретения духа» и перехода от «мифа к логосу», то есть от времени жизни Гомера до момента письменной фиксации его эпоса [9, 317].

Гомеровский человек характеризуется как симфония импульсов и «голосов» различного физиологического происхождения.

В отличие от современного человека, он воспринимает свое тело не как единый организм, а как нечто неоднородное, наделенное различными характеристиками. Согласно Уле Мартину Хейстаду, гомеровский человек обладает не телом (в нашем понимании этого слова), а множеством различных органов и частей тела.

Для Гомера тело оживляется не за счет сердца, а за счет крови. Ядром гомеровских представлений о человеке становится идея телесного воплощения сил, вызывающих импульс активности и побуждающих к действию. Это означает, что отдельно четко выраженного физиологического центра или органа для Гомера не существует. В текстах гомеровских поэм отсутствует множество необходимых и важных для нас, европейцев, по-

нятий, относящихся к изображению человека. У него, например, нет слов, обозначающих индивидуальность, личность и ее особенности, а также самостоятельную личность в нашем понимании.

Как утверждается, эротика стала одним из самых ценных подарков, полученных человечеством от древних греков. Не осуждая сексуальное желание с позиции морали, они превратили эотику в искусство. Тем не менее понятие любви тогда еще было неопределенным, поэтому Гомер о ней умалчивает, рассказывая вместо этого о страстях, овладевающих его героями и терзающих их сердца, когда герои пытаются достичь своей эротической цели и борются за Прекрасную Елену или из-за нее.

На ранних этапах развития философии, в античной натурфилософии 6-5 веков до н.э., антропологическая проблематика рассматривалась исключительно в контексте проблем натурфилософии, где мужское и женское являются лишь двумя чередующимися и дополняющими друг друга началами, посредством которых задается как структура космического целого, так и человеческого бытия – день / ночь, жизнь / смерть, светлое / темное и т.п. [6, 390].

Для античных философов разум, который отождествлялся с мужским началом, тождествен добродетели. Философское познание представляет созерцание внешних форм в абстрагировании от непознаваемой, нерациональной материи. Оно возможно только при жестком контроле над телесностью и чувственным опытом, который должен быть свободен от всего случайного и хаотического. Однако чувствительность (Эрос) играет значительную роль в мироощущении и мировосприятии греков, поэтому, например, Платон не может вывести ее за рамки своей системы. Он находит другое решение – выделяет высший тип чувственности, то есть «духовный», или «небесный мужской эрос», который воплощается в философии. Чувственность, не подчиненная разуму, обремененная случайными влечениями, называется Платоном «низшим женским Эросом». Он проявляется в быту и представляет собой угрозу разуму. Таким образом, Платон исключает женский субъект из философского знания.

В целом, взгляды Платона на женщин весьма противоречивы. Так, в диалоге «Тимей» Платон утверждал, что души трусливых и бесчестных мужчин после их смерти переходят в женщин. А в «Пире» он рассказывает легенду об андрогинах, соединявших в себе мужское и женское начала, что дало им силы бросить вызов богам. Разорванные по приказу Зевса на две половинки, мужское и женское начала стремятся воссоединиться в любви. Женщины, представляющие половинку прежней женщины, к мужчинам не очень расположены, их больше привлекают женщины. И мужчин, представляющих собой половинку прежнего мужчины, влечет ко всему мужскому. Отсюда возникает однополая и разнополая

любовь. Считается, что легенда об андрогинах символизирует идею о целостной природе человека и отчасти свидетельствует о высокой оценке Платоном женского начала. Другим доказательством высокой оценки женского начала считают утверждение Платона, что в «идеальном государстве» женщины могут быть «философами – монархами» или стражами. Как известно, Платона иногда называют «первым феминистом». Высказанные в «Государстве» идеи о предоставлении женщинам-стражам равных прав с мужчинами-стражами, о равном образовании для «мужского и женского пола», допущение женщин на уровень управления идеальным государством – весьма радикальны. Но, как отмечается, эти идеи вытекали не из стремления эмансипировать женщин и не из-за высокой оценки Платоном женского начала, а из его политической концепции. Платон считал, что частные интересы и частная собственность, воплощенные в значительной степени в семье, препятствуют созданию и функционированию идеального государства. Выход он видел в том, чтобы обуздать «низкий женский Эрос» посредством депривации семьи, введения института общих жен и детей и общественного воспитания детей мужчинами и женщинами. Как пишут исследователи, упразднив семью и домашнее воспитание детей, Платон был вынужден превратить женщин в мужчин [7, 205].

Аристотель в еще большей степени отождествлял познание и рациональность с активным мужским началом, а хаотичную материю как низшую субстанцию – с пассивным женским. Аристотель утверждает, что истинным родителем всегда является мужчина. Именно он определяет в процессе оплодотворения пассивной матери активную форму, то есть душу будущего человеческого существа, в то время как женщина выполняет роль пассивного сосуда. Аристотель считает, что женщина – это низшее существо, «как бы бесплодный мужчина», поскольку в ней отсутствует принцип «души», тождественный рациональности. Аристотель рассматривает женственность как некий «природный недостаток», поскольку женская особь проявляется тогда, когда мужское начало терпит поражение. Аристотель, ссылаясь на существование двуполых самооплодотворяющихся животных, считает, что разделение полов имеет не биологические основания, поскольку оно не необходимо для воспроизводства человеческого рода. Аристотель считал половую дифференциацию онтологическим принципом: «Лучше, когда высший принцип отделен от низшего; поэтому, если это возможно и там, где это возможно, мужское отделено от женского» [8, 90].

Идеи Аристотеля легли в основу европейской философии права. Для Аристотеля не существует абстрактного равенства, для него различия выступали логическим основанием для построения политической иерархии. Аристотель считал, что равенство возможно только

между одинаковыми, подобными гражданами и не может быть распространено на непохожих, различных между собой людей. По его мнению, биологические различия между мужчинами и женщинами являются основанием их политического неравенства. Мужчина – это полноценный гражданин полиса, отмеченный признаками рациональности и политичности, он отождествляет собой понятие «Человек», считал Аристотель. Женщина по сравнению с ним есть существо низшего типа, неполноценное, лишенное рациональности. Аристотель постоянно подчеркивает, что мужчина по своей природе выше женщины, и мужчина властвует, а женщина находится в подчинении. Аристотель делит общество на две отдельные и соподчиненные сферы – политики и домашнего хозяйства. Предназначение второй, низшей сферы – домашнего хозяйства – служить удовлетворению те-

лесных потребностей мужчин, чтобы они, свободные от бытовых нужд, имели возможность посвятить себя высшей, политической жизни. Необходимо отметить, что эти идеи Аристотеля легли в основу развившейся впоследствии европейской философии права.

Античный мир, оставив современному культурному человечеству великое по своему значению наследие, заложив основы философии и, в целом науки, во многом определил последующее отношение к женщине. И хотя, как отмечали ученые в эллинском мире впервые предстали перед человечеством «радость, красота и любовь», именно в этом мире – корни современного андроцентризма и гендерного неравенства.

Именно поэтому в социальной организации человечества и, в целом, культуре античности соотношение мужского и женского приводит к всеобщему разделению по половому признаку.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Власова Т.И. Влияние христианства на формирование гендерных стереотипов в средневековой культуре // *Філософія, культура, життя*.
2. Міжвузівський збірник наукових праць. – Дніпропетровськ, 2006. – С. 240-245.
3. Грабовська І. Гендерна проблематика у вимірі сучасного націоналізму // *Пошуки гендерної паритетності: український контекст*. – Ніжин: Вид. НДУ ім. Гоголя, 2007. – С. 14-24.
4. Павличко С. Фемінізм. – Київ, 1999. – С. 159.
5. Брандт Г. Природа женщины как проблема теории феминизма: историко-философский анализ. – Автореферат диссерт. на соиск. учен. степ. доктора Аверинцев С.С. Символ. // *Философский энциклопедический словарь*. М.: Советская энциклопедия, 1993. – С. 607.
6. Жеребкин С. Гендерная проблематика в философии. // *Введение в гендерные исследования*. Часть 1 – Харьков: ХЦГИ, 2001. – С. 390.
7. Платон. Тимей // *Платон. Сочинение в трех томах*. М., 1970. – С. 498.
8. Аристотель. О возникновении животных. – М.-Л., 1940. – С. 90.
9. У.М. История сердца в мировой культуре. – М.: «Текст», 2009. – С.317.

УДК 130.32

Т.С. ПАВЛОВА

ФІЛОСОФСЬКО ПРАВОВІ КАТЕГОРІЇ У РОБОТІ Г.В.Ф. ГЕГЕЛЯ «ЙЕНСЬКА РЕАЛЬНА ФІЛОСОФІЯ»

Павлова Тетяна Сергіївна – викладач кафедри філософії соціально-гуманітарного факультету Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара, кандидат філософських наук

Розглядаються правові питання у філософській концепції Г.В.Ф. Гегеля. Особлива увага приділяється вольовому аспекту в праві.

Ключові слова: право, свобода, воля, держава.

Рассматриваются правовые вопросы в философской концепции Г.В.Ф. Гегеля. Особое внимание уделяется волевому аспекту в праве.

Ключевые слова: право, свобода, воля, государство.

Legal questions are examined in philosophical conception of G.V.F. Hegelya. The special attention is spared a volitional aspect in a right.

Keywords: right, freedom, will, state.

© Т.С. Павлова, 2010

Сьогодні у філософській і правовій науці проблема визначення права та правових категорій залишається дуже важливою. Фахівці розходяться у підходах до такого визначення. Ведуться спори не тільки щодо визначення права, а й щодо того, які категорії вважати правовими. Розгляд філософсько – правових категорій Г.В.Ф. Гегеля у так званій йенській період дозволить визначити категоріальну сферу до якої мислитель відносить поняття права, а також розглянути розвиток його філософської думки.

Правовими проблемами у філософії Г.В.Ф. Гегеля займалися такі фахівці, як Т.І. Ойзерман, В.С. Нерсеянц, М.В. Мотрошилова, О.О. Олександров, О.С. Анісімов, Л.В. Базаров, В.Р. Байєр, О.І. Зубков, О. Костенко та інші. У своїх роботах вони намагалися показати специфіку правової проблематики у філософії Г.В.Ф. Гегеля, звертаючи особливу увагу на його діалектичний метод. Але приділяється недостатньо уваги розгляду зазначеної проблематики у контексті розвитку гегелівської філософської системи. Визначення специфічних категорій, що складають правову проблематику, розгляд їх з урахуванням розвитку філософських поглядів Г.В.Ф. Гегеля і призначена дана стаття.

У йенській період своєї творчості Г.В.Ф. Гегель продовжує свою роботу над правовою проблематикою, у своїй роботі «Йенська реальна філософія» мислитель розкриває свої погляди на право. На перший план у мислителя вже виходить рух особливої волі в усвідомленні загальної. Усвідомлене ставлення до права, розуміння його необхідності можливе лише тоді, коли особа гармонійно поєднує в своїй свідомості власні інтереси і інтереси загального.

Щодо співвідношення індивідуальної і загальної волі Г.В.Ф. Гегель зазначає, що воля одиничних індивідів є загальна воля, а загальна воля є воля одиничних, моральність взагалі, безпосередньо ж – право.

У розділі Дійсний дух Г.В.Ф. Гегель зазначає, що дух є дійсним не як інтелект, не як воля, але як воля, яка є інтелект, тобто в інтелекті вони суть єдність двох загальностей, а у загальній волі вони суть завершена самість. Вони по суті є знання про своє буття, і їх знання є духовне: загальна воля. Абстрактна воля повинна зняти себе – або породити себе знятою – у стихії загального буття у визнанні цієї духовної дійсності. Завдяки цьому володіння перетворюється на право. Відмінність індивідів стає знанням добра і зла – приватне право і несправедливість. Буття у визнанні є безпосередня дійсність, і в його стихії особа виступає спочатку як для-себе-буття взагалі; воно є споживаюче і трудяще [5, 322-323].

Договір є те ж саме, що й обмін, але обмін ідеальний особи, що є сторонами договору завдяки мові висловлює свою волю. Це відчуження особи є також і її воля; вона задоволена тим, що їй це надають. Це є загальна воля, відчуження однієї особи опосередковане відчуженням іншої. Одна особа тільки тому хоче здійснити відчуження себе, оскільки інша з свого боку хоче здійснити те ж саме, і тому що її заперечення стає моїм твердженням. Це вже не обмін речей, а обмін заявами, але він значимий таким же чином, як і сама річ. Для кожного значимою є воля іншого, як така. Воля повертається у своє поняття. У договорі, таким чином, воля індивідуальна і загальна збігаються, але зовсім необов'язково в договорі, наприклад, ще можуть мати місце порушення.

Договір містить визначену, особливу волю як загальну. Зміст договору, річ, яка є серединою відношення, є особлива річ, особливе наявне буття, від якого особа може абстрагуватися. На честь особи, її життя договір поширюватися не може. Особа як наявне суще стає визнаною у договорі, воля особи і її буття стають рівними. Особа постає як визнане Я, і коли щодо неї чинять примус, то її знов не визнають, ображають. Г.В.Ф. Гегель зазначає, що примус іншої особи є відчуження волі іншої. Особа, знімаючи цю нерівність, знімає і примус як волю, подібно до того, як одна особа зробила це по відношенню до іншої. Помста, що може мати місце при здійсненому примусі направлена не тільки проти особи як самосвідомої діяльності, деякого для-себе-буття, як це мало місце у природному стані, - помста відбувається щодо особи як волі, яка тут одночасно є інтелект, мислить сама себе, знає себе як дещо загальне, що має загальне знання. Помста відбувається відносно правопорушника, як визнаної особи. Людина, що здійснює правопорушення відносно іншої, оскільки її буття і воля є тотожними, не тільки чинить зло, вона сама є зло.

Злочинець є особою, причому такою, яка має розум, відповідно він має розуміти, що його діяння спрямоване проти якоїсь певної особи, проти права взагалі, причини, що спонукають його до таких дій як зовнішні, так і внутрішні, повинні проходити оцінку його розуму.

Здійснений злочин є воля, що знає себе як одиничну, для-себе-сущу, воля, що прийшла до наявного буття, дивлячись на владу іншої волі, що визнає себе як загальну. Але злочин призводить до пожвавлення, активізації загальної волі, він збуджує її до дій. Загальна воля тепер діяльна. Визнана діяльність є загальна, а не одинична, тобто вона є зняття одиничного. Злочин обертається покаранням – відплатою загальної волі. Сутність відплати міститься не в договорі, вона не заснована ні на залякуванні, ні на виправленні злочинця – сутність. Поняттям відплати є те, чим обертається ображене загальне буття у визначності. Відплата є помстою, але вона виступає як справедливість, що міститься у поновленні буття у визнанні, яке є у собі і яке порушується [5, 328-336].

Субстанція особи містить у собі наступні моменти: вона є опосередкування особи з самою собою по її безпосередньому наявному буттю, вона є субстанція її існування, цілком засновується на загальності з іншими і, відповідно, є абсолютна необхідність цієї спільності. Ціле є разом з тим лише така загальна підтримка існування, одиничне в ньому зняте, інакше кажучи, піклується тільки про всіх, а не про окремих індивідів, як такий. Окремий індивід визнаний як такий, що володіє власністю. Загальне є субстанція договору, тобто саме наявне буття, значимість загальної волі. Індивід є особа, гарантія особи – справедливість, влада, що містить у собі його як

чисте буття, влада його життя як над його життям, так і над підтриманням існування його наявного буття. Його існування у справедливості є тепер становлення в ньому самому загального, освіти. Іншими словами, цей закон, що має силу, має дві сторони: одиничне, що перебуває в ньому, і його становлення. Але згадане перебування є взагалі рух у ньому самому.

Закон, таким чином, є безпосереднім і його зміст теж безпосередній, це ще не вдачі, не дещо живе, а дещо абстрактне. Як закон він є існування загальної волі різних індивідів відносно одиничної речі. Закон, як такий, може лише забороняти, а не дозволяти, тому що ініціатор тут – одинична воля, а загальна воля повинна ще здійснитися через саму себе. Одиничне є дійсним по відношенню до своєї абстракції.

Сила закону є в собі, тобто вона є субстанція; вона є – субстанція для окремого індивіда - предмет, який є його сутність, його в-собі, а він сам є її життя. Він стає у ньому самому загальним, мертвим створінням та освіченою свідомістю, яка зберігає себе навіть у своїй абстракції.

Безпосереднє наявне буття закону проявляє себе в тому, що окремих індивідів є безпосереднім як природне ціле в ньому, він існує як сім'я. Він є значимим як це природне ціле, не як особа, такою він ще повинен стати. Він є безпосереднє буття у визнанні, він пов'язаний коханням. Цей зв'язок є тотальність багатьох відносин, природне зачаття, сумісне життя, турбота, придбання, виховання. Зв'язок є це ціле, одиничне поглинене цим цілим. В якості цього цілого окремих індивідів існує для закону, для загального: так, наприклад, шлюб не та чи інша ціль, а як загальне: це тотальний рух в себе, буття у визначності, кохання, споглядання в турботі, діяльності, праці і повернення в дитині, в зачатті, але саме в цьому – розчинення, вторгнення в ціле. Це в собі закінчене ціле є не зв'язок через договір – обидва вони укладають договір, правда, договір про свою власність, а не про своє тіло. Не можна одружуватися близьким родичам, це є позитивний закон про шлюб. Один одного повинні знайти самостійні, вільні індивіди, що не є узаконеними у безпосередньому бутті, у визначності. Для закону, оскільки обидва є особами, шлюб є воля, згода двох осіб – чоловіка і жінки. Шлюб є релігійним актом, а оскільки мова тут йде про волю, то і цивільний, що підлягає закону. Розірвання шлюбу: сюди відноситься позитивна воля того, хто бажає розірвати шлюб. Шлюб як заключається за власною волею осіб так і може бути за їх власною волею розірваний, але ця процедура повинна бути утрудненою, щоб розірвання шлюбу було поміркованим кроком, а не вчинялося під впливом примхи.

Окремих індивідів розглядався у шлюбі згідно з його волею, але як живий, що складає з сім'єю ціле. Він відмовився від своєї природної самотності. В шлюбі сім'я має власність. Це власність не окремого індивіда, а сім'ї: сімейне майно. Твердість

закону необхідно використовувати наскільки це можливо, не заходячи дуже далеко, волю слід поважати більш за все. Закон про дітей, як таких, теж невизначений: змищення власної і ще чужої волі. Тому договори неповнолітніх недійсні перед законом. Визначеним є їх повноліття. Спочатку виступає сім'я, але контроль закону доповнює недосконалість сім'ї як чистої волі безпосередніх батьків. Закон виступає тут позитивно, беручи до уваги також виховання. Виховання в державних установах залишається випадковістю. Волю сім'ї слід поважати в законі.

Закон безпосереднього наявного буття окремого індивіда є закон його волі, або, інакше, він отримує таку при зникненні випадкового буття. Закони є перш за все загальне право, власність взагалі, він захищає безпосереднє володіння, спадок і обмін. Але це лише формальне право, яке беручи до уваги особливі випадки, залишається зовсім вільним. Індивід дещо здобуває завдяки праці, тут закон стверджує тільки, що йому належить те, що він обробляє і що він обмінює. Але загальне є одночасно його необхідність, яка приносить його в жертву при його юридичній свободі.

Загальним є чиста необхідність існування окремого індивіда, що працює. Не усвідомлюючи того, він існує у загальному, суспільство є його природа, від стихійного, сліпого руху якої він залежить, яка зберігає або знищує його духовно і фізично. Він існує завдяки безпосередньому володінню або спадку: досконалий випадок. Його труд абстрактний, і відповідно до цього він отримує перевагу перед природою. Але це перетворюється лише в іншу форму випадковості.

Стихийна необхідність, випадковість одиничного переходить в судову владу. Згідно із розсудком, дійсне володіння і вміння окремого індивіда є випадковими, але як загальний він є суттєвим [8, 54]. Він є таким, що володіє власністю взагалі, тобто абстрактним правом. Окремий індивід має своє право, що ним мається на увазі тільки у загальному. Держава є наявне буття, влада права, гарантія договору і наявна єдність слова, ідеального наявного буття і дійсності, як і безпосередня єдність володіння і права, власність як загальна субстанція, переривання, буття у визначності як буття значиме. Значимість є опосередкування безпосереднього, яке стало теж безпосереднім. Тут є субстанція, і подібно до того загальний закон і затвердження цієї абстракції по відношенню до окремих індивідів є усвідомлена і бажана необхідність, врівноваження цієї пустої необхідності і його наявного буття. Субстанція є перебування, захист безпосередньої власності, загальна воля, а її сила – сила всіх окремих індивідів. Субстанція є захистом договору, проявленою загальною волею, союз слова і його виконання, і, в разі невиконання, рух і відновлення виконання, судова влада. Остання піклується про те, щоб договір виконувався; те, що є для неї,

це загальна воля: остання значима як сутність. Двозначність зобов'язання, яка міститься в договорі згідно його поняття, зникла. Закон зберігає мене не тільки так, як я себе мислю, він зберігає мене у моєму бутті.

Випадковість привноситься сюди іншим чином, тут вона стає визначенням абстрактного закону за його змістом, взагалі багатобразного, у зв'язку з багатобразними визначеннями індивіда. Чим простіші закони, тим вони менш визначені, чим більш вони визначені, тим вони різноманітніші, тим далі йдуть відмінності, і конкретний одиничний випадок все більше розкладається завдяки цьому і може бути віднесений до все більшої кількості законів. Оскільки загальне застосовується тут безпосередньо до особливого, таким чином, що останнє повинно встояти, то виникає дурна нескінченність і намагання створити досконале за своєю повнотою законодавство рівнозначне наміру, наприклад, зазначити всі кольори. Тому є необхідним постійне створення нових законів [5, 337-347]. Чим більш різноманітними стають закони, тим більш випадковим стає їх знання. Громадяни повинні знати закони, хоча б навіть вони їх не осягали, тобто не знали в них своєї самості. Таким чином, немає зведення законів, а в кращому випадку є багато таких, що суперечать один одному законів, оскільки ніхто не знає, що вже встановлене або забаронене. Випадковість стає більшою, якщо взяти до відома вміння судді вдало застосовувати закони до даного випадку.

Судочинство і хід процесу – це здійснення права. Воно є охорона здійснення права обох сторін перед судом, що забезпечує їм засоби захисту. Хід процесу є суттєвим, мабуть, більш суттєвий, ніж сам закон. Закон повинен відступати від своєї строгості та заохочувати компроміси замість строгого права, створювати компромісні комісії, якими дуже незадоволені юристи, накладати штрафи на сторони, що полюбують судитися, і на адвокатів, що творять перешкоди, перешкоджати збільшенню судових витрат, особливо у вищих інстанціях, і таке ін., що обтяжує право. Закон повинен спонукати самих людей шукати шлях до права, але також повинен піклуватися про те, щоб той, хто хоче, міг вдаватися розгляду у всіх подробицях.

Кримінальне судочинство є насилля закону над життям окремого індивіда. Закон є його власна абсолютна влада над його життям – закон є його сутністю як чиста загальна воля, тобто як зникнення його як особливого буття, життя. Закон є також звільнення від злочину і помилування. Він є пануючим як над злом, так і над чистим життям. Діяння виступає для нього, як наче воно не здійснювалося. Наявно суще, як таке, не має для нього істини.

Ця влада над усім наявним буттям, власністю і життям, а також над думками, правом, добром і злом є громадськість, живий народ. Закон є за-

кон живий, він є досконале, живе самосвідоме життя як загальна воля, є субстанція всієї дійсності, знання про себе як загальної влади над усім живим і над усяким визначенням поняття, над усякою сутністю. До цього можна віднести загальне багатство і загальну необхідність, яка усвідомлюється як така, приноситься в жертву цьому злу і доводить до всіх своє існування, щоб її можна було використовувати; вона засуджує маси людей до суворого життя, до отупіння в труді і убогості, дозволяючи іншим нагромаджувати багатство і мати можливість відбирати його у перших. Нерівність багатства допускається за умови виплати багатими високих податків; це зменшує заздрість, запобігає страху перед нуждою і пограбуванням. В праві воно споглядається як мислима сутність, набуває поваги. Воно дозволяє окремим індивідам помилятися, начеб то вони добиваються своїх прав, дозволяє їм бути збитими з пантелику думкою, що вони знають себе як особи, як громадяни, як дещо абстрактно загальне, гідне поваги, повагу отримує абстрактно загальне. При цьому воно великодушно поправляє своє право шляхом компромісів і розсудливості, є господарем і того, і іншого, виступаючи як абстрактна загальність або в наявному бутті. Нарешті воно є те, що володарює над життям і смертю, є страшним для окремого індивіда, але воно панує і над чистим злом. Воно є божественний дух, який знає як самого себе абсолютно інше – зло, що в думці, як такий, є зовсім інше. Основами кримінальної юрисдикції є такі: загальне є субстанцією окремого індивіда, субстанція, яку знають і яку бажують.

Окремий індивід є правова особа, і судова влада є рух відчуження його права, його мислимої сутності по відношенню до його наявного буття, таким чином, він значимий як такий, що має свою волю в своєму наявному бутті, і його спокійна особлива воля поважається. Але, відмовившись від права, яким він володіє тільки в своїй думці, на користь загального, він тим самим стає значимим як чиста особа, а оскільки він віддає себе від загального як чиста особа, як чиста воля, він виступає як зло, виступає в цивільній тяжбі не як чиста воля, а як існуюче лише в його думці право проти загального, або як право проти особливості іншого індивіда, обман заповнює його волю, але звертається до його знання.

Завдяки тому, що окремих індивід поступився своїм існуючим лише на його думку правом, він виступає як чисте буття у визнанні. Він значимий як такий; подібно до того як раніше його воля у вигляді загальної волі мала силу над визначеними речами, так тепер значима його чиста воля, як така [3, 28]. Це чисте буття у визнанні містить у собі чисте буття у визнанні. Як чисте буття у визнанні, як воля особа протистоїть насиллю як чужій волі, що не є загальною. Вона захищена від насилля над його власністю, діяльністю і його життям взагалі. Його життя є безпосередньо його

чиста воля. Як чиста воля індивід є абстракція чистого буття, або він не є вже думкою про своє право, тобто він є наявним лише завдяки його думці. Але він вже не це, він є дещо мляве, тобто закон має повну владу над його життям. Він, його життя, стоїть проти загального, в якому він є чиста абстракція, і це його сутність, визнана ним. Він відрікся від свого життя на користь загального. Загальне є суддя над правом, що маєть ним на увазі і над його чистим буттям. Це – абсолютна влада над життям. Окремий індивід знає себе в ній позитивно. Виступаючи як окремих індивід, але протиставляючись самому собі, як абсолютна влада для самого себе, він є для себе абсолютна нескінченна воля і абсолютна влада, тобто зняття другого абсолютного. Він може зняти це друге, тому що це – буття, дещо кількісне, що визначається через інше, позбавлене знання. Він бере його в цьому визначенні і завдяки цьому підпорядкував собі іншого проти його волі, завдяки насиллю або хитрощам – убивство, злочин. Він є зло. Закон є дійсне покарання, така субстанція, яка є перевертання поняття, таким чином, що індивід убив самого себе – адже інший є рівними йому, відповідно, він убив себе самого, а не дещо чуже: покарання виступає як покарання, а не помста. Зло повернуто проти зла, як зло. Це є задоволення поняття, коли закон здійснює право.

Але це чисте право теж схильне до випадковості, іншими словами, як чисте право, воно є абстракція, яка не може триматися на самій собі. Воно повинне захищати волю, як таку, і ображення інших, насилля над іншими обертати проти самого образника. Але в окремих випадках важко сказати, де мова йде про насилля, а де – про не-насилля. Насилля може початися вже власне в договорі. Воління є визначене воління, у нього є мета, воно є наївно-суще зло, намір.

Цей момент стає для нього воління предметом, відповідно, відношенням знання. Завдяки цьому воно втручається в інобуття, в кількісне, в випадкове. Предмет його знання може в ньому змінитися, виявитися скритим. Зв'язок цілого і його діянь є питання, що належать обговоренню. Індивід може думати, що він здатний досягнути своєї мети таким чином, яким він її в дійсності руйнує, при цьому над ним не здійснене власне насилля – він надмірно нашкодив собі знанням і волею в договорі, і закон, для якого значиме лише загальне волевиявлення, повинен тут узяти під захист власну ціль індивіда, внутрішнє значення, проти надмірної шкоди, особливу волю проти загальної волі, яка об'явлена суттєвою. Тут все не визначене, необхідно виявити, де, власне, починається обман, який повинен бути покаранний як насилля. Крадіжка, грабіж суть саме такі змішення, вони стосуються особливого наявного буття, у першому випадку ображають волю, але без знання, а в другому ображають волю і знання. Але вони ображають тут не абсолютну волю,

а волю, що спрямована на дещо визначене, тобто ображають її в особливому наявному бутті, не як чисте буття, не як життя, і тому протидія теж не може бути абсолютною, смертю, воно поширюється лише на свободу того, хто образив, на його особливе буття. Але суспільна безпека дуже компрометується, тобто чиста воля тут теж ображена. Крадій, розбійник ображає в волі чисту волю, хоча і в особливому наявному бутті, але воля є лише як чиста воля, він може бути засуджений, отже, і на смертну кару. Але при цьому відіграє роль ступінь злочину – багато такого, що не можна точно визначити. По суті злом є тільки справжнє вбивство, яке ставиться в вину, на відміну від випадкового вбивства, але навіть там важко встановити умисел. Закон повинен знати, що неможливо здолати впертість, що не бажає надати це висловлювання. Зло є в собі нікчемне, чисте знання про себе самого, затьмарення людини в ній самій. Саме тому воно є абсолютна воля, а не дещо чуже закону. Останній повинен пізнати його як себе самого, вибачити його або у якості діяння вважати нездійсненим, оскільки саме це одиничне діяння є крапля, яка не зачіпає загаль-

ного, поглинена ним загальним. Закон є дух і поводиться з людьми як дух [5, 348-353].

Основними правовими категоріями у роботі «Йенська реальна філософія» Г.В.Ф. Гегель називає договір, закон, праця, шлюб, сім'я. Протистоїть праву злочин, який спрямований на невизнання особи і її прав, повернути втрачену при злочині справедливість може суд. У йенський період у філософії Г.В.Ф. Гегеля вже постає проблема необхідності усвідомлення особою, окрім своєї власної волі, також і волі загальної, їх узгодження у свідомості особи. На шляху до створення своєї філософської системи Г.В.Ф. Гегель розглядає волю, що проявляється у різних правових категоріях. Договір є правочин, у якому узгодженою є воля його сторін, закон являє собою проявлене буття права, тобто універсальної волі, шлюб і сім'я будуються на коханні і вступити у відносини шлюбу особа може лише за умови її власної волі. Подальші розгляди правової проблематики повинні відбуватися у напрямку дослідження інших правових категорій, що застосовуються мислителем в його більш пізніх роботах.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Александров, А. А. Человек и общество в философии Гегеля [Текст] / А.А. Александров. - Екатеринбург: Изд-во Ур. ун-та, 2003. - 154 с.
2. Анисимов, О. С. Гегель: мышление и развитие: (Путь к культуре мышления) [Текст] / О.С. Анисимов. - М.: Агро-вестн., 2000. - 800 с.
3. Базарова, Л.В.. Философия права Гегеля: современный взгляд на проблему [Текст] / Л.В. Базарова // «Новые» и «вечные» проблемы философии. - Новосибирск, 2000.- С.96-104.
4. Байер, В.Р. О философии права Гегеля [Текст] / В.Р. Байер // Вопросы философии. - 1968. - №-2.- С.65-71.
5. Гегель, Г.В.Ф. Иенская реальная философия / Г.В.Ф. Гегель [Текст] // Работы разных лет: в 2 т. Т.1. - М.: Мысль.- 666 с.
6. Зубков, А. И. Основные понятийные формы гегелевской философии права [Текст] / А.И. Зубков. - Ростов н/Д: РЮИ МВД России, 1999. - 117 с.
7. Костенко О. Гегель і проблема діалектики громадянського суспільства і держави [Текст] / О.Б. Костенко // Право України, 1998, - № 6. - С. 30-44.
8. Мотрошилова, М. В. Социально-исторические корни немецкой классической философии [Текст] / М.В. Мотрошилова. - М.: Наука, 1990. - 205 с.

УДК 140.8:343.211.4

І.З. МАЙДАНЮК

АБСОЛЮТНИЙ АВТОРИТЕТ СПРАВЕДЛИВОСТІ У ВЧЕННІ ПАМФІЛА ЮРКЕВИЧА

Майданюк Ірина Зіновіївна - докторант кафедри української філософії та культури Київського національного університету імені Тараса Шевченка, доцент, кандидат філософських наук

Проаналізовано концепцію справедливості як однієї із значущих самоцінностей у працях Памфіла Юркевича, що стосуються природного права. Акцентується увага на трактуванні справедливості як основи морально-правових відносин і умови та необхідної ланки мирного співжиття у суспільстві.

Ключові слова: справедливість, світовий закон, цінність, право, покарання.

Проанализирована концепция справедливости как одной из значащих самоценностей в работах Памфила Юркевича, которые касаются естественного права. Акцентируется внимание на трактовании справедливости как основы морально-правовых отношений и условия и необходимого звена мирного сожительства в обществе.

Ключевые слова: справедливость, мировой закон, ценность, право, наказание.

Conception of justice is analysed as one of meaningful values in papers of Pam fil Y urkevich, concerning to an absolute law. Our attention is accented on interpretation of justice as fundamental of moral and legal relations, a condition and the necessary link of peaceful cohabitation in a society.

Keywords: justice, world law, value, right, punishment

© І.З. Майданюк, 2010

За тисячоліття своєї історії Україна втворювала чимало філософсько значущих ідей, які відображені у різноманітних здобутках духовної творчості, і подарувала світові чимало непересічних особистостей, які мали власну філософську теорію. Щоправда, об'єктивне висвітлення історії філософської думки країни почалося порівняно недавно, тому кожне дослідження в цій галузі є актуальним і перспективним. До значущих постатей, доробок котрих варто досліджувати і аналізувати, належить і Памфіл Юркевич – один із прихильників і розробників філософії природного права, представленої працями «З рукописної спадщини», «Історія філософії права», «Філософія права», «Філософський щоденник». Крім цього, необхідно нагадати, що Памфіл Юркевич є представником Київської морально-релігійної філософсько-правової школи (Є.М. Трубецької, П.І. Новгородцев, Є.В. Спекторський, М.О. Бердяєв, П.Б. Вишеславцев, О.С. Яценко, Б.О. Кістяківський, Ф.В. Тарановський), яка було незаслужено забута у радянські часи, адже ставила за мету пошук цілісного універсального світогляду, який дав би оцінку явищам правового життя з точки зору природного, а не позитивного права.

Філософсько-онтологічну спадщину П. Юркевича досліджували А. Тихолаз, В. Лисий, О. Лісінчук, В. Гусев, В.Пронякін, проблеми етики, педагогіки та психології у ній вивчали С. Вільчинська, С.Лістратов, Л. Костюкова, М. Муравіцька, згадували внесок П.Д. Юркевича у розвиток та становлення філософської думки В.Зеньковський, Н.Лосський, А. Флоренський,

І. Флоровський, ґрунтовно розглянули вчення та історичну долю П. Юркевича П. Алесєєв, В. Думцев, С. Єлістратов, М. Запорожець, В. Ільїн, Л. Кудрик, О. Левченкова, О. Ходзинський, О. Шинкаренко, Г. Шпет, філософсько-правові ідеї Памфіла Юркевича розглядалися С. Алексєєвим, В. Бабкіним, Д. Керимовим, В. Нерсєсянцем, П. Рабіновичем, В. Селівановим, М. Цвіком. Проте чи не найповніше філософія права П. Юркевича проаналізована Р. Пічем, за редакцією котрого, до речі, у Німеччині 1992 року вперше було видано філософський щоденник Юркевича під заголовком «Принагідні думки і всілякі спостереження». Саме Р.Піч визначив П. Юркевича як національного філософа права, котрий, вивчаючи історію філософії права, визначив основні принципи права: 1) національний дух як моральна влада, що диктує народові основи його права; 2) історичний характер народу; 3) одвічна ідея правди [7].

Цікавим є дослідження філософії права П. Юркевича Дмитром Чижевським, котрий відзначає, що у вченні Юркевича будь-яка оцінка моральної чи правової вартості вчинків залежить від серця, від добра, задля якого вчинок виконується [6].

Популяризації вчення П.Юркевича присвячена монографія Степана Ярмуса «П.Д. Юркевич та його філософська спадщина», у котрій отець називає філософію П. Юркевича зразком європейського персоналізму та екзистенціалізму в українській філософії.

Нас же особливо зацікавила концепція справедливості як однієї із значущих самоцінностей, що пронизують кожен із праць Юркевича, що

стосується природного права. Можна сміливо стверджувати, що український філософ погоджувався з прихильником природного права Гуго Гроцієм, котрий стверджував: «Право природне є приписання здорового розуму, завдяки якому та або інша дія залежно від її відповідності або протиріччя ...розумній природі, визнається або морально ганебною, або морально необхідною...Природне право настільки непорушне, що не може бути змінено навіть богом... Внутрішньодержавне право одержує свою силу від природного права» [1, 120]. Поняття про нього існувало дуже давно, а ідея справедливості як найважливішої його сутності з'явилася у древніх греків, де «діке» означало «правильний», на відміну від «схолья діке» (неправильний) звичай. Підтвердженням цьому є і думка П. Лафарга, котрий стверджував, що справедливість існувала ще в первісному суспільстві: «Удар за удар, відшкодування, що дорівнює нанесеній шкоді, рівні частини при розподілі продовольства і землі – такими були поняття справедливості, доступні першим людям» [2, 82]. З тих же часів і до нинішнього дня справедливість стає центральною категорією природноправових концепцій, яка має безліч визначень і трактувань. Так, В.С. Нерсесянц стверджує, що «справедливість - внутрішня властивість і якість права» [4, 28], у Г.Мальцева читаємо: «Справедливість – прийнятий суспільством або пануючим класом як морально виправданий і правильний масштаб для порівняння дій суб'єкта на користь (чи на шкоду) суспільству та іншим особам...» [3, 35].

Як представник природноправової доктрини у філософії права, П. Юркевич також величезну увагу приділяв поняттю справедливості. Акцентуючи увагу на цінності цієї категорії, він визначав її як основу морально-правових відносин і умову та необхідну ланку мирного співжиття у суспільстві, називав основою права і ядром моральності, принципом, що регулює життя людини, функціонування суспільства та буття держави. Починаючи дослідження поняття справедливості, мислитель одразу ж вказує на необхідність диференціації справедливості на абсолютну та відносну: «...справедливість може бути безумовна, з одного боку, та обумовлена, частково властива тій або іншій місцевості...» [7, 287].

Погляди П. Юркевича на справедливість полягають у тому, що він надає їй первинну роль по відношенню до права і закликає покласти її в основу права: «...через свою обмеженість ми не можемо обійтися без права, оскільки для реалізації життя згідно з ідеєю права, заснованого на одній справедливості, нам не вистачає божественної мудрості й святості» [7, 217], а до юристів звертається досить прямо: «Вивчивши право з різних точок зору, ви, добродії, запаслися безліччю юридичного матеріалу, але щоб не залишитися з розсіяним розумінням розмаїття

предметів і не отримати суперечливої думки, необхідно зробити перехід від множинного до єдиного, загального, від широкої маси відомостей - до їх єдності, вивчити принципи права» [8, 32].

Отож справедливість, за Юркевичем, - абсолютна категорія, вічний світовий закон, який у жодному разі не може обмежуватися державою, де до багатьох заслуг ставляться упереджено, він діє навіть у потойбічному світі, на відміну від законів писаних, є мірилом і права, і неправа, виступає в ролі прикладу загальнолюдської цінності, моральної оцінки, норми, ідеалу, фундаменту суспільного життя, який сприятиме перспективі цивілізованого поступу людства. Навіть розмірковуючи про співвідношення справедливості у національному і загальнолюдському, філософ зазначав, що національне благо не має того універсального значення, яке має благо загальнолюдське, таке, котре вважається однаково важливим для кожної нації і для кожної людини. Зрозуміло, що керуватися у повсякденному житті загальнолюдськими цінностями досить важко, тому прогнозованим був би варіант, за якого або благо універсальне приноситься в жертву національному, або ж навпаки, проте П.Д.Юркевич подає власний, найбільш оптимальний, на його думку, вихід із ситуації: загальнолюдські цінності і цінності природного права повинні стати основою права національного [8, 87], причому саме ці цінності повинні бути закладені як фундаментальні у будь-якій соціальній системі й у будь-якій державі.

Посилаючись на Аристотеля, Юркевич поділяє справедливість на абсолютну (одвічну, незмінну) і відносну (тимчасову, змінну, узаконену). Абсолютною він вважає такий правовий порядок, при котрому особиста свобода і благо суспільства перебувають у рівновазі. Таку справедливість і втілюють природні закони, на відміну від законів державних, котрі стосуються лише конкретних явищ. Мислитель переконаний, що лише в найдосконалішій державі неписаний, природний закон може повністю узгоджуватися з писаним, тобто абсолютна справедливість поєднується з відсною. Проте, на його жаль, держави поки що недосконалі, тому у них природна справедливість і справедливість, визначена законом, не є тотожними, а добропорядна людина і громадянин – різні речі [7, 89]. Тим не менше, переконаність у тому, що природна справедливість завжди і всюди однакова, бо вона існує в самій природі людини, лише її прояви в одного народу здійснюються в одній формі, а в іншого – в іншій (звідки й беруться різні погляди на справедливість), у Юркевича залишається твердою: «...і все ж, справедливість існує в самій природі всіх людей; тільки вияв цієї справедливості у одного народу здійснюється в одній формі, в іншого - в іншій; звідси й різні міркування про справедливість. Ці думки про справедливість мінливі, тоді як сама природна справедливість завжди і скрізь постійно одна-

кова. Правда, вона виявляється не з минучою необхідністю, і в людей нема постійного неминучого права; але це залежить швидше від людської недосконалості, ніж від нестачі в людській натурі природної справедливості» [7, 89-90].

Відносний характер справедливості пояснюється тим, що в різні історичні періоди (чи навіть в один і той же, але різними поколіннями людей) одному і тому ж явищу може надаватись діаметрально протилежна форма і інше визначення. «Коли кілька людей поєднуються між собою багатством і силою, то така єдність є не що інше, як зграя, але її звикли називати аристократією. Коли народ діє у відповідності зі своєю волею і силою, то це називають народною свободою, що, власне кажучи, є сваволя», - наводить приклад філософ [8, 125]. Так само і різні епохи, різні держави, різні культури, різні національні традиції і звичаї породжують різні уявлення про джерела справедливості, про критерії її оцінки, навіть про її відмінність від несправедливого. Юркевич розуміє історичні причини мінливості категорії справедливості, проте утворює думку, що існує справедливість абсолютна, вона і повинна слугувати орієнтиром для різноманітного законодавчого закріплення.

Будучи наступником Аристотеля, узаконену справедливість Юркевич поділяє ще й на справедливість розподільчу, справедливість зрівнювальну та справедливість поблажливу. Силою розподільчої справедливості кращий повинен одержати настільки більше від гіршого, наскільки останній гірший за першого, сутність справедливості зрівнювальної полягає у тому, що ніхто не повинен втручатися у майнову царину іншого й завдавати його майну шкоди і збитків, а справедливість поблажлива примушує дотримуватися закону так, як його дотримувався б у цьому випадку сам законодавець. Але, крім того, український мислитель нагадує, що кожен громадянин має переконання, начебто людина повинна одержати ту саму кількість лиха і добра, скільки вона сама зробила, що свідчить про так звану ідею відплати як частини ідеї одвічної справедливості і божественної правди. До такої справедливості-відплати П. Юркевич ставиться дуже негативно, вважаючи, що відплата кривдою за кривду не ставить людину під визначення одвічної правди: «Завдаючи кривди тому, хто заподіяв кривду, людина відчуває внутрішнє задоволення, спокій, коли бачить страждання свого ворога. Це відчуття він пізнає не як розумна істота, а як істота емпірична. Звідси випливає, що людина, відплачуючи кривдою за кривду, здійснює ідею заслуженої покари у формі помсти, саме через споглядання чужих страждань вона прагне втішити свої страждання. Цей стан називається злістю, лихою радістю, коли людина безкорисливо тішиться з нещастя іншого. Тому у цій безкорисливості помсти лежить глибока аморальність. Так і «jus talionis» – «око за око, зуб за зуб» не є правом справедливої

відплати... Керівним правилом повинно бути те, що ніхто з людей не має права бути суддею інших людей...», - пише він [7, 225-226]. Якщо дотримуватись такого гуманістичного принципу, то, за ідеєю справедливості, люди житимуть у «моральному світоладуванні». Якщо ж дотримуватись ідеї справедливості-відплати, то щастя, котрого ми не визнаєм заслуженим згідно з ідеєю справедливості, можна вважати станом, гідним тварини, а не розумної істоти. Навіть заслужене нещастя краще зцілить людину морально і звільнить від тягара усвідомлення негативного вчинку [7, 225].

Як уже зазначалось вище, Памфіл Юркевич визнає абсолютний авторитет справедливості, тому і право пропонує розглядати як метод для реалізації ідеї заслуженої відплати (або справедливості). Він застерігає від того, що наявне право необгрунтовано змішується з караючою справедливістю: «Це змішування принципів права з принципами справедливості, яка віддає кожному йому належне, вносить нечіткість до теорії і до практичних правомірних стосунків. Принципи права і справедливості надавати кожному своє і віддавати заслужене – істотно різні і перебувають логічно в різних перетинах і зіткненнях» [7 213].

У контексті співвідношення справедливості і права філософ звертається до проблеми справедливого покарання. Так, на його думку, не можна карати людей, які скоїли злочини у стані божевілля, через недоумство або уві сні. Ці дії необхідно диференціювати від дій, які скоєні у спокійній обстановці, і вважати ненавмисними, адже у такому стані відбувається лише подія, а не здійснюється вчинок, особистість до такої міри затемнена, що їй не вистачає інтелектуальних здібностей для оцінки ситуації, і вона діє як тварина. Покарання, за законом справедливості, у таких випадках не відступає, але воно повинно бути виправдане благородною метою. Таким чином, філософ звертає увагу на правові колізії, які часто доводиться вирішувати правникам і сьогодні, і закликає керуватися розумним співвідношенням закону і справедливості при винесенні рішення. У тлумаченні П.Д. Юркевича право, яке б конкретне воно не було, не може бути таким самодостатнім, щоб виключити можливість протиріччя зі справедливістю. Справедливість прирівнює осіб, які не рівні у причетності до заслуг, а «ідея справедливості вимагає...: щоб я не надавав переваги одному над іншим без заслуг» [7 217].

Поряд із цим Памфіл Юркевич зауважує, що справедливість має ступені: вона є тим вища, чим сильніші мотиви, які можуть спонукати до її порушення. Перший з них – особливий моральний стан, громадянська чесність, що йде за бездокірністю в правопорушенні, вона переходить у великодушність, коли людина, володіючи правом, не користується ним безжалісно, а терпляче

зносить правопорушення і за рівної можливості покарання і прощення вибирає прощення. Коли ж особа жертвує правом заради інших, то чинить добродійство – найвищий рівень справедливості [7, 221].

Такий аналіз проблеми справедливості приводить Памфіла Юркевича до формулювання ідей, які повинні стати істотними принципами кожного цивілізованого суспільства: 1) ідея рівності у сфері права; 2) ідея поблажливості або помилування; 3) принцип ставлення за вину .

Але не треба забувати, що хоча справедливість реалізується в правовій системі, зароджується вона в системі загальнолюдських цінностей, і кожна людина при будь-якій зустрічі протилежних бажань та інтересів повинна звертатися до моральних вимог справедливості [9, 351], жертвувати своїми особистими вигодами заради спільного блага. Тут справедливість виступає у Юркевича як результат змагання настроїв розуму і серця, в якому перемагає, звісно, серце, що є джерелом усього доброго і злого у словах, думках та вчинках людини, адже саме в ньому викарбувані природні закони справедливості: «У змаганні діянь серця і розуму... поняття справедливості одержує різні оцінки. Так, коли совість докоряє людині за несправедливість, тоді не говорить їй про помилки законодавчого розуму, а говорить про неправду, яка вказує на зле начало в серці» [9, 102]. Серце дає поштовх всім справедливим фізичним вчинкам, бо пам'ятає приписи найвищого законодавства – природного і Божого закону, розум

же лише розпізнає добре і погане, справедливе і несправедливе, співвідносить їх із власними уявленнями і уявленнями суспільства.

Діяння за законом справедливості повинно стати, за переконанням українського філософа, сенсом існування особи зокрема і суспільства в цілому, адже справедливість безпосередньо пов'язана з добром і благом, до чого і прагне буття людства загалом. Звичайно, поняття добра і блага також безмежні, змінні, а тому невизначені, проте сміливо можна стверджувати, що вони дотичні до вміння людини йти на компроміс, виконувати свої обов'язки, мати почуття відповідальності, честі і справедливості. Щире бажання добра та намір його робити, на думку філософа, - суть морального достоїнства людини, в якому зосереджується ідея справедливості – абсолютно авторитетної вимоги, яка є основою загального щастя.

Таким чином, вчення Памфіла Юркевича визнає справедливість як одвічний абсолютний авторитет, нестача якого в людській натурі приводить до недосконалості суспільства. Звичайно, це вчення не визначає всезагальних критеріїв справедливості, які були б настільки обґрунтованими, що можна було б поставити їх, скажімо, за мірою зростання, проте і не варто було б сподіватися, що з таким «рейтингом» погодилося б людство. Тим не менше, погляди філософа продовжують давати чимало поштовхів до конструювання сучасної теорії справедливості та втілення її ідеалів для побудови справедливого суспільства.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Гроций Г. О праве войны и мира. Три книги, в которых объясняются естественное право и право народов, а также принципы публичного права. / А.Л.Саккертти (пер. с лат.) - М.:Ладамир, 1994. – 868 с.
2. Лафарг П. Сочинения: В 3 т. - Т. III. - М-Л., 1931. – 468 с.
3. Мальцев Г.В. Социальная справедливость и право.-М.: Мысль, 1977.- 255 с.
4. Нерсесянц В.С. Философия права: Учебник для вузов. - М.: Норма - Инфра-М, 2001. – 652 с.
5. Спадщина Памфіла Юркевича: світовий і вітчизняний контекст: збірник наукових статей / [під ред. В.С. Горського]. – К.: Видавничий дім «KM Academia», 1995. – 308 с.
6. Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні. – Прага, 1931. – К., 1992. – 432 с.
7. Юркевич Памфіл. Історія філософії права. Філософія права. Філософський щоденник. – К.: Український світ, 2000. – 756 с.
8. Юркевич П. Д. З рукописної спадщини.-К.: Видавничий дім «KM Academia», Університетське видання «Пульсари», 1999. – 332 с.
9. Юркевич П.Д. Философские произведения. – М.: Мысль, 1990. – 669 с.
10. Ярмусь С. Памфіл Данилович Юркевич (1826–1874) та його філософська спадщина.- Вінніпег, 1979. – 76 с.

УДК [130.2:37.013.73] (477.54/.62)

Н.В. РАДИОНОВА

СЛУЖЕНИЕ ИСТИНЕ КАК ОПЫТ САМОПОЗНАНИЯ ФИЛОСОФА (НА МАТЕРИАЛЕ СЛОБОЖАНСКОЙ ФИЛОСОФИИ XIX ст.)

Радионова Наталия Васильевна - профессор кафедры философии Харьковского национального педагогического университета имени Г.С. Сковороды, доктор философских наук

Статтю присвячено дослідженню проблеми самопізнання у життєтворчості Г.Сковороди. В статті доводиться, що служіння істині як досвід самопізнання приводить до розмежування правди-істини й правди-добра, що сприяло збільшенню етичної складової теоретичного пізнання, в якому по-новому акцентується роль суб'єкта.

Ключові слова: Г.Сковорода, правда-істина, правда-добро, самопізнання, Слобожанщина.

Статья посвящена исследованию проблемы самопознания в житнетворчестве Г.Сковороды. В статье доказывается, что служение истине как опыт самопознания приводит к разграничению правды-истины и правды-добра, что способствовало увеличению этической составляющей теоретического познания, в котором по-новому акцентируется роль субъекта.

Ключевые слова: Г.Сковорода, правда-истина, правда-добро, самопознание, Слобожанщина.

The article is sacred to research of problem of self-knowledge in life and creative work of G. Skovoroda. In the article it will be that service to truth as brings experience over of self-knowledge to differentiation of true-truth and true-good, which assisted the increase of ethics constituent of theoretical cognition the role of subject is newly accented in which.

Keywords: G. Skovoroda, true-truth, true-good, self-knowledge, Slobozhanshina.

© Н.В. Радионова, 2010

Слобожанской философии XIX столетия присуще постоянное обращение к истине как в теоретических построениях, так и в моделях житнетворчества. В этом прослеживается традиция, которая восходит к Г.С.Сковороде. Именно эта традиция философствования становится не только своего рода контекстом, предопределяющим предмет теоретических размышлений как рациональное раскодирование истины, но и задает направленность ценностных жизненных установок, где страстное служение истине видится как благочестие и пример для наследования. Размышляя о свойственной Г.Сковороде «любви к истине», профессор Ф.А.Зеленогорский заметил: «...его (Г.С.Сковорода – Н.Р.) тянуло к знанию, умозрению, изысканию истины, он стремился к уединению, чтобы беспрепятственно отдаться чтению и размышлению. Но и на этом он не мог окончательно остановиться. Та же философия, которая так сильно его привлекала, призывала его к общественному труду и деятельности. Она указывала ему на необходимость практической деятельности в обществе согласно дарованным ему природным наклонностям. Как член общества, Г.С. не считал себя вправе исключительно отдаться умозрению в уединении среди природы. И вот мы видим его учителем. Был он и домашним учителем; раза два

принимал он обязанности и школьного учителя; но природа влекла его на более широкое поприще учительской деятельности. Проникшись деятельностью знаменитого древнего философа – Сократа, а также деятельностью христианских апостолов, в особенности деятельностью Ап. Павла, он бесповоротно решил, что он, согласно внушениям своей природы, должен послужить своей родине своею просветительною деятельностью» [4, 7]. В понимании Г.Сковороды служение истине – это путь самопознания через прикосновение к токам единой и цельной Божественной истины. Эта истина – идеал, истинно-сущее, единственно-реальное, именно та норма, которая соответствует подлинному и вечному существу человека. Не случайно, - говорит проф. Зеленогорский, - главными предметами его устных бесед и сочинений были религия и нравственность. «Сковорода старался очистить, поднять и расширить религиозное мировоззрение своих соотечественников, внести и распространить мир и любовь в общество, раздираемое религиозными спорами вследствие невежества и фанатизма, поддерживаемого страстями. То же самое и в области нравственной; с одной стороны Сковорода порицал утилитарное направление умов, развившееся в XVIII веке под влиянием естественно-научных открытий, ко-

торое заглушало все высшие нравственные запросы человеческого духа и нравственные идеалы; с другой стороны, ратовал против узкого понимания христианской морали, ограничившейся нередко выполнением лишь церковной обрядности» [4, 8]. Бесспорно, правильность такой жизненной установки находит свое подтверждение и в житнетворчестве самого проф. Зеленогорского, который был убежден в том, что «разум или способность познавать и доискиваться истины есть принадлежность человека и отличает его от других тварей; поэтому, человек, чтобы жить согласно со своею высшею природою, должен удовлетворять требованиям и запросам своего разума, т.е. мыслить, заниматься изысканием истины, философствовать; в этом состоит жизнь его духа...Господь, давши человеку разум, не сообщил ему истины, а предоставил ему самому изыскание истины. Без этого изыскания истины не было бы жизни духа, не было бы деятельности и движения мысли, а вместе с этим не было истины, правды, добра...» [4, 3]. Можно сказать, что в этом отношении Г.С.Сковорода был истинным философом, философом, воплотившим в себе единство мысли и жизни и как истинный философ Григорий Сковорода жил в соответствии с собственной природой, поэтому жизнь его представляла собой непрерывный путь самопознания.

Осознание самого себя – это напряжение, собирающее и сопрягающее все силы, - императив, приказ; и он требует внутреннего переворота, как бы нового рождения. Г.С.Сковорода как философ и наблюдатель природы смог открыть для себя этот истинный смысл жизни, который в самооформлении духа, в служении истине. Самопознание означает у Сковороды одновременно и работу над самим собой, и выковку самого себя, - будет ли тот труд умственный человека или он будет состоять в исполнении им нравственного долга и обязанностей в обществе, или просто труд физический; душевный мир и спокойствие, как высшее благо, достигаемое человеком в жизни, приобретаются не иным путем, как трудом. Сам Сковорода, безусловно понимая, что познание истины невозможно без заблуждений и ослепленности, избрал для себя труд служения обществу. «Иногда, – пишет Ковалевский, – он жил у кого-либо, совершенно не любя их пороков, дабы через продолжение времени обращаясь с ними, беседуя, рассуждая нечувствительно привлечь их к познанию себя, к любви к истине, к отвращению от зла, пытаясь на жизненных примерах заставить любить добродетель» [5, 527]. Ковалевский называет Сковороду «искателем правды» - философ искал правду жизни и был убежден в том, что истину необходимо открывать каждый раз заново. Именно поэтому мудрец никогда не должен прекращать свои искания, был убежден Сковорода.

Обращаясь к творческому наследию Г.С.Сковороды, мы можем выделить три аспекта самопознания в его модели житнетворчества: психологический, мистический и метафизический, ко-

торые легли в основу теоретических изысканий истины на Слобожанщине XIX века и не утратили своей актуальности и сейчас. Можно сказать, что самопознание - это точка соприкосновения философии, религии и психологии. Из произведений Сковороды видно, что он был вдумчивым психологом с хорошо развитой интуицией, благодаря которой он проникал в душу человека, умел раскрывать его внутреннюю сущность. Путь самопознания, через познание своих психологических задатков и их развитие, представлен философом в концепции о «сродном труде». Путь самопознания с этой точки зрения раскрывает человеку его собственную глубинную суть, где человек, познавая себя, вновь рождается. Иной путь мыслитель наметил в мистическом аспекте, где «познание Бога и самопознание неразрывны». И, наконец, познание истины в метафизическом аспекте через раскрытие духовной сущности человека приводит к пониманию трансцендентных глубин бытия. Служение истине у Сковороды – это и опыт самопознания философа, и раскрытие строго объективного порядка, который презентует истина. Такое представление приводит к утверждению тождественности «настоящего человека» и Бога, к пониманию истины как Божественной истины. Безусловно, правильность такой жизненной установки находит свое подтверждение в религиозной культуре, даже в христианстве, где трансцендентность считается истинной и ценностью, а имманентность – иллюзией. Однако вся философия Сковороды была учением о бытии Бога и тесном единении Его с миром. Философ показывает в познании истины как восходящий путь от человека к Богу, т.е. от самопознания к богопознанию так и нисходящий от познания Бога к познанию человека, показывая все ступени этого «спуска». Проповедуя христианскую философию, которую сам Сковорода считал «единственно правильной», украинский философ оказал большое влияние на формирование интереса у слобожан к философии и наукам. Его проповеди о человеке, о счастье, о сродном деле затрагивали проблему роли субъекта в познании, но, вероятно, что в условиях культивации философско-богословской науки на Украине, когда в обществе преобладали религиозно-нравственные идеалы, Сковорода мог излагать свои мысли наиболее адекватно в религиозно-философской форме. Благодаря такой форме изложения взгляды мыслителя были близки и доступны широким кругам слободского населения.

Таким образом, творческий поиск Сковороды имеет важное значение для понимания роли харьковской культурно-образовательной среды XIX века в истории отечественной культуры, ее роли в формировании определенного культурного лоска данного региона. А если еще принять во внимание ориентацию Г.С.Сковороды на общение как экзистенциальную ценность, то его опыт самопознания приобретает принципиальное значение.

Необходимо сказать, что Д.И.Багалея к началу XIX столетия отмечает высокий уровень образованности слобожан и значительную склонность к просвещению не только среди представителей высшего класса, но и низшего [1]. Также следует отметить, что, начиная со второй половины XVIII в. в культурное пространство Слобожанщины различными путями стало проникать западно-европейское просвещение, а с открытием в 1805 году Харьковского университета на территорию Слободской Украины были привнесены передовые философские идеи. Профессиональные философы, обладающие достаточно высоким европейским уровнем философских знаний, способствовали становлению философии как науки и закладывали практику теоретического познания истины. Д.И.Багалея, анализируя методику преподавания, учебные и научные труды профессоров, отмечает, что философия в Харьковском университете не была только официальным предметом, она выходит за рамки университета и тесно вплетается в духовную жизнь общества. Очень популярны среди слобожан были работы проф. Шада, для которого философия и нравственность были нераздельны. Философские идеи, которые развивает философ в «Естественном праве» и других сочинениях, были свойственны населению Слободской Украины. Личное убеждение Шада в том, что философия способствует поиску истин, в соответствии с которыми и определяются как поступки конкретного человека, так и действия человечества в целом, не противоречило религиозно-нравственным идеалам данного региона.

Таким образом, синтез западной логической культуры и удивительного опыта слобожанского любомудрия, научно-философского профессионализма и религиозно-нравственного философствования делает процесс становления и развития философской мысли на Слобожанщине своеобразным и позволяет ему быть актуальным и сегодня.

Анализируя манеру философствования, тематические предпочтения, публичный корпус текстов, реальную практику философского общения, запечатленную в архивных материалах, профессор Ф.А.Зеленогорский задается вопросом: «Было ли полезно перенесение философско-научных теорий на новую почву, каков был Харьковский университет с его слушателями и публикой» [3, 12]. На наш взгляд, цель своего исследования проф. Зеленогорский видит в попытке «обнажения» проблемы. Он пишет: «Основание Харьковского универси-

тета относится к тому времени, когда в Германии после Канта стала развиваться идеалистическая философия; особенно это основание совпадает с появлением натурфилософии Шеллинга... Знакомясь с активными речами профессоров различных факультетов и по различным кафедрам, мы ясно усматриваем указанное влияние натурфилософии Шеллинга на некоторых из них» [3, 1]. Казалось бы название работы многообещающе – «Влияние натурфилософии Шеллинга», думается, что автора интересует в первую очередь философская интерпретация натурфилософского учения Шеллинга харьковскими профессорами в начале XIX века, однако задача сводится к обнаружению и последующему фиксированию всех возможных заимствований и изложении своего собственного понимания учения Шеллинга. Следует сказать, что проф. Зеленогорский, который подробно анализирует путь самопознания в житнетворчестве Г.С.Сковороды, не в состоянии увидеть обращение к истине в теоретических построениях проф. Коритаря и адъюнкта Громова. Обращаясь к натурфилософии Шеллинга, проф. Коритаря говорит о том, что «этот способ воззрения на природу указывает нам истинный путь к объяснению процессов как неорганической так и органической природы, но и показывает неразрывную связь сознания и материального мира» [3, 1]. Следуя за Шеллингом, он делает вывод о том, что если природа действует через конфликт противоположных сил, то по отношению к человеческому организму для продолжения его жизни необходим конфликт, который будет поддерживать в равновесие состояние организма. Проблема соотношения субъекта и объекта в данной работе представлена онтологически, где объект есть истинно-сущее – неорганическая природа, органическая и сознательная. А понимание субъекта близко к этическому. В основу своего понимания он кладет противопоставление действующего субъекта и объекта воздействия. Он утверждает наличие двух закономерностей – природно-причинной и моральной, показывая их совместимость. Субъект в работе проф. Коритаря есть действующее лицо – медик, как носитель идеи добра.

Служение истине как опыт самопознания приводит к разграничению правды-истины и правды-добра, что способствовало увеличению этической составляющей теоретического познания, в котором по-новому акцентируется роль субъекта.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Багалея Д.И. Заселение Харьковского края и общий ход его культурного развития до открытия университета. Речь, сказанная на акте в Императорском Харьковском университете 17 января 1889 г. - Х., 1889, 43 с.
2. Гомилко О. «Любов до істини» чи «правда життя»: контрверза ЕГО ТА SOMA // Філософсько-антропологічні студії. 2000.
3. Зеленогорский Ф.А. Влияние натурфилософии Шеллинга // Отдельные оттиски из «Записок Императорского Харьковского Университета», вып. IУ, 1893 г., 12 с.
4. Зеленогорский Ф.А. Памяти Г.С.Сковороды (Речь, произнесенная в заседании Историко-Филологического общества, в день празднования столетней годовщины со дня смерти Сковороды).
5. Ковалинский М. Життя Сковороди. - К.: Наукова думка, 1973 / АН УРСР. Ін-т Філософії: Т.І. [Пісні. Вірші. Байки. Трактати. Діалоги], 1973. - 532 с.; Т.ІІ. [Трактати. Діалоги. Притчі], 1973. - 574 с.
6. Козій Д. Три аспекти самопізнання у Сковороди // Україна: філософський спадок століть. Хроніка 2000. 39-40., С. 475-487.

УДК 1(091)

Т.Г. АСТАХОВА

ДО ПИТАННЯ МЕТОДОЛОГІЇ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ ДУХОВНО – ТІЛЕСНОГО У ФІЛОСОФІЇ В.С. СОЛОВЙОВА ТА М.О. БЕРДЯЄВА (КОМПАРАТИВНИЙ АНАЛІЗ) (ЧАСТИНА 1)

Астахова Тетяна Григорівна – старший викладач кафедри гуманітарних дисциплін Обласного комунального вищого навчального закладу «Інститут підприємництва «Стратегія»

До питання методології дослідження проблеми духовно – тілесного у філософії В.С. Соловйова та М.О. Бердяєва (компаративний аналіз). Проблема дослідження духовно – тілесного виступає парадигмальною в структурі наукового знання, залишається актуальною й на сьогодні, адже цілком відкритим постає питання можливості створення цілісного утворення на підставі розуміння ментального та фізичного як необхідного зв'язку одного з іншим, як того, що внутрішньо взаємозалежне.

Ключові слова: дух, душа, тіло, компаративний метод, ціннісно – змістова основа, текстуальність, дискурсивність, діалогічність, структурність, ре конструктивність, рефлексивність, суб'єктивність.

К вопросу методологии исследования проблемы духовно – телесного в философии В.С. Соловьёва и М.А. Бердяева (компаративный анализ). Проблема исследования духовно – телесного выступает парадигмальной в структуре научного знания, остается актуальной и сегодня, так как открытым остается вопрос возможности создания целостного знания на основе понимания ментального и физического как необходимой связи одного с другим, как того, что взаимозависимо внутри себя.

Ключевые слова: Дух, душа, тело, компаративный метод, ценностносмысловая основа, текстуальность, дискурсивность, диалогичность, структурность, ре конструктивность, рефлексивность, субъективность.

To the question of methodology of research of spiritually problem corporal in philosophy of V. S. Solovyov and M.O. Berdyayev (komparativniy analysis). The problem of spiritually – corporal research paradigm'noy comes forward in the structure of scientific knowledge, remains actual and nowadays, the question of possibility of creation of integral education appears in fact fully opened on the basis of understanding of mental and physical as one necessary connected with another, as that mutually dependent.

Keywords: Spirit, soul, body, komparativniy method, valued is semantic basis, textualness, diskursivnist', dialogichnist', structure, restructurality, reflektivnist', subjectivity.

© Т.Г. Астахова, 2010

До питання методології дослідження проблем
Проблема дослідження духовно – тілесного виступає парадигмальною в структурі наукового знання, залишається актуальною й на сьогодні, адже цілком відкритим постає питання можливості створення цілісного утворення на підставі розуміння ментального та фізичного як необхідного зв'язку одного з іншим, як того, що внутрішньо взаємозалежне.

Адже все менше приділяється уваги тому, що людина являє собою духовно – матеріальну доповнюваність, вона є цілісним утворенням. У різних суспільних осередках широко позиціонується проблема видимого тіла, котре підноситься до одухотворюваного. Хоча відомо, що ще з часів апостола Павла виділялось поняття «тіла душі», невидимого, як єдиного компонента духовного – матеріального базису.

Раціоналістична традиція протиставила людину тілесну та людину духовну. Широкого розповсюдження отримала практика, за якої

тілесні якості людини є об'єктом впливу самі собою, а інтелектуальні та духовні – власне не взаємодіють. Наслідком такої практики є, з одного боку, поширений «тілесний негативізм», котрий виявляє себе в недовірі до тілесного досвіду, до власного здоров'я. А з іншого боку, соматизація людини (возвеличення в абсолют його м'язових надбань). За суттю справи, і перший, і другий мають єдину основу – апріорне виключення тілесного буття людини з соціокультурного простору, винесеність духовно – тілесних характеристик за межі процесу культурної соціалізації. Ця позиція в значній мірі закріплена системою освіти та виховання.

Стійкість традиції роз'єднання внутрішнього світу людини з його зовнішньою даністю несе в собі такі соціально – антропологічні проблеми, як: формування одномірної, часткової особистості, у якої дух – душа – тіло знаходяться у повному дисбалансі.

Стає зрозумілим, що вивчення цілісної особистості у зверненні до основ софіології

В.С. Соловйова та персонології М.О. Бердяєва, покликано насущними проблемами сучасного суспільства. Адже духовність дозволяє людині зберегти моральне почуття та утримувати його в робочому стані.

Історико-філософський підхід до аналізу проблеми взаємозв'язку духовного і тілесного має своєю метою з'ясування місця і значення того чи іншого філософського напрямку або підходу, який досліджується в історичному розвитку філософського дискурсу.

Окремого висвітлення вимагає питання методології вивчення філософської спадщини В.С. Соловйова та М.О. Бердяєва з позиції компаративного аналізу. Зазначимо, що метою методології є оцінка не самого знання, а конкретних передумов знання. Мета методології в даній статті здійснюється за допомогою використання методологічних принципів і прийомів історико-філософського аналізу, основою якого стали дослідження в галузі історії філософії та філософії науки таких авторів, як: А. Бичко, І. Бичко, М. Верніков, Г. Заїченко, Г. Гегель, П. Гнатенко, П. Гайденко, П. Гуревич, В. Горянський, Д. Дубровський, І. Льїн, І. Кант, Е. Кассіер, П. Коппін, Ф. Лазарев, О. Лой, О. Лосев, М. Лосський, К. Маркс, О. Огурцов, М. Попович, В. Подорога, В. Панфілов, В. Пронякін, Б. Рассел, В. Стьопін, В. Татаркевич, В. Табачковський, Д. Чижевський, В. Шинкарук, Н. Хамітов, М. Гайдеггер, В. Ярошевець, К. Ясперс.

Конкретизація історико-філософського й методологічного аналізу в ракурсі проблеми взаємозв'язку духовного і тілесного базується на методологічних основах дослідницької спадщини періоду європейської філософії Нового часу, російської філософії кінця XIX – початку XX століття, представленої працями С. Аверінцева, І. Бичка, В. Віндельбанда, П. Гайденко, Г. Гегеля, М. Гінділіса, П. Гуревича, Є. Жильсона, І. Канта, В. Капітона, А. Койре, Б. Кузнецова, Ф.Лазарева, В.Лук'янця, Г.Майорова, М.Марчука, Н.Мудрага, Н.Мотрошилової, С. Нарського, С. Неретіної, А. Нікіфорова, В. Рижка, В. Пронякіна, В. Панфілова, М. Гайдеггера, О. Чанишева та інших.

У широкому розумінні методологія орієнтована на визначення та виокремлення метафізики як необхідної умови аналізу проблеми взаємозв'язку духовно - тілесного. Теоретичною підставою для виділення метафізичного аспекту в рефлексії проблеми взаємозв'язку духовного та тілесного стали праці С. Аверінцева, В. Асмуса, Є. Гуссерля, П. Гайденко, П. Гнатенка, Г. Заїченка, В. Кемерова, Л. Мікешіної, В. Огорокова, Т. Ойзермана, А. Огурцова, Ф.Лазарева, М. Лосського, В. Панфілова, В. Пронякіна, С. Франка.

Проте аналіз творчості В.С. Соловйова та М.О. Бердяєва в аспекті проблеми взаємозв'язку духовного та тілесного викликає певні труднощі, які характеризуються наступним чином. По-

перше, творчість двох філософів резюмується у мовних текстах, які загалом можна розглядати як культурні об'єкти [6, 149, 544]. За такого напрямку аналізу з філософської (методологічної) точки зору проблематизується вся система відношень – «читач – текст – значення – мовна діяльність – контекст». Розуміння текстів В.С. Соловйова та М.О. Бердяєва, як предмета епістемологічного аналізу, зосереджує в собі всі інші типи розуміння. За текстами В.С. Соловйова та М.О. Бердяєва окреслюються особистості та біографії авторів, стиль і манера письма, культурно – історичні реалії епохи, соціальні системи. По-друге, навіть поверхове порівняння творчості В.С. Соловйова та М.О. Бердяєва свідчить про те, що вони – протилежності один одного. В.С. Соловйов не вийшов за межі софіології [3, 301-302, 472], М.О. Бердяєв, за образом висловом П.П. Гайденко, можна вважати «співцем волі Люцифера» [3, 317]. По-третє, оскільки творчість В.С. Соловйова та М.О. Бердяєва резюмувалась у текстах, то виникає питання про типологію текстів: до первинних чи вторинних текстів варто віднести твори філософів [6, 149, 544; 5, 314-315]. Необхідно відзначити, що ми тексти розглядаємо в якості первинних, проте не виключно, а передбачається врахування позицій, думок інших авторів, котрі нами будуть вважатися вторинними текстами. По-четверте, тексти В.С. Соловйова та М.О. Бердяєва є виразом гуманітарного знання. Не намагаючись цілком охарактеризувати всі аспекти філософської спадщини В.С. Соловйова та М.О. Бердяєва як гуманітарного знання, ми виділимо деякі загальні риси та характеристики, котрі дозволяють осмислити особливості його розуміння та презентативності, властиві двом філософам, а саме:

ціннісно-змістова основа творчого спадку, котра за будь-яких ситуацій не може бути об'єктивована; а навпаки, вона вкорінена в житті та смерті суб'єкта; це завжди «навіщо - знання», «чому – знання», «для чого знання», «звідки – знання» (Є.Н. Трубецької, Н.Н. Трубіков, С.Л.Франк, А.Ф. Лосев, Е.Фромм).

Текстуальність та дискурсивність творчого спадку - актуально чи потенційно присутніх у формі певних текстів - неможливі без звернення до текстів або, меншою мірою, без можливості певної їх інтерпретації (А.Ф. Лосев, М.М. Бахтін, П. Бурдьє). А.Ф. Лосев таким чином характеризує особливості текстуальності та дискурсивності В.С. Соловйова: «З самого початку своєї філософської творчості В. Соловйов завжди виказував неабияку самостійність і найтонший критичний розум під час обговорення величезної кількості цитованих філософів...Друга обставина, що кидається у вічі під час вивчення джерел В. Соловйова, - це підлаштування вивчених ним філософів до власного світогляду...» [8, 149, 616].

Діалогічність та структурність. У теоретичному та епістолярному спадку В.С. Соловйова та М.О. Бердяєва відсутній єдиний «абсолютний» центр;статус різноманітних проблем, питань, що змінюються залежно від ситуації та суб'єктів,

які в них беруть участь (М.М. Бахтін, В.С. Біблер, А.Ф. Лосев, Н.О. Лосський, К. Леві – Стросе).

Ре – конструктивність. Будь-яке гуманітарне знання не є зображенням, та завжди – перетворення реальності, у зв'язку з чим звернення до текстів В.С. Соловйова та М.О. Бердяєва постійно є момент їх зміни в плані їх розуміння та інтерпретації. Врешті – решт, абсолютною умовою гуманітарності є уявлення про відповідність теоретичного та епістолярного спадку (написаних текстів) і читача, можливість взаємної трансформації їх ролей та функцій (Ю.М. Лотман, М.К. Мамардашвілі, І.Т. Касавін). У цьому разі виникає питання про те, яким чином ми ідентифікуємо себе у відношенні до прочитаного, створеного, інтерпретованого тексту? У якості прикладу наведемо вислів П.П. Гайдєнко про М.О. Бердяєва: «М.О. Бердяєв отримав можливість осмислити те, що на його очах та за його участі відбувалось у Росії. Це живе підтвердження має для нас сьогодні велику цінність. Та для адекватного розуміння того, про що свідчить Бердяєв, необхідно засвоїти для себе його філософську позицію, котра визначила той «кут заломлення», під яким він бачив те, що відбувалось. Адже якщо ми бажаємо по – справжньому повернути собі нашу філософську спадщину, то не маємо бачити в ній мертвий музейний експонат, котрий можна лише ретельно зберігати в недоторканному вигляді. Ця спадщина – живе, а живому властиво розвиватися далі [4, 301–302, 475].

Приклад П.П. Гайдєнко, розширивши персоналізм М.О. Бердяєва до теорії буття, вказує перспективу, що, мабуть, не завжди сприймається багатьма сучасними філософами. Іноді здається, що це М.О. Бердяєв пише про П.П. Гайдєнко, а не П.П. Гайдєнко – про М.О. Бердяєва, і при цьому вони обидва читають один і той же текст, котрий не має автора, виходить за межі семіотичної реальності та європейської культури взагалі. Пошук в авторові себе, а в собі – автора є тривіальна ситуація розуміння.

Суб'єктивність та рефлексивність теоретичного спадку В.С. Соловйова і М.О. Бердяєва передбачає не лише осмисленість, але й оберненість знання. Інакше кажучи, теоретичний та епістолярний спадок являють собою не лише об'єкт, але й суб'єкт пізнання. Звідси, можна говорити, що теоретичний та епістолярний спадку В.С. Соловйова та М.О. Бердяєва функціонують у специфічному просторі, в якому відбувається постійне обернення людського буття (В.В. Розанов, В.С. Стюпін, М. Хайдеггер, П.П. Гайдєнко). Для прикладу наведемо аналіз С.Л. Франком статті М.О. Бердяєва «Католицький модернізм та криза сучасної свідомості»: «Та саме недовіра чи навіть презирство до раціонального елемента людського життя є той основний тон, на якому постійно побудована ліра учня В. Соловйова – М.О. Бердяєва. Щоправда, Бердяєв проповідує (в аналізованій статті, як і в інших роботах) не ірраціоналізм, а «над – раціоналізм», він закликає не до зречення від

розуму, а до заміни «малого» розуму «більшим». Та якщо замислитися над цими визначеннями, то ми побачимо в них все теж зречення від розуму на користь віри. «Великий» та «малий» розум є терміни, запозичені в ірраціоналіста Ніцше, у якого перший означає стихійне життя тіла в протилежність другому – вузькій та слабкій сфері розумного пізнання. Бердяєв використовує ці терміни в зміненому змісті, та різниця між «над – раціональним» і «ірраціональним» залишається незрозумілою та можливістю її – марнослівною [9, 334, 396]. С.Л. Франк вказує на джерела поглядів М.О. Бердяєва, стосовно проблеми співвідношення віри та розуму, і як російський філософ позиціонує суб'єкт – об'єктний підхід до даної проблеми. Починаючи з цього часу, в європейській традиції стверджується проблема життєвих основ свідомості та культури (А. Бергсон, Ф. Ніцше, Г. Маркузе).

В останні десятиріччя все більшого значення набирає аналіз «тілесності» як джерела людських уявлень (З.Фрейд, В.Райх, В.Подорога). Сам М.О. Бердяєв у «Смислі творчості» вказував на роль Ф. Ніцше: «Для Ніцше остання цінність не людська, а надлюдська, тобто гуманізм подоланий ним, людина має прийти до того, що вище, ніж людина, що вже надлюдина. У Ніцше гуманізм перемагається не зверху, а знизу, власним силами людини – і в цьому великий подвиг Ніцше. Ніцше – передтеча нової релігійної антропології [1, 323, 607]. Тим самим, М.О. Бердяєв повертає нас до античних уявлень про способи удосконалення людської «природи». Одним з шляхів, у цьому розумінні, є подолання тілесності та духовності в старокласичному розумінні гуманізму.

Нескінченність спадку В.С. Соловйова та М.О. Бердяєва. Феномен нескінченності у даному разі реалізується як внутрішня нескінченність – існуюча спадщина В.С. Соловйова та М.О. Бердяєва може бути інтерпретована, розглянута і в іншому значенні та розумінні (Г.Гадамер, Е. Кассіер, П.Рікьор, П.П. Гайдєнко, А. Бичко). Постановка питання про внутрішню нескінченність спадщини двох філософів наводить на думку про те, що можна говорити й про зовнішню нескінченність їх спадку. Такий підхід до творчості виправданий. Оскільки в межах культури жодна форма знання не є закінченою та завершеною. Проте це питання виходить за межі нашого дискурсу.

З урахуванням вищенаведених зауважень дослідження рефлексії взаємозв'язку духовного та тілесного у філософії В.С. Соловйова та М.О. Бердяєва обґрунтовано зумовлене використання, як основного, компаративного методу та змістовно необхідних: системного, діалогічного, інтерпретаційного, філософської герменевтики, а також аналізу й синтезу.

Застосування в дослідженні компаративного методу зумовлює: по – перше, історико - філософський характер статті, а по – друге, її тематика. Метою даного дослідження є здійснення порівняння в підходах до розуміння категорій духовного – тілесного, втілення

та інтерпретації в тезаурусі софіологічного вчення, специфіки їхньої реалізації у світлі христології, що виходить до російської антропо – релігійної метафізики. Зіставляти предмети філософської рефлексії можливо лише за якоюсь чітко виділеною ознакою в них, якістю чи відношенням, тобто в межах заданого інтервалу абстракції [7, 22–34, 60], лише те, що однорідне, можливо порівнювати, ототожнювати чи розрізняти. Зіставлення має зміст лише в межах деякої якості, а останнє завжди актуалізоване в тому чи іншому контексті. Отже, зіставлення передбачає існування такого відношення, в якому предмети, що порівнюються, об'єктивно виступають як якісно однорідні, і ніякі інші властивості даних предметів не мають для вказаного ніякої ролі. Слід підкреслити, що відносини, в яких предмети фігурують як тотожні, однорідні, порівнювані, можуть існувати об'єктивно, незалежно від процедури порівняння. Це дає можливість об'єктивувати ситуацію, в межах якої відбувається порівняння. У даному дослідженні предметом компаративізму є категорії «дух – душа – плоть – тіло», що актуалізовані у контексті софіологічного вчення В.С.Соловйова та філософії особистості М.О.Бердяєва. Зіставлення дає можливість визначити, виділити, виокремити, об'єктивувати, узагальнити різні підходи в тлумаченні вищезазначених категорій.

Компаративний аналіз, як метод пізнання, вивчає та проблематизує спосіб виявлення загального, особливого та унікального щодо виділених у статті філософських традицій та понять. Категоріальна схематичність дає можливість структурувати, конструювати нове знання, спираючись на окреслені роботи, акцентуючи увагу на потрібних моментах реальності, виділяючи характерні риси осмислюваних понять. Тому російська філософія презентується як багатоярусний історично мінливий символічний феномен, що охоплює різноманітні спектри людського, природи та буття, у порівняльному, системному, функціональному, динамічному та інших аспектах.

Звідси, можливо вказати на подвійну роль компаративістики у відношенні до історико – філософського матеріалу. З одного боку, дослідження дозволяє досягнути «дух часу», вичленувати ті суттєві моменти, котрі дозволяють скласти світоглядний каркас філософських концепцій, що вивчаються, а з іншого - показати перспективи їх нової інтерпретації актуальної для сучасного етапу розвитку людства, відкрити нові обрії їх подальшого втілення.

Компаративістська методологія передбачає реалізацію двох методів: аналізу і синтезу. У межах методу аналізу взаємозв'язок духовного й тілесного у філософії В.С.Соловйова і М.О.Бердяєва розглядаються з точки зору знаходження окремих співпадаючих або протилежних ідей, категорій, понять, мотивів тощо. Навпаки, метод синтезу дозволяє відновити цілісність вказаних сукупностей, створюючи деякі специфічні «зразки», «архетипи», «одиниці». Якісною особливістю компаративістського аналізу є діалогічність, що розуміється як середовище й фундаментальна умова встановлення спільності і єдності універсальї культури, характерних як для В.С.Соловйова, так і М.О.Бердяєва. До таких можна віднести як розходжкі відомі універсальї культури - «розум», «розсудок», «мислення», «свідомість», «віра», «знання», «досвід», - так і глобальні метафори, що сприяють створенню універсального образу світу. Наприклад, М.О.Бердяєв у своїй відомій роботі «Сенс творчості» широко використовує глобальні метафори. Перш за все, це метафора світу - «світ сей», «світ інший», «занепалий світ», метафора енергії - «творча енергія», «негативна енергія» тощо [1, 369, 607], як передумови й основа для розуміння і формування буденних, наукових і філософських уявлень про світ у цілому, про процеси природи й суспільства, про найбільш значимі духовні явища в житті Росії (наприклад, порівняння М.О.Бердяєва «мирської» роботи Пушкіна з «духовною» роботою св. Серафима [1, 391]). В.С.Соловйов також удається до глобальних метафор, наприклад у «Читаннях про Боголюдство» («дух-глядач» і так далі) [2, 42, 734].

Відзначимо, що з середини ХХ століття дослідження «природи» метафор вийшло за межі філології, де вивчається поетична метафора і її роль в організації, композиції, стилістиці художніх текстів загалом. Сьогодні метафорична мова широко використовується не лише в гуманітарних, соціально-політичних і ділових текстах, але і в понятійному апараті фізики (наприклад: «сила», «робота», за характеристики властивостей елементарних часток – «коліри», «чарівність», «шарм») і математики, де мова може йти про зімкнене коріння, фільтр тощо. Сталась явна експансія метафори в різних типах дискурсу, і в методології, і у філософії.

(Продовження статті читайте в альманасі «Грані» №3 (71) травень-червень 2010 року

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бердяев Н.А. Смысл творчества // Бердяев Н.А. Философия свободы. Смысл творчества. – М.: Правда, 1989. – С.323; 607 с.
2. В.С.Соловьев .Соч. В 2-х Т. –Т.2. – М.: Правда. – С.42; 734 с.
3. Гайденок П.П. Владимир Соловьев и философия Серебряного века. – М.,: Прогресс-Традиция, 2001. – С. 301-302; 472 с.
4. Гайденок П.П. Анархический персонализм Николая Бердяева//Гайденок П.П. Владимир Соловьев и философия Серебряного века. – М.,: Прогресс-Традиция, 2001. – С. 301-302; 472 с.
5. Гуссерль Э. Кризис европейского человечества и философия // Вопросы философии. 1986. - №3. – С. 72 – 86.
6. Касавин И.Т. Текст, дискурс, контекст. Введение в социальную эпистемологию языка.- М.: Канон, 2008. – С. 149; 544 с.
7. Лазарев Ф.В. Брюс А. Литтл. Многомерный человек. Введение в интервальную антропологию. – Симферополь, 2001. – С.22 – 34; 260 с.
8. Лосев А.Ф. Владимир Соловьев и его время. – М., 2009. – С. 149. 616 с.
9. Франк С.Л. Знание и вера // Н.А.Бердяев. Духовный кризис интеллигенции. – М.: Канон, 2009. – С.334; 396 с.

УДК 130.121

Ф.Ф. ТОВСТОП'ЯТКО

РЕЛИГИОЗНАЯ ФИЛОСОФИЯ В.В. РОЗАНОВА КАК ЛИЧНАЯ ТРАНСЦЕНДЕНЦИЯ

Товстоп'ятко Федор Федорович – соискатель кафедры философии Днепропетровского национального университета имени Олеса Гончара

У статті розглядається релігійна філософія В.В. Розанова в контексті її особистісної віднесеності і екзистенціальної насиченості. Показано, що для російського мислителя особистий стан трансценденції є найбільш важливою характеристикою людини.

Ключові слова: релігійна філософія, неоязичництво, особиста трансценденція.

В статье рассматривается религиозная философия В.В. Розанова в контексте ее личностной отнесенности и экзистенциальной насыщенности. Показано, что для русского мыслителя личное состояние трансценденции является наиболее важной характеристикой человека.

Ключевые слова: религиозная философия, неоязычество, личная трансценденция.

In article is considered V.V.Rozanova's religious philosophy in its context personalization and an existential saturation. It is shown, that for the Russian thinker the personal condition transcendence is the most important characteristic of the person.

Keywords: religious philosophy, neopaganism, personal, transcendence.

© Ф.Ф. Товстоп'ятко, 2010

Место В.В. Розанова в истории русской философии невозможно определить четко и однозначно. Этому в немалой степени способствовали как структурные и стилистические особенности его прозы, так и его двусмысленное отношение к ряду ключевых проблем русской философии начала XX века.

Не подлежит сомнению, однако, что В.В. Розанов внес в русскую религиозную философию совершенно особую экзистенциальную, личностную составляющую, никогда ранее не раскрывавшуюся с такой силой и полнотой. Розанов сумел противопоставить официальным, масштабным и всеобъемлющим подходам взгляд человека «из своего угла», творчество, насыщенное личностными религиозными и экзистенциальными коннотациями и аллюзиями.

Само творчество Розанова в этом его отношении к религии может быть признано оригинальным даже без учета его конкретных выводов и результатов. Немаловажную роль в понимании позиции философа играет его особое отношение к авраамическим религиям, особенно к христианству, приводящий его в конечном итоге к собственному особому типу религиозности неоязыческого толка [3, 4]. Попытка вписать особое, разрозненные, периферийные для официальной науки, феномены человеческого в более широкий контекст привели к появлению специфического розановского стиля исповедания веры, который может быть охарактеризован как личностная, или имманентная трансценденция.

В «Уединенном» Розанов приоткрывает тайну

своей религиозности и своего собственного способа исповедания веры: «Мне и одному хорошо, и со всеми. Я и не одиночка и не общественник. Но когда я один – я полный, а когда со всеми – не полный. Одному мне все-таки лучше».

Одному лучше – потому, что, когда один, – я с Богом» [2, 75].

«Я мог бы отказаться от даров, от литературы, от будущности своего я, от славы или известности – слишком мог бы; от счастья, от благополучия... не знаю. Но от Бога я никогда не мог бы отказаться, Бог есть самое «теплое» для меня. С Богом мне «всего теплее». С Богом никогда не скучно и не холодно».

В конце концов, Бог – моя жизнь. Я только живу для Него, через Него. Вне Бога – меня нет. Что такое Бог для меня?.. Боюсь ли я Его? Нисколько. Что Он накажет? Нет. Что Он даст будущую жизнь? Нет. Что Он меня питает? Нет. Что через Него существую, создан? Нет. Так что же Он такое для меня?

Моя вечная грусть и радость. Особенная, ни к чему не относящаяся. Так не есть ли Бог «мое настроение»? Я люблю того, кто заставляет меня грустить и радоваться, кто со мной говорит; меня упрекает, меня утешает.

Это Кто-то. Это – Лицо. Бог для меня всегда «он». Или «ты»; – всегда близок.

Мой Бог – особенный. Это только мой Бог; и еще ничей. Если еще «чей-нибудь» – то этого я не знаю и не интересуюсь.

«Мой Бог» – бесконечная моя интимность, бесконечная моя индивидуальность. Интимность по-

хожа на воронку, или даже две воронки. От моего «общественного я» идет воронка, суживающаяся до точки. Через эту точку-просвет идет только один луч: от Бога. За этой точкой – другая воронка, уже не суживающаяся, а расширяющаяся в бесконечность: это Бог. «Там – Бог». Так что Бог

1) и моя интимность

2) и бесконечность, в коей самый мир – часть» [2, 75-76].

«Правда выше солнца, выше неба, выше Бога: ибо если и Бог начинался бы не с правды – он – не Бог, и небо – трясина, и солнце – медная посуда» [2, 81].

«Народы, хотите ли я вам скажу громовую истину, какой вам не говорил ни один из пророков... < ... > Это – что частная жизнь выше всего.

- Да, да! Никто этого не говорил; я – первый...

< ... > Просто, сидеть дома и хотя бы ковырять в носу и смотреть на закат солнца.

- Ей-ей: это – общее религии... Все религии пройдут, а это останется: просто – сидеть на стуле и смотреть вдаль» [2, 84-85].

Такой подход является чем-то принципиально новым в русской литературе, если не считать точки зрения Кириллова из «Бесов». Не является ли парадоксальным такое интимно-личностное и даже бытовое отношение к религии, самая суть которой заключается в объединении некоторого круга приверженцев вокруг веры в некое трансцендентное существо. Возможна ли в принципе индивидуальная религия, вера, указывающая лишь на сам факт существования человека, вне зависимости от осмысленности последнего? Такое отношение к религиозной вере безусловно является индивидуальной фантазией Розанова, особым типом специфической розановской лжи: «Каждый даровитый писатель окружен слоем какой-то, ему только присущей атмосферы – обаятельной лжи. И можно себе представить «честного» человека, который ненавидит эту ложь < ... > Горький, Чуковский, Ремизов, Розанов, Сологуб – все это чрезвычайно обаятельные и глупо «лживые» люди (не в суд или осуждение, а по природе таланта). Так что правда бездарна, а ложь всегда талантлива. < ... > святые, как и поэты, существа тоже лживые, действуют тоже обманом. Сумма всего этого обмана называется религией и искусством. Сумма той бездарной правды – наукой. Но знание опять-таки талантливо, хотя и не лживо, знание есть вечный памятник войны между талантливой ложью (мистика) и бездарной правдой (рационализм). Много ли нужно дарованья, чтобы стоять на $2 \times 2 = 4$, и сколько дарованья нужно, чтобы представить людям 2×2 как 5. Типы $2 \times 2 = 4$: Голованов, Игнатов, «Русские ведомости», Венгеров и проч. (мосты, немецкие военные операции, учебники, «общественность»). Типы $2 \times 2 = 5$: Кукарин, Розанов. Умрите и будете знать» [1, 108].

Русский Ницше, как называют Розанова, был глубочайший индивидуалист, своевольник, ве-

личайший враг среднеарифметического человека. Он позволял себе все средства, чтобы отстоять свою индивидуальность как в жизни, так и в литературе. Во всей русской и, может быть, мировой литературе нет такого писателя, который мог бы так обнажаться.

Но что хорошо для «литературы» не вполне годится для религии. Тем более, что розановский подход едва ли охватывает все человеческое, заостряя внимание на некоторых, т.н. маргинальных характеристиках. Безусловно, это увеличивает остроту текстов, хотя возможно, что все, что связано с человеком и описанием человеческого мира является экстраординарным и маргинальным при условии, что мы будем рассматривать человека во всей полноте его характеристик.

Тот факт, что Розанов обращает внимание именно на маргинальности и рассматривает все подобные феномены достаточно свободно, не боясь показаться навязчивым или вульгарным, говорит о том, что философ имел перед собой какие-то, лишь ему одному известные задачи, постоянно связывая между собой антропологическую, экзистенциальную и религиозную проблематику. Известно, что большинство подобных концепций были связаны с более или менее радикальным отказом от религиозной ортодоксии, что уже само по себе является неким выходом за рамки традиционных подходов.

Свой религиозно-индивидуалистический парадоксализм Розанов распространяет и на своего потенциального читателя, постоянно эпатируя последнего: «Я не хотел бы читателя, который меня «уважает». И который думал бы, что я талант (да я и не талант). Нет. Нет. Нет. Не этого, другого. Я хочу любви. Пусть он не соглашается ни с одной моей мыслью («все равно»). Думает, что я постоянно ошибаюсь. Что я врал (даже). Но он для меня не существует вовсе, если он меня безумно не любит. Не думает только о Розанове. В каждом шаге своем. В каждый час свой. Не советуется мысленно со мной: «Я поступлю так, как поступил бы Розанов». «Я поступлю так, что Розанов, взглянув бы, сказал – да». Как это возможно?

Я для этого и отрекся с самого же начала от «всякого образа мыслей», чтобы это было возможно! (т.е. я оставляю читателю всевозможные образы мыслей). Меня – нет. В сущности. Я только – веяние. К вечной нежности, ласке, снисходительности, прощению. К любви. Друг мой, ты разве не замечаешь, что я только тень около тебя и никакой «сущности» в Розанове нет? В этом сущность – Providentia (Провидения (лат.)). Так устроил Бог. Чтобы крылья мои двигались и давали воздух в ваших крыльях, а лица моего не видно. И вы все летите, друзья, ко всяким своим целям, и поистине я не отрицаю ни монархии, ни республики, ни семьи, ни монашества, – не отрицаю, но и не утверждаю. ибо вы никогда не должны быть связаны. Ученики мои – не связаны. Но чуть грубость – не я. Чуть свирепость, жесткость – тут нет меня.

Розанов плачет, Розанов скорбит.

«Где ж мои ученики?» И вот они собрались все: в которых только любовь.

И это уже «мои». Потому-то я и говорю, что мне не нужно «ума», «гения», «Значительности»; а чтобы люди «завертывались в Розанова», как станут поутру, и играя, шумя, трудясь, в день 1/10 минутки всего вспомнили: «этого всего от нас хотел Розанов». И как я отрекся «от всего образа мыслей», чтобы ради всегда быть с людьми и ни о чем с ними никогда не спорить, ничем не возражать им, не огорчать их – так «те, которые мои» – пусть дадут мне одну любовь свою, но полную: т.е. мысленно всегда будут со мною и около меня. Вот и все. Как хорошо» [5, 19].

Такое интимно-личностное отношение к читателю является нормой для Розанова и едва ли не единственным способом выражения своей собственной религиозной и философской позиции. Стоит ли удивляться, что в качестве тематического поля для своих исследований Розанов выбирает наиболее интимную, спорную и эпатажную тему – проблему пола и половых отношений. Как представляется, именно на этой почве философ вступает в наиболее радикальный конфликт с господствующей религиозной моралью. Отсюда же и его постоянно выражаемые симпатии к иудаизму: «1) у христиан все «неприличное» – и по мере того как «неприличие» увеличивается – уходит в «грех», в «дурное», в «скверну», «гадкое»: так что уже само собою и без комментариев, указаний и доказательств, без теории, сфера половой жизни и половых органов, – этот отдел мировой застенчивости, мировой скрываемости, – пала в преисподнюю «исчадия сатанизма», «дьявольщины», в основе же – «ужасной, невыносимой мерзости», «мировой вони»;

2) у евреев мысль приучена к тому, что «неприличное» (для речи, глаза и мысли) вовсе не оценивает внутренних качеств вещи, ничего не говорит о содержании ее; так как есть одно, вечно «под руками», всем известное, ритуальное, еженедельное, что, будучи «верхом неприличия» в названии, никогда вслух не произносится, – в то же время «свято». Это не объясняется, это не указывается; это просто есть, и об этом все знают. Через это евреям ничего еще не сказано, но дана нить, держась за которую и идя по которой всякий сам может прийти к мысли, заключению, торжеству, что «вот это» (органы и функции), хотя их никому не показывают и вслух произнести их имя – неприличие: тем не менее они – святы.

Отсюда уже прямой вывод о «тайном святом», что есть в мире; «о святом, что надо скрывать» и «чего никогда не надо называть»; о мистериях, *mysterium*. Понятно происхождение самого имени, и выясняется самое «тело» мистерии. Ведь наши все «тайнства» суть открытые, совершаемые при дневном свете, при народе: и явно, что древние «тайнства», которые хотели иногда связывать с нашими – хотели этого богословы < ... >

на самом деле ничего общего с ними, кроме имени и псевдоимени, не имеют» [2, 64-65].

Подобный религиозный натурализм и даже физиологизм Розанова постоянно вызывал шквальную критику современников, да и сейчас едва ли может быть принят большинством верующих. Например, В.П. Свенцицкий [1, 135], упрекая Розанова за беспредельную ложь и однобокость, отмечает, тем не менее, что философ вскрывает одно из самых больных тем христианства – отношение к телесному низу и прежде всего – к физической любви. Христианскому иночеству и безбрачию он противопоставляет жизнь архаичную, языческую и древнееврейскую, исполненную постоянного полового напряжения. С одной стороны, брак – таинство и как такой освящается Церковью. С другой, половое отношение есть нечто грязное, что требует очищения, как скверна. Такое отношение, по мнению Розанова, снижает интимность и глубину христианства и, соответственно, подрывает природные и духовные силы народа, принимающего данную религию.

В интерпретации русского философа связь пола (а значит глубинной интимности человека) с Богом – большая, чем связь ума с Богом и даже больше, чем совести с Богом. Данный вопрос служил для него критерием религиозности любой доктрины, любого личного отношения к Богу. Отдельным вопросом в философии Розанова является собственная природа божественного. О каком Боге постоянно говорит философ? Это и не конкретное языческое божество и не ветхозаветный креатор, и не Христос. Создается впечатление, что в основе розановского понимания божества лежат критерии скорее психологические и экзистенциальные, нежели собственно религиозные. Естественные отправления, экстатические практики, медитация, молитва имеют у Розанова едва ли не самостоятельное религиозное значение, без конкретного объекта молитвы: «Выньте, так сказать, из самого существа мира молитву, – сделайте, чтобы язык мой, ум мой разучился словам ее, самому делу ее, существу ее; – чтобы я этого не мог, люди этого не могли: и я с выпученными глазами и ужасным воем выбежал бы из дому, и бежал, бежал, пока не упал. Без молитвы совершенно нельзя жить... Без молитвы – безумие и ужас. Но это все понимается, когда плачется... А кто не плачет, не плакал, – как ему это объяснить? Он никогда не поймет. А ведь много людей, которые никогда не плачут» [2, 72-73].

Само наличие у человека определенного физиологического или психологического «комплекта» является для Розанова достаточным основанием и мотивом для разрывания личностной трансценденции. Не мы со всеми своими телами, чувствами, отношениями должны быть оправданы некоей высшей силой, но именно сами эти тела и чувства являются единственным выходом к трансцендентному. Поэтому необходимо не умаление человеческих качеств: телесности,

сексуальности и, тем более, наших эмоций, но придание всем этим характеристикам статуса священного. Индивидуальная религия Розанова – это трансценденция частного лица для которой несущественны любые коллективистские формы исповедания религии. Именно с таким подходом связан типичный розановский эпатаж, вызывавший такое раздражение критики:

«Каждая моя строка есть священное писание (не в школьном, не в «употребительном» смысле), и каждая моя мысль есть священная мысль, и каждое мое слово есть священное слово. Я весь «в Провидении»... Боже, до чего я это чувствую» [2, 96]. «Во многих отношениях я понимаю язычество, юдаизм и христианство полнее, сердцевиннее, чем они понимались в классическую пору расцвета собственными исповедниками. И между тем я только – «жителейский человек сегодняшне-

го дня», со всеми его слабостями, с его великим антиисторическим «не хочется»... Но тут тайна диалектики: «мой сегодняшний день», в который я уперся с силою, как, я думаю, никто до меня, – и дал мне всю силу и все проицание. Так что «из слабости изошла сила», и «от такой силы – ВЫШЛА обратно слабость» [2, 111].

Сила и оригинальность Розанова именно в его религиозном индивидуализме и антиисторизме. По существу он выражает классический подход подпольного человека Достоевского, попытку обеспечить себе право на заявление личного проицания в любой ситуации, интуитивное понимание того, что творцом любых теорий, любых культурных феноменов являются индивидуальности и что только последние создают в культуре то особое творческое напряжение, которое и делает жизнеспособной любую религию.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Пришвин М.М. О В.В. Розанове // Василий Розанов: Pro et contra. Антология. Кн. 1. – СПб.: РХГИ, 1995. – С. 102-131.
2. Розанов В.В. Уединенное // Розанов В.В. О себе и жизни своей. – М.: Московский рабочий, 1990. – С. 33-135.
3. Розанов В.В. Опавшие листья. Короб первый и второй // Розанов В.В. О себе и жизни своей. – М.: Московский рабочий, 1990. – С. 165-576.
4. Розанов В.В. Апокалипсис нашего времени. – М.: Республика, 2000. – 429 с.
5. Розанов В.В. Последние листья. – М.: Республика, 2000. – 382 с.
6. Свенцицкий В.П. Христианство и «половой вопрос» // Василий Розанов: Pro et contra. Антология. Кн. 2. – СПб.: РХГИ, 1995. – С. 135-138.

УДК 165.72

О.Ю. ЛИТИНСКАЯ

МЕТАФИЗИЧЕСКИЕ ОСНОВАНИЯ СКЕПТИЦИЗМА. ОПРОВЕРЖЕНИЕ СКЕПТИЧЕСКОЙ ТЕОРИИ В РАБОТАХ Э. ГУССЕРЛЯ И Г.Г. ШПЕТА

Литинская Ольга Юрьевна - старший преподаватель кафедры теоретической и практической философии философского факультета Харьковского национального университета имени В.Н. Каразина

У статті розглядається питання про місце скептицизму у структурі теоретичного знання. Зокрема, обговорюються концепції Е. Гуссерля та Г. Шпета, в межах котрих категоричним чином обґрунтовується видуження скептицизму з кола філософських доктрин.

Ключові слова: скептицизм, ісостенія, Е. Гуссерль, Г. Шпет.

В статье рассматривается вопрос о месте скептицизма в структуре теоретического знания. В частности, обсуждаются концепции Э. Гуссерля и Г. Шпета, в рамках которых категорическим образом обосновывается исключение скептицизма из круга философских доктрин.

Ключевые слова: скептицизм, исостения, Э. Гуссерль, Г. Шпет.

In the article a question about the place of scepticism in the structure of theoretical knowledge is examined. In particular, conceptions of Edmund Husserl and Gustav Schpet come into question, within the framework of which in categorical way is ground the exception of scepticism from the circle of philosophical doctrines.

Keywords: scepticism, isostenia, E. Husserl, G. Schpet.

© О.Ю. Литинская, 2010

Философский этюд Г. Шпета «Скептик и его» душа не рассматривает проблему возникновения и развития скептицизма как феномена, имевшего место быть в истории греческой и европейской философии. Шпет говорит о скептицизме как о примере умозрительного эксперимента, который не оказал никакого влияния на философию, поскольку завершился абсолютным провалом и неудачей – скептицизм загнал себя в глухой угол самопротиворечий, где и находится по сей день. По мнению Шпета, философская (то есть, теоретическая и метафизическая) несостоятельность скептического тупика становится очевидной, если мы детально рассмотрим те основные приемы философствования, которые предлагает скептицизм. Согласно Шпету, первым и основным приемом скептического философствования является сомнение. Изначально, сомнение понималось как необходимый инструмент в деле преодоления здравого смысла, за которым открывались грани философского отношения к миру, но затем оно было возведено в ранг принципа или метода – таким образом скептицизм сделал первый шаг к тому, чтобы функционировать как самостоятельное философское учение. На этой стадии нет явных противоречий или трудностей, поскольку сомнение, хоть ценно и преувеличено, не перестает быть вспомогательным орудием. Но иногда сомнение преподносится как теория и скептицизм перестает пониматься как метод. В связи с этим переходом возникают определенные содержательные трудности, поскольку скеп-

тицизм – технический прием – заявляет о себе как о философии. В свою очередь, скептицизм не может быть философией, поскольку использует истенический язык, в котором любые противоречивые высказывания имеют равную силу и, следовательно, в перспективе двузначного статуса истинности, любое высказывание на нем бессмысленно. Более того, метафизика не может изъясняться на языке, на котором удобно лишь молчать. По мнению Шпета, скептицизм, лишенный философских регалий, с наибольшей точностью определяется как настроение или игра. Фантомный язык теории сомнения проявляет себя как отказ от возможности судить об устройстве бытия и оглашать свои вердикты, отказывается от категорий и терминов, которые могут прозвучать как однозначные суждения. Шпет называет это отречение «растерянностью», «дезориентацией» и душевными терзаниями, которые ни к чему не приводят [2, 125].

Таким образом, Шпет приходит к однозначному выводу: скептицизм не является философией и не может рассматриваться как часть теоретического знания. Открытым остается вопрос, почему столь противоречивая практика, философия без философии, сохранена историей и более того – почему скептицизм успешно противостоит критике и опровержениям? В понимании Шпета, условием выживания скептицизма является ситуативность его молчания: быть неуверенным и сомневающимся – т.е. молчать – следует во всех случаях, кроме тех, когда требуется пояснить

саму необходимость неуверенности и молчания. Собственно, кроме объяснений, почему следует воздерживаться от суждений, в скептицизме нет ничего, что могло бы послужить поводом для обсуждений или стать объектом интерпретации. Скептицизм это, прежде всего, самообоснование: если лишить скептика возможности объяснить, почему он воздерживается от суждений, то мы лишимся и самого скептика. Критиковать или опровергать скептицизм – совершенно пустое занятие, поскольку, во-первых, скептицизм находится вне контекста теоретических аргументов и логики, при помощи которых невозможно опровергнуть душевную настрой. Во-вторых, самопротиворечие, истощенческая вольность, в которой чаще всего и обвиняют скептицизм, является не ошибкой, а характеристикой скептицизма.

О том, что скептицизм содержит логическое противоречие, свидетельствует рассогласованность двух основных скептических концептов – «искание» (*z t ma*) и «воздержание от суждений» (*eroch*). То есть невозможно, согласно Шпету, искать истину путем воздержания от нее же. Для того чтобы хоть в какой-то мере соотносить скептицизм и философию (и тем самым примирить скептицизм со здравым научным смыслом) Шпет привлекает два концептуальных различия, наброшенных на скептицизм, с одной стороны, Д. Юмом и с другой – Э. Гуссерлем.

а) С одной стороны, юмовское, различие Шпет резюмирует следующим образом: «Юм различал эти два вида скептицизма: скептицизм предшествующий философии и скептицизм следующий за философским изучением и исследованием. И Юм хорошо понимал, что источником скептицизма последнего рода служат не такие пустяки, как иллюзии, обманы чувств разного рода, сновидения и т.п., а более глубокие причины, свидетельствующие о серьезных неудачах в решении принципиальных философских проблем. Видел Юм и то, что центральное место среди названных проблем занимает проблема реального существования внешнего мира» [2, 118].

Здесь Шпет ссылается на двенадцатую главу «Исследования о человеческом познании» [3, 152], которая открывается описанием двух вариантов скептических рассуждений. Первый, предшествующий, тип скептицизма Юм определяет как картезианский и называет его «лучшим предохранительным средством против ошибок и поспешных суждений» [3, 118]. Этот вид скептицизма предполагает тотальное сомнение, затрагивающее не только существующие мнения, но и наши способности создавать эти мнения. За пределами такого скептицизма должен остаться только один первичный принцип, который не может быть ошибочным или обманчивым. Юм расценивает картезианский скептицизм как непреодолимое явление, за которым нет ничего мыслимого. Шпет определяет статус предшествующего скептицизма как «аскесис» или «пифаго-

рейское молчание до поры до времени» – ученический страх перед предстоящей философской работой [3, 119]. Такой скептицизм не может быть ни принципом, ни источником философии, поскольку это явление относится исключительно к психологическим, субъективным особенностям философствующего индивида (скептицизм понимается здесь как *initium* – как инициация и страх, связанный с вхождением в новую, еще неизвестную, область). Согласно Шпету, этот вид скептицизма не может быть осмыслен как философская теория, он не соприкасается со сферой возможного теоретизирования и остается примером душевных терзаний неопытного философа, что малоинтересно для научной мысли.

О втором скептицизме, завершающем философское исследование, Юм говорит как об открытии «полной несостоятельности умственных сил» или неспособности прийти к какому бы то ни было определенному решению относительно различных умозрительных вопросов. Шпет переосмысливает юмовское положение о завершающем скептицизме и определяет его в качестве вывода, следующего из содержания самой философии. Классическим примером такого скептицизма-итога является аргументация Секста Эмпирика в *Adversus mathematicos*: результатом различных догматических суждений является скептическая *eroch* – отказ от суждений, объясняемый множественным характером правдоподобных мнений или равнозначностью противоположных по смыслу догм. В самом общем смысле, тактика завершающего скептицизма ясна – это тактика опровержения или критики, основанной на рассмотрении как можно большего количества мнений. Так или иначе, юмовское различие скептицизма, в интерпретации Шпета, демонстрирует бесполезность скептицизма как метода философствования: скептицизм, который предшествует философии, невозможно преодолеть (иными словами – такое предуготовление, отрицающее готовящееся событие, является абсурдным); скептицизм завершающий просто неуместен, поскольку перечеркивает все то, что удалось прояснить в ходе философского исследования. Только один вид открывается с точки зрения скептицизма – это вид на фигуру философствующего и его душевные переживания.

б) С другой стороны, говоря о «метафизическом скептицизме», Шпет делает ссылку на параграфы 32 и 33 из седьмой главы «Логических исследований» Гуссерля. Данный фрагмент посвящен «условиям возможности теории вообще» [1, 129–133]. Согласно Гуссерлю, об идеальных условиях, которые определяют непротиворечивое существование любой теории, мы можем говорить в двойном смысле.

Во-первых, это субъективный смысл, заключающийся в описании «априорных условий, от которых зависит возможность непосредственного и посредственного познания» [1, 129]. Здесь речь идет о

теории, которая осуществляет обоснование познания и разумное самооправдание. Собственно субъективные условия включают в себя определенное понятие познания и его отношение к познающему субъекту. Например, понятие «познание», взятое в строгом смысле, содержит не только суждение, притязание на истинность, но и уверенность в правомерности такого притязания. Эта уверенность возникает на почве четкого различия, очевидности и мнимости (слепого предубеждения), на почве однозначного преимущества, которым обладает очевидность. Гуссерль определяет осознание такого преимущества как «форму субъективности вообще», выходящую за рамки реальных условий, в которых пребывает единичный субъект. Именно из форм субъективности проистекает идеально условие теоретизирования, именуемое Гуссерлем ноэтическим условием.

Во-вторых, об условиях теории мы можем говорить в объективном смысле. В этом случае, условиями теории являются законы, с помощью которых удерживается внутреннее непротиворечивое состояние теории и конституируется содержательная полнота и осмысленность понятий, формирующих теоретический язык (например, таких понятий как «истина», «предмет», «свойство», «отношение» и проч.). Объективными условиями являются логические законы. Согласно наблюдениям Гуссерля, существуют теории, которые нарушают или опровергают эти условия. Среди них находятся и скептические теории – то есть теории, в «тезисах которых либо явно сказано, либо аналитически содержится, что логические и ноэтические условия возможности теории вообще ложны» [1, 131]. Сообразно этому положению, Гуссерль различает два основных вида скептических теорий – это логический и ноэтический скептицизм. Античные формы скептицизма являются разновидностями логического скепти-

цизма – они провозглашают истину, познание, и тому подобное несуществующими, то есть осуществляют смысловое разрушение теоретического языка. Под ноэтическим скептицизмом Гуссерль понимает различные формы эмпиризма. Оба эти вида скептицизма являются настоящими (эпистемологическими) формами скептической теории, их характерный признак – противоречивость. Вместе с тем, существует вид ложного скептицизма, который свободен от логических или ноэтических противоречий, поскольку вообще не ставит вопрос об эпистемологии. Такой скептицизм называется метафизическим – он ограничивает сферу познаваемого психическим бытием и отрицает постижимость «вещей в себе». Иными словами, метафизический скептицизм является тривиальным событием, частью обыденного опыта. В языке метафизического скептицизма такие фразы, как «нет объективного познания» или «все субъективно» не обладают каким-либо специальным (логическим или ноэтическим) значением, а просто описывают психологическое состояние индивида.

Согласно интерпретации Шпета, в основании философской метафизики находится возведение отдельных мнений в ранг строгого знания, то есть преувеличенное внимание к психологии, за которым следует подмена логических законов различными психологическими эффектами. Шпет, во многом соглашаясь с дефинициями Гуссерля, отмечает, что и логический, и ноэтический скептицизм являются выводами из общего метафизического основания, при этом скептическое следствие находится за пределами философии – в сфере психологии. Таким образом, Шпет определяет истинное убежище скептицизма – это душа скептика, в которой, в отличие от философских теорий, найдется место и для самопротиворечивого nonsense.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Гуссерль Э. Логические исследования. Картезианские размышления. Кризис европейских наук и трансцендентальная феноменология. Кризис европейского человечества и философия. Философия как строгая наука / Эдмунд Гуссерль. – Мн. : Харвест; М. : АСТ, 2000. – 752 с. – (Классическая философская мысль)
2. Шпет Г. Г. Скептик и его душа / Густав Густавович Шпет // Философские этюды. – М. : Издательская группа «Прогресс», 1994. – (В-ка журнала «Путь»). – С. 117-221
3. Юм Д. Исследования о человеческом познании / Дэвид Юм // Сочинения: в 2 т. / под общ. ред., вступ. ст. и примеч. И. С. Нарского; пер. с англ. С. И. Церетели. – М. : Мысль, 1966. – (Философское наследие). – Т. 2. – 1966. – С. 5-171

УДК 1(091)

А.М. ЕРЕМЕНКО

МИРЧА ЭЛИАДЕ И ФРЕНСИС ФУКУЯМА: «УЖАС ИСТОРИИ» ИЛИ «КОНЕЦ ИСТОРИИ»?

Еременко Александр Михайлович – начальник кафедры философии права, истории и культурологии Луганского государственного университета внутренних дел имени Э.А. Дидоренко

У статті порівнюються погляди М. Еліаде та Ф. Фукуяма стосовно суттєвих особливостей сучасної історичистської свідомості.

Ключові слова: історія, час, есхатологізм, подія.

В статье сопоставляются взгляды М. Элиаде и Ф. Фукуямы относительно существенных особенностей современного историчистского сознания.

Ключевые слова: история, время, эсхатологизм, событие.

The author compares M. Eliade's and F. Fukuyama's views on the substantial features of modern historicist consciousness.

Keywords: history, time, eschatologism, event.

© А.М. Еременко, 2010

Статья чиновника госдепартамента США Ф. Фукуямы «Конец истории?», опубликованная в 1989 году, и вышедшая затем книга того же автора «Конец истории и последний человек» имели почти сенсационный успех. Не вдаваясь в детальный анализ причин такого успеха, отметим, что не последнюю роль здесь сыграли заглавия статьи и книги. Благодаря влиянию христианства, эсхатологические мотивы в той или иной мере постоянно присутствуют в западной ментальности. Поэтому мыслители, возвещающие «смерть Бога», «исчезновение человека» или «конец истории», можно сказать, обречены на успех.

Целью настоящей статьи будет сопоставление философско-исторических взглядов Ф. Фукуямы и М. Элиаде, которое послужит основой для выводов, обладающих, на наш взгляд, определенной значимостью для современной социальной философии.

Фукуямовская идея «конца истории» заслонила и оттеснила ранее высказанную французским религиоведом румынского происхождения Мирчей Элиаде идею «ужаса истории». Между тем, идея «ужаса истории», как и в целом философско-историческая концепция Элиаде, на наш взгляд, являются более глубокими и интересными, чем соответствующие положения Фукуямы.

Согласно концепции Элиаде, жизнедеятельность архаического человека концентрировалась вокруг воспроизведения архетипических прасобытий, совершенных *in illo tempore* («во время оно», в начале времен) мифическими существами: богами, героями, первопредками. Все обрядные действия архаического человека оказываются возможными и наделенными смыслом лишь в качестве более-менее точного воспроизведения архетипических событий, совершенных «во время оно». Архаический человек не воспринимал

свою повседневную деятельность как подлинную реальность, Подлинная реальность – это *gesta*, архетипические деяния богов или первопредков, а все повседневные действия человека обладают реальностью лишь вследствие причастности к архетипическим деяниям «во время оно». Мифологическое время никуда не движется, оно пребывает в «вечном настоящем», и само мирское время, постоянно возвращающееся к мифологическому истоку в акте ритуала, также перестает двигаться, ибо бесконечное повторение одного и того же как бы «упраздняет» необратимость: если события бесконечно повторяются, то они как бы «стоят на месте». Так архаический человек «уничтожал время» и «сопротивлялся истории» благодаря мифу [1, 44-46, 55-62, 91].

Глубочайший водораздел между мифологическим и историческим пониманием времени М. Элиаде видит в иудаизме. «Согласно верованию Израиля времен мессианских пророков, исторические события можно было вынести потому, что, с одной стороны, их пожелал Яхве, а с другой стороны, они были необходимы для окончательного спасения избранного народа. Возвращаясь к старым сценариям (типа Таммуза) «страстей господних», мессианизм придает им новую ценность тем, что отрицает, прежде всего, возможность их повторения до бесконечности. Когда придет Мессия, мир будет спасен раз и навсегда и история прекратит свое существование. ... История больше не предстает как цикл, повторяющийся до бесконечности, как это думали первобытные народы; непосредственно управляемая волей Яхве, история предстает как последовательность «отрицательных» или «положительных» богоявлений, каждое из которых имеет свою внутреннюю ценность» [1, 102-103].

Христианство, помещая приход Спасителя в конкретную историческую эпоху, еще более усиливает восприятие времени как необратимого, а событий как однократных; это восприятие усиливается благодаря эсхатологизму христианства [2, 73].

Мистический историцизм иудеохристианства эсхатологичен. Для него суть истории, строго говоря, не в ней самой, а в ее отрицании – в неизбежном конце. Отсюда вытекает возможность обесценивания реальной исторической событийности. «На мессианском духовном уровне истории оказывается более упорное сопротивление, чем на традиционном уровне архетипов и повторений; если здесь от истории отказывались, игнорировали или отменяли ее путем периодического повторения сотворения и периодического возрождения времени, то в мессианском восприятии мира историю нужно терпеть потому, что она несет эсхатологическую функцию, но ее можно терпеть, лишь зная, что она в один прекрасный день прекратится. Таким образом, история отменяется не осознанием того, что жизнь длится в вечном настоящем ... она отменяется в будущем. Периодическое возобновление сотворения заменяется единственным возрождением, которое произойдет в предстоящее время оно» [1, 106-107].

Далее в философско-историческом сознании происходит следующее. Основной тенденцией новейшего европейского сознания является десакрализация мира, секуляризация, победа светского над церковно-религиозным, «разволшебствование» или «расколдование» мира (М. Вебер). Но неизбежным следствием десакрализации мира оказывается десакрализация истории. «Религиозное значение повторения образцовых актов теряется. А повторение, лишённое религиозного содержания, с необходимостью ведет к пессимистическому видению существования. Если циклическое Время не доносит более первичных событий, если оно не обнаруживает таинственного присутствия богов, если оно десакрализовано, оно начинает наводить ужас, так как предстает в виде вечно вращающегося вокруг своей оси и бесконечно повторяющегося круга» [2, 71]. Именно поэтому современный историцизм, лишая события трансцендентной глубины, делает труднопереносимым ужас истории [1, 134]. Утрата современным историцистским мышлением трансисторического, сотериологического смысла событий является, с точки зрения Элиаде, причиной ощущения «ужаса истории», охватившего душу современного человека [1, 133-134].

Теперь кратко изложим концепцию Ф. Фукуямы. Она основывается на гегелевской трактовке всемирной истории. Особое значение придается Фукуямой диалектике раба и господина, изложенной в «Феноменологии духа». В душе человека присутствует начало, которое Фукуяма вслед за Платоном именует «тимосом», то есть «страстью», «гордостью», «честью», «честолюбием».

Тимос заставляет человека «ставить свою жизнь на карту», то есть рисковать не ради каких-либо реальных благ, а ради демонстрации своей свободы, своего превосходства, просто ради того, чтобы получить признание. На заре истории люди вступают в кровавую битву друг с другом ради престижа. Тот, кто дрогнул и струсил, становится рабом; тот, кто не дрогнул и продемонстрировал готовность умереть ради славы, становится господином. Но признание, которое получает господин, ущербно, ибо это признание раба, то есть «недочеловека». Тимос толкает господина на все новые битвы, ибо настоящее признание – это признание такого же, как он, господина. В непрерывных битвах за признание проходит вся мировая история.

Между тем, раб, вынужденный трудиться, эволюционирует, развивается. Он открывает различные способы изменять природу, он формирует трудовую этику, он создает различные эгалитаристские идеологии, величайшая из которых – христианство, которое учит о равенстве всех людей перед Богом. Развиваясь таким образом, раб формирует в своем сознании чувство собственного достоинства, чувство признания, альтернативное господскому. И наконец раб бросает господину вызов на традиционном поле господина – на поле брани. Это происходит во времена Великой французской революции. Теперь раб не уступает господину в готовности умереть за признание его человеческого достоинства.

Государство, которое формируется в результате буржуазных революций, является либерально-демократическим государством. В конце концов, когда во второй половине XX века признание получают все граждане, либерально-демократическое государство становится Универсальным однородным государством, которое знаменует собой конец истории. Оно знаменует конец истории потому, что с его становлением завершается диалектика раба и господина. Раб сверг господина в кровавой борьбе, продемонстрировав тимотическую готовность умереть ради свободы. В Универсальном государстве нет ни господ, ни рабов; в нем все свободны и все «признаны».

События, которые выражают собой конец истории, – это крах тоталитарных и авторитарных режимов как левого, так и правого толка во второй половине–конце XX века. По мнению Фукуямы, эти события показывают, что у либеральной демократии не осталось серьезных противников, и если в обозримом будущем она не охватит собой все человечество, то, по крайней мере, наиболее развитые, так сказать, «авангардные» общества будут либерально-демократическими.

Фукуяма поясняет, что под концом истории он вовсе не подразумевает время, когда не будет происходить никаких значительных событий. Он говорит о конце так называемой Универсальной истории или Истории с большой буквы. «Но то, что по моему предположению подошло к концу,

это не последовательность событий, даже событий серьезных и великих, а История с большой буквы – то есть история, понимаемая как единый, логически последовательный эволюционный процесс, рассматриваемый с учетом опыта всех времен и народов. Такое понимание Истории более всего ассоциируется с великим немецким философом Гегелем. Его сделал обыденным элементом интеллектуальной атмосферы Карл Маркс, свою концепцию Истории заимствовавший у Гегеля ...

И Гегель, и Маркс верили, что эволюция человеческих обществ небесконечна; она остановится, когда человечество достигнет той формы общественного устройства, которая удовлетворит его самые глубокие и фундаментальные чаяния. Таким образом, оба эти мыслителя постулировали «конец истории»: для Гегеля это было либеральное государство, для Маркса – коммунистическое общество. ... Это означало, что более не будет прогресса в развитии принципов и институтов общественного устройства, поскольку все главные вопросы будут решены» [3, 8-9].

Таким образом, Универсальная История есть история, понимаемая как линейный и финалистский процесс. Такое понимание истории является вариантом иудео-христианского историзма, что, по сути, признает и Фукуяма. Так, он пишет: «Как ясно показывает христианский взгляд на историю, «конец истории» неявно следует из всех писаний всех Универсальных Историй. Конкретное историческое событие может приобрести значение лишь по отношению к некоему большому событию или цели, достижение которой с необходимостью влечет за собой прекращение исторического процесса. Окончательный финал человеческой истории – именно он придает потенциальный смысл всем частным событиям» [3, 103].

Что же исчезает в концепции Фукуямы по сравнению с иудео-христианством, с Элиаде и даже по сравнению с Гегелем, последователем которого он себя считает? Исчезает сакральное измерение, которое является чрезвычайно важным аспектом в иудео-христианстве, гегельянстве и в концепции Элиаде. Фукуямовская трактовка истории является чисто светской, рационалистически-позитивистской, почти на сто процентов буржуазной. Состояние всеобщего признания в Универсальном однородном государстве не несет в себе ничего мистического, никакой сакральной ценности, никакого трансцендентного смысла.

Мировоззрение Фукуямы представляет собой важный (возможно, заключительный) этап процесса десакрализации мира. В отличие от Августина, у Фукуямы в финале истории торжествует не Град Божий, а Земной Град.

И тут мы обнаруживаем простую вещь: «конец истории» Фукуямы представляет собой частный случай «ужаса истории» Элиаде. Страх добропорядочного, но совершенно неидеалистического (в обыденном, а не философском смысле слова) западного обывателя перед историческими со-

бытиями, несущими угрозу его благополучию, побуждает его верить в то, что история «успокоилась», то бишь, «закончилась», по крайней мере, для него, для его социума. Архаичный человек с помощью мифа «вечного возвращения» сопротивлялся вхождению в историю; современный западный человек с помощью мифа «конца истории» сопротивляется продлению истории. А потому концепция Элиаде (которого, кстати, Фукуяма ни разу не упоминает в своей работе), на наш взгляд, обладает большой объяснительной силой.

И все же, идея «конца истории» включает в себе чрезвычайно глубокий смысл, правда этот смысл оказался сокрыт от автора идеи. В своей концепции Ф. Фукуяма, конечно же, не зафиксировал конец реальной истории. Что же он зафиксировал? Две чрезвычайно важные вещи.

1. Завершение господствовавшего в предыдущей истории способа событийствования. Понятие способа событийствования введено нами в работе «История как событийность». Но оно не было развито в данной работе, а лишь намечено. Между тем, указанное понятие обладает, на наш взгляд, весьма высоким методологически-эвристическим потенциалом. Пока мы употребляем его как интуитивно понятное, по аналогии со «способом производства». Разработка этого понятия будет знаменовать переход философско-исторического знания и в целом социальной философии на качественно новый уровень.

2. Завершение классического историзма. В конечном счете, понятия «классический историзм» и «иудео-христианская парадигма» являются синонимами. Современный динамичный, многомерный, многоуровневый исторический мир требует принципиально нового осмысления истории. Возьмем на себя смелость утверждать, что предложенное в работе «История как событийность» понимание истории выходит за рамки классического историзма.

Для Фукуямы Универсальная история обладает смыслом (что, на его взгляд, и означает «быть историей») при двух условиях: 1) наличия «большой идеи», которая направляет поток событий; 2) наличия финала, который, по сути, представляет собой момент воплощения «большой идеи».

Суть нашего, «событемного», видения истории в следующем. Существуют некие константные структуры исторической событийности – событемы. Они являются, своего рода, «эйдосами» событий. История есть заполнение сравнительно небольшого набора событием огромным множеством единичных событий.

Одним из важных следствий такого эйдетического видения истории может стать новый этос исторических деятелей. Линейный финализм ориентирует актанта, прежде всего, на достижение успеха в реализации некоей сверхцели, что, в конечном счете, стимулирует прагматизм и утилитаризм в каждом конкретном случае событийствования. Событемный же подход ориентирует

актанта на эстетическое совершенство его деяния в каждом конкретном случае, поскольку это деяние должно, насколько возможно, соответствовать эйдосу истории. Осуществляемый таким об-

разом этос исторического деятеля окажется средни рыцарскому этосу, что может стать эффективным противовесом современному «событийному беспределу».

ЛИТЕРАТУРА:

1. Элиаде М. Космос и история. – М., 1987.
2. Элиаде М. Священное и мирское. – М., 1994.
3. Фукуяма Ф. Конец истории и последний человек. – М., 2004.

УДК 141.33

Э.К. СКИБА

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ДИСКУССИИ МЕЖДУ ФЕМИНИЗМОМ КОНЦА XX ВЕКА И ГЕНДЕРНОЙ ТЕОРИЕЙ

Скиба Элеонора Константиновна – соискатель кафедры философии Днепропетровского национального университета имени Олеся Гончара

Аналізуються розбіжності між фемінізмом та гендерною теорією.

Ключові слова: гендер, стать, маскуліне, фемініне, фемінізм, гендерна ідентифікація, гендерна теорія.

Анализируются разногласия между феминизмом и гендерной теорией.

Ключевые слова: гендер, пол, маскулинное, фемининное, феминизм, гендерная идентификация, гендерная теория.

The disputes between the feminism and gender theory is analysed.

Keywords: gender, sex, feminine, masculine, feminism, gender identity, gender theory.

© Э.К. Скиба, 2010

Дискуссии о том, какова роль феминистских идей и женского движения в целом в стратегических вопросах гендерных трансформаций общества, по-прежнему остаются острыми, иногда непримиримыми и сейчас, в начале XXI в. Безусловно, можно со всей определенностью утверждать, что феминистская мысль проложила путь к решению целого ряда проблем, которые сегодня определяются как гендерные. Как бы ни относились различные ученые и общественные деятели к подчеркиванию особой значимости феминистской критики в культуре постмодерна, фактом является то, что многие усилия феминистской мысли и пришедшего ей на смену гендерного анализа непосредственно связаны с постмодернистской теорией. Причем именно в рамках гендерной теории постмодернизм осознается не только в качестве философской категории, но как реальная общественная практика.

Французский литературный критик, структуралист – семиотик, лингвист Юлия Кристева оказала очень большое воздействие на западное литературоведение конца XX века. Пик ее влияния приходится на период формирования постмодернистской стадии эволюции постструктурализма. Сформировав и обосновав понятие интертекстуальности, Ю. Кристева выступила с концепцией «женского письма», что во многом способствовало развитию феминистской критики. Совершенно очевидно, что для Ю. Кристевой не биологический пол индивида, но подчиненное положение, которое она или он вынуждены принять, определяет их революционный потенциал.

Ученые утверждают, что сила теории Кристевой заключается в ее эмпазе политик языка как ма-

териальной и социальной структуры, но при этом игнорируются другие конфликтующие идеологические и материальные структуры, которые, как известно, являются частью любых социальных трансформаций.

Многие феминистки критиковали высокоинтеллектуальный стиль дискурса Кристевой на том основании, что как женщина и феминистка, призванная подвергнуть критике все системы власти, она не должна была преподносить себя в качестве «великого мыслителя» [11, 38-48]. Как отмечают исследователи, Кристева всегда анализирует борьбу женщин в одном ряду с борьбой рабочего класса. Таким же образом женщины занимают центральное, а не маргинальное положение в процессе репродукции. Т. Мои пишет, что парадокс положения женщин и рабочего класса заключается в том, что они одновременно занимают и центральное место, и маргинальное. Что касается интеллигенции, то роль авангардного художника или писателя, действительно, периферийна в том смысле, что их роль не является решающей в экономическом порядке. Таким образом, Кристева очень преувеличивает политическое значение авангарда, не признавая различий между политическим и экономическим положением авангардных художников, женщин или рабочего класса [9, 170-171].

Что касается гендерной теории, то вклад Ю. Кристевой бесспорно велик. Она дала тщательный теоретический анализ проблем маргинальности и свержения, ее радикальная деконструкция идентичности субъекта, ее экстенсивное понимание материального и исторического контекста произведений, которые она изучала, открыли но-

вые перспективы для гендерной науки. Ее теория языка и «разорванного» субъекта (*sujet en procès*) позволяет исследовать и мужское, и женское письмо с антиэссенциалистской точки зрения. Когда в гендерной теории развернулась теоретическая дискуссия, направленная против эссенциализма, то ее первоначальной целью было прекращение сексистских обобщений в отношении этого класса людей, а не отрицание того факта, что такой класс людей существует. Ситуация значительно осложнилась в 90-х гг., когда некоторые философы, работающие в гендерном направлении, стали подвергать критике само слово «женщина», утверждая, что это слово, используемое в единственном или во множественном числе, навязывает гомогенность и стирает различия между женщинами [5, 3-4].

Когда же Джудит Батлер опубликовала свой знаковый для гендерной теории труд «Гендерное беспокойство» (1990), отношения между «классическим феминизмом» и «гендерными исследованиями» стали еще более обостренными. В «Гендерном беспокойстве» (подробно – раздел III) Д. Батлер провокационно заявила, что пол так же конструируется, как и гендер, и что гендер всегда перформативен [4, 221]. Батлер продолжила подобные утверждения в «Телах, которые имеют значение» («*Bodies that Matter*», 1993) доказывая, что материя сама по себе (материя, из которой состоит тело) – ничто иное, как «процесс материализации, стабилизирующийся в течение времени, производящий эффект ограничения, фиксации и поверхности» [3, 9]. Гендер противопоставляется «полу», в результате чего женщины «разлучены» со своими телами, и «женщина» превращается в дискурсивный и перформативный «эффект».

Исследователи феминизма стоят сейчас перед ключевой дилеммой: существует ли специфическая фемининность или специфический набор ценностей, которые можно ассоциировать с женщинами как группой? Ю. Кристева рекомендовала использовать категорию женщины как политический инструмент без сообщения онтологической целостности термину [6, 137-141].

Российские исследовательницы говорят в таком случае о стратегическом эссенциализме, подчеркивая, что он ни в коей мере не является компромиссом между классической метафизикой универсального субъекта и постмодернизмом [1, 100-106].

Таким образом, все согласны, что задача, стоящая перед феминизмом, – сделать понятие «женщины» политически релевантным в борьбе за эмансипацию и минимизировать влияние различных интерпретаций на женщин, при этом все потребности женщин должны быть представленными в политической сфере. Необходимо отметить важность и значение идеологии в целом для феминизма и следует одновременно подчеркнуть значительно меньшее «давление» идеологии в гендерных исследованиях последнего десятилетия. Именно идеология делает сегодняшний феминизм, как представляется, столь уязви-

мым. Идеология в действии – это то, что группа (в данном случае женщины) считает естественным и самоочевидным, это, как пишет Г. Спивак, и условие, и следствие конституции субъекта (идеологии) как свободно желающего и осознанно выбирающего в мире, который служит фоном для этих действий [10, 118-133]. С другой стороны, ученые не раз писали о том, что «женщины» как некая политическая или социальная группа – весьма проблематичная категория. Теоретики гендера утверждают, что, поскольку универсальный субъект модернизма – это западный, буржуазный, белый и гетеросексуальный мужчина, то и конструкт «универсальной» женщины будет также неполон, т.е. – это будет западная, буржуазная, белая, гетеросексуальная женщина.

Гендерная теория конца XX века, присоединившись к постколониальной критике, возложила ответственность за гендерную предвзятость и не-объективность на философию, в общем, и расовые теории, в частности. В своем стремлении исправить чрезмерно упрощенный конструкт гендера, ученые стремятся создать пересекающуюся, взаимосвязанную модель гендера, расы, класса и сексуальности, подчеркивая в то же время опасность направления в сторону некоего воображаемого холистического общества, в котором все различия могут (по крайней мере, теоретически) существовать без большого напряжения. С другой стороны, ученые уже, как правило, не оспаривают, что нет «незаинтересованного взгляда» на общество мужчин и женщин как функциональную структуру. Раздробленность внутри феминизма, а также парадоксальное неприятие женщинами феминизма, теории, претендующей на то, чтобы женщин представлять, все это указывает на очень серьезные проблемы современного феминизма.

Что касается гендерной теории, то, не заостряя идеологические вопросы, она успешно идет по продуктивному пути деконструкции оппозиции между частным и публичным. Феминистская практика, начиная с XVIII в., утверждает, что каждое «отделение» публичного сектора функционирует эмоционально и сексуально и что домашняя сфера – это не только законное место эмоций. В интересах эффективности женского движения эмпатия зачастую переносилась на реверс публичной/частной иерархии. В домашнем хозяйстве, образовательных учреждениях, на рабочих местах до сих пор поддерживается убеждение, что публичный сектор более важен, одновременно более рационален и, в общем, более маскулинен, чем частный. Феминистки, переворачивая эту иерархию, утверждают, что сексуальность и эмоции, по сути, настолько более важны и значительны, что маскулинная сексуальная политика вынуждена репрессивно поддерживать всю публичную сферу. Г. Спивак уверена: деконструкция оппозиции частное/публичное имплицитно присутствует во всех (а эксплицитно – в некоторых) формах феминистской деятельности [9, 117]. С другой стороны, феминистки не видят перспекти-

вы в «единстве разнообразия», и в таких случаях «диверсификации» конфронтация представляется им предпочтительней интеграции. Последнее касается прежде всего проблемы сексуальных меньшинств, являющейся не только социальной, но и философской. Феминисты всегда отмечали маргинальность женщин и маскулинный централизм, но гендерная теория, вводя вместо бинарного понятия «пол» гендер, открыла дорогу множественности репрезентации гендера и, следовательно, признанию существования не двух, но более гендеров: философским основанием последнего во многом послужил труд М. Фуко «История сексуальности», где мыслитель трактует пол скорее в терминах следствия, чем происхождения. Вместо пола в качестве первоначальной и непрерывной причины и сигнификации телесных удовольствий он предлагает «сексуальность» как открытую сложную историческую систему дискурса и власти [2, 288]. Всевозможные «квир-теории», успешно разрабатываемые в западной науке, базируются на свержении «пола» Фуко, что в результате «освободило» первичную сексуальную множественность, понятие, весьма близкое психоаналитическому постулированию первичного полиморфизма или представлению Маркузе о первоначальном и креативном бисексуальном Эросе, впоследствии угнетенным и подавленным инструменталистской культурой [4, 123]. Ученые подчеркивают: только принципы согласия, на которых должны формулироваться основания и для феминистской, и для гендерной теории, смогут стать реальной площадкой для строительства общества гендерной справедливости. Важно признать, что гендерное противостояние не представляет собой бинарную модель. С другой стороны, женщины как группа не гомогенны и нельзя игнорировать различия, существующие между женщинами, нельзя разрабатывать теорию, вычленяющую женщин из всех остальных общественных отношений. Внутренне эксклюзивная бинарная оппозиция «мужской/женский» должна достигаться не в терминах биологии, но идеологии. Последняя волна феминизма ставила своей целью не политические свободы женщины, но ее личную свободу (помня о лозунге «Личное есть политическое»). Ситуация значительно осложнилась после распада социалистического лагеря, когда миллионы женщин были выброшены в общество конъюмеризма, где нет

социальной защиты для матерей, нет бесплатного здравоохранения, образования и т.д. Феминизм, как политическая теория, не смог их организовать и направить. Более того, начало XXI в. продемонстрировало некий «тупик» эмансипации женщин: количество женщин в парламентах постсоветских стран низкое, количество женщин в серьезном бизнесе меньшинство, модель женской занятости представляет собой, как правило, обслугу и физический труд. В то же время самосознание отдельных женщин, в целом, женщины как личности, бесспорно возросло. Эти изменения в сознании женщин, изменения в их субъективации, безусловно, отражают феминистскую деятельность, феминистскую теорию и вклад гендерных исследований.

Подводя итоги исследования философских аспектов взаимодействия феминистского и гендерного дискурсов в эпоху постмодерна, следует акцентировать внимание на следующих выводах:

- феминистская теория конца 70-х – 80-х гг., заложившая основы гендерных исследований вместе с тем привнесла с собой целый ряд проблематичных и противоречивых утверждений;

- феминисты не согласны с некоторыми теоретиками гендера в том, что угнетение женщин настолько завершено и настолько полностью интернализировано женской внутренней сущностью, что единственно возможной стратегией сопротивления может быть мимикрия или пародия;

- феминистская мысль и гендерный анализ непосредственно связаны с постмодернистской теорией, что требует нового как феминистского, так и гендерного анализа;

- исследователи уверены, что феминизму нужно опираться сейчас на рабочий, «операционный» эссенциализм в целях продвижения феминистской политической программы (Г. Спивак);

- в гендерных исследованиях вопросы сексуальности занимают очень важное место и неразрывно связаны с проблемами трансгендерной идентичности, философским основанием чему во многом послужили труды М. Фуко;

- в этой связи отмечается, что гендерное противостояние не представляет собой бинарную модель;

- очевидно, что, несмотря на определенное достижение своих целей, феминизм стоит сейчас перед задачей переосмысления своих принципов и фундаментальных доктрин.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Кукаренко Н. Н. Гендерное неравенство и субъект феминистских политик//Новые направления политической науки. – М.: РОССПЭН, 2007. – С. 105. – С. 100-106.
2. Фуко М. История сексуальности – III. Забота о себе. – Киев, Москва: Дух и Литера, Грунт, Рефлбук, 1990. – 288 с.
3. Butler J. Bodies that Matter: On the Discursive Limits of «Sex». – New York: Routledge, 1993. – P. 9.
4. Butler J. Gender Trouble. Feminism and the Subversion of Identity. – New York and London: Routledge, 1999. – 221 p.
5. Fuss D. Essentially Speaking: Feminism, Nature and Difference. – New York: Routledge, 1989. – P. 3-4.
6. Kristeva J. Woman can never be defined// New French Feminism. – New York: Schocken, 1984. – P. 137-141.
7. Kristeva J. Women's time. Jardine A. and Blahe H. – Signs. – № 7. – 1981. – p. 13-35.
8. Moi T. Sexual/Textual Politics. – London and New York: Routledge, 2002. – P. 101. – 221 p.
9. Spivak G. Explanation and Culture: Marginalia// In Other Worlds. Essays in Cultural Politics. – New York and London: Routledge, 1987. – P. 103. – P. 117.
10. Spivak G. The Politics of Interpretation// In Other Worlds. Essays in Cultural Politics. – New York and London: Routledge, 1987. – P. 118. – P. 118-133.
11. Stone J. The horrors of power: a critique of Kristeva// The Politics of Theory. Proceedings of the Essex Conference on the Sociology of Literature. – Colchester: University of Essex, 1982. – p. 38-48.

УДК 261

О.В. ПОНОМАРЕНКО

ОБРАЗ ВОГНЮ У ХРИСТІЯНСЬКОМУ СВІТОБАЧЕННІ

Пономаренко Олена Вікторівна – пошукач кафедри філософії Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара

Дана стаття присвячена аналізу смислів символічного образу вогню, що має місце в Біблії, з акцентом на його амбівалентній природі.

Ключові слова: вогонь, символ, образ, метафізика світла, Бог.

Данная статья посвящена анализу смыслов символического образа огня, что имеет место в Библии, с акцентом на его амбивалентной природе.

Ключевые слова: огонь, символ, образ, метафизика света, Бог.

The article is devoted to the analysis of senses of symbolic image of fire that appears in the Bible, emphasizing its ambivalent nature.

Keywords: fire, symbol, image, metaphysics of light, God.

© О.В. Пономаренко, 2010

Кінець ХХ – початок ХХІ ст. в Україні ознаменований пошуком ціннісних орієнтирів, здатних укріпити Людину в її Бутті (укорінитися в ньому), вселити у неї надію, відкрити можливі шляхи подальшого існування серед жахів повсякденності, детермінованого як об'єктивними, так і суб'єктивними чинниками. У цьому контексті актуальним виступає звернення до усвідомлення основних релігійних засад, у тому числі – християнських, до усвідомлення смислу центральних християнських символів, що дозволить людині наблизитися до Мудрості чи Світла Життя, прихованих, закодованих у них. Адже будь-яка людина – байдуже, усвідомлює вона це чи прагне цього підсвідомо, – потребує Світла, бажаючи виринути з Питьми, в яку вона відчуває себе зануреною – обставинами життя, життєвими ситуаціями, власною неміччю, безсиллям тощо. Життєдайність Світла (як мінімум – природного, як максимум – трансцендентного) завжди усвідомлювалася людьми. У пошуках Світла людина часто зверталася і продовжує звертатися до релігійних настанов. І автор статті поділяє точку зору Л. Фейербаха, який наголошував на тому, що людина потребує релігії не тому, що вона дає знання про Бога, а тому, що вона дає знання про людину.

У даному контексті слід відзначити, що особливого значення у християнському світобаченні набула символіка світла, яскраво репрезентована образом вогню, котрий часто зустрічається як на сторінках Біблії, так і в пам'ятках християнських мислителів – західноєвропейських і вітчизняних. Так, трактування світла ми зустрічаємо в працях А. Августина, Б. Клервосського, Псевдо-Діонісія Ареопагіта; в оповіданнях «Києво-Печерського Патерика», у працях Л. Барановича тощо.

Серед сучасних досліджень символіки світла слід відзначити праці А. Штекля, О.М. Шишко-

ва, Ю.О. Шабанової¹ тощо. При цьому осмислення образу вогню² у контексті символіки світла потребує додаткової праці, що й складає основне завдання даної статті. Зазначене завдання передбачає реалізацію наступних цілей:

- 1) проаналізувати образи вогню, що містяться в Біблії;
- 2) осмислити вогнеподібні християнські символи;
- 3) зробити висновки.

Дана стаття ґрунтується на матеріалі Біблії, Києво-Печерського Патерика та на інших джерелах філософської класики і дослідницької праці.

Так, у священному каноні християн – Біблії – особливо чітко проявляється амбівалентність феномена вогню, який, з одного боку, може знищити (кара Божя), а з другого – не спричинити лиха (Божий захист праведника). Символи вогню, що зустрічаються в Біблії, завжди мають відношення до Богоявленості, що знайде своє продовження і навіть стане традицією у працях християнських мислителів.

У зазначеному контексті обов'язково слід наголосити на яскравому біблійному образі неопалимої купини (куща). Усі пам'ятають цю біблійну історію: одного разу Мойсей разом з отарою зайшов далеко в пустелю, аж до Божої гори Хорив. І там перед ним відкрилося диво: купина, тобто терновий кущ, будучи охоплений полум'ям, горів, не згораючи.

Безумовно, Мойсея здивувало побачене, і він вирішив підійти ближче, щоб з'ясувати, у чому справа. Однак його зупинив голос, котрий пролунав зсередини купини: «Мойсей! Мойсей!... вот я!... не подходи сюда; сними обувь твою с ног твоих; ибо место, на котором ты стоишь, есть земля святая... Я Бог отца твоего, Бог Авраама, Бог Исаака и Бог Иакова» [2, 59].

Страх охопив Мойсея, котрий закрити обличчя

своє, оскільки боявся дивитися на Бога, таким чином виказуючи, між іншим, свою пошану Йому. Богообранець Мойсей після цього вислухав побажання Господа врятувати Свій народ від ярма єгипетського внаслідок пережитих ним страждань, а також отримав помічника (брата Аарона) і силу творити дива.

Протоієрей Серафим Слобідський виділяє декілька значень символу неопалимої купини, зазначаючи, що він «відображав собою стан обраного єврейського народу, гнобленого і невмирущого. Він був також прообразом Божої Матері, Яку не опалив вогонь Божества Сина Божого, коли Він зійшов через Неї з неба на землю, народившись від Неї» [6, 118]. Окрім того, з біблійного тексту безпосередньо можна зробити висновок про вогнеподібність Божої природи взагалі.

Звідси, цілком закономірним є той факт, що у «Києво-Печерському Патерику» вказівки Божі та Його посланці на землі – янголи – являли себе також у вигляді вогню.

Звернімося до тексту Патерика.

Так, у 8 розповіді «Про житіє святого й преподобного отця нашого Теодосія, ігумена Печерського» читаємо:

1) у частині «Про богоявлене сяйво» про Богом дані вогняні вказівки місцерозташування дому Божого:

а) «Від бані церкви вийшло велике полум'я, наче намет, і перейшло на другий пагорб, стало там, де блаженний отець наш Теодосій назначував церкву, а після того почав споруджувати. І донині на тому місці є славний монастир. А полум'я те ... з'явилося так: було воно наче дуга, що одним кінцем стояла на верху церкви, а другим сягала вказаного місця...» [4, 67 – 68];

б) святому Саві також вночі «з'явився вогняний стовп до небес» [4, 68], на місці Якого і було споруджено ним монастир;

2) у частині «Про спорудження великої церкви Печерської» зустрічаємо подібне: святе місце, обране Богом під фундамент церкви, «визначилося росою з небес, а потім посухою і від вогню спаленням тернини» [4, 73];

3) у частині з красномовною назвою «Про знаменну появу святих ангелів» – про велике світло над монастирем Блаженного.

Християнський Бог є всемогутнім. Йому все підвладно і для Нього все можливо. Він може знищити у пекельному вогні як цілі міста, так і окремих людей, безумовно не заради втіхи, а за гріхи. Так були знищені Содом і Гоморра, основою життя в яких стало беззаконня (на них пролився з неба дощ з сірки і вогню).

Так сталося і з синами Аарона – Надавом і Авіудом. Цей факт подається у Біблії, аналізується у монографії О.О. Осетрової «Феномен суїциду в історії західноєвропейської філософії». Обидва виявили непослух до заповіту Бога, Котрий заборонив приносити чужий вогонь, тобто, як зазначає О.О. Осетрова, вони знехтували стра-

хом перед Богом як страхом перед гріхом, за що й були покарані богом на смерть: «И вышел огонь от Господа, и сжег их, и умерли они пред лицем Господним» [2, 115]. Тут доречно навести біблійне визначення: Бог є «огонь поядающий, Бог ревнитель» [2, 194].

Однак Бог може й врятувати з нищівного вогню, звідки, здавалося б, не могло б врятуватися ніщо живе, жодна істота. Так Він учинив з Ананією, Азарією та Мисаїлом. До речі, християнські мученики приймали їх активну готовність до самогубства за приклад, йдучи на добровільну смерть. Вони всі троє обрали самогубство, щоб тільки не поклоняться золотому ідолу Навуходоносора, і були врятовані Богом. Їх подвиг якраз і демонструє те, що означає – пожертвувати собою, причому повністю, без залишку – і тілом, і душею – в ім'я Бога, Котрий зберігає такі Душі для Життя Вічного.

У 36 розповіді «Києво-Печерського Патерика» – «Про преподобного Ісакія Печерника» міститься близьке за змістом до щойно розглянутого оповідання: Ісакій, угодний Богові, не зазнав жодних ушкоджень від полум'я, по якому ходив босоніж.

У 34 розповіді «Києво-Печерського Патерика» – «Про преподобного Спиридона Проскурника та про Алімпія Іконописця» йдеться про дива з іконами, створеними блаженним, Богу угодним Алімпієм: з Божої волі був пожежею знищений Поділ разом з розташованою там церквою, але зазначені ікони (числом 7) всі уціліли. Неодноразово руйнувалися і підпадали знищенню місця, де знаходилися ці ікони, але вони завжди залишалися неушкодженими.

Загальновідомо, що вогонь може бути різної інтенсивності. У даному контексті мова йде про вогняні стовпи, наприклад, коли ведеться про власну Божу присутність у якомусь місці. Інтенсивність певною мірою вщухає, коли йдеться про прояв Божественного у боголюдському та людському.

Так, втіленням символу «лагідного» вогню може слугувати зображувані німби на іконах. Німб – це сяйво чи світле коло як відображення Слави Господа навкруги голів Ісуса Христа, Богородиці³ святих угодників та угодниць Божих, яке зображується на іконах і картинах. За визначенням сучасної вітчизняної дослідниці С. Черепанової, сяючий німб є божественне світло. Протоієрей Серафим Слобідський зазначає, що «німб є зображення сяйва світла і слави Божої, які перетворюють і людину, що з'єдналася з Богом» [6, 31]. Адже Бог не забуває своїх праведників, шанує і славить своїх святих, про що мовиться у Євангелії від Матфія. Так, у «Нагірній проповіді» Сказано, що блаженні святі – «світло світу. Не може схватись місто, що лежить на верху гори. І не запалюють світла та й не ставлять його під посудиною, лише на свічник, і воно світить усім у хаті» [Мф, 5, 14 – 15]. А в Одкровенні додається,

що Слава Божа освітила Місто блаженних.

Так, за повір'ями зазначене світло інколи можна було бачити наочно, хоча в цілому воно є невидимим. Наприклад, святий пророк Мойсей мав ховати своє обличчя, щоб світлом своїм не засліпити людей, які на нього дивилися, чи з якими він спілкувався. У «Киево-Печерському Патерику» ж розповідається про сонячне сяйво ікони, що була сотворена янголом Божим – про це йдеться у вже згадуваній розповіді 34 «Про преподобного Спиридона Проскурника та про Алімпія Іконописця». Окрім того, там же (у Патерику) в розповіді 29 «Про многотерпеливого Йоана Затворника» оповідається, як божественне світло, наче сонце, осяяло блаженного. Це диво та його наслідки сам він констатує наступним чином: «І зійшло на мене світло невимовне, що в нього й нині перебуваю. І не потрібно мені свічки ані вночі, ані вдень. Ті, хто до мене приходять, усі достойні насичуються тим світлом, і явно постає перед їхнім зором утіха, бо ж явно розсвітлюється ніч заради надії на світло прийдешності» [4, 143].

Усі викладені у даній статті факти явлення людині Божої Сили та Всемогутності підпадають під визначення дива, і як такі являються символічними. Тяжіння до дива і – головне – віра у нього набуває нового значення у світосприйнятті людини доби Київської Русі, на чому акцентує увагу вітчизняний дослідник В.С. Горський. Він зазначає, що здатність творити диво – це особливий дар, що надається Богом тим, кого Він обрав. Іншими словами, пересічна людина мала перед очима взірць моральної поведінки святого, який надихав її, розриваючи завісу Питьми і відкриваючи перспективу Світла, такого жаданого нею. Більше того, людина не відчувала своєї покинутості, своєї самотності, усвідомлення яких надзвичайно посилювалося у ХХ ст. Навпаки, у трансцендентному Світлі Людина віднаходила життєдайні сили. А світло це людина отримувала в акті дива, якого потребувала, потребує зараз і завжди буде потребувати.

Образ святості дозволяв людині розширити обрій свого існування, вийти за межі земного світу. У цьому святому допомагало диво як «момент об'єднання двох світів» [3, 84], за визначенням В.С. Горського. Із цим пов'язані форми вираження дива – вогняні стовпи, дуги тощо, як з'єднуюча вертикаль між світом земним і світом небесним. І в даному контексті надзвичайного значення набуває вогняна природа зазначених об'єднувальних ланок, що виражають зв'язок між Богом-вогнем та іскоркою людської душі, що має божественне походження. При цьому слід

пам'ятати, що дива у свідомості середньовічної людини були насамперед співвіднесені з ідеєю, а не з дійсністю, що стає зрозумілим при ознайомленні з метафізикою світу, наприклад Фоми Аквінського.

Диво і не повинно було бути зрозумілим у перспективі природних законів. Так, вже у Біблії робиться наголос на забороні дивитися на Бога, тобто дивитися на найбільше у Всесвіті диво. Іншими словами, Бога не можна побачити очима, але можна бачити розумом, оскільки, згідно з Фоמוю Аквінським, Бог є Творець сили розуму. Звідси, робить висновок видатний християнський філософ, «умственная сила сотворенного и называется умопостижимым светом» [1, 117]. При цьому здатність бачити Бога з'являється у людини лише за певних умов. Такою умовою, між іншим, було сходження Божої Слави і Благодаті на гідну цього людину, яка деяким чином уподібнювалася до Бога, тобто мова йде про процес обоження⁴ людини.

Проаналізований матеріал дає змогу відзначити, що символіка вогню є невід'ємною складовою християнської метафізики світла і несе в собі велике смислове навантаження: людські сили Добра і Світла потребують свого виходу за власні межі, спрямовуючись вертикально догори, у трансцендентний простір, який за земного життя єдино можливо досягнути розумом, осяяним Божественним Світлом.

Сам символ вогню у християнському світобаченні, між іншим, є уособленням певної Одухотвореної Сили – Божественного Духу (і його посередників), наділеного Волею спасати чи знищувати, караючи. Зазначена амбівалентність свідчить ні про що інше, як про Цілісність та Повноту Божественного.

Стосовно феномена дива, то сьогодні перспектива його звужена (чи, навіть, зведена до 0) для більшості людей тому, що, на жаль, переважно у часі і просторі вони, занурюючись у власні і родові гріхи, все далі опиняються від Божественних засад, все більше затьмарюються їх свідомість і розум, що унеможлиблює духовне бачення ними Божественного, якого вони так потребують, навіть не завжди усвідомлюючи цю нагальну потребу. Відсутність дива у житті сучасних людей є наслідком процесу їх відчуження від Бога.

Дана стаття у подальшому послугує фундаментом для дослідження метафізики світла, поширеної у християнському світобаченні. Окрім того, дана стаття послугує стимулом для дослідження витоків християнської метафізики світла, яка корінням своїм сягає у міфологічну свідомість та античне (язичницьке) світобачення.

ПРИМІТКИ:

¹Так, монографія Ю.О. Шабанової «Трансперсональная метафизика Мастера Экхарта. В контексте развития европейской философии» містить главу під назвою «Метафизика света Мастера Экхарта».

²Вогонь або є, або немає: там, де він є, обов'язково наявне світло. Навіть згасаючий вогонь все ж таки освітлює довкілля.

³Альберт Магнуч (Великий), німецький учений, обґрунтував 12 символічних позначень Божої Матері, і всі вони пов'язані зі світлом сонця.

⁴Обоження – одне з ключових понять середньовічної патристики, згідно з настановами якої світло є чистий акт буття Бога.

ЛІТЕРАТУРА:

-
1. Аквинский Фома. Сумма теологии. – К. – М., 2002. – Ч. I. – Вопросы 1 – 43. – 560 с.
 2. Библия, книги Священного Писания Ветхого и Нового Завета. Канонические.
 3. Горський В.С. Нариси з історії філософської культури Київської Русі (середина XII – середина XIII ст.). – К., 1993. – 163 с.
 4. Києво-Печерський Патерик. – Львів, 2001. – 192 с.
 5. Осетрова О.А. Феномен суцида в истории западноевропейской философии. – К., 2007. – 351 с.
 6. Протоіерей Серафим Слобідський. Закон Божий. – Вид. 3. – К.: Видавничий відділ Української Православної Церкви Київського Патріархату, 2003. – 654 с.
 7. Шабанова Ю.А. Трансперсональная метафизика Мастера Экхарта. В контексте развития европейской философии. – Дн-ск, 2005. – 238 с.
-

УДК 130.2

О.В. РОДНИЙ

СВІТ У ДЗЕРКАЛІ СМІХУ

Родний Олег Володимирович - докторант кафедри філософії Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара, доцент, кандидат філологічних наук

У статті розглядаються соціальні функції сміху; показується, що сміх виражає здатність людини до оцінки дійсності. Методологічну основу дослідження в статті становлять принципи системного аналізу, єдності історичного й логічного, абстрактного і конкретного. У ході роботи автор спирається на концепції сміху, розроблені найвидатнішими представниками філософської, культурологічної, естетичної думки, використовує праці російських і зарубіжних учених. Автор, розглядаючи різні прояви сміху в соціумі, приходить до висновку, що онтологічна природа сміху сприяє трансформації системи цінностей у ході руху від одного ступеня соціального розвитку до іншого і є найважливішим фактором, що конститує аксіологічні підґрунтя соціального простору.

Ключові слова: сміх, комічне, культура, життя, джерело, суспільство.

В статье рассматриваются социальные функции смеха; показано, что смех выражает способность человека к оценке действительности. Эвристическую основу исследования в статье составили принципы системного анализа, единства исторического и логического, абстрактного и конкретного. В ходе работы автор опирался на результаты изысканий крупнейших представителей философской, культурологической, эстетической мысли, использовал труды российских и зарубежных ученых. Автор, рассматривая различные проявления смеха в социуме, приходит к выводу, что онтологическая природа смеха способствует трансформации системы ценностей от одной ступени социального развития к другой и предстает важнейшим фактором, конституирующим ценностные основания социального пространства.

Ключевые слова: смех, комическое, культура, жизнь, источник, общество.

The social functions of laughter are examined; it is shown that laughter expresses man's ability to estimate the validity. The heuristic basis of research is made by principles of the system analysis, uniting historical and logic, abstract and concrete. The author comes to the conclusion that the nature of laughter promotes system's transformation and defines the major factor in the social life.

Keywords: laughter, comic, culture, life, source, society.

© О.В. Родний, 2010

Дослідження сміху передбачає використання основ філософії, що визначає теоретичне ядро рефлексії над культурними універсалами, синтезує добутки гуманітарних дисциплін і виявляє найбільш загальні закони існування й розвитку суспільства і людини та світоглядні домінант, у ряду яких розглядається і комічне.

М.Фуко[5] писав, що поява нових ідей у філософії і культурі породжується сміхом, який зрушує звичне мислення, зміщує координати й площини, котрими впорядковується вся розмаїтість сущого, внаслідок чого втрачається сталість і надійність тисячолітнього досвіду в осягненні Тотожного й Іншого. Сміх виступає знаковим явищем у переосмисленні традицій раціоналізму, відповідно культур, епох, соціальних нормативів. Сміх розширює межі освоєння людиною світу, розширює простір її практичної діяльності. Завдяки сміху світ стає більше осяжним за своїм смисловим наповненням.

Проблемами сміху, комічного філософія займається давно. Аристотель, Платон, Гоббс, Кант, Гегель, Бергсон – це тільки вершини айсберга наукової рефлексії сміху. У вітчизняній науці основними роботами, присвяченими сміху, по праву вважаються «Творчість Франсуа Рабле

й народна культура середньовіччя й Ренесансу» М.Бахтина, «Сміх у Давній Русі» Д.С.Лихачова, А.М.Панченка, М.В.Понирка, «Проблеми комізму й сміху» В.Я.Проппа, «Філософія сміху» Л.В.Карасьова та ін. Мета нашої статті - розкрити ідентифікаційну, інтеграційну, культурну функції сміху.

Розуміння генезису сміху пов'язане з виділенням двох його різновидів, що послідовно змінюють один одного в еволюції: висхідний, джерело якого - природна агресивність, і справжній, «комічний», що виникає тоді, коли буває смішно. Згідно із твердженням Л.Карасьова [3], перший тип пов'язаний із ситуаціями, коли людина виражає радість, «тілесний» або «вітальний» ентузіазм. Даний вид сміху - «сміх тіла». Другий тип пов'язаний із властиво комічною оцінкою дійсності. Він містить у собі й елементи першого типу, однак його сутність у тому, що він являє собою поєднання емоції й рефлексії. Цей тип одержав у Карасьова найменування «сміху розуму».

Сміх - власне людське явище. Йому притаманні найважливіші онтологічні характеристики: соціальна природа; діалогічна сутність; етичність. Споконвічно природа сміху корениться в соціальному просторі, поза суспільством,

поза соціальною інтеракцією сміху немає.

Сміх виникає разом з мовою й мисленням. Він виявляється як єдине цілісне утворення, яке у подальшому розвитку збагачується за своїм змістом, диференціюється за своїми формами і т.ін.

З часів архаїчного суспільства сміх сприяє оптимізації взаємодії у соціумі, підтримуючи самоідентифікацію, інтеграцію, солідаризацію, комунікацію. Сміх як початок соціальної інтерактивності націлений на досягнення взаєморозуміння, узгодження дій членів співтовариства. Завдяки сміху відбувається вкорінення найважливіших ціннісних, нормативних, культурних складових. Більше того, сміх сприяє не тільки їхньому усталенню, але й трансформації, становлячи важливе джерело соціокультурної динаміки.

Споконвічно сміх виступав органічним формантом ритуалів, обрядів. Сміх як атрибут соціальних ритуалів опосередковував провадження інтеграції у соціумі, сприяв усвідомленню найважливіших первинних суспільних норм і цінностей, забезпечував соціалізацію членів спільноти, зміцнення соціальної структури. У давніх культурах сміх як атрибут ритуалів виконував найважливіші функції гносеологічного, культуротвірного, комунікативного, соціального порядку. Народна сміхова культура дозволяла закріплювати, транслювати, трансформувати символічні форми ідентифікації людини й середовища, оптимізувати норми й цінності, що визначають соціальну поведінку.

По мірі культурного розвитку суспільства, ускладнення соціальних інтеракцій прояви сміху набули більшої оформленості та диференціації їх стилевих і жанрових складників. Простір сміху дозволяв істотно розширити естетичні, етичні, соціальні межі творчості, суттєво оптимізував завдання мистецтва, посилював його роль у культурному й соціальному розвитку.

Поява нових форм сміхової культури свідчить про розширення функціонального простору сміху. Виникнення особливих жанрів - комедії, сатири - відображає виокремлення ролі сміху в житті суспільства. Еволюція сміху, його диференційованих форм у культурному й соціальному житті свідчить про певний ступінь розвиненості культурних і соціальних норм у суспільстві. Подібний етап «автомізації» сміху в культурному й соціальному житті свідчив про певний ступінь розвиненості культурних і соціальних норм. Сміх виступав уже не як обряд, традиція, а ставав самостійним фактором соціального життя, інституалізації його найважливіших норм. Наведемо приклади, які свідчать про виділення функцій сміху в соціальному житті. Аристофан вважав, що комедійний сміх має важливе значення для викриття соціального зла й безпосередній вплив на глядача. На виховній ролі комедії наголошували Лікіфон, Ератосфен,

Гален. В античній культурі сміху надавалася особлива роль в усуненні негативних початків соціального життя і ствердженні позитивних. Закладена таким чином традиція розуміння природи комічного стала класичною й за сформованими у її межах жанрами, і за змістовними домінантами, визначила певну естетико-соціальну спрямованість впливу на глядача. Функція сміху полягала в осуді соціальних вад, недоліків державних інститутів, соціального устрою. Сміх виконував виховну і психологічну функцію.

Сміх є істотним атрибутом суспільного буття, постає специфічним видом духовної діяльності людини й суспільства, націленим на осягнення навколишнього світу. Найважливішу функцію сміху гносеологічного порядку становить розмежування істинного і хибного, добра і зла, і т.ін., що сприяє утворенню завершеного світогляду. Сміх дозволяє досягати цілісності, гармонійності свідомості, що приводить до нівелювання абсурду, подолання суперечностей.

Сміх як органічний складник соціальної комунікації допускає оцінку суцього з позицій належного, спирається на такі неформальні санкції, як суспільна думка, докса. Сміх виконує функцію санкціонування, яка дозволяє стверджувати найбільш досконалі норми, цінності соціальної взаємодії. Польський науковець Б.Дземідок зазначає: «Глузування й жарт став санкцією, що примушує дотримуватися звичаїв і загальноприйнятих норм, а також свого роду репресією проти індивіда, який вчинив антигромадську дію. Сором, викликаний публічним осміянням, пробуджує бажання заглядати провину, перебороти недоліки й здобути повагу одноплемінників» [2, 159-160]. Таким чином, публічне осміяння виступало в ролі соціальної санкції.

У соціальній взаємодії завдяки сміху досягається взаєморозуміння, стверджуються найважливіші цінності соціальної інтерактивності. У результаті можливе досягнення оптимальної суспільної взаємодії, сміх сприяє єднанню членів спільноти в досягненні цілей.

Сміх також дає поштовхи до переосмислення реальності, звільнення від формалізму, відсталості соціального життя. У силу даних властивостей сміху індивід реалізує «входження» у суспільство, оскільки для нього стають зрозумілими основні соціальні норми. Ресурс сміху дозволяє гнучко використовувати існуючі правила соціального життя. Сміх сприяє становленню критичної, самостійної особистості, яка здатна відчувати себе автономно в системі соціальної взаємодії, дотримуватися дистанції щодо навколишньої дійсності, здійснювати критичну оцінку того, що відбувається, проявляти ініціативу у виробленні норм і вдосконаленні традицій. Завдяки сміху здійснюється відтворення цінностей соціального

функціонування, серед яких є свобода, участь, мимовільність, гуманізм і т.ін. Сміх повинен бути видом суспільного жесту, рятувати суспільство від механічної відсталості. У свій час філософ А.Бергсон вказував: «Вихідне від нього (від сміху - О.Р.) побоювання придушує відцентрові тенденції, тримає в напрузі та взаємодії відомі види активності побічного характеру, що ризикують відокремитися й стихнути, - словом, повідомляє гнучкість всьому той, що може залишитися від механічної відсталості на поверхні соціального тіла» [1, 78]. Відсталість характеру, розуму, тіла повинна насторожувати суспільство як ознака того, що в ньому активність завмирає, замикається в собі, віддаляючись від загального центра, до якого воно, суспільство, тяжіє. Суспільство для виправлення подібних ситуацій не може вдатися до матеріального тиску, оскільки воно не страждає матеріально. Оскільки те, що викликає стурбованість суспільства, є всього лише симптом - жест, то суспільство, продукуючи сміх, також формує суспільний жест.

Загальними установками теорії комічного є:

- сутність сміху єдина, незважаючи на різноманітність його проявів;

- сутність сміху проявляється у визначенні суб'єкта і об'єкта сміху та становленості певної негативності, відомої «міри зла». Бажання сміятися в людині викликає віднайдення негативного у дійсності;

- сутність сміху дозволяє належним чином постулювати істину.

Як відомо, класична діалектика Сократа визнавала іронічний метод смислотворення. Горгій, Ціцерон, Квінтіліан вважали за необхідне вводити в риторику іронію. Суперечка з опорою на гумор виконувала не тільки позитивну критичну функцію, але й емоційну, що дозволяло подолати двозначності й неточності раціональних міркувань. Софісти визнавали сміх заради успіху в суперечці. Сміх означав інтелектуальну перевагу. Важливо, що при опорі на сміх як аргумент стає принциповим наступний висновок: духовно-орієнтована істина перевершує предметну. Останнє пояснюється тим, що сміх завжди пов'язаний із внутрішнім світом людини і не може безпосередньо співвідноситися з об'єктами матеріальної дійсності.

Сміх парадоксальний, він не відповідає предмету, що його викликає. У цій невідповідності - головна особливість сміху. Людські емоції завжди є реакцією на предмети, співвіднесені з ними у прагматичних сегментах смислотворення (за винятком патології й «побутової» істерії). Сміх з-поміж них - єдина емоційна відповідь, яка багата в чому суперечить об'єкту, котрий його ініціював. Тобто сміх, що виражає безсумнівно приємне, радісне почуття, при пильному розгляді виявляється «відгуком» на подію, в якій людина виявляє, крім усього іншого, й те, що гідно осуду і заперечення. Парадоксальна сутність сміху

полягає в прояві радості, якою осміюється зло. Таким чином, у сміху проявляється аномальна позитивна емоція.

Що значить навчитися бачити світ у дзеркалі сміху? Це значить відзиватися сміхом на присутність у речах моментів негативності, відомої «міри» зла. Сміх виражає здатність людини до оцінки дійсності. На відміну від негативних емоцій сміх стає свідченням того, що зло безпечно, переборне. Сміх сприяє конституюванню світогляду. Д.Лихачов вказував: «Функція сміху - оголювати, виявляти правду, роздягати реальність від покровів етикету, церемоніальності, штучної нерівності, від всієї складної знакової системи даного суспільства» [4, 16].

Не буває сміху поза розумом (сон розуму вбиває сміх). «Абсолютний» розум, чиста духовність також згубні для сміху. Послідовна серйозність Христа переборюється великоднім сміхом. У пасхальному сміху виражається сутність події, яка святкується: до народу приходять розуміння, що відродження Христа означає відродження, вічне життя.

Сміх не може бути джерелом зла, хоча постійне співвіднесення сміху і зла може викликати таку ілюзію. Л.В.Карасьов як приклад наводить осміювання юрбою розп'яття Христа. У той час і в той історичний момент натовп не знав, хто й за що гине. Вона глузувала з «ошуканця» і «самозванця», а не з Сина Божого. Сміх тієї юрби був варварським, диким, жорстоким, але по суті він залишався людським.

Сміх являє собою вищій і адекватний суті людини спосіб оцінки зла, що перевищує можливості будь-яких інших прагматично більше значущих емоцій, «готових» стати дією. На противагу негативним емоціям (гнів, лють, горе, страждання) сміх не спрямований на руйнування, але сам непохитно протистоїть будь-яким мислимим формам і видам руйнації.

Реакцією на «міру» страждання виступає комічне. Сутність сміху визначається при вирішенні проблем приватного і суспільного життя людини, забезпечує проясненням сторін культуротвірного діалогу, в якому співвідносяться зовнішнє і внутрішнє, духовне та фізичне. Сміх дозволяє перебороти недоліки як особистого життя людини, так і її включення до суспільства.

Таким чином, онтологічна природа сміху сприяє трансформації системи цінностей у ході руху від одного ступеня соціального розвитку до іншого і є найважливішим фактором, що конституює аксіологічне підґрунтя соціального простору, виконує ідентифікаційну (процес самоусвідомлення), інтеграційну (об'єднання спільноти на основі поділених цінностей), культурну (визначення змістової адекватності і критика неадекватності) функції.

Сміх є настільки всеосяжною культурною

універсалією (відомі спроби навіть вивести математичну «формулу сміху»), що рефлексія цього феномена не знає меж. Зокрема, актуальними

залишаються питання еволюції сміхової культури, своєрідності національних комічних кодів та філософсько-культурної значущості сміху й т.ін.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бергсон А. Смех / А.Бергсон. - М., 1992.
2. Дземидок Б. О комическом / Б.Дземидок. - М., 1974.
3. Карасев Л.В. Философия смеха / Л.В.Карасев. - М., 1996.
4. Лихачев Д.С. Смех в Древней Руси / Д.С.Лихачев, А.М.Панченко, А.М.Поньрко. - Л., 1984.
5. Фуко М. Воля к истине / М.Фуко. - М., 1996.

УДК 141.7(43)

Б.И.МОЛОДЦОВ

ДИАЛЕКТИКА НЕПОСРЕДСТВЕННОГО И РЕФЛЕКСИВНОГО В ВЫРАЖЕНИИ СТОИМОСТНОЙ ФОРМЫ ЭКОНОМИЧЕСКОГО ОБЩЕСТВЕННОГО ЕДИНСТВА

Молодцов Борис Иванович – доцент кафедры философии и социологии Луганского национального университета имени Тараса Шевченко, кандидат философских наук

У статті простежується генетична єдність різних форм вираження економічною реальністю свого змісту. Різниця виявляє себе в тому, що стихійне, існуюче в неопосередкованому представленні, всезагальне вираження дійсності для свого освідомлення потребує розвинутої інтелектуальної рефлексії, як наслідок її розвитку суспільний зміст замирає в матеріалі для активної визначальної діяльності рефлексії. Але ж звідси походить те, що для освідомлення цього протиставлення також потрібна інтелектуальна рефлексія з її здатністю осягати в ідеї протилежність у послідовності.

Ключові слова: форма, неопосередковане представлення, рефлексія, споживча та мінова вартість, ідея.

В статье прослеживается генетическое единство различных форм выражения экономической реальностью своего содержания. Различие обнаруживает себя в том, что стихийно сложившийся и существующий в непосредственном представлении всеобщий образ действительности для своего осознания неизбежно требует развитой интеллектуальной рефлексии, как следствие ее развития общественное содержание застывает в состоянии материала для активной определяющей деятельности рефлексии. Но тогда и для осознания этого противостояния требуется также интеллектуальная рефлексия с ее способностью охватить в идее противоположность в последовательности.

Ключевые слова: форма, непосредственное представление, рефлексия, потребительная и меновая стоимость, идея.

In the article the author clears up genetic identity in transformation of different forms of revealing of economic reality. The difference is discovered itself in fact that spontaneous and existing as direct presentation general revealing of economic reality is needed for his realizing in consciousness in complex form of, as a result of its developing the social maintenance is only material for determining activity of mental reflection. But in that case for realizing in consciousness of this opposition is needed intellectual reflection also with its ability to include in idea contraposition in consistency

Keywords: form, direct presentation, reflection, consumed and exchanged value, idea.

© Б.И. Молодцов, 2010

В этой статье мы продолжаем исследование вопроса о присущности в современной экономической реальности всеобщего измерения, которое бы позволило увидеть ее в целом, в единстве близкодействующих и далекодействующих факторов ее собственной идентичности. Этот вопрос актуален сегодня потому, что в современных экономических реалиях все более существенную роль играет явление рефлексивности, которое делает реальность зависимой от предвзятости человеческого сознания и тем самым попросту лишает какого-либо смысла даже различие факта и вымысла, не говоря уже об обнаружении в экономической реальности проявления ее собственной идентичности. В конечном счете, это и привело современную экономику в состояние кризиса. Однако сегодняшней мировой экономической кризис, обнаружив всю разницу между субъективно-человеческими ожиданиями (предвзятостями) при оценке чего-либо и реальной стоимостью, тем самым обнаружил непреходящее содержание

стоимостной формы экономического общественного единства, ее «наследство» в современной экономике. Это непреходящее наследство состоит в том, что стоимостная форма экономических реалий отрицает то, что предполагается практикой определения стоимости компании по инвестициям (по капитализации), отрицает наличие формы всеобщей непосредственной обмениваемости или непосредственно общественной формы для каждой из имеющихся на рынке реальностей. Тем самым обнаруживается существующим в действительности, в виде вещи, наряду с отдельными индивидами и суммарной массой их отдельных состояний, и даже в противоположность им, превышающее это фактическое бытие содержание – объективное общественное единство человеческих индивидов в процессе производства собственной жизни.

Стоимостная форма образуется вследствие того, что сама практика экономического обмена приводит к тому, что форма непосредственной обме-

ниваемости закрепляется за одним товаром. Этот товар своим телом, т.е. своей природной формой, полезной для человека, непосредственно представляет общественное единство. Природная вещь, сделавшись носителем общественных отношений, делает общество действительно существующим. Это овеществление общественных отношений в природном посреднике и даже до некоторой степени отчуждение их в нем, не так уж дико, ибо отчуждение – вопреки идеализму – есть общий закон природы, который реализует в ней всеобщие отношения, возвращает их к материальному субстрату, без чего всеобщее витает в воздухе, представляется исключительно абстракцией человеческого интеллекта. Конечно, здесь возможна гипертрофия, фетишизация посредства и тогда человеческое сознание теряет сознательность, становится слепым в отношении истины самого содержания реальности, его собственной идентичности, соответствия самому себе, своей внутренней норме, своему понятию, а его роль в человеческой практике приобретает мертвый, чисто рассудочный характер следования фактическому положению дел. Как видим, сама по себе стоимостная форма экономического общественного единства не может избавить от спекулятивных тенденций, как и рефлексивная природа реальных современной экономики. О зависимости спекулятивных тенденций в современной экономике от того факта, что современная экономическая реальность находится в зависимости от специфических ожиданий (предвзятостей) человеческого сознания, откровенно писал Дж. Сорос. Отсюда можно сделать вывод, что явления товарно-денежного фетишизма и рефлексивности представляют собой переходящие друг в друга крайности, потому имеют общую природу. В самом общем виде таковая заключается в слишком тесной привязанности сознания к бытию, в результате чего сознание травмируется бытием, низводя себя в экономической сфере к чисто рассудочной деятельности по реализации замыслов деловой активности. Как возмездие за неразумное использование человеком своего разума, использование его только в качестве рассудка, наступает ситуация кризиса, по прошествии которого зачастую практика, приведшая к нему, повторяется сызнова. Как же избежать действия этого механизма, который предстает действующим автоматически, не оставляя возможности для деятельности человеческого разума? Поиск ответа на этот вопрос заключает в себе задачу нашего исследования и позволяет определить его объект и предмет.

Объект исследования в данной статье – роль человеческой сознательной деятельности в условиях современной экономической действительности, а его предмет – особенность способа обнаружения сознанием, разумом человека, имманентной реальностям современной экономики собственной всеобщей (априорной) идентичности.

Методология исследования исходит из необходимости выявления внутренне присущей человеческому сознанию диалектики, которая отражается в специфических особенностях формы выявляемого сознанием содержания реальности. Эта внутренняя диалектика сознания в деле выражения и осознания содержания действительности была исследована в «онтогносеологии» Мих.А.Лифшица, в частности в его статье «Лессинг и диалектика художественной формы» [3]. И хотя материалом исследования в ней является проблематика искусствознания, тем не менее, поскольку речь идет о специфических особенностях формы проявления содержания, то из нее можно почерпнуть и выводы общеметодологического характера. Наряду с этим, методологическое основание нашего исследования составляет диалектика исторического движения реальности и ее логического развития, которая имеет место при освоении реальности сознанием в условиях стоимостной формы экономического общественного единства. Эта диалектика была предметно выявлена Э.В.Ильенковым в его работе «Диалектика абстрактного и конкретного в научно-теоретическом исследовании» [4].

Итак, как же разумно жить в неразумные времена, в чем может состоять деятельность разума в условиях, когда существующая реальность кажется не оставляет возможности для такой деятельности? Именно эта ситуация рассматривается как фактически существующая в упомянутой нами статье Мих.А.Лифшица по исследованию роли сознания в деле обнаружения и выражения всеобщего, в частности художественного, содержания. В ней автор пишет о драме человеческого сознания, которая состоит в том, что, с одной стороны, оно является стихийной «движущейся картиной» мира, отражающей его непосредственно, слитно и экспрессивно, а с другой – должно быть уяснением этой картины, что предполагает расчленение исходной целостности и последующий синтез. А это, в свою очередь, требует рефлексии и последовательности во времени. В силу рокового закона развития все пагетическое, чувственное, природное замирает в отвлеченной рефлексии. Чем выше образ жизни, чем больше в нем представлено реальное абстрагирование и обобщение действительности, тем больше для своего освоения он требует абстрактной рефлексии. Это справедливо, на наш взгляд, и для представления эквивалентного образа экономического единства общества в определенной потребительной стоимости, в вещи.

Если говорить об искусстве, то отсюда происходит, согласно Лессингу, диалектическая антитеза живописи и поэзии. Искусству изобразительному нужен покой, поэзии – действие, движение, порождающее форму. Живопись и другие пластические искусства существуют в пространстве, они требуют актуального восприятия нашими органами чувств сразу, синтетически. Произвольные

же знаки поэзии, то есть слова, требуют времени и анализа, потому поэтическое искусство и более близко к внутренней духовной жизни людей, интеллектуальной рефлексии. В живописи действует «закон единства», в поэзии и музыке – «закон последовательности». Но в любом случае сознание живет теплом, извлеченным из пламенного сердца природы, из жизненной силы самой природной и общественной действительности, которая в своем причудливом противоречивом развитии всегда является последним источником сознания людей, их верных открытий и заблуждений. На историческом уровне, там, где мы оставляем позади сферу обыденной жизни, мысль становится рупором объективных положений общественного бытия, более или менее сознательной формой его – в зависимости от типа и достоинства ее содержания. Поэтому, как только жизненная сила действительности начинает ослабевать, превращая действительность в простое бытие, лишенное жизненной силы собственной субъективности, то формальный мир цивилизации становится мертвым, автоматическим, а во всем общественном мире торжествует сугубо рациональное начало техники и администрирования. За эту дерзость ограниченного человеческого рассудка, мнящего себя господином над действительностью, неминуемо наступает расплата в виде аварии, кризиса, катастрофы. Это ответ возмущенной действительности на бесосновательную дерзость человека, который в безудержном рвении своего рассудка лишает самобытной жизненной силы все окружающее, овеществляет саму действительность. Как же вернуть человеческому миру его первоначальную жизненность? Здесь и обнаруживается значимость для современности наследия Лессинга. Замечательно то, отмечает Лифшиц, что в поисках способа «превратить уху в аквариум», обнаружить в действительности ее собственную субъективность, Лессинг не обращен только в прошлое, он ищет диалектический поворот в историческом развитии искусства и человеческого духа вообще. Он ищет лекарство от болезни в самом зле. Если человечество зашло слишком далеко, следуя дерзкой абстракции, бросающей вызов природе, нужно искать выход на почве совершившихся фактов. Лучше бессознательная, невольная преданность тому, что действительно есть и бывает в жизни, чем искусственные попытки представить в ней актуально существующим некое, превышающее суетность рядовых явлений содержательное единство. Как не вспомнить здесь критику Дж. Соросом идеологии «рыночного фундаментализма», игнорирующей тот факт, что реалии современной экономической действительности имеют рефлексивную природу [6, 7]. Если во всем общественном мире торжествует сугубо рациональное начало техники и администрирования, то в противоположность идеологии «рыночного фундаментализма» нельзя закрывать на это глаза и делать вид, что экономическая реальность способна непосредственно (спонтанно) представить

для сознания человека свою собственную субъективность. Последнее имело место в условиях, когда всеобщая определенность реалий экономической действительности (стоимость) непосредственно представлялась в виде денег, обеспеченных золотым содержанием. Но сегодня, когда экономическое развитие оставило далеко позади времена «золотого стандарта», не следует непосредственно следовать логике существующей реальности. Эта реальность производна от предвзятостей человеческого сознания и непосредственное следование ее логике приводит сознание в спекулятивный кругооборот собственных измышлений.

Наоборот, говорит Лифшиц, на основании проведённого Лессингом различения противоположных выражений художественной формы – живописи и поэзии, выходом для сознания из ситуации овеществления может быть развитие наиболее рефлексивного вида художественной деятельности – поэзии. Правда, поэт пользуется абстракциями, словами, он не может как живописец сразу выразить содержание реальности во всей его спонтанной актуальности. Но поэзия способна компенсировать недостающий ей элемент жизненной актуальности, если будет следовать своему собственному пути – через закономерность формы продвигаться к более конкретному содержанию. Ведь существует не только совершенство тела, но и совершенство действия. Живопись непосредственно представляет факт единства материального бытия как положительную ценность, как утверждение, но рефлексии открыто все развитие жизни, включая в этот процесс и отрицание, и зло, и безобразия.

Поэтому, возвращаясь к предмету нашего исследования, нужно сказать – если экономические реалии таковы, что их всеобщее, априорное содержание оказывается неспособным для своего непосредственного представления в действительности, а потому и в человеческом сознании, значит оно доступно той форме сознания, где действует «последовательность». Таковой являются рефлексия, мышление, мысль, основанием которой служит всеобщая подтасованность, объективная фабула действительности. Мысль есть выражение формальной стороны мира вещей, явления мира в целом, в силу чего она есть нечто положительное, положительное в природе конечных вещей, ее основа – сохранение и развитие, не покойный синтез, а поступательное развитие, плюс в борьбе пожирающих друг друга крайностей. Поэтому она есть также выражение разницы между объективно разумным, естественно закономерным, нормой и болезненным, ненормальным, отрицательным. Мысль позволяет проследить реальный процесс становления содержательного единства реальности, обнаруживая реальную генетическую связь (последовательность) там, где на поверхности выступают не связанные между собой и даже противоречащие друг другу явления. Мысль позволяет выявить то, что фабула экономической

общественной формы состоит в том, что общественный обмен веществ, осуществляемый через обмен вещей-товаров, оказывается как бы замкнутым взаимопревращением взаимоисключающих и одновременно взаимопредполагающих полюсов своего выражения – общественной формы, выражающейся в меновой стоимости товара и природной формы вещи, полезной человеку, потребительной стоимости товара. Каждый из товаров в обмене одновременно вынужден, в пределах одного и того же отношения, совершать исключаящие друг друга метаморфозы – из формы потребительной стоимости превращаться в форму меновой стоимости и тут же – в тот же самый момент, внутри того же акта, – совершать обратное превращение. Тем самым обнаруживается потребность фабулы в разрешении (освобождении) от имеющегося внутри нее противоречия и развитие фабулы предстает как процесс появления и усложнения цепи опосредствующих звеньев, метаморфоз, через которые должны проходить оба полюса вещной формы общественного единства в процессе их превращения. И когда само движение товарного рынка создает первое посредствующее звено метаморфозы крайностей – деньги, то они выступают как более конкретный образ стоимости, как чистое существование меновой стоимости, а товар выступает только как потребительная стоимость. Но ведь в отношении товара к деньгам товар выступает именно как меновая стоимость, он потому и относится к деньгам (продается за них), что не представляет собой меновой стоимости для своего владельца. Но отсюда же следует, что деньги выступают в отношении к товару как эквивалент именно потому, что они представляют всеобщий образ потребительной стоимости [4, 348]. Тем самым, становится наглядным, что именно через определенность созданной формы, разрешающей противоречие товарного обмена, осуществляется развитие исходного отношения и в то же время выявляется глубинная определенность налично существующего содержания. Так через закономерность формы, совершенство действия, открывается путь к конкретному содержанию. Совершенство (самобытность) формы не только позволяет понимать содержание в свете категории «субъект», но и открывает, делает видимым его субстанциональное основание.

В то же время, следуя самобытному движению формы, т.е. выявленной объективной фабуле действительности, мысль со всей определенностью обнаруживает, что последовательность развития фабулы самой действительности, в частности экономической формы стоимостного общественного единства, отлична от чисто дедуктивного движения мысли в направлении от всеобщего к особенному. На первый взгляд, стоимость, состоящая в противоречивом отношении своих особенных проявлений (меновой и потребительной стоимости), выступает как всеобщая реальность, представляющая «род» по отношению к своему особенно-му «виду» – деньгам. Но ближайшее рассмотре-

ние тотчас же обнаруживает, что родо-видового отношения тут как раз и нет, поскольку деньги, тем более бумажные и кредитные деньги, уже не являются вещью, полезной для человека своими потребительскими свойствами, потребительной стоимостью уже не обладают. Получается, что стоимость вообще, как противоречивое единство меновой и потребительной стоимостей, оказывается богаче по содержанию, чем ее особенный вид – деньги. Деньги лишь абстрактно, односторонне реализуют двустороннюю природу стоимости. И тем не менее деньги более конкретное, более сложное исторически производное экономическое явление, нежели стоимость. Ситуация представляется парадоксальной, если забыть о том, что определенность формы не только открывает, но и порождает, именно порождает, более конкретное содержание, если забыть о способности самой реальности из состояния субстанции превращаться в субъект, становиться саморазвивающейся, обогащающейся новым содержанием реальностью [4, 364–367]. Последовательным развитием фабулы стоимостной формы экономического общественного единства порождаются такие реалии, которые в значительной степени расходятся с ее исходным всеобщим и в то же время вполне особенным по содержанию и простым по форме состоянием. Поэтому в мире развитой, быть может, слишком развитой, субъективности только разумная мысль способна заменить утраченный непосредственный чувственный образ общественного единства другим изображением его – изображением в форме понятия, растущим перед нашим внутренним взором рефлексивно, во времени, а не в пространстве. В обстановке, делающей общественные связи более формальными, прослеживается последовательное перемещение исходной драмы частного и общего в жизни человеческих индивидов из внешней для них сферы непосредственного переживания в сферу внутренней интеллектуальной рефлексии. Но отсюда же следует, что, возникнув на почве объективной ситуации своей эпохи, такие исходные формальные определенности, как, например, деньги или производные от них образования, в дальнейшем становятся элементами общей системы развивающегося целого. В конце концов то, что совершается «одно после другого», становится доступным для систематического обозрения, в виде «одного рядом с другим». Так возникают формальные отношения, имеющие, по выражению Маркса, как бы «допотопное существование». Диахрония переходит в синхронию.

Таким образом, в понимании исторического развития стоимостной формы экономического общественного единства обнаруживает себя своего рода объективная историческая морфология, требующая своего тщательного исследования. Исходным пунктом анализа здесь является своего рода моноформизм, то есть понимание того, что все превращения формы выражения реальности вовне растут из одного и того же корня. Только ступе-

ни и повороты исторического содержания создают их отклонения от общего древа, замкнутость и даже превратность в определенных рамках, их противоположность и переход друг в друга. Очень много для осознания и понимания исторической морфологии можно почерпнуть в наследии М.К. Мамардашвили, который специально исследовал специфику превращенных форм выражения действительности [5]. Однако следует сказать, что в его понимании превращения в развитии формы наблюдается некоторая двойственность, определенная непоследовательность. Одно направление его мысли рассматривает превращение формы как следствие объективного процесса движения содержания реальности, а другое исходит из того, что источник превращенности следует искать во взаимодействии содержания реальности с чем-то внешним, каковым для Мамардашвили является сознание наблюдателя. С этой точки зрения превращенность формы связывается с объективной устраненностью в ней собственных содержательных определений, а понимание превращенной формы «...предполагает расширение объективного описания существующих отношений за счет учета в них той области, где соизмеримы действие наблюдения и действие содержания наблюдения (соизмеримы как части единого действия системы, включающей в себя наблюдателя-субъекта)» [5, 264]. Тем самым в выяснении роли сознания в процессе формирования реальностью своего содержания открывается перспектива дальнейшего исследования диалектики взаимодействия развития содержания и формы выражения экономического общественного единства.

Представляется, что проведенные исследования позволяют сделать некоторые выводы.

Первое. Поэтому всеобщее, априорное измерение сегодняшней экономической реальности и существует в состоянии, которое адекватно передает гегелевское понятие «*ideelle*», что означает умственное, головное, сущее лишь в интеллектуальной рефлексии единство противоположных проявлений реальности. При этом нельзя сказать, что, «*Ideelle*» (сущее в идеях) есть только головное, имеющее отношение к человеческому сознанию. Это не так, ибо то, что существует как содержание человеческой мысли, даже не достигая статуса истины как отражения истинного бытия, все же имеет соответствующую ему объективную реальность. Под «*Ideelle*» Гегель имеет в виду то, что существует, так сказать, в перспективе разви-

тия, но еще не определилось, не является самобытием в действительности, но уже существует для ума [2, 366].

Второе. Все формы человеческой культуры, от производственных отношений до самых высоких образов искусства и отвлеченных понятий теории, имеют общее начало в чувственном мире предметной человеческой практики и различаются не субъективно-формальными признаками ведомственного типа, а особенностями объективно исторического содержания. Развитие этого содержания имеет свои фабулы и конфликты, которые образуют качественно своеобразные ступени, достигающие законченной прегнантной формы в определенные времена. Отсюда берет начало избирательный закон преимущественного расцвета в разные исторические эпохи различных формальных признаков выражения содержания человеческой действительности – родов и видов искусства, сюжетов и типологических схем, «структурных» отношений в формах общественного единства.

Третье. Для понимания современной экономической реальности становится актуальным освоение сознанием пути к любой форме относительной законченности через отчуждение ее в абстракции, возможность прогресса в обратной ему, непрогрессивной форме. Мысль о возможности такого пути была мифологически изложенная еще Платоном (такова роль материального мира в его системе), она была дорога Гегелю и Марксу. Для освоения такого пути становятся востребованными такие формы логического исследования, в которых единство осуществляется через противоположность, общественное обнаруживается как реально существующая абстракция общественного содержания, целое существует только через последовательность.

И последнее. Мировой экономической кризис обнаружил, что современная экономика имеет свое всеобщее, превышающее налично существующие реалии, измерение в том, что является противоречивой товарной формой. Товарно-денежное обращение и простая форма стоимости представляет собой всеобщую основу, простейшее всеобщее и необходимое условие существования современной развитой рыночной экономики. Поэтому, сохраняя равновесие и не теряя из виду общую схему координат, генетический ряд ступеней различной общности в развитии экономической общественной формы стоимости, необходимо учитывать этот факт в теории и при выработке экономической политики.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Бузгалин А.В., Колганов А.И. Трудовая теория стоимости. Реактуализация. – <http://www.Alternativy.ru>
2. Гегель Г. В. Ф. Энциклопедия философских наук. Т. 1. Наука логики. – М.: Мысль, 1974. – 452с.
3. Лифшиц Мих.А. Лессинг и диалектика художественной формы. – <http://mesotes.narod.ru>
4. Ильенков Э. В. Диалектика абстрактного и конкретного в научно-теоретическом мышлении. – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 1997. – 464с.
5. Мамардашвили М.К. Как я понимаю философию. – М.: Издательская группа «Прогресс», «Культура», 1992. – С.269 – 283.
6. Сорос Дж. Кризис мирового капитализма. Открытое общество в опасности. Пер. с англ. – М.: ИНФРА – М, 1999. – 262с.
7. G. Soros. The false belief at the heart of the financial turmoil. – <http://www.FinansialTimes.Com>.

УДК 316.42

І.Ю. ЧАЙКА

ОСОБЛИВОСТІ ІГРОВИХ ПРОЯВІВ У ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ СУЧАСНОГО СУСПІЛЬСТВА

Чайка Ірина Юріївна - доцент кафедри соціальної філософії та управління
Запорізького національного університету, кандидат філософських наук

У статті аналізуються прояви ігрової діяльності, як форми життєдіяльності сучасного суспільства, на прикладі явищ флешмобу та рольових ігор, крізь призму концепцій гри Й. Хейзінги та карнавалу М. Бахтіна.

Ключові слова: гра, карнавал, флешмоб, рольова гра.

В статье анализируются проявления игровой деятельности, как формы жизнедеятельности современного общества, на примере явлений флешмоба и ролевых игр, через призму концепций игры Й. Хейзинги и карнавала М. Бахтина.

Ключевые слова: игра, карнавал, флешмоб, ролевая игра.

The displays of playing activity, as forms of existence of modern society, are analysed in the article on the example of the phenomena of fleshmob and role games, through the prism of J. Huizinga's conception of play and M. Bakhtin's conception of carnival.

Keywords: game, carnival, fleshmob, role game.

© І.Ю. Чайка, 2010

Важливою частиною суспільного життя протягом усієї історії людства було і залишається існування особливих форм діяльності, які, на перший погляд, не виконують певної практично значущої функції, не мають очевидної мети, проте не перестають виконуватися, транслюючись від покоління до покоління, набуваючи нових форм. Ця діяльність, у руслі поширеної та широковживаної методології, започаткованої в роботі Й. Хейзінги «Номо ludens», може бути визначена як гра. Сучасний соціум також демонструє цілий перелік подібних практик, серед яких, на нашу думку, найбільш яскраво дух гри у хейзінгівському розумінні проявляється у феноменах флешмобу та руху рольових ігор.

Враховуючи порівняно недавню генезу цих форм групової діяльності і відсутність очевидних причин їх здійснення, виникає потреба у їх теоретичному осмисленні.

Теоретичний аналіз флешмобу вперше було здійснено у роботі Г. Рейнгольда «Розумний натовп: нова соціальна революція». Рух рольових ігор отримав своє загальне осмислення у праці Б. Купріянова та А. Подобіна «Нариси суспільної педагогіки: рольовий рух в Росії». Отже, розгляд феноменів флешмобу та рольових ігор відбувається переважно у руслі футурології та педагогіки.

Гіпотетичне твердження щодо ігрового характеру явищ, що складають означену проблематику, дозволяє здійснити їх соціально-філософський аналіз, використавши концепції Й. Хейзінги та М. Бахтіна.

Метою статті є соціально-філософський аналіз проявів ігрової діяльності, як форми життєдіяльності сучасного суспільства, на прикладі явищ флешмобу та рольових ігор, крізь призму концепцій гри Й. Хейзінги та карнавалу М. Бахтіна.

Перш ніж звернутися до безпосереднього розгляду генези та сутності зазначених явищ, розглянемо особливості парадигм гри (Й. Хейзінга) та карнавалу (М. Бахтін). Концепція гри у Й. Хейзінги покликана описати широкий спектр явищ культури в контексті їх загального джерела – гри, яка виступає одночасно і механізмом, що виконує культуруотворюючу функцію. Таким чином, пояснювальний потенціал ігрової парадигми культуролога у руслі нашого дослідження є очевидним. Ідеї ж, розроблені М. Бахтіним, переважно залишаються підґрунтям для літературознавчого аналізу, розширюючи проте спектр своєї методологічної застосовності завдяки достатній кількості інтерпретацій, що дозволяють говорити про феномен карнавалізації у суспільному житті.

Існують два основні підходи до співвідношення концепцій Й. Хейзінги та М. Бахтіна. Можливо говорити про певну їх автономність і можливо антиномійність чи про наявність спільних рис або навіть походження «карнавалу» М. Бахтіна з «гри» Й. Хейзінги. Першої точки зору дотримується, наприклад, М. А. Хренов, який стверджує, що в дослідженні гри намітилися дві основні парадигми: одна, пов'язана з ім'ям

Хейзінги, поєднує гру із аристократичними субкультурами Нового часу, інша пов'язана з ім'ям Бахтіна – із попередньою Новому часу архаїкою [7, 177].

В інших джерелах концепція гри Й. Хейзінги і карнавальна теорія М. Бахтіна розглядаються як подібні у методологічному сенсі, тобто такі, що пояснюють схожі суспільні явища в рамках майже аналогічних когнітивних моделей.

На відміну від Й. Хейзінги, М. Бахтін не мав на меті використати теорію карнавалу для пояснення широкого спектру явищ минулого та сучасності. Застосовність бахтинської методології у філософії та суспільних науках була доведена його наступниками та послідовниками. Хоч сам літературознавець у роботі «Франсуа Рабле та народна культура Середньовіччя та Ренесансу» дає певну вказівку на існування особливого стану суспільної свідомості, який проявляється у певних ситуаціях: «... основне карнавальне ядро цієї культури зовсім не є чисто художньою театрално-видовищною формою і взагалі не входить до сфери мистецтва. Воно знаходиться на межі мистецтва і самого життя. Посуті, це саме життя, але оформлене особливим ігровим способом... У карнавалі саме життя грає, розігруючи без сценічної площадки, без рампи, без акторів... іншу вільну форму свого здійснення, своє відродження, оновлення на кращих засадах. Реальна форма життя є тут одночасно її відродженою, ідеальною формою» [1, 11-12].

Дослідження суспільства в рамках методології карнавалу привело до появи терміну карнавалізація, під яким, зокрема, розуміється «опосередкований вплив деяких карнавальних елементів, що створюють деяке «карнавальне сприйняття світу» [3, 9].

Карнавал може розглядатися як феномен, що близький за змістом до гри, у тому сенсі, як її розумів Й. Хейзінга. Проте пояснювальний потенціал цієї моделі є більш значним, оскільки карнавал несе риси, що відрізняють його від традиційних ігрових форм культури, які, на думку Й. Хейзінги, майже зникли у сучасному світі.

У чому ж полягають спільні риси гри у Й. Хейзінги та карнавалу, як гри, у М. Бахтіна.

Перш за все звертає на себе увагу акцент на архаїчне походження гри, про яке говорить Й. Хейзінга, а М. Бахтін, у свою чергу, вказує на те, що: «Карнавал витоками має сатурналії – свято повернення до золотого віку Сатурну» [1, 12]. Також у якості джерел карнавальної поведінки М. Бахтін називає існування, починаючи з первісних часів, подвійного культу божества, яке водночас могло виступати і об'єктом поклоніння, осміяння і срамослов'я [1, 10].

В обох концепціях мова йде про часово-просторову виокремленість гри та карнавалу. «Гра обособлюється від звичайного життя місцем та тривалістю... Гра починається, і у певний момент закінчується... Будь-яка гра протікає

в попередньо визначеному ігровому просторі, матеріальному або мислимому... Всередині ігрового простору панує властивий лише йому досконалий порядок» [6, 29]. Тобто мова йде про перехід до особливого ігрового стану, що створює особливу систему гри, яка тимчасово перестає взаємодіяти із світом реальності. У роботі М. Бахтіна зазначається подібна характеристика карнавалу: «Карнавал не споглядають, – у ньому живуть, і живуть усі, оскільки за ідеєю своєю він є всенародним. Поки карнавал звершується, ні для кого немає іншого життя, крім карнавального. Від нього нема куди піти, бо карнавал не знає просторових меж. Під час карнавалу можна жити тільки за його законами, тобто за законами карнавальної свободи. Карнавал носить вселенський характер, це особливий стан усього світу, його відродження та оновлення, до якого всі причетні» [1, 12]. Проте цей вселенський характер карнавалу споглядається лише його учасниками, які у певний часовий відрізок звужують своє життя до «життя у карнавалі». Саме М. Бахтін вводить широковживаний у сучасному суспільствознавстві термін «хронотоп». На початку, у його роботі «Форми часу та хронотопу в романі», під хронотопом розумівся «суттєвий взаємозв'язок часових та просторових відносин» [2], і сам хронотоп розглядався переважно по відношенню до творів художньої літератури. Проте згадування «реального хронотопу» дозволило значно розширити вживаність цього концепту. Тобто в контексті бахтинської концепції можна говорити про хронотоп карнавалу, як про складну просторово-часову систему, яка обмежує його, відмежовує від повсякденності.

Проте існують суттєві відмінності між грою та карнавалом. По-перше, фундаментальним положенням концепції Й. Хейзінги є ідея серйозності гри, яке він послідовно обстоює: «Варто нам замість «гра – це несерйозність» сказати «гра – це несерйозно», як наше протиставлення позбавляється сенсу, тому що гра може бути надзвичайно серйозною. Більше того, ми зараз же нашоухуємося на велику кількість фундаментальних життєвих категорій, які також підпадають під визначення несерйозного, але ніяк не співвідносяться з поняттям гри» [6, 25].

У концепції ж М. Бахтіна доводиться, що провідною рисою карнавалу є його гротескність та брутальна гумористичність [1, 22-23].

Й. Хейзінга вважав, що гра є неутилітарною, позбавленою зовнішньої мети діяльністю, для якої властивим є елемент напруження, тобто необхідності подолання деякої перешкоди, прийняття виклику у рамках перебігу самої гри [6, 30]. В той час, як у М. Бахтіна карнавал постає як форма народної святкової культури, що в певному сенсі сприяє подоланню неминучої депривації, яка виникає у жорстко ієрархізованому середньовічному суспільстві. «На карнавалі всі вважалися рівними. Тут – на карнавальній

площі – владарювала особлива форма вільного фамільярного контакту між людьми, що були розділені у звичайному, тобто позакарнавальному житті неподоланими бар'єрами станового, майнового, службового, сімейного та вікового становища. На фоні виключної ієрархічності феодално-середньовічного ладу та граничної станової та корпоративної роздільності людей в умовах звичайного життя цей вільний фамільярний контакт між усіма людьми відчувався дуже гостро і складав суттєву частину загального карнавального світовідчуття. Людина ніби перероджувалася для нових, чисто людських відносин. Відчуження тимчасово зникало. Людина поверталася до самої себе і відчувала себе людиною серед людей. І ця істинна людяність відносин не була лише предметом яви або абстрактної думки, а реально здійснювалась і переживалася у живому матеріально-чуттєвому контакті. Ідеально-утопічне та реальне зливалось в цьому єдиному в своєму роді карнавальному світовідчутті» [1, 14-15].

Тимчасове зникнення відчуження, про яке пише М. Бахтін, змінювалося поверненням до повсякденного життя, відновленням відносин, що регулювалися становим розподілом. Тобто карнавал ніколи не виходить за межі свого хронотопу. У цьому сенсі суттєва відмінність карнавалу, як гри, від гри, як елементу культури, у Й. Хейзінги. Останній зазначає: «Ігрова спільнота володіє ... схильністю зберігати свій постійний склад і після того як гра закінчилася... властиве учасникам гри почуття, що вони разом перебувають в деякому виключному положенні, разом роблять одну важливу справу, відособлюючись від інших і пориваючи із загальними для всіх нормами, поширює свої чари далеко за межі тривалості окремої гри» [6, 31].

Отже, зважаючи на суттєву схожість концепцій гри Й. Хейзінги та карнавалу М. Бахтіна, можна говорити про те, що вони описують спільний ряд суспільних явищ, в яких людська діяльність постає як ігрова, тобто карнавал є грою. Проте важливою відмінністю карнавальних проявів гри є їх хронотопічність, наявність позаігрової мети, відсутність систематичної позаігрової взаємодії учасників, що має відношення до ситуації гри, яка повторюється.

Не ставлячи на меті розгляд усього переліку ігрових форм життєдіяльності сучасного соціуму, звернімося до двох яскравих і очевидно ігрових феноменів, які, втім, мають певні відмінності, що дозволяють визначити один з них як гру, а інший – як прояв карнавалу.

Флешмоб є одним з найбільш недавніх за часом появи суспільних явищ. Дослівний переклад терміну, що був транслітерований із англійської означає – «миттєвий натовп». Уперше теоретичне осмислення флешмобу було здійснено в роботі футуролога Г. Рейнгольда «Розумний натовп: нова соціальна революція». Розглядаючи особливості

подій політичного та економічного характеру, що почали відбуватися наприкінці 90-х рр. ХХ ст. [блокування зустрічі Всесвітньої торгівельної організації у Сіетлі (1999 р.)], протест проти підвищення цін на бензин у Великій Британії (2000 р.), мирна революція, що скинула президента Д. Естрада на Філіппінах (2001 р.)], Рейнгольд доходить висновку, що всі вони мали характерною особливістю відсутність безпосереднього контакту між учасниками подій, відсутність спільності їх соціально-демографічних характеристик. Єдиним, що їх об'єднувало, була включеність до віртуальних мережних структур, що утворювалися та підтримувалися завдяки наявності мобільного зв'язку та INTERNET. Колективні дії учасників подій впорядковувалися завдяки інструкціям, що розміщувалися на відповідних сайтах. Для позначення особливостей взаємодії учасників цих подій Рейнгольд вводить термін «розумний натовп» [5, 225-231], очевидно протиставляючи цей феномен, натовп у його класичному розумінні, запропонованому Г. Лебоном. Знана публіцистичність терміну «розумний натовп» породжує алузії щодо формальної візуальної схожості «розумного натовпу» і просто натовпу, за відсутності змістовної ідентичності. У цьому зв'язку сам Рейнгольд говорить про, в більшій мірі, науковий термін «мобільна ситуативна суспільна мережа», введений професорами Орегонського університету З. Сегалом та Г. Кортуемом [5, 241]. На сьогодні існують два основні різновиди діяльності «мобільних ситуативних суспільних мереж». Перші – використовують можливості мережних структур для організації заходів соціального, політичного, екологічного спрямування, і в цьому сенсі всесвітня мережа виступає, як зручний засіб організації та координації колективних дій великої кількості просторово відокремлених учасників, які, до речі, можуть і не зустрітися, якщо мова йде про SMS-моб (колективні дії власників мобільних телефонів) чи I-моб (колективні дії користувачів INTERNET). Другі – передбачають здійснення певних дій, які і є власне флешмобом. Флешмоб являє собою організовану дію групи людей, зміст якої визначається сценарієм, що передається через мобільну мережу або розміщується на спеціалізованому інтернет-сайті, після виконання якої учасники швидко розходяться. Характерною рисою флешмобу є його відірваність від контексту ситуації, якою вона є для тих, хто перебуває поза флешмобом, що породжує відчуття абсурдності флешмобу у зовнішніх спостерігачів. Зазвичай флешмоби проводяться без якоїсь серйозної мети, просто «для задоволення». Мотив задоволення є провідним в учасників флешмобу, про що свідчать власні заяви флешмобберів, у тому числі й українських. Зокрема, на київському сайті флешмобу зазначається: «Єдина мета моба – отримання задоволення», на харківському – «Флешмоб – це групова психологічна вправа. Ліки від

депресії», на сумському – «Зазвичай флешмоб проводиться без певної мети, просто заради отримання задоволення».

Подібне розуміння флешмобу і дослідниками, і безпосередніми учасниками дозволяє здійснити попередній соціально-філософський аналіз явища. По-перше, звертає на себе увагу очевидна хронотопічність флешмобу: місце його проведення і час завжди обумовлені, чітке дотримання їх необхідне, зглядаючись на відсутність у багатьох випадках особистих знайомств між учасниками акції. Флешмоб, в основному, замкнена система, тобто оточуючі виступають в якості спостерігачів. Однак можливі і спроби залучення до простору флешмобу сторонніх (прикладом може слугувати флешмоб у римській книгарні, коли його учасники звернулися до продавців із проханням надати книгу неіснуючого автора). В момент безпосереднього виконання дії її учасники вибувають із ситуації повсякденності і починають керуватися правилами мобу. Оскільки, ці правила іноді передбачають здійснення незвичних дій, дивакувату поведінку, які проте реалізуються з легкістю, оскільки відбуваються в компанії, то виникає тимчасове відкидання соціальних норм, що регламентують правила поведінки у суспільних місцях. Флешмоб є разовою акцією і не передбачає створення ігрових об'єднань.

Отже, можливо віднести флешмоб до ігрових форм людської діяльності, зауважуючи його карнавальний характер, що визначається видовищністю; наявністю хронотопу флешмобу, особливих правил; анонімністю учасників, як засобом обмеження задіяного переліку ролей роллю учасника акції; наявністю позаігрової мети, що міститься переважно в отриманні задоволення його учасниками від тимчасового відкидання деяких обмежень соціально-нормативного характеру.

Іншим різновидом діяльності ігрового характеру є рух рольових ігор, який на вітчизняному просторі виник порівняно недавно (у другій половині ХХ століття). Рух являє собою сукупність неформальних об'єднань, члени яких на постійній основі організують та проводять інсценування літературних творів чи сюжетів переважно пригодницько-фантастичного жанру з великою часткою батальних сцен. Рух рольових ігор являє собою досить стабільне соціальне утворення, оскільки діяльність його учасників не обмежується лише практикою гри, але й передбачає розробку ігрових сценаріїв, створення цілого пласту явищ та предметів, що складають ігрову субкультуру (поезія, музика, прикраси, зброя, амулети), проведення тренувань (зокрема, з історичного фехтування), організація так званих конвентів (загальних зборів представників різних груп руху рольових ігор, що мають переважно організаційні та презентаційні цілі). Ігри, які організуються в рамках цього руху,

можна умовно розділити на дві групи: ті, в яких точно реалізується розроблений заздалегідь сценарій (це, в основному, так звані історичні реконструкції), та ті, учасники яких, спираючись на загальні сценарні підстави, «проживають» гру, яка виступає в даному випадку як система, що самоорганізується. Переважна більшість учасників руху рольових ігор – це молоді люди (до 30 років). Ігрова спільнота характеризується вираженою ієрархічністю. За власним визначенням учасників руху їх діяльність є самоціллю і не виконує ніяких інших завдань, що знаходяться поза сферою діяльності ігрової спільноти. [4]. За загальними ознаками рух рольових ігор являє собою майже класичний приклад людської діяльності, який може бути визначений як гра у термінології Хейзінги. Тобто, ця гра обмежується певними просторово-часовими межами (рольова гра завжди проводиться у визначений час, а її місце варіюється від замкненого простору приміщення до відкритих природних ландшафтів); має певні правила, що визначаються її сценарієм; містить значний елемент змагальності (оскільки, в більшості випадків учасники діляться на дві протидіючі сили); передбачає наявність позаігрового об'єднання гравців. Однак, незважаючи на те, що самі учасники руху позиціонують свою діяльність у його рамках як таку, що містить свою мету в собі, можна говорити і про побічні цілі, які досягаються в процесі ігрової взаємодії. Одним із небагатьох теоретичних досліджень, які присвячені руху рольових ігор, є робота Б. Купріянова та А. Подобіна «Рольова гра як соціально-педагогічне явище». Автори, спираючись у тому числі і на результати соціологічних досліджень, доводять зв'язок рольових ігор з дитячими та підлітковими іграми, визначаючи їх як фактор соціалізації особистості, засіб засвоєння нових форм соціальної взаємодії, що виникають внаслідок засвоєння нових ролей, що особа виконує в процесі гри [4]. Разом з тим, автори зазначають, що рольова гра для її учасників є, певною мірою, засобом реалізувати свої ескапістські прагнення: «У більшості випадків рольовики біжать... від рутини та повсякденності. ...у грі міститься можливість зняття тягара соціальних норм та обов'язків» [4].

Таким чином, цілі діяльності учасників руху рольових ігор не обмежуються цілями гри як такої, а виступають ще й засобом зменшення психологічного напруження, зняття агресії прийнятними (у межах ігрових правил) засобами, реалізації статусних потреб в ігровій спільноті.

Отже, використання методології гри (в інтерпретації Й. Хейзінги) та карнавалу (М. Бахтіна), як особливого типу гри, дозволяє аналізувати широкий спектр явищ соціальної реальності. В даній статті в межах цієї методології було проаналізовано такі відносно нові соціальні феномени, як флешмоб та рух рольових ігор.

Розмежування гри та карнавалу, як гри, в рам-

ках якої виконується досягнення прихованих, не-явних цілей, значення яких, у більшості випадків, є більшим, ніж очевидні ігрові цілі, робить можливим дослідження власне ігрових проявів людської життєдіяльності та псевдоігор, що на

рівні особистості проявляються як засіб уникнення психологічних проблем, на рівні суспільства – у вигляді різноманітних за формою маніпулятивних технологій. Ці аспекти проблеми і можуть стати предметом подальших досліджень.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бахтин Михаил Михайлович. Творчество Франсуа Рабле и народная культура Средневековья и Ренессанса / М. М. Бахтин. – М. : Худож. Лит., 1990. – 543 с.
2. Бахтин М. М. Формы времени и хронотопа в романе. Очерки по исторической поэтике / М. М. Бахтин // Вопросы литературы и эстетики : сб. – М. : Худож. Лит, 1975. – С. 234-407.
3. Касимов Р. Поэтика карнавала и переходных ритуалов / Р. Касимов // Dialogue. Carnival. Chronotope. – 1995. – № 3. – С. 6-15.
4. Куприянов Борис Викторович. Очерки общественной педагогики: ролевое движение в России / Б. В. Куприянов, А. Е. Подобин. – Кострома : КГУ им. Н. А. Некрасова, 2003. – 104 с.
5. Рейнгольд Говард. Умная толпа: новая социальная революция / Г. Рейнгольд ; [пер. с англ. А. Гаркавого]. – М. : ФАИР-ПРЕСС, 2006. – 416 с.
6. Хейзинга Йохан. Homo Ludens; Статьи по истории культуры / Й. Хейзинга ; [пер., сост. и вступ. статья Д. В. Силвестрова]. – М. : Прогресс – Традиция, 1997. – 416 с.
7. Хренов Н. А. Игровые проявления личности в переходные эпохи истории культуры / Н.А. Хренов // Общественные науки и современность – 2001. – № 2. – С. 167-180.

СОЦІОЛОГІЯ

УДК 316.74:37

К.Г. МИХАЙЛІВНА, О.І. НАЗАРКО

ЯКІСТЬ ОСВІТИ ЯК ТЕОРЕТИЧНА ПРОБЛЕМА: МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ ДО АНАЛІЗУ

Михайльова Катерина Геннадіївна - завідувач кафедри соціології Харківського гуманітарного університету «Народна українська академія», професор, доктор соціологічних наук

Назарко Ольга Іванівна - викладач кафедри соціології Харківського гуманітарного університету «Народна українська академія»

У статті проведено систематизацію та узагальнення методологічних підходів до трактування сутності та компонентів якості освіти. На основі їх аналізу запропоновано авторське трактування цього поняття. Зроблено розподіл методологічних підходів на три групи, які акцентують увагу на різних рівнях забезпечення якості освіти.

Ключові слова: якість освіти, якість процесу освіти, якість результату освіти, якість методичного та наукового забезпечення освіти, якість суб'єктів освіти.

В статті проведена систематизація і обобщення методологічних підходів до розуміння сутності і компонентів якості освіти. На основі їх аналізу запропоновано авторську трактовку даного поняття. Методологічні підходи розподілені на три групи, які акцентують увагу на різних рівнях забезпечення якості освіти.

Ключевые слова: качество образования, качество процесса образования, качество результата образования, качество методического и научного обеспечения образования, качество субъектов образования.

In the article the systematization and the generalization of methodological approaches to understanding of essence and components of the quality of education is carried out. On the basis of their analysis the author's treatment of this concept is proposed. Methodological approaches are distributed to three groups, which accentuate attention in the different levels of the guarantee of quality of education.

Keywords: the quality of education, the quality of the process of education, the quality of the result of education, the quality of the methodical and scientific guarantee of education, the quality of the subjects of education.

© К.Г. Михайльова, О.І. Назарко, 2010

Одна з ключових позицій у реформуванні сучасних національних освітніх систем є проблема якості освіти. Останнім часом світова громадськість відзначає тісний взаємозв'язок якості життєвих, соціальних показників, особливо таких, як рівень забезпеченості та бідності, соціальний статус з якістю освіти в тій чи іншій країні. Саме тому освітня галузь є в багатьох розвинених країнах стратегічною, такою, що потребує ретельного перегляду з боку всього суспільства, а не тільки освітян.

У численних дискусіях останніх років проблема

якості освіти стала центральною як на теоретичному, так і на повсякденному рівні. До її аналізу звертаються такі вчені та практики освіти, як Н.В. Бордовська, О.О. Реан, В.Гуров, Г.Е. Зборовський, О.І. Ляшенко, О.І. Деменко, Л.П. Амфілогова, С. Шишов, В. Кальней, О. Козлова, В. Вікторів, А.І. Субетто та інші. Вони здійснюють спроби визначити сутність та показники якості освіти, її структурні елементи, можливості адаптації до різних освітніх рівнів та програм тощо.

Проблема якості освіти займає провідне місце у багатьох наукових дослідженнях, в рамках

яких вивчається освітня сфера, але динаміка соціальних змін в українському суспільстві потребує подальшого аналізу цього кола питань. Це детермінує необхідність розгляду якості освіти в двох площинах – теоретико-методологічній та практичній. Мета цієї статті – виокремити концептуальні засади визначення якості освіти, як категорії, що обумовлює досконалість функціонування освітніх систем.

Для аналізу проблем якості освіти треба систематизувати підходи до трактування поняття «якість освіти», визначити її характеристики і структурні елементи, а також фактори, що впливають на її забезпечення. Перш за все, саму категорію «якість» прийнято розглядати як філософську категорію, що висловлює сутнісне визначення предмета, явища або процесу, завдяки якій вони є саме такими, а не іншими предметами, явищами, процесами. Крім названого аспекту, розглядаючи поняття якості з філософської точки зору, необхідно брати до уваги ще два аспекти:

- якість – це сутнісна ознака, властивість, яка відрізняє один предмет від іншого;
- якість – це ступінь достоїнства, цінності, значущості речі, дійства і т. ін., відповідність тому, якими вони повинні бути [1, 26].

Така традиція сходить до античних філософів. Так, до категорії «якість» уперше звертається Аристотель. Якість у його розумінні – це сутність речей, тобто предикат, що відповідає на запитання: який? яка? яке?

За часів середньовіччя якість речей уявлялася як їх одвічно незмінна форма.

У Новий час зауважували, що якість – це вже властивість речі, а Дж. Локк вважав її силою, яка активізує розум і народжує конструктивні ідеї.

Глибоке тлумачення категорії «якість» запропонував Гегель. Для нього якість – це пізнання речі (речей) з тотожною буттю безпосередньою визначеністю. Це дало змогу Гегелю вийти на новий рівень аналізу якості: він запропонував вимірювати ступінь прояву та виразності якості, що дало змогу сформулювати закон переходу кількості в якість.

Отже, за філософським змістом поняття «якість» історично еволюціонувало і збагачувалося. Крім того, поряд з ним з'являлися інші поняття, що поширювали можливості використання поняття «якість». Так, у сучасному філософському розумінні якість системи – це визначеність, притаманна їй реальному існуванню за тих чи інших умов, що характеризується зв'язками з навколишнім середовищем на певному етапі розвитку. Виходячи з цього, якість системи освіти – інформаційно-прикметникова детермінанта, що визначається внутрішнім станом системи освіти, пов'язується з її побудовою та діяльністю при відносно сталих параметрах, а також передає її особливості й індивідуальність.

Як бачимо, філософське тлумачення чітко

передає важливість узгоджувати внутрішню структуру системи освіти і концептуальні засади її функціонування з зовнішніми соціальними чинниками. Тільки в такий спосіб можна зрозуміти, чому статика – це застій і стагнація для освіти, а орієнтація на якість – її еволюційний рух.

Але слід зазначити, що філософський підхід до розуміння якості в цілому та якості освіти зокрема носить досить абстрактний характер. Система ж освіти навпаки є конкретною в тому чи іншому суспільстві. Саме тому застосування категорії «якість» до сфери освіти стикається з колом методологічних проблем. Так, багато дослідників розглядають освіту з різних позицій, коли вона виступає як вид діяльності, як процес, як результат, як засіб, як цінність тощо. Внаслідок цього формується багатогранне, об'ємне поняття якості освіти.

Якість освіти була і залишається предметом дослідження педагогіки на всіх структурних ланках освіти і розглядається її представниками перш за все з позицій удосконалення педагогічного процесу. У переважній більшості позиція представників педагогічної науки об'єднує у собі елементи педагогічного і управлінського підходів до якості освіти. Наприклад, Н.В. Бордовська, О.О. Реан вважають, що якість освіти визначається трьома основними компонентами:

- ступенем відповідності цілей і результатів освіти на рівні конкретної системи освіти і на рівні конкретної освітньої установи;
- відповідність між різноманітними параметрами в оцінці результатів освіти конкретної людини (якість знань, ступінь сформованості теоретичних знань та вмій і навичок);
- ступенем відповідності теоретичних знань та вмій їх практичному застосуванню в житті і професійній діяльності.

Таким чином, з точки зору педагогіки, якість освіти обумовлена відповідними умовами та технологіями навчання.

Якість освіти можна розглядати і як віддзеркалення управлінської діяльності. З цієї точки зору якість освіти характеризується як складне й багатofакторне поняття, що включає в себе: сучасність системи освіти, відповідність змісту освіти вимогам розвитку суспільства та інтересам особистості, яка навчається; ступінь реалізації навчальним закладом цілей і завдань освіти. Крім того, в такому підході якість освіти стає невід'ємною складовою її оцінки і контролю.

В рамках управлінського підходу В. Гуров вважає, що в спробах визначити «якість освіти» дослідники звертаються до використання підходів чотирьох типів, співвідносячи якість освіти з:

- 1) механізмами і умовами нормативно-правового функціонування навчального закладу;
- 2) якістю підготовки спеціалістів;

3) якістю освітніх стандартів;

4) проблемами організації навчального процесу (науково-методичним, кадровим, інформаційним, матеріально-технічним).

Інші концептуальні моделі якості освіти, зазначає В.Гуров, «пов'язані з виділенням освітніх рівнів: державно-регіонального, рівня конкретного навчального закладу та рівня того, хто навчається» [2, 149].

Досить плідним до аналізу якості освіти є соціологічний підхід. На думку Г. Е. Зборовського, з точки зору соціологічного підходу, якість освіти – «це нормативна вимога суспільства до освіти як однієї з найважливіших підсистем, що полягає у необхідності відповідати критеріям ефективної діяльності, тобто оптимальному виконанню своїх соціальних функцій» [3, 339].

У рамках такого підходу якість освіти, з одного боку, являє собою спосіб соціальної регуляції процесів взаємодії (взаємовпливу, взаємозумовленості) освіти як соціального інституту з іншими соціальними інститутами суспільства, з іншого – виступає як засіб регуляції освітньої сфери, як розроблений у суспільстві механізм узгодженого функціонування всіх елементів системи освіти. Він містить у собі нормативні, ціннісні, організаційні, управлінські характеристики в їх тісному взаємозв'язку.

Таким чином, проблеми якості освіти розглядаються представниками різних наук. Основні з них – філософські, педагогічні, управлінські, соціологічні тощо. Зокрема філософський підхід акцентує увагу на узгодженості освіти з зовнішнім середовищем і наявністю відповідних концептуальних основ її розвитку. Педагогічний підхід розглядає освітній процес як складну функцію багатьох змінних: цілі, принципи, зміст навчання і виховання, структури, форми, взаємодія закладу з іншими інституціями. Управлінський підхід використовує якість освіти як елемент оцінки та контролю за функціонуванням системи освіти. Соціологічний підхід передбачає визначення суспільної ефективності освіти, оцінюється підготовленість тих, хто навчається, до виконання соціальних ролей тощо.

Але для конкретного соціологічного дослідження феномена якості освіти слід, на нашу думку, провести детальніший аналіз сутності цього феномена.

Звернення до різноманітних трактувань якості освіти дозволяє нам виокремити три групи її трактувань, які різняться поміж собою рівнем абстрагування. Перша група – соціально-філософська. В її рамках вчені та практики освіти (наприклад О. І. Ляшенка, О. І. Деменко, Л. П. Ампілогова та інші) розглядають якість освіти як основу функціонування й розвитку сучасних освітніх систем. У своїх роботах автори зазначають, що якість освіти є одним з трьох найважливіших показників при вимірюванні індексу розвитку людського потенціалу та має серед них найбільшу

питому вагу. Характеризуючи зазначений індекс, науковці аналізують критерії і показники якості та роблять висновки про зміст поняття. На думку О.І. Ляшенка, «якість освіти – це багатовимірне методологічне поняття, яке різнобічно віддзеркалює суспільне життя – соціальні, економічні, політичні, педагогічні, демографічні та інші життєво значущі для розвитку людини сфери життя. Як системний об'єкт її характеризують якість мети, якість педагогічного процесу і якість результату» [4, 7].

У роботах О.І. Деменко, Л.П. Ампілогової якість освіти визначається як «багатовимірна категорія, яка за своєю сутністю відображає різні аспекти освітнього процесу – філософські, соціальні, педагогічні, політичні, демографічні, економічні та ін.» Якість освіти, на їх думку, «трактується в таких вимірах, як суспільний ідеал освіченості людини; результат її навчальної діяльності; процес організації навчання і виховання; критерій функціонування освітньої системи» [5, 32]. Науковці поділяють думку, що в широкому сенсі якість освіти розуміється як збалансована відповідність процесу, результату і самої освітньої системи цілям, потребам і соціальним нормам (стандартам) освіти. Якщо за основу означення взяти вимоги міжнародного стандарту якості, що регламентує поняття якості продукції і послуг, то його можна інтерпретувати як сукупність властивостей і характеристик освітнього процесу або його результату, які надають їм здатність задовольняти освітні потреби всіх суб'єктів навчально-виховного процесу – учнів, їхніх батьків, управлінців тощо, тобто державу і суспільство загалом.

Зазначені автори розглядають якість освіти як соціальну категорію, котру слід розглядати як сукупність властивостей освіти, що визначають її здатність задовольняти відповідні потреби особистості, суспільства, держави відповідно до призначення освіти.

На їх думку, якість освіти має свою структуру: якість мети (наскільки реальна мета), якість педагогічного процесу, який має свої структурні елементи, такі як: якість управління, якість педагога, якість педагогічної діяльності і якість навчання та якість результату як похідна від якості управління і якості педагогічного процесу, а головне – від якості мети освітньої системи.

У такому підході акцент робиться на концептуальних аспектах функціонування освіти, її здатності, перш за все, забезпечити якісне політичне, духовне, економічне та інше життя суспільства. У підсумку перший підхід максимальну увагу приділяє макрорівню в аналізі якості освіти і лише після цього звертає увагу на суб'єктів мікрорівня.

Друга група визначень носить, на нашу думку, навпаки мікрорівневий характер – конкретно-суб'єктна. В її рамках визначення якості освіти «прив'язується» до конкретних суб'єктів – перш

за все до споживачів освітніх послуг та освіти як соціального інституту. Наприклад, С. Шишов і В. Кальней визначають якість освіти як «міру задоволеності очікувань різних учасників процесу освіти від наданими освітніми установами освітніх послуг» або «міру досягнення поставлених в освіті цілей і завдань» [6, 71]. Отже, виходячи з цього визначення, якість освіти має принаймні два аспекти: відповідність освітнім стандартам і відповідність запитам споживачів освітніх послуг.

З такого тлумачення витікають і відповідні характеристики якості освіти: інституціональні (ефективність функціонування навчального закладу) та особистісні (розвиток потреби особистості, успішність професійного становлення) [7].

Другий підхід, вочевидь, має свої переваги, бо пропонує аналізувати якість освіти на конкретному рівні, що принципово важливо для соціології. Але при цьому неврахування макрофакторів, на нашу думку, знижує його пізнавальний потенціал.

Саме недоліки перших двох груп долає третя група визначень якості освіти – системна (чи комплексна). В ній присутня спроба поєднання різних рівнів розгляду якості освіти.

У рамках третьої групи дефініцій зазначається, що «якість освіти – це інтегральна характеристика освітнього процесу і його результатів, що визначають міру відповідності освіти прийнятним у суспільстві уявленням про те, яким саме має бути означений процес і які завдання він має реалізувати» [8, 10].

Науковці в такому підході аналізують категорію «якість освіти» з позиції загального системного підходу, який включає загальнофілософський аспект, соціально-педагогічну і дидактичну інтерпретації, управлінсько-діяльнісний підхід [5].

Відповідно до цього, «поняття «якість освіти» стає все більш системним, багатограним і реальним», а якість освіти характеризується такими складовими [9, 54-59; 10, 67]:

якість навчально-методичної бази, що передбачає ресурсне забезпечення закладів освіти на належному рівні, залучення до навчального процесу не тільки таких якісних, традиційних компонентів, як підручники, але й нових сучасних засобів і методів пізнання, пов'язаних із сучасними технічними можливостями;

якість педагогічних кадрів та професорсько-викладацького складу передбачає переоцінку соціальної ролі вчителя: сьогодні вчитель і викладач не тільки абсолютний носій знань, він має виконувати місію духовного поводири людини, має стати для неї водночас джерелом авторитетної інформації, майстром навчання способів оволодіння різнопредметною діяльністю, бути організатором пізнавального діалогу дитини з навколишнім світом, людьми, самим со-

бою, особистим психологом і психотерапевтом, соціальним працівником і наставником;

якість об'єкта (суб'єкта) навчання – міцність і глибина знань, практичних умінь, сформованість пізнавальних інтересів, інтелекту, сформованість світоглядної позиції тощо; це рівень підготовки фахівців, здатних до ефективної професійної діяльності, до швидкої адаптації в умовах науково-технічного прогресу, які володіють технологіями в межах свого фаху, вмінням використовувати свої знання при вирішенні професійних завдань;

змістовна якість – фундаментальні знання; прикладні знання; саморозвиток особистості; спрямованість на розвиток потенціалу особистості;

якість організації навчального процесу – індивідуальний підхід до тих, хто навчається, врахування їх інтересів та здібностей;

якість результату – високий рівень професійної підготовки; володіння знаннями, що мають безпосередньо запит у практиці професійної діяльності; широкі перспективи працевлаштування; здібність до саморозвитку тощо.

Таким чином, ряд спеціалістів визначають якість освіти як інтегровану характеристику освітнього процесу та його результату, що відображає міру їх відповідності поширеним у суспільстві уявленням про те, яким повинен бути освітній процес і яким цілям він повинен слугувати. Тобто мова йде про сукупність показників, що характеризують різні аспекти навчальної діяльності навчального закладу (зміст освіти, форми і методи навчання, матеріально-технічна база, кадровий склад і т. ін.), які забезпечують формування відповідних компетенцій.

Три групи трактувань сутності якості освіти можна конкретизувати відповідності до особливостей обґрунтування цього феномена сучасними дослідниками (див. табл.)

Таким чином, ми бачимо, що досі немає одностайності у визначенні сутності якості освіти. Є багато думок: широкі, філософсько-узагальнюючі визначення й вузькі, конкретно-кваліметричні. У широкому сенсі якість освіти розуміють як збалансовану відповідність процесу, результату і самої освітньої системи меті, потребам і соціальним нормам (стандартам) освіти [11]; у вузькому розумінні – це перелік вимог до особистості, освітнього середовища й системи освіти, яка реалізує їх на випробуваних етапах навчання людини, якому відповідає певна сукупність показників.

Як зазначає більшість дослідників, якість освіти – це узагальнений показник розвитку суспільства в певному часовому вимірі, тому його треба розглядати в динаміці тих змін, що характеризують поступ держави в контексті світових тенденцій: вона рухається до консолідації та інтеграції у світове співтовариство чи протистоїть йому, ставлячи свої інтереси понад усе. Це – суспільна ха-

Таблиця 1. Різноманітні підходи до визначення якості освіти

Підхід	Обґрунтування
Інтуїтивно - емпіричний	Досвід та інтуїція людини
Формально-звітний	Рівень навчальних досягнень тих, хто навчається
Психологічний	Рівень розвитку пізнавальних процесів і ступінь прояву психічних новоутворень особистості
Педагогічний	Рівень вихованості та здатності до навчання
Процесуальний	Оцінка стану освітнього процесу
Підсумковий	Оцінка підсумку педагогічної діяльності навчального закладу
Комплексний	Зовнішня експертиза (матеріальна база, кадровий склад, програми, форми і методи роботи та інші показники)
Багатопараметричний	Оцінка діяльності навчальних закладів на основі внутрішньосистемних параметрів
Методологічний	Співвідношення результатів з операційно заданими цілями
Інтегрований	Введення категорій, які носять інтегрований характер (компетентність, грамотність, освіченість)
Особистісно-орієнтований	Особистісний розвиток учня або студента
Соціальний	Ступінь задоволення запитів, потреб і очікувань особистісних і суспільних
Кваліметричний	Вимірювання показників за параметрами

рактеристика, тому суб'єкти освітнього процесу по-різному оцінюють його якість, а саме як:

- суспільний ідеал освіченості людини;
- процес організації навчання і виховання;
- результат навчальної діяльності;
- критерій функціонування освітньої системи.

Очевидно, що в такому ракурсі якість освіти перестає бути лише теоретичним конструктом, а набуває практичного сенсу. Але для переходу від теоретичного до практичного рівня дослідження якості освіти вважаємо за доцільне розуміти під якістю освіти сукупність властивостей освіти, що спричиняються її здатністю задовольняти певні потреби громадянина, суспільства, держави відповідно до призначення цієї освіти; систему соціально обумовлених відносин до світу, якими повинен володіти той, хто навчається; а також здатність освітнього продукту або послуги відповідати пропонованим нормам державного стандарту й соціального замовлення.

Це визначення поєднує в собі всі рівні соціальних суб'єктів, враховує суб'єктну, процесуальну, результативну складову, що має, на

наш погляд, принципове значення для розвитку сучасної освіти.

Взагалі, у відношенні якості освіти очевидно, що в багатьох ситуаціях професійної діяльності ефект дає не обсяг знань і не склад навичок, а їхня структура й сполучення, не використання освоєних навичок, а творчий підхід до рішення проблеми. У цьому зв'язку у сучасних умовах розвитку давати в результаті освіти тільки кваліфікацію недостатньо. Необхідно не тільки забезпечувати рівень професійної підготовки, але й характер соціального існування в професійному житті.

Знання, навички й уміння повинні бути доповнені й трансформовані в нову якість розвиненими здатностями, придбаними цінностями й готовністю до різних ситуацій змін. Саме це характеризують компетентності, що відбивають більш високий рівень розвитку освіти.

Орієнтація освіти на новий його результат вимагає нового підходу до забезпечення якості освіти, критерій його оцінки, нового підходу до організації освітнього процесу й управління ним на практиці.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Чучалин А. Качество высшего образования как общественно значимый результат / А. Чучалин, И. Герасимчук // *Alma mater (Вестн. высш. шк.)*. – 2004. - №11. – С.26-32.
2. Гуров В. Качество образования в негосударственных вузах / В. Гуров // *Высшее образование в России*. – 2004. - №6. – С. 148-152.
3. Зборовский Г.Е. Социология образования: Учеб. Пособие. / Г.Е. Зборовский, Е.А. Шуклина. – М.: Гардарики, 2005. – 383 с.
4. Ляшенко О.І. Якість освіти як основа функціонування й розвитку сучасних систем освіти/ О.І. Ляшенко// *Педагогіка і психологія*. – 2005. - №1. – с. 5-12.
5. Деменко О.І., Амфілогова Л.П. Концептуальні засади якості загальної середньої освіти / *Матеріали міського серпневого педагогічного тижня «Якість освіти – від якості процесу до якості результату»*, 21-22, 28 серп. 2006 р. / Упр. освіти Харк. міськ. - с. 32
6. Шишов С.Е., Кальней В.А. Мониторинг качества образования в школе. – М.: Педагогическое общество России, 1999. – 320 с. С. 171-172.
7. Щипачева Н.В. Качество образования в системе высшей школы: социологический аспект. Автореф. Дис. На соис.учен. степени канд. социол. Наук по спец. 22.00.06 – социология культуры, духовной жизни /

- Щипачева Надежда Викторовна // Сайт Уральского государственного университета им. А.М. Горького. – Екатеринбург, 2005.- Режим доступа: <http://elar.usu.ru/bistream/1234/56789/369/3/urgu0284s/p>
8. Козлова О. Якість освіти як педагогічна проблема / О. Козлова // Упр. Освітою. – 2001. - №14.
9. Вікторов В. Основні критерії та показники якості освіти / В. Вікторов // Вища школа України. – 2006. - №1. – С. 54-59.
10. Основні критерії та показники якості освіти / Вікторов В.// Вища школа України. – 2006. - №1. – С. 54-59]
11. Субетто А.И. Проблема качества высшего образования в контексте глобальных и национальных проблем общественного развития (философия качества образования).- Спб.; Кострома, 2000.
-

УДК 316.334.2

Д.М. ЯДРАНСЬКИЙ

СОЦІОЛОГІЯ ВІЛЬНОГО ЧАСУ, ЯК СКЛАДОВА СОЦІОЛОГІЇ ПРАЦІ

Ядранський Дмитро Миколайович - доцент кафедри економіки та права Криворізького інституту Міжнародної академії управління персоналом імені П.Калнишевського, кандидат економічних наук

У статті розглядаються проблеми соціологічного дослідження категорій відпочинку, вільного часу та дозвілля. Пропонується авторське бачення взаємозв'язку часу роботи та часу відпочинку, на підставі чого обґрунтовується можливість аналізу відпочинку в межах соціології праці. За результатами теоретичного аналізу дається авторське бачення термінів: вільний час, дозвілля, відпочинок.

Ключові слова: дозвілля, вільний час, відпочинок, соціологія праці, цінність.

В статье рассматривается проблема социологического исследования категорий отдыха, свободного времени и досуга. Предлагается авторское виденье взаимосвязи времени работы и времени отдыха, на основании чего обосновывается возможность анализа отдыха в рамках социологии труда. По результатам теоретического анализа дается авторское виденье понятий: свободное время, досуг, отдых.

Ключевые слова: досуг, свободное время, отдых, социология труда, ценность.

The problems of sociological research of categories of rest, spare time and leisure are examined in the article. Author vision of intercommunication of burn-time and o'clock of rest is offered on the basis of what possibility of analysis of rest is grounded within the limits of sociology of labour. As a result of theoretical analysis author vision of terms is given spare time, leisure, rest.

Keywords: leisure, spare time, rest, sociology of labour, value.

© Д.М. Ядранський, 2010

У сучасних роботах з управління широка увага приділяється науковому управлінню працею, її нормуванню тощо. Відповідно до словника антонімів [1] антонімом слова «праця» є «лінь». В якості синонімів до слова «лінь» пропонуються слова: «неробство» та «бездіяльність». Аналізуючи синоніми до слова «робота», можна знайти наступні визначення: справа, робота, заняття, праця, жнива, подвиг, вправа, створення, творіння тощо. При цьому змістовним антонімом слова «праця» виступає «відпочинок», хоч при цьому відповідно до словників зв'язок між даними словами не простежується. На сьогодні відпочинок як наукова категорія практично не зазнавала уваги жодної з наук.

На думку авторів посібника з соціології під ред. Е.Н. Ряшенцевої, вільний час як предмет теоретичного і емпіричного вивчення лежить у декількох сферах знань. Перш за все, вільний час є предметом соціології рекреації. В рамках цієї дисципліни визначається ество поняття «вільний час», а також пов'язаних з ним понять «відпочинок», «дозвілля», «рекреація», «робочий час», «позаробочий час», розглядаються проблеми розподілу часу, вивчаються структури бюджетів часу міського і сільського населення [2].

Однак, на нашу думку, вимоги сьогодення обумовлюють необхідність перегляду місця та ролі вільного часу в контексті соціології праці, як її невід'ємної складової, значення якої обумовлюється трьома групами чинників:

- відпочинок створює передумови для якісної та повноцінної праці (що може виступати об'єктом дослідження одночасно соціології рекреації та соціології праці);

- відпочинок є необхідною умовою споживання продукту, створеного під час праці (що є об'єктом дослідження економічної соціології та соціології праці);

- відпочинок, що виступає одночасно елементом підготовки до трудового процесу (який витрачається робітником для розвитку трудового потенціалу та тяжіє одночасно до соціології праці та соціології освіти).

Відповідна неоднорідність підходів до розуміння відпочинку в соціологічному дослідженні потребує певного перегляду та уточнення ролі відпочинку в соціально-трудоному житті людини, а також його визначення в контексті соціології праці.

Розглядаючи відпочинок як життєву цінність, можна констатувати різноманітний характер його існування. Так, відпочинок може бути в різних формах та відповідно до них представляти (не представляти) цінності для конкретного індивіда (за певних умов життя). Такими формами відпочинку може бути: і фізичний, і психологічний, і розумовий відпочинок, тобто всі складові діяльності людини як цілісної особистості. При цьому необхідно зазначити, що кожний вид трудової діяльності викликає втому, а відтак має компенсуватися адекватним для характеру втоми відпочинком.

Виходячи із попереднього твердження, відпочинок можна розглядати як одну з форм відокремленості, перш за все, від праці або іншої діяльності, що привела до втоми, виснаження і так далі. Відпочинок можна розглядати двоюко. З одного боку він надаватиме можливості та створюватиме умови для соціального життя, з іншого – може виступати в якості самостійного елемента такого життя за умов його колективного характеру. У другому випадку він поєднує відпочинок як такий (відновлення працездатності) з цінністю спілкування, участі у певному соціальному середовищі.

У сучасній літературі більш вживаним є термін вільний час, що, на нашу думку, пов'язано із можливостями кількісного визначення параметрів відпочинку через показники робочого часу. В Великій Радянській Енциклопедії вільний час розглядається як частина позаробочого часу (у межах доби, тижня, року), що залишається у людини (групи, суспільства) за вирахуванням різного роду непорушних, необхідних витрат [3]. Встановлення меж робочого часу пов'язане із визначенням у складі загального часу життєдіяльності людей власне робочого (включаючи додаткову працю з метою заробітку) і позаробочого часу і виділення у складі останнього різних елементів зайнятого (скованого) часу. Не наполягаючи на помилковості підходу до розгляду відпочинку через структуру часу, що витрачається на нього, ми пропонуємо звернути увагу на неможливість у повній мірі через час охарактеризувати зазначені вище три групи чинників, що визначають характер відпочинку та напрямки їх соціологічного дослідження. Також за допомогою підходу до аналізу відпочинку через структуру часу незрозумілим бачиться врахування особливостей різних типів відпочинку: фізичного, психологічного та розумового, адже для кожного з них необхідний певний час (необов'язково час, щ перекривається). Так, відпочинок від розумового навантаження може відбуватися як під час фізичного відпочинку, так і під час фізичної праці, що робить використання фактора часу практично непридатним.

Вивчаючи історію дослідження вільного часу, необхідно констатувати, що відповідні дослідження проводилися через визначення їх бюджетів. Перші обстеження бюджетів часу різних категорій населення були здійснені в 1920-х роках академіком С.Г. Струмлініним [4]. У 1963-67 рр. під керівництвом Б.Грушина було проведено одне з основних досліджень часу в масштабах практично всього СРСР, яке з'явилося першою спробою соціологічного аналізу проблем вільного часу, стосовно всіх основних груп міського населення [5]. Однак бюджет робочого часу, як нами було зазначено, не в повній мірі може відобразити ефективність відпочинку, що вимагає використання паралельно інших підходів. У праці Л.А.Гордона і Е.В.Клопова «Людина після роботи» [6], яка була присвячена аналізу проблем

побуту і дозвілля робочих сімей великих міст, автори запропонували визначати вільний час не через коло занять, а через суб'єктивне сприйняття діяльності індивідом, відповідно до його рекреаційних установок і потреб. У такому разі можна констатувати існування двох підходів до визначення вільного часу:

- визначення вільного часу через коло занять індивіда (більш адекватно для оцінки відпочинку від фізичної втоми);

- суб'єктивне сприйняття відпочинку індивідом (більш адекватно для оцінки психологічного та розумового відпочинку).

Однак у сучасній соціологічній літературі існують погляди, що вважають дані концепції двома полюсами поглядів на вільний час відповідно до яких у першому випадку акцент робиться на суб'єктивний аспект; у другому – виділяється лише об'єктивний бік аналізу вільного часу [5]. Але при цьому самі автори визнають неможливість розмежування на емпіричному рівні суб'єктивного й об'єктивного в оцінці часу.

При цьому дослідження вільного часу поряд із внутрішніми чинниками суттєво залежить від типу культури суспільства, в якому розглядається використання часу. За визначенням Великої Радянської Енциклопедії у розвинених капіталістичних країнах разом з позитивною тенденцією збільшення вільного часу незмінно присутні негативні тенденції заповнення сфери дозвілля «масовою культурою», явищами антикультури (алкоголізм, злочинність і т. ін.), іншими заняттями, властивими ідеалам «споживчого суспільства». Стосовно умов соціалізму можна говорити, перш за все, про дві основні функції вільного часу: функції відновлення сил людини, що поглинаються сферою праці та інших непорушних занять, і функції духовного (ідейного, культурного, естетичного і т. ін.) і фізичного розвитку людини, що набуває все більшого значення [3]. Відкидаючи політичну інтерпретацію даного твердження, по суті маємо констатацію того, що, домінуючи в суспільстві, цінності в значній мірі визначають характер відпочинку та цінність вільного часу як соціальної цінності. При цьому не можна не відзначити, що зазначені цінності в значній мірі пов'язані із параметрами якості життя та суспільних трансформацій. На емпіричному рівні зазначена ситуація підтверджена даними Інституту соціології НАН України, оприлюднених у щорічному моніторингу «Українське суспільство 1992-2008» [7, с. 582].

Аналізуючи отримані результати, можна констатувати, що для значної частки респондентів відпочинок у значній мірі пов'язаний із станом суспільного розвитку (який у першу чергу характеризується економічними умовами життя), що накладає суттєвий відбиток на характер та обсяг відпочинку. Графічно частку людей, що не скористалась відпочинком (охоплені ті, хто їздив за покупками, у сімейних справах; провів дома,

Таблиця 1. Як респонденти провели більшу частину відпустки минулого року

	1992	2000	2002	2004	2005	2006	2008
1. Відпочивав за путівкою в Україні	12,4	2,6	2,1	3,1	3,7	3,3	3,7
2. Відпочивав у курортному місці без путівки	7,6	3,7	5,5	6,4	6,8	9,9	8,4
3. Відпочивав за кордоном	2,0	0,6	0,7	0,5	0,6	0,6	0,9
4. Відпочивав за містом, на дачі	6,4	7,1	7,0	5,1	6,9	6,7	6,6
5. Їздив відпочивати до родичів, знайомих	16,0	5,4	7,0	8,6	8,9	8,3	10,2
6. Їздив за покупками, у сімейних справах	3,1	0,6	0,8	0,6	1,1	1,1	0,7
7. Провів дома, займався домашніми справами	32,0	29,2	31,9	32,2	30,6	28,4	25,3
8. Займався під час відпустки додатковою роботою	4,2	5,4	4,2	6,5	5,1	5,4	5,2
9. Не мав відпустки	11,4	42,6	37,6	34,4	35,9	34,6	37,8
10. Провів відпустку інакше	3,7	2,7	2,3	2,7	0,3	1,3	1,1
Не відповіли	1,3	0,3	0,8	0,3	0,1	0,3	0,3

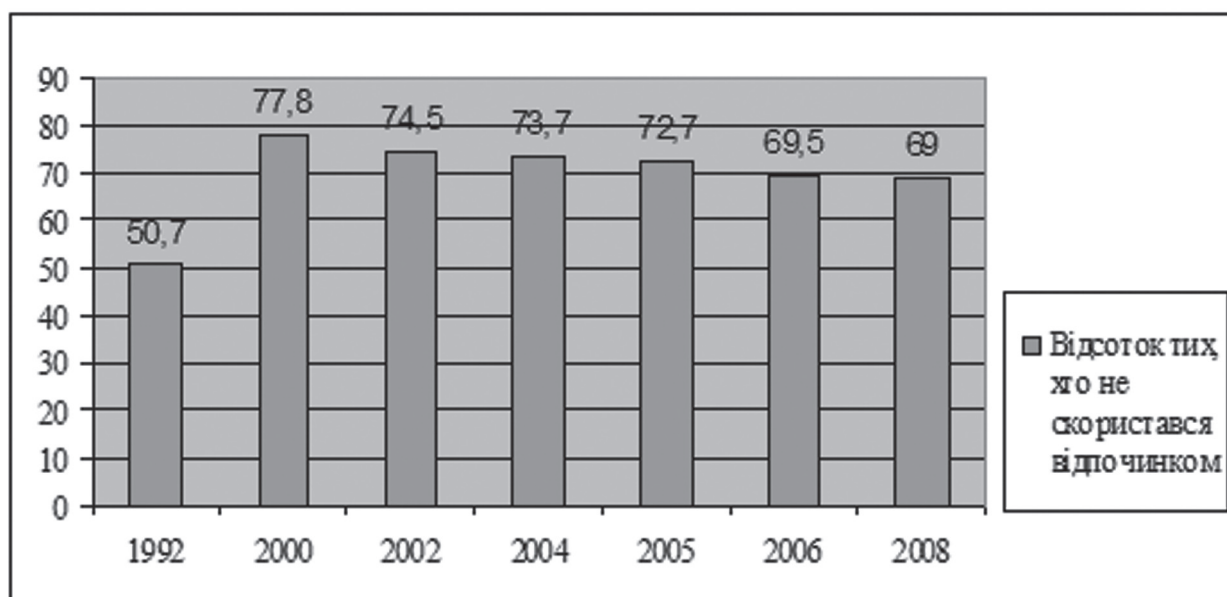

Рис. 1. Відсоток тих, хто не скористався відпочинком

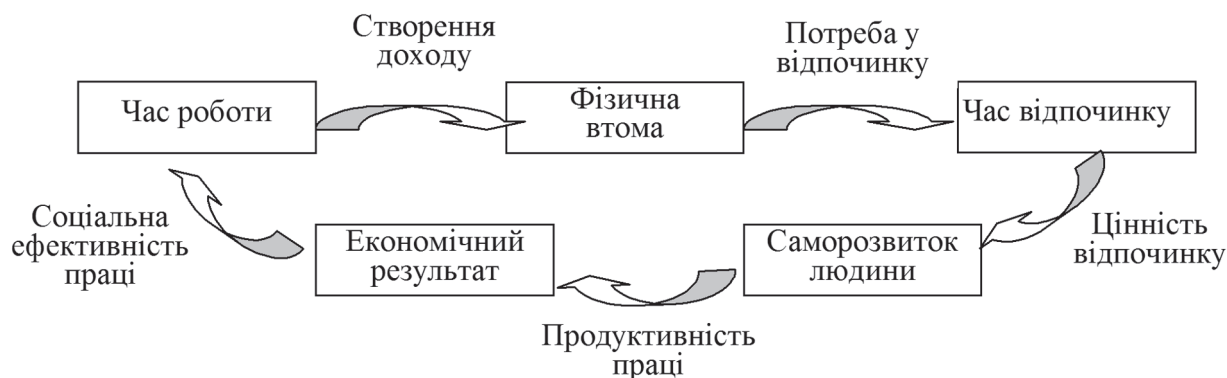

Рис. 2. Взаємозв'язок праці та відпочинку в сучасному суспільстві

займався домашніми справами; займався під час відпустки додатковою роботою; не мав відпустки), зображено на рис. 1.

Аналізуючи динаміку, наведену на рис. 1, необхідно зазначити, що на період зростання тих, хто не скористався відпустками, припадали періоди економічної нестабільності (економічна криза 1998-1999 років), які, в міру її подолання, дещо стабілізуються. Зазначену тенденцію підтверджує також зростання до 37,8% у 2008 році тих, хто не користався відпусткою з 34,6% у 2006. Встановлена динаміка дозволяє визначити, що взаємозв'язок праці та відпочинку в значній мірі є диференційованим розміром оплати праці. При цьому доцільно аналізувати відносну (а не абсолютну) цінність відпочинку.

Розглядаючи відпочинок в якості елемента підготовки до здійснення трудового процесу існує необхідність відзначити, що, як зазначають К.Маркс та Ф. Енгельс, «час є простір для людського розвитку» [8, 147]. Відтак скорочення тривалості часу на відпочинок призводить до обмеження темпів людського розвитку, що, в свою чергу, приводить до скорочення економічного доходу (який, у свою чергу, тягне скорочення відпочинку). В такому разі маємо наступну взаємообумовлену залежність між часом роботи, відпочинку, людським розвитком та соціальною ефективністю. Відповідна залежність матиме вигляд наведений на рис. 2.

Із наведеного рис. 2 можна бачити, що праця і відпочинок знаходяться в постійному взаємообумовлюючому зв'язку, який, до того ж, має суттєвий вплив на загальну соціальну ефективність та створює умови для встановлення принципів соціальної справедливості розподілу результатів праці. В інформаційному суспільстві, до якого поступово переходить Україна, тривалість праці і відпочинку стає все менше пов'язаною із фізичною втомою. В контексті збільшення питомої ваги розумової праці набуває потреби поширення відпочинку психологічного та розумового. В цьому контексті набуває нового значення думка К.Маркса та Ф.Енгельса щодо того, що справжнє багатство – такий час, який не поглинається безпосередньою виробничою працею, а лишається вільним для задоволення, для відпочинку, внаслідок чого відкривається простір для вільної діяльності та розвитку» [9, 264]. Новим, в інтерпретації цього твердження буде підхід до розуміння часу вільного від безпосередньої виробничої праці, оскільки за умов розумової праці поняття безпосереднього виробничого процесу трансформується, внаслідок чого виникає необхідність у виокремленні часу для дозвілля (відпочинку) та часу для підготовки (розумової, психологічної) до нової роботи.

Для більш повного розуміння соціологічної сутності вільного часу вважаємо за доцільне розглянути концепцію вільного часу запропоновану соціологом О.С.Орловим у працях «Концепція соціології», «Праця і рекреація» [10]; «Соціологія

рекреації» [11], де автор розводить поняття «дозвілля» і «відпочинок», а також «праця» і «робота», протиставляючи: праця - відпочинок, робота - дозвілля.

А.С.Орлов дає найбільш загальні, традиційні значення понять. Поняття «дозвілля» несе в собі два відтінки і означає: 1) відрізок вільного від роботи (занять) часу і 2) період відпочинку людини. Поняття «відпочинок» традиційно вживається також у двох значеннях: 1) стан спокою (процес відпочинку) і 2) вільний від роботи час, необхідний для відновлення сил [11, 73]. Автор вважає, що «дозвілля» визначається через поняття «час» і «період», а «відпочинок» - через «стан» і «відновлення сил» та на цій підставі розмежовує ці поняття, що описують, на думку Орлова, різні грані, і різні рівні одного процесу - процесу фізичного і духовного розвитку людини. Однак в такому тлумаченні привертає до себе увагу можливість кількісного визначення показників періоду дозвілля, та лише якісного – показника відпочинку. Очевидно, що автор вважає дозвілля конкретним відрізком часу, що має певну (визначену) структуру та тривалість. В такому разі це результат розподілу часу між різними видами діяльності (поза межами робочого часу). Відпочинок - це, внутрішнє суб'єктивне усвідомлення (переживання) того або іншого виду діяльності (у тому числі пов'язаного зі створенням суспільного продукту).

Розводячи поняття праця і робота, О.С. Орлов вважає, що робота, не будучи внутрішньо обумовленою, пов'язана з певним періодом робочого часу і оцінюється зовні лише як певна структура діяльності, що зветься робочою (або трудовою, в звичайному розумінні) діяльністю. Праця ж - це деяке зусилля, до якого людину спонукав внутрішній мотив [11]. На нашу думку, це занадто узагальнений і неточний підхід. У такому тлумаченні праця і відпочинок не матимуть принципової різниці у випадку, пов'язаному із збиранням грибів або рибалкою (для задоволення), особливо за умов, якщо частка із отриманого продукту буде реалізована за гроші.

Відповідно до підходу О.С. Орлова діяльність, що сприймається як відпочинок, повністю залежить від сприйняття індивідом цієї діяльності, відповідно до його очікувань, потреб, установок. Дозвілля ж - це зовнішня структура діяльності, що виділяється відповідно до об'єктивних цінностей і норм. Автор справедливо визначає існування зовнішньої соціальної оцінки відпочинку відповідно до стандартів прийнятих у суспільстві (пасивна та активна форми). Однак при цьому внутрішня оцінка індивідом відпочинку, хоч і враховуватиме соціально бажану структуру дозвілля, ґрунтуватиметься на системі суб'єктивних цінностей особистості.

Причому, на нашу думку, сама робота як і відпочинок (релаксація) можуть виступати в якості самостійних базових цінностей у сфері

праці. Однак при цьому відпочинок може виступати одночасно й однією зі складових цінностей роботи (відповідно до рис. 2). За допомогою відпочинку від роботи працівник не тільки задовольняє власну систему цінностей, але й отримує змогу задовольняти фізіологічні потреби з метою збереження можливостей для продовження ефективної праці. У цьому також важливо відмітити, що нормативний характер відпочинку практично не розглядався як об'єкт наукового дослідження, а відповідно недослідженою є реакція індивіда на відпочинок або його якість.

Відповідно до Великої Радянської енциклопедії вкрай близьким до поняття «дозвілля», частина позаробочого часу, яка залишається у людини після виконання невідкладних поза виробничих обов'язків (пересування на роботу і з роботи, сон, їжа і ін. види побутового самообслуговування), є поняття «вільний час» - частина позаробочого часу (у межах доби, тижня, року), що залишається у людини (групи, суспільства) за вирахуванням різного роду невідкладних, необхідних витрат [3].

Соціологічне трактування вільного часу мало місце в працях Г.А. Пруденського, згідно з яким вільний час трактувався як частина позаробочого часу і зв'язувалося з визначенням довкола занять, направлених на розвиток особи [12].

Певною відповіддю на концепцію Г.А. Пруденського можна вважати концепцію Л.А.Гордона і Е.В.Клопова, викладену ними в книзі «Людина після роботи». Дослідники стверджують, що дане Пруденським визначення вільного часу неточне. Вільний час, на їх думку, не можна пов'язувати з визначенням довкола занять. Вільний час, на їх думку, - це особлива форма, особливий характер здійснення будь-якого (або майже будь-якого) виду діяльності, яка володіє самоцінністю. Діяльність у вільний час цінна сама по собі, своїм процесом, і тому відчувається як вільна діяльність [13, 81-84]. До дій цього роду, залежно від особливостей і потреб особи, автори концепції відносили читання, творчу працю, зустрічі з друзями, сон, приготування їжі (для гурманів), а також безглузде гуляйство, прийняття алкоголю, наркотиків.

Концепції Гордона – Клопова та Пруденсько-

го є певними крайностями, які відображають лише один погляд на зміст вільного часу - суворо об'єктивний (у Пруденського) або суб'єктивний (Гордон і Клопов).

При цьому важливим є введення в структуру вільного часу фактора свободи вибору і суб'єктивного сприйняття діяльності, що дозволяє нам запропонувати авторське бачення як категорій соціології праці таких понять, як вільний час, дозвілля, відпочинок.

На підставі проведеного теоретичного аналізу можна констатувати, що сучасні соціальні процеси суспільного розвитку вимагають певного переосмислення як значення термінів відпочинку, дозвілля та вільного часу. А також ролі даних елементів у соціальній життєдіяльності індивідів. У ході проведеного аналізу можна констатувати, що зазначені питання є невід'ємною складовою соціально-трудового життя та обов'язковою передумовою трудового процесу, яка повинна зазнавати системного соціологічного обґрунтування.

Нами пропонується розглядати поняття вільний час як об'єктивну категорію, що характеризується тривалістю та структурою витрат часу на певну життєдіяльність індивіда, котра відбувається поза межами трудового процесу і не пов'язана із забезпеченням життєдіяльності індивіда.

Дозвілля пропонується розглядати, як об'єктивно-суб'єктивну категорію, що характеризується тими ж вимірниками, що й вільний час (об'єктивна складова) та містить у собі суб'єктивну соціальну оцінку ефективності структури (тривалості) окремих елементів дозвілля (суб'єктивна складова).

Відпочинок у цьому контексті є суб'єктивною особистісною категорією, що характеризує спосіб проведення дозвілля індивідом відповідно до власних цінностей та уподобань.

Зроблені нами термінологічні та змістовні уточнення понять та категорій відпочинку створюють передумови для проведення змістовного емпіричного дослідження пов'язаного із аналізом соціальних характеристик вільного часу, дозвілля та відпочинку вітчизняних працівників, а також забезпечує можливість переходу до аналізу соціальних норм відповідних складових у соціальній життєдіяльності індивідів.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Львов М. Р. Словарь антонимов русского языка. Св. 3000 антоним. пар / Под ред. Л. А. Новикова. — 8-е изд., стереотип. — М.: АСТ-ПРЕСС КНИГА, 2006. — 592 с.
2. Свободное время подростков: социализация или девиация [Электронный ресурс] : учеб.-метод. материалы / ред. Е.Н. Ряшенцева. — Новосибирск, б.г. — Из содерж.: Гл. 3. Свободное время - предмет социально-педагогической заботы и социологического изучения. - URL: <http://www.websib.ru/noos/sociology/leisure/3.html> (01.09.08).
3. Большая Советская Энциклопедия [Электронный ресурс] / Полный текст Третьего издания «Большой Советской Энциклопедии», выпущенной издательством «Советская энциклопедия» в 1969 – 1978 годах в 30 томах. — Режим доступа к энциклопедии: <http://www.rubricon.com>
4. Струмилин, Станислав Густавович. Проблемы экономики труда / С. Г. Струмилин. - М. : Наука, 1982. - 471 с.
5. Свободное время подростков: социализация или девиация. Учебно-методические материалы / Под. ред. Е.Н. Ряшенцевой [Электронное издание] / Режим доступа : <http://www.websib.ru/noos/sociology/leisure/index.php>
6. Гордон Л.А., Клопов Э.В. Человек после работы: Социальные проблемы быта и внеабочего времени: По

- материалам изучения бюджетов времени рабочих в крупных городах Европейской части СССР. М.: Наука, 1972. - 368 с.
7. Українське суспільство 1992-2008. Соціологічний моніторинг / За ред. д.ек.н. В.Ворони, д.соц.н. М.Шульги. – К.: Інститут соціології НАН України, 2008. – 656 с., с. 582
 8. Карл Маркс, Собрание сочинений : [В 50-ти т. Перевод] / К. Маркс, Ф. Энгельс. - М. : Прогресс. - 22 см. Т. 16. 1861-64. - М. : Прогресс, 1984. - XXVI, 447 с., с. 147
 9. Карл Маркс, Собрание сочинений : [В 50-ти т. Перевод] / К. Маркс, Ф. Энгельс. – М. : Прогресс. – 22 см. Т. 26-1. 1861-64. – М. : Прогресс, 1984. – 485 с., с. 264
 10. Орлов А.С. Труд и рекреация. / Социологические исследования. -1991.-№10.-С. 18-21
 11. Орлов Александр Сергеевич. Социология рекреации / Александр Орлов; Рос. АН, Ин-т социол., Центр комплекс. социал. исслед. и маркетинга. - М. : Наука, 1995. - 146,[2] с. : ил.; 22 см.
 12. Внерабочее время трудящихся / (Под ред. Г.А.Пруденского). – Новосибирск: Изд-во СО АН СССР, 1961. - 256 с.
 13. Гордон Л.А., Клопов Э.В. Человек после работы: Социальные проблемы быта и внерабочего времени: По материалам изучения бюджетов времени рабочих в крупных городах Европейской части СССР. М.: Наука, 1972. - 368 с.
-

УДК 340.12

Т.С. ПОПАД'ІНА

МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕНЬ СОЦІАЛЬНИХ ЯВИЩ ЗА Б.О. КІСТЯКІВСЬКИМ

Попад'їна Тетяна Сергіївна - викладач кафедри гуманітарних дисциплін Дніпропетровської державної фінансової академії

У статті аналізуються погляди Б.О. Кістяківського на методологію дослідження явищ суспільного життя, встановлюються основні риси концепції наукового ідеалізму у трактуванні українського філософа, а також використання ним категорій «належність», «необхідність», «справедливість».

Ключові слова: соціологія, науковий ідеалізм, необхідність, належність, справедливість.

В статье анализируются взгляды Б.А. Кистяковского относительно методологии исследования явлений общественной жизни, устанавливаются основные характерные черты научного идеализма в трактовке украинского философа, а также использование им категорий «долженствование», «необходимость», «справедливость».

Ключевые слова: социология, научный идеализм, необходимость, долженствование, справедливость.

The article analyzes B. Kistyakovsky's views with regards to the observation methodology of social life; establishes main features of the concept of scientific idealism within the Ukrainian philosopher's interpretation, and his use of such categories as «obligation», «necessity», «justice».

Keywords: sociology, scientific idealism, necessity, justice, society.

© Т.С. Попад'їна, 2010

Богдан Олександрович Кістяківський є одним із найбільш визначних представників вітчизняної юридичної, соціологічної, історичної науки кінця XIX – початку XX ст. Сучасники вважали його людиною неабиякого розуму, тонким полемістом, відзначали високий рівень літературної майстерності викладання думок [8, 260]. Творчі інтереси Б.О. Кістяківського стосувалися проблем утвердження ліберальних цінностей, розбудови правової держави, гарантій захисту прав людини, підвищення морального рівня у суспільстві. Його ідеї є прикладом творчого осмислення європейських принципів взаємодії людини і суспільства, мети та завдань функціонування органів державної влади.

В українській та зарубіжній літературі досліджувалися окремі аспекти наукової творчості Б.О. Кістяківського. Серед дослідників філософсько-правових та етико-політичних поглядів українського вченого варто особливо відзначити М.Василенко, М. Альчук, Л. Депенчук, Н. Жукову, С. Максимова, В. Тимошенко, А. Фінько, С. Львова, К. Радкевича і В. Скворцова, а також американського вченого С. Хейман. У той же час необхідно підкреслити і ту обставину, що, внаслідок багатогранності проблем, які розглядалися Б.О. Кістяківським, його творчість стає предметом вивчення фахівців різних галузей суспільної науки, а тому проведений аналіз не можна вважати системним та цілісним.

Метою даного дослідження є теоретико-філософський аналіз поглядів Б.О. Кістяківського на методологію дослідження суспільно-політичних явищ, а також застосування ним категорій

необхідності, належності та справедливості.

Наприкінці XIX – початку XX сторіччя панівне місце в європейській філософії мало неокантіанське вчення. Видатний дослідник історії філософії Лосський Н.О. різко не погоджується із тезою про те, що російська філософська думка перебувала в стороні від такого загальноєвропейського процесу. На його думку, погляди Канта вплинули на творчість вітчизняних учених не менше, ніж на англійських чи французьких [6, глава XII]. Підтвердженням впливу неокантіанського критицизму на вітчизняну наукову думку є той факт, що принципи та ідеї вказаного вчення зустрічаються не тільки у тогочасній філософії, але й у історичних, соціологічних, юридичних дослідженнях. Б.О. Кістяківський був найбільш послідовним вітчизняним прихильником кантівських поглядів і вважав, що «більшість людства завжди залишиться на боці Канта, який першим з мислителів встановив, що істина не поза нами, а всередині нас» [5, 107].

Суспільно-політичні погляди Б.О. Кістяківського склалися під впливом досягнень соціології кінця XIX – початку XX століття. У своїх творах він неодноразово звертається до аналізу робіт М. Вебера, Г.Ріккєрта, Г. Зіммеля, Г. Тарда, М.К. Михайловського. Як і представники баденської школи неокантіанства основну увагу Б.О. Кістяківський зосереджував на обґрунтуванні трансцендентної природи цінностей, а тому центральне місце в його творчості займала аксіологічна, антропологічна, культурологічна проблематика.

Методології суспільних наук приділяли увагу всі соціологи кінця XIX – початку XX сторіччя, оскільки на той час постала необхідність виділити

соціологічне знання у самостійну науку. Один із засновників соціології як науки Макс Вебер вказував, що емпірична наука не може судити про значущість цінностей, але з іншого боку не може бути цілковито об'єктивного підходу, науковий аналіз суспільного життя не існує без оціночних суджень [2, 350]. Спроба неупередженого пізнання дійсності призвела б лише до хаосу суджень про нескінченну кількість індивідуальних сприйнятів. Тому, лише певні сторони нескінченних у своїй багатоманітності явищ мають для нас пізнавальну цінність і є предметом казуального пояснення [2, 375]. Б.О.Кістяківський розвиває запропоноване твердження. Оскільки соціальні явища завжди у будь-якому разі відбуваються між людьми, а моральний світ існує як самостійний чинник людського існування, то все, що стосується людей чи відбувається між ними, можна й навіть необхідно оцінювати з моральної точки зору [5, 109].

Категорія цінностей — найважливіше поняття філософії культури Г. Ріккєрта, його філософії історії та логіки історичних наук. Мета філософії на думку вченого полягає у відшуканні єдиного принципу побудови світу, зміст і сутність якого розкривається в системі цінностей. Г. Ріккєрт підкреслював, що головне - не тільки встановити, який світ насправді, але й визначити, які цінності надають йому сенс, оскільки філософія є наука про цілісний світ людини та її ставлення до навколишнього середовища [10, 141]. Тільки завдяки поняттю «цінності», запевняє філософ, стає можливим відрізнити культурні процеси від явищ природи. За допомогою вказаної категорії історик із необхідно невичерпного різноманіття індивідуальних елементів дійсності утворить ціле, виділить «істотне» із «несуттєвого» [1, 19]. Б.О. Кістяківський основну увагу приділив пошукові тих культурницьких, традиціоналістських, історичних, духовних основ, що визначали б зміст і умови реалізації основних цінностей життя суспільного угруповання, способів і форм життєдіяльності людини, при цьому безапелюсними цінностями він визнавав людську свободу та справедливість. Поставивши в центр своєї творчої уваги аксіологічну проблематику, український філософ сприяв методологічному зближенню етики та політико-правової теорії.

Вивчення окремих проявів суспільного життя стало для філософа основним завданням його життя. У розумінні завдань і змісту соціології Б.О. Кістяківський поділяв погляди Г. Зіммеля [3, 190]. Український філософ обґрунтував наявність двох відносно самостійних напрямків соціології. Один із цих напрямків тяжіє до створення універсальної соціальної науки. Представниками даної школи Б.О. Кістяківський вважає Е. Дюркгейма, де Греефа, М.К. Михайловського. З іншого боку, Г. Зіммель створює соціологію як спеціальну науку, яка досліджує суспільство як сукупність людей, а також процеси встановлення і зміни суспільних

зв'язків і відносин. [5, 436-438]. Відповідно до такого розуміння місця соціології серед інших наук Б.О. Кістяківський формулює і завдання соціальної науки. По-перше, соціологія має відособитися від соціальної філософії подібно до того, як це зробило природознавство щодо натурфілософії на початку XIX ст. На думку вченого, цього достатньою мірою не зробила ні соціальна система О.Конта, ні економічний матеріалізм К. Маркса. Другим завданням соціальної науки Б.О. Кістяківський вважає зменшення ролі психологічних досліджень при аналізі соціальних явищ.

Б.О. Кістяківський основною причиною кризового стану соціальної науки початку XX століття називає відсутність чітких критеріїв достовірності висновків соціологічної науки. «Можна зробити висновок, що все соціально-наукове знання складається виключно із ряду суперечливих поглядів, думок та теорій. Кожна особа таким чином може обирати ті теорії, які їй до вподоби. Багато хто навіть стверджує, що необхідно обрати соціальний ідеал і, відповідно до положень обраної концепції, вирішувати усі соціально-наукові питання. У кращому разі пропонують обрати групові ідеали чи ідеали більшості» [5, 15]. Б.О. Кістяківський виступає категорично проти вирішення соціально-наукових питань у відповідності до такого обраного ідеалу. Розподіл наукового знання на буржуазне і пролетарське є неприпустимим для вченого, оскільки соціологічна наука та об'єктивна істина не можуть і не повинні залежати від класових інтересів.

Український учений пропонує власну методологію пізнання соціальних явищ, яка дозволить наблизити соціальну науку до об'єктивності та незалежності від групових чи індивідуальних інтересів. Він наголошував, що більшість соціальних явищ розвивається у чіткій відповідності із уже встановленими закономірностями, а розвиток методології соціологічних досліджень дозволить забезпечити учених достовірними фактичними даними для об'єктивного аналізу суспільних явищ. «Для конкретних соціальних процесів не може існувати ніяких особливих законів розвитку і для них зберігають силу загальні абстрактні формули причинних співвідношень. Знаючи їх, соціологу залишається дослідити ту індивідуальну і випадкову комбінацію, в якій ці співвідношення зумовили хід кожного окремого досліджуваного їм процесу. Зважаючи на те, що статистика може дати найбільш точні визначення всіх кількісних мас, що беруть участь у соціальному процесі, можна стверджувати, що соціологія буде в змозі досить точним чином визначати дійсний хід кожного конкретного процесу соціального розвитку» [5, 97]. Більше того, Б.О. Кістяківський розраховував на те, що «вся сукупність соціальних явищ, завдяки їх науковій обробці, буде вичерпана певною кількістю формул, цілком тождесних за своєю логічною структурою з абстрактними формулами,

що встановлюються природознавством» [5, 104].

Відстоюючи свою позицію у полеміці із М.К. Михайловським, Б.О. Кістяківський наголошував передусім на формуванні нового ідеалізму – науково-філософського, який виріс з етики на основі заперечення натуралістичної соціології та марксизму й має бути основою соціального пізнання. Оскільки з натуралістичного, позитивно-наукового погляду виправдання «етичної оцінки» та дій індивіда згідно з ідеалом та моральним обов'язком є неможливим, лишаються, підкреслив Б.О. Кістяківський, два підходи до розв'язання «соціально-етичних проблем» – метафізичний та трансцендентально-нормативний. Однак, як прагнув довести він на прикладі дослідження гносеологічної та логічної структури «етико-соціологічних» конструкцій лідера російського народництва М.К. Михайловського, метафізика не давала змоги запобігти загрози морального релятивізму та суб'єктивізму [9, 136]. Згідно з теорією метафізичного ідеалізму, висновки кожної особистості стосовно категорій добра та зла, носять абсолютний характер, є достовірними і не потребують будь-якого подальшого наукового аналізу. У кінцевому підсумку, така теорія призводить до того, що пошуки істини відбуваються шляхом метафізичної інтуїції та релігійних одкровень. Звичайно, що така істина не має жодного відношення до науки, а є тільки предметом віри. З погляду наукового ідеалізму індивідуальні оцінки кожної особистості, як і інші духовні явища, мають стати матеріалом для проведення власне наукового дослідження. На глибоке переконання Б.О. Кістяківського, саме науковий ідеалізм може викликати появу нових плідних ідей у російському духовному та суспільному житті [5, 117].

У статті «На захист науково-філософського ідеалізму» [5, 116-153] Б.О. Кістяківський сформулював основні засади розуміння вказаної методологічної концепції. Основне завдання наукового ідеалізму полягає у поясненні фактів оцінки, тобто суджень про істину і зло, добро і зло, прекрасне і потворне. Вихідними у його концепції є дві тези: 1) визнання автономії волі людини; 2) факт суттєвості його «оціночної» діяльності [7, 34]. Б.О. Кістяківський наголошував, що, окрім законів природи, існує ще й особлива, людська оцінка будь-яких явищ з позиції категорій справедливості чи істинності. Сам факт існування такої оцінки означає існування свободи волі людини, власної цінності кожної особистості та їх безумовної рівності між собою. Головна й кінцева мета нового ідеалізму Б.О. Кістяківського – розв'язання етичної проблеми науковим шляхом.

Б.О. Кістяківський є прихильником плюралізму методів. Обстоюючи можливість і законність причинно-наслідкового вивчення соціальних явищ, учений водночас використовує категорії належного та справедливого, інакше кажучи, оціночно-нормативний метод. На думку філософа, соціальним наукам слід керуватися у встановленні причин-

них співвідношень суспільних явищ природно-науковими методом - принципом необхідності, а при дослідженні свідомої діяльності людини - принципом належності. Це пояснюється тим, що суспільство має подвійну природу. Одні соціальні явища розвиваються за принципом причинності, інші ж за принципом мети. На підставі цього відбувається розмежування і, відповідно, виникає протиріччя між соціально-психологічними та нормативними науками.

Ще наприкінці XIX століття статті Б.О. Кістяківського, присвячені аналізу категорій «належність», «можливість» і «необхідність», викликали гострі суперечки [7, 33]. Український учений різко засуджував соціологів за надмірне використання категорії можливості у науковому арсеналі. На його думку, вказаний термін, неоднозначний за своєю природою, привів до глибокої кризи соціологічної науки початку XX сторіччя. «Категорія можливості та неможливості виявляється вданому разі тим, чим вона є насправді, а саме – гнучким знаряддям для виправдання чого заманеться. Будучи за самою своєю сутністю втіленням відносності, вона вельми зручна для тих, хто заперечує все безумовне навіть у моральнісному світі, бо, з одного боку, вона надає ширший простір для обрання шляхів, з іншого навпаки, дає право послатись на безпорадність становища, якщо обраний шлях не приводить до бажаної мети» [4, 53]. На думку Б.О. Кістяківського, достовірність у соціальних науках гарантується не з'ясуванням певних можливостей, а завдяки застосуванню категорій необхідності та належності.

Категорія необхідності – центральна категорія у творчості Б.О. Кістяківського. Як у світі природи, так і в соціальному світі будь-яке явище підлягає розгляду з точки зору його закономірної обумовленості та випадковості. Закономірністю учений визначає «безумовно необхідне співвідношення між явищами, тобто співвідношення, що не має просторового чи часового обмеження» [5, 94]. При цьому він наголошував, що «при дослідженні соціальних явищ можливо встановити певні загальнозначущі причинні співвідношення, що володіють предикатом безумовної необхідності, тобто не мають обмеження у просторі чи часі» [5, 104]. Категорія необхідності виступає у кінцевому підсумку найважливішою категорією наукового пізнання, яка застосовується для розуміння чи пояснення зв'язку між суспільними явищами. Безперечно, застосування причинного методу в соціальних науках допустимо лише до певних меж. Соціальний процес як ціле може бути науково пояснений тільки за допомогою безлічі різнохарактерних причинних співвідношень, однак усі ці різноманітні причини повинні досліджувати різні науки, в тому числі історія, психологія, статистика, юриспруденція.

Б.О. Кістяківський піддав філософському аналізу роль ціннісних значень як способу фіксації феномена належності у суспільному житті. Категорія належності застосовувалася на

позначення ідеї психічної необхідності. Ученим створена соціальна концепція щодо поєднання ролі причинно-наслідкових зв'язків, що знаходять вираження у категорії необхідності, з впливом соціальних норм, цінностей, оцінок та цілей людей на перебіг соціального життя. «Ці два принципи (належність та необхідність) не суперечать один одному, бо належність містить у собі необхідність та височить над нею» [4, 119]. Категорія належного проголошується вищим та основним принципом, таким, що об'єднує норми логіки, етики й естетики, проте не отожднюючи їх. Зміст кожної з них, тобто належного (норм) логіки, належного етики та належного естетики, різний. Всі вони зближуються не за змістом чи фактично, а тільки шляхом зведення їх під одне загальне поняття. Інакше кажучи, належне в різних видах лежить в основі як пізнання, так і етики, і естетики [7, 35]. Поєднання необхідності та належності в дослідження суспільного життя стало основою обґрунтування автономності і свободи особистості, природних прав та власної цінності людини.

Будь-яке явище на думку Б.О. Кістяківського, можна розглядати з погляду необхідності. Паралельно із цим способом правомірно розглядати соціальне явище з точки зору справедливості. «Ми постійно судимо про справедливість соціальних відносин, тобто постійно застосовуємо до них категорію справедливості, постійно вирішуємо питання, що повинно бути і чого не повинно бути в соціальному світі» [5, 108]. Категорія необхідності використовується однаковою мірою і природничими, і суспільними науками. Категорія справедливості притаманна виключно соціальним наукам. Кожне явище соціолог має вивчати з двох боків: з точки зору причинно-наслідкового зв'язку (в такому разі одержані висновки будуть лежати поза судженнями про добро і зло), та з точки зору справедливості або несправедливості його результатів (залишивши в стороні питання про необхідність такого суспільного явища). Для вченого очевидно, що «обидва ці види суджень однаково потрібні для розуміння соціальних явищ. Адже і ті, й інші судження містять у собі істину» [5, 110].

Категорія справедливості для Б.О. Кістяківського є своєрідним критерієм для оцінки результату соціального розвитку, яка, в свою чергу, має вплив

на сам цей процес. Цей вплив, на його думку, полягає в тому, що будь-який соціальний процес супроводжується з'ясуванням моральної вимоги або визначенням правової норми. Після визнання необхідності будь-якої норми постає питання про найбільш справедливе її формулювання, що й отримує своє вираження у встановленні свідомої повинності. Всі значимі дії людей у суспільстві визначаються будь-якими уявленнями про належне або правовими нормами. Б.О. Кістяківський зазначав: категорія справедливості притаманна людині як такій. Судження справедливості «мають загальнообов'язковий характер» для свідомості [4, 179]. Отож він наполягав на проведенні паралелі між поняттям і моральним принципом, між необхідним та моральним судженнями.

Категорія справедливості, підкреслює філософ, має об'єктивний характер. Індивідуальні прояви розуміння добра і зла не означають суб'єктивності самої категорії. Більшість учених погоджується із тим, що необхідність існує об'єктивно. Але ж «природа сама по собі не знає необхідностей і випадковостей. Це абстрактні поняття, загальні схеми, мертві масштаби, безпосередньо чужі світу нескінченного розмаїття фарб, форм і звуків. Ми самі вносимо ці поняття, схеми і масштаби в природу, а не черпаємо їх з неї» [5, 106]. Із цієї тези Б.О. Кістяківський робить висновок, що об'єктивними є такі категорії, які «безумовно притаманні і загальнообов'язкові для нашої свідомості і тому становлять основу будь-якого об'єктивного знання» [5, 115], а до таких, безперечно, належить і справедливість.

Підсумовуючи, варто наголосити на визначальній ролі розробок Б.О. Кістяківського у розвитку неокантіанського вчення на території Російської імперії. Учений підкреслював, що вивчення суспільних явищ без використання оціночного методу є неможливим. Будь-який суспільний прогрес здійснюється, в першу чергу, для досягнення більшого ступеня свободи та справедливості. Науковий аналіз суспільних явищ, проведений поза категоріями добра і зла, завжди є однобічним та неповним. Використання категорій «необхідність» та «справедливість» є по суті двома окремими методами вивчення суспільних явищ, саме об'єднання обох підходів дозволить зробити соціологію точною наукою, яка б не залежала від індивідуальних чи групових інтересів.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Буруківська Н.В. Ціннісні орієнтири сучасних наукових досліджень // Часопис академії адвокатури України. – 2008. - № 1. – с.16-22
2. Вебер М. «Объективность» социально-научного и социально-политического познания. // М. Вебер Избранные произведения – М.: Прогресс, 1990. – с.344-415
3. Даценко В.С. Класична соціологія, Макс Вебер і Б.О. Кістяківський // Збірник наукових праць «Інтелект. Особистість. Цивілізація.» – 2009. - № 7. – с. 188-195.
4. Кістяковский Б. А. Социальные науки и право. Очерки по методологии социальных наук и общей теории права. – М.: Путь, 1916. – 589 с.
5. Кістяковский Б.А. Философия и социология права. – СПб.: РХГУ, 1998. – 800 с.
6. Лосский Н. О. История русской философии. — М.: Советский писатель, 1991. — 480 с.
7. Ройко Т.В. Б.Кістяківський про застосування категорії «належне» в соціальних науках // Віче. – К., 2007. - №12. – С. 33-36.
8. Социологическая мысль в России: Немарксистская социология последней трети XIX — нач. XX вв. / [И.А.Голосенко, В.М.Зверев, И.Г.Лиоренцевич и др.]; Под ред. Б.А.Чагина. — Л.: Наука. Ленингр. отделение, 1978. - 416 с.
9. Фінько А.Є. Критика Богданом Кістяківським соціально-етичних настанов народництва в контексті процесу «відродження ідеалізму» // Мультиверсум: філос. альманах: 36. наукових праць – Вип. 61. – К.: Стилюс, 2007. – С. 124-145.

УДК 316.334.2:658.8

О.А. АГАРКОВ

СОЦІАЛЬНА ІНФРАСТРУКТУРА ЯК ОДИН З НАПРЯМКІВ РЕАЛІЗАЦІЇ СОЦІАЛЬНО-ДЕРЖАВНОГО МАРКЕТИНГУ

Агарков Олег Анатолійович - завідувач кафедри соціальної роботи Запорізького національного технічного університету, доцент, кандидат соціологічних наук

Соціальна інфраструктура розглядається як один з напрямків реалізації соціально-державного маркетингу, виходячи з її функцій, особливостей, типології.

Ключові слова: соціально-державний маркетинг, соціальна інфраструктура, функції соціальної інфраструктури, особливості соціальної інфраструктури.

Социальная инфраструктура рассматривается как одно из направлений реализации социально-государственного маркетинга, исходя из ее функций, особенностей, типологии.

Ключевые слова: социально-государственный маркетинг, социальная инфраструктура, функции социальной инфраструктуры, особенности социальной инфраструктуры.

A social infrastructure is examined as one of directions of realization of the socially-state marketing, coming from her functions, features, типологии.

Keywords: socially-state marketing, social infrastructure, functions of social infrastructure, features of social infrastructure.

© О.А. Агарков, 2010

Сучасна українська дійсність з соціально-економічним оновленням суспільства, дезінтеграційним процесами і складним переплетінням протидіючих сил і тенденцій актуалізує питання про пошук ефективного механізму, який дасть можливість реалізувати соціальні потреби. Таким механізмом, на нашу думку, може бути соціально-державний маркетинг.

Соціально-державний маркетинг розуміється автором як технологія управлінської діяльності соціальних агентів, яка спрямована на задоволення потреб та узгодження інтересів різних прошарків суспільства за допомогою обміну. Соціально-державний маркетинг спрямований на забезпечення ефективного надання якісних соціальних товарів/послуг просторово-часовому континуумі відповідній аудиторії. Він виступає як соціальна технологія прогнозування соціально значущих проблем, регулювання соціального та державного ринку, функціонування на ньому різноманітних соціальних продуктів, його ефективність залежить від наявності необхідних комунікацій [1, 70-74].

Соціально-державний маркетинг може бути реалізований через стійку сукупність матеріально-речових елементів, що створюють умови для задоволення всього комплексу потреб (вітальних і соціально-діяльнісних) у цілях відтворення людини і суспільства.

В цьому зв'язку слід говорити про соціальну інфраструктуру. Проблема соціальної інфраструктури дуже важлива і унікальна для соціології. Ніяка суспільна свідомість, ніяка діяльність людини, соціальних груп, спільностей,

класів не може розвиватися і існувати без умов, що забезпечують їх функціонування.

У працях таких авторів, як С. Андреев, Б. Голодець, В. Гордин, Є. Горяева, С. Захарова, Ф. Котлер, В. Мелиховский, А. Решетников, Л. Роберто, Є. Смирнова, К. Фокс, О. Холмз, О. Шекова досліджуються сутність та роль соціального маркетингу.

Соціологічний підхід до тлумачення соціальної інфраструктури, що характеризує зв'язки матеріально-речового середовища і соціального суб'єкта (особистості, групи, класу, суспільства), акцентується в дослідженнях П.О.Сорокіна, О.А. Якуби.

Значний внесок у розробку проблем соціальної інфраструктури внесли В.С. Афанас'єва, І.В. Бестужев-Лада, М. В. Борщевський, Н.А. Денисова, Д.Н. Когана, І.З. Куксанова, В.Л. Куракова, Н.І. Лапіна, С.Ф. Фролова, О.В. Юферова та ін.

Аналізом соціальної суті інфраструктури міста і її можливостей у реалізації соціотворчого потенціалу особи займалися І.М Гревс, Ж.Т. Тощенко, В.О. Журавльова, Б.С. Хорева, А. І. Уледова та ін.

Водночас цілісні соціологічні дослідження соціальної інфраструктури недостатньо знайшли своє відображення в соціологічній літературі. Питання, пов'язані зі з'ясуванням сутності соціальної інфраструктури як одного з напрямків реалізації соціально-державного маркетингу, розроблені далеко не повною мірою.

Отже, визначення специфіки соціальної інфраструктури як одного з напрямків реалізації

соціально-державного маркетингу і буде виступати в якості мети статті.

Зазначена мета дає змогу сформулювати наступні завдання дослідження: визначити поняття «соціальна інфраструктура», виділити функції соціальної інфраструктури, виходячи зі специфіки соціально-державного маркетингу, виявити особливості соціальної інфраструктури як напрямку реалізації соціально-державного маркетингу, надати типологію соціальної інфраструктури в контексті соціально-державного маркетингу.

При аналізі соціальної інфраструктури як одного з напрямків реалізації соціально-державного маркетингу слід виходити з того, що це явище комплексне, і для вирішення проблем, пов'язаних з її розвитком, потрібна тісна співпраця представників не лише соціально-гуманітарних, але і технічних, і природничих наук. Але на цьому етапі розвитку українського ринку найбільш актуальними є дослідження в аспекті соціології, яка покликана здійснити всебічне вивчення соціальної інфраструктури, виявити найважливіші тенденції і шляхи її формування та функціонування в умовах ринкових відносин. Слід зазначити, що дослідження проблеми соціальної інфраструктури - це пошук додаткових резервів динамічнішого розвитку держави, що дозволяють активізувати матеріально-речову основу цього розвитку.

Поняття «Соціальна інфраструктура» розглядають багато наук, але однозначного визначення ще не отримано. Воно залежить від специфіки постановки і рішення завдань громадського розвитку в країні, регіоні, місті, районі, населеному пункті, від класифікації основних складових соціального процесу, інших характеристик.

У вітчизняній соціологічній літературі найбільш сталим поглядом на соціальну інфраструктуру є дефініція, яка її характеризує як стійку сукупність матеріально-речових елементів, що забезпечують загальні і специфічні умови для раціональної організації основних видів діяльності людини в усіх сферах громадського життя. Вона характеризує взаємодію матеріально-речової сфери і соціального суб'єкта (особи, групи, класу, суспільства), тобто передбачає оцінку стану і можливостей її дослідження для задоволення індивідуальних, групових і громадських інтересів [4, 392].

У цілому галузь соціальної інфраструктури створює умови для раціональної і ефективної організації основних видів діяльності людини (трудової, побутової, суспільно-політичної, духовної і культурної).

Її функції, виходячи зі специфіки соціально-державного маркетингу, є:

- виконання розподілу і обміну матеріальних благ (торгівля, кредитування, страхування);
- виконання споживацьких послуг (житлово-комунальне господарство, побутове обслугову-

вання, пасажирський транспорт, зв'язок у частині обслуговування населення);

- охорона здоров'я населення (охорона здоров'я, санаторно-курортне обслуговування і відпочинок, соціальне обслуговування і суспільна підтримка населення);

- формування суспільної свідомості і наукового світогляду (освіта, мистецтво, релігія);

- управління й охорона громадського порядку (державне управління, громадські організації, органи охорони громадського порядку).

Соціальна інфраструктура має покомпонентну і територіальну структуру. Установи і організації соціальної інфраструктури, виконуючи певні функції, складають покомпонентну структуру галузі. Територіальну структуру соціальної інфраструктури утворюють територіальні й елементи різних рівнів: державного, регіонального. На кожному із цих рівнів соціальна інфраструктура передбачає надання певних груп послуг.

Соціальна інфраструктура як один із напрямків реалізації соціально-державного маркетингу включає такі групи послуг:

- житлово-комунальне обслуговування (надання житла з його впорядкуванням, електро-, газо-, водопостачання, каналізація, система сміттєвідведення, забезпечення нормальної роботи всього цього інженерного устаткування);

- роздрібна торгівля (магазини, намети, кіоски, лотки і т. ін.);

- громадське харчування (буфети, їдальні, кафе, ресторани і т. ін.);

- побутове обслуговування (виробничі послуги - ательє з пошиття і ремонту одягу, взуття, головних уборів; послуги, пов'язані з особистою гігієною: лазні, пральні, хімчистки, перукарні; послуги з прокату предметів, догляду за будинком; ритуальні послуги - похоронні бюро, крематорії і кладовища; фотоательє);

- загальна освіта і виховання дітей та підлітків (загальноосвітні школи і дошкільні установи);

- медичне обслуговування (включає профілактику і лікування різних захворювань вдома, амбулаторно або в стаціонарах);

- соціальне забезпечення і обслуговування непрацездатних членів суспільства (будинків для престарілих і інвалідів, дитячих будинків, будинків дитини);

- рекреаційне обслуговування (будинки відпочинку, пансіонати, турбази і обслуговування культурних потреб населення (бібліотеки, клуби, театри, цирки, концертні зали, музеї, картинні галереї, парки культури і відпочинку, спортивні споруди і т. ін.);

- кредитно-страхове обслуговування населення (ощадбанки і його відділення);

- охорона майна і прав громадян (міліція, судові органи, прокуратура, нотаріат, пожежна охорона);

- послуги зв'язку (пошта, телеграф, телефонна мережа);

- пасажирський транспорт.

Як видно з цього переліку, в соціальну інфраструктуру входять як галузі економіки (охорона здоров'я, освіта і культура, служба побуту і т. ін.), так і певні ланки, виконуючі інфраструктурні функції (наприклад, ощадбанки, пасажирські перевезення, комунальні послуги т.д.).

Ці ланки є тільки частиною деяких галузей: ощадбанки - частина кредитно-фінансової системи, пасажирський транспорт частина транспортної системи комунальні послуги (водопостачання, каналізація, газифікація, енергетики і т. ін.). У той же час деякі галузі, що входять в соціальну інфраструктуру, охоплюють значну кількість підгалузей (наприклад, побутове обслуговування).

Вдосконалення соціальної інфраструктури як напрямку реалізації соціально-державного маркетингу стосовно розвитку соціуму повинно бути пов'язане з вирішенням двох проблем:

- 1) підвищення її якості;
- 2) забезпечення комплексності умов соціуму.

Специфікою соціальної інфраструктури є те, що ступінь її розвитку фактично відображає рівень життя населення. Вона сприяє відтворенню головної продуктивної сили суспільства - людини, духовному й фізичному розвитку.

Інфраструктура, безпосередньо впливаючи на спосіб життя людей, відіграє важливу роль у формуванні життєсприйняття людини. При цьому у людей збільшується значущість місць з високим соціально-культурним потенціалом, з високим рівнем обслуговування, що створює умови для всебічного розвитку особи. Невіддільно від змін умов життя, тобто обставин, що дозволяють підвищувати різноманітність форм життєдіяльності і залучатися до більш творчих результатів і видів діяльності.

Зростаюче значення інфраструктури в даний час обумовлено такими чинниками, як:

- удосконалення зайнятості населення, трудової діяльності і характеру праці шляхом впровадження у виробництво науково-технічних досягнень;
- зміна структури населення на користь тих соціальних груп, для яких характерний високий інтелектуальний рівень потреб;
- розвиток обслуговування населення і виробництва на основі використання досягнень НТП, що забезпечують високоякісні послуги;
- підвищення загальноосвітнього і культурного рівня населення;
- необхідність збільшення тривалості вільного часу на основі більш ефективного використання неробочого часу;
- потреби в розширенні й підсиленні зв'язків між регіонами, країнами і т. ін.

До особливостей соціальної інфраструктури, як напрямку реалізації соціально-державного маркетингу, слід віднести:

має соціально-економічну спрямованість, оскільки створює умови для оптимізації діяльності передусім самої людини;

є необхідною умовою життєдіяльності не лише якоїсь окремої соціальної групи, але й усього населення;

розвиток соціальної інфраструктури, покликаної задовольняти життєво важливі потреби людей, не можна розглядати у відриві від рівня їх соціально-професійного у і культурного рівня, ціннісних орієнтацій і так далі, таких, що, усвою чергу, є важливим регулюючим механізмом удосконалення самої інфраструктури.

Особливо слід зазначити її об'єктивний характер, погляд на неї як на певну форму гармонізації життя суспільства. Річ у тому, що розвиток громадського життя вимагає цілеспрямованого регулювання, а без створення відповідних умов життєдіяльності неможливо представити існування суспільства.

По-друге, в соціальну інфраструктуру окрім установ і організацій, входять технічна забезпеченість, технологічні принципи їх функціонування.

По-третє, соціальна інфраструктура торкається всього без винятку населення, оскільки багато її елементів, як уже відзначалося, потрібно для відтворення не лише самого працівника, але і його сім'ї. Це повинно постійно враховуватися при проектуванні та будівництві нових міст, і виробництв та їх освоєнні.

По-четверте, соціальна інфраструктура вирішує завдання соціального розвитку, які «в кількісному вираженні визначаються як різниця між величинами норми і досягнутого рівня» [3]. Проблема норми виникає обов'язково, бо не можна обмежитися загальними твердженнями, що на країну, регіон, місто або район потрібно стільки-то об'єктів, установ і організацій, покликаних обслуговувати інтереси виробництва і людей, - потрібен обов'язковий розрахунок: скільки благ доводиться на одну людину, на одну або десять тисяч населення.

І нарешті, соціальну інфраструктуру не можна розглядати у відриві від установок, ціннісних орієнтацій населення, окремих його груп і об'єднань. «..Наявність ціннісних регулятивів складає одну з найпринциповіших особливостей соціальних систем» [2]. Тому не слід обмежуватися нормативним підходом як приписом. Його слід доповнити аналізом смаків, бажань, потреб і спрямувань людей, бо це неодмінний елемент удосконалення соціальної інфраструктури.

Особливо слід звернути увагу на типологію соціальної інфраструктури в контексті соціально-державного маркетингу. У цьому зв'язку правомірно групувати елементи соціальної інфраструктури відповідно до рівня соціальної організації суспільства. При такому підході ієрархія рівнів соціальної інфраструктури виглядатиме таким чином: соціальна інфраструктура

країни, області, міста, міського району, населеного пункту і, нарешті, трудового колективу.

Сукупність показників за таким рівневим принципом дозволяє, окрім усього іншого, представити стан і тенденції розвитку соціальної інфраструктури і в рамках відносно самостійної економічної одиниці дає можливість порівнювати показники стану соціальної інфраструктури з середньоукраїнськими, зіставляти їх з показниками інших областей, міст і так далі. Завдяки цьому ми можемо отримати конкретну інформацію про дійсний стан справ і намічати дійові заходи управління економічними і соціальними процесами. На цьому рівні вже можливо внесення змінених коефіцієнтів до оцінки окремих елементів соціальної інфраструктури залежно від соціально-економічних, природно-кліматичних і інших особливостей області, міста, міського району, населеного пункту.

Виділення соціальної інфраструктури – інфраструктура країни, області, міста, міського району, населеного пункту є необхідним моментом конкретизації її загальних показників стосовно цих рівнів соціальної організації суспільства.

Важливим методологічним моментом класифікації елементів соціальної інфраструктури є те, що на якому-небудь з вищезгаданих рівнів можуть бути відсутні ті або інші її елементи. Причому для різних рівнів соціальної організації суспільства різні і відповідно набори цих елементів.

Головним критерієм наявності або відсутності елементів соціальної інфраструктури повинно стати задоволення повсякденних потреб населення, тоді як для задоволення потреб вищого порядку, скажімо, у вищій освіті, необов'язково створювати відповідні об'єкти соціальної інфраструктури на всіх рівнях соціальної організації суспільства. Розгляд соціальної інфраструктури на відповідному рівні соціальної організації суспільства не відмінняє інших підходів і класифікації її елементів.

Основою для класифікації можуть виступати також її форми. Виходячи з цього можна говорити про лінійну і точкову інфраструктуру. Під лінійною інфраструктурою розуміється мережа залізничних і автомобільних доріг і так далі. У точкову інфраструктуру включаються безпосередньо окремі об'єкти (школи, клуби, лікарні і так далі). Ця класифікація потрібна в тих випадках, коли ми творимо ті або інші елементи соціальної інфраструктури на різних рівнях соціальної організації суспільства. Так, на рівні трудового колективу правомірніше говорити про точкову інфраструктуру, хоч це не виключає наявності окремих елементів лінійної. На рівні району, міста, області в рівній мірі можна говорити як про лінійну, так і про точкову інфраструктуру, а також про шляхи узгодження їх взаємодії. Крім того, такий поділ соціальної інфраструктури допомагає характеризувати форму її організації у кожному конкретному випадку.

Соціальна інфраструктура може бути поділена і відповідно до того, які потреби людей вона задовольняє. Є також такі її елементи, які покликані обслуговувати повсякденне життя людей і набір яких за місцем роботи і проживанням украй потрібний. Взаємозамінюваність таких елементів практично неможлива. Не можна наявністю установ громадського харчування виправдати відсутність організації охорони здоров'я або вважати, що клуб або палац культури може замінити потребу у дитячих установах. Ці елементи соціальної інфраструктури повинні існувати тільки в повному наборі, бо вони призначені для раціональної організації повсякденного життя людей. Соціальна інфраструктура має рівномірно розподілятися по території в залежності від чисельності проживаючого населення і деяких інших чинників.

Розвиток соціальної інфраструктури припускає використання нормативного підходу, що вимагає порівняння фізичної забезпеченості матеріально-речовими елементами в територіальному або виробничому розрізах з науково обґрунтованими нормативами і орієнтирами. Розбіжність між порівнюваними об'єктами показує найбільш вразливі місця, дозволяє вжити заходи для скорочення або ліквідації величини розриву і визначення міри її розвитку або відставання.

Таким чином, соціальна інфраструктура може класифікуватися і відповідно до рівнів організації суспільства, і по формах, і по напрямках її на задоволення різних потреб населення.

Не заперечуючи значення запропонованих класифікацій, ми виділяємо з усього різноманіття конкретних об'єктів соціальної інфраструктури певні групи, загальні структурні елементи залежно від конкретних видів життєдіяльності громадянського індивіда, які ці об'єкти покликані забезпечувати. Причому ми розглядаємо загальні елементи соціальної інфраструктури як прояв особливого, специфічного, характерного для будь-якого визначеного набору матеріально-речових об'єктів, що створюють необхідні загальні умови для кожного конкретного виду людської діяльності.

Найважливішою домінантою соціальної інфраструктури прийнято вважати сукупність матеріально-речових елементів, що створюють загальні умови для ефективної соціотворчої діяльності людини, в процесі якої формуються і проявляються її сутнісні сили.

Інфраструктура суспільно-політичної діяльності включає загальні умови, що забезпечують можливість активної участі населення в управлінні справами суспільства і виробництва (матеріально-технічна основа політичних заходів і засобів масової інформації, а також відповідні умови для розвитку ідейно-пізнавальної активності).

Що стосується діяльності населення у сфері культури, то для її забезпечення передбачається

комплекс умов для освіти (дитячі дошкільні установи, учбові заклади усіх типів), підвищення культурного рівня (культпросвітустанови, кінообслуговування, бібліотечна мережа, музеї) і організації відпочинку (парки, зони відпочинку і так далі).

Таким чином, сфери (види) життєдіяльності виступають тією єдиною основою, за якою слід виділяти елементи соціальної інфраструктури. Це ні в якому разі не означає, проте, що ці елементи в реальній дійсності існують ізольовано, незалежно один від одного. Навпаки, аналіз умов діяльності, наприклад у сфері культури, може частково охопити і умови діяльності у сфері праці, так само як характеристика матеріально-речових умов для розвитку соціальної активності повинна включати аналіз компонентів інфраструктури.

Таким чином, соціальну інфраструктуру слід розуміти як стійку сукупність матеріально-речових елементів, що забезпечують загальні і специфічні умови для раціональної організації основних видів діяльності людини в усіх сферах громадського життя.

До особливостей соціальної інфраструктури, як напрямку реалізації соціально-державного маркетингу, слід віднести:

має соціально-економічну спрямованість, оскільки створює умови для оптимізації діяльності передусім самої людини;

є необхідною умовою життєдіяльності не лише якоїсь окремої соціальної групи, але й усього населення;

розвиток соціальної інфраструктури, покликаної задовольняти життєво важливі потреби людей, не можна розглядати у відриві від рівня їх соціально-професійного і культурного рівня, ціннісних орієнтації і так далі, таких, що, у свою чергу, є важливим регулюючим механізмом удосконалення самої інфраструктури.

сфери (види) життєдіяльності виступають тією єдиною основою, за якою слід виділяти елементи соціальної інфраструктури.

Найбільш оптимальною типологією соціальної інфраструктури в контексті соціально-державного маркетингу є поділ елементів соціальної інфраструктури за сферами (видами) життєдіяльності.

В якості перспективних напрямків дослідження можна виділити наступне: соціальне забезпечення, соціальне обслуговування як напрямки реалізації соціально-державного маркетингу.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Агарков О.А. Концепція соціально-державного маркетингу // Грані. – 2009. – № 2 (64). – С. 70-74
2. Блауберг И.В., Юдин Э.Г. Становление и сущность системного подхода. - М.: Наука, 1973. - 270 с.
3. Муравьев А. М. Экономическая база социального развития. - Л., 1975. - 329 с.
4. Социологическая энциклопедия в двух томах. Руководитель научного проекта Г.Ю. Семичин. - М.: Мысль, 2003. - Т. I. - 1027 с.

УДК 159.947.24

О.А. БЕЗРУКОВА

СВОЕОБРАЗИЕ И МОДИФИКАЦИЯ ОТВЕТСТВЕННОСТИ В СОВРЕМЕННУЮ ЭПОХУ

Безрукова Ольга Анатольевна – доцент кафедры политологии и права Запорожского национального технического университета, кандидат социологических наук

Відповідальність в цілому, має сакральний характер. В епоху модерна відповідальність втрачає колективістський характер і індивідуалізується. В постмодерні повертається колективний характер відповідальності, але в іншій, перетвореній формі, у вигляді відповідальності корпорацій, організаційної відповідальності. Відповідальність розташовується на межі індивідуального і соціального, тому вона має подвійний характер, володіє властивостями соціального і індивідуального. Перед соціумом стоїть завдання підвищення відповідальності за виживання нації. Вивчення механізмів формування і підвищення відповідальності соціуму є завданням сучасної науки.

Ключові слова: соціальна відповідальність, соціальна норма, сакралізація, глобалізація, модифікація відповідальності.

Ответственность в целом, имеет сакральный характер. В эпоху модерна ответственность теряет коллективистский характер и индивидуализируется. В постмодерне возвращается коллективный характер ответственности, но в иной, превращенной форме, в виде ответственности корпораций, организационной ответственности. Ответственность располагается на границе индивидуального и социального, поэтому она имеет двойственный характер, обладает свойствами социального и индивидуального. Перед социумом стоит задание повышения ответственности за выживание нации. Изучение механизмов формирования и повышения ответственности социума является заданием современной науки.

Ключевые слова: социальная ответственность, социальная норма, сакрализация, глобализация, модификация ответственности.

The responsibility as a whole has a sacral character. During the modern period the responsibility loses collective character and becomes individualized. In a post modern period the responsibility of the collective character was returned but in another transformed form in the form of the corporation responsibility, organizational responsibility. The responsibility is at the border of the individual and social sphere, that's why it has a dual-character; it possesses properties of the social and individual. Society has to increase the responsibility for the national survival. Studying the mechanisms of the forming and increasing the social responsibilities are the tasks for the present-day science.

Keywords: social responsibility, social norm, sacralization, globalization, modification of the responsibility.

© О.А. Безрукова, 2010

Актуальность проблемы ответственности возрастает в кризисные моменты развития общества и тем самым привлекает внимание ученых различных отраслей знания. По нашему мнению, максимально следует разрабатывать такую ее модификацию как социальная ответственность, непосредственно встроенная во все сферы общественной жизни на уровне общества в целом и жизни каждого индивида. Проблема ответственности традиционно рассматривается в рамках философского анализа. По нашему мнению, следует значительно расширить ее понимание, именно благодаря использованию социологических методов и в рамках социологической традиции. Поскольку одной из характеристик нашего времени становится сакрализация, т.е. наделение предметов, вещей, явлений, людей «священным» содержанием; подчинение политических и общественных институтов, социальной и научной мысли, культуры и искусства, бытовых отношений религиозному влиянию, целью данной статьи является при помощи социологических ме-

тодов и в социологическом дискурсе рассмотреть ответственность в контексте ее сакрализации, выделить возможные ее модификации. Согласно философскому трактованию, сакральное - это все то, что относится к культуре, поклонению особо ценным идеалам. Сакральное противоположно светскому, профанному, мирскому. Сакральное является тождеством веры, надежды и любви, его «органом» служит человеческое сердце. Сохранение священного отношения к предмету культа в первую очередь обеспечивается совестью верующего, который ценит святину больше собственной жизни. Поэтому при угрозе осквернения святыни истинный верующий встает на ее защиту без особых раздумий и внешнего принуждения; подчас он может ради этого жертвовать своей жизнью. Сакральное в теологии означает подчиненное Богу. Символом сакрализации выступает освящение, т.е. такая церемония, в результате которой обыденная мирская процедура обретает трансцендентный смысл [1].

Помимо теологического понимания сакрально-

го как производного от Бога существует его более широкое социальное толкование. Например, Э.Дюркгейм применил это понятие для обозначения естественноисторической основы подлинно человеческого бытия, его социальной сущности и противопоставил его понятию индивидуалистического (эгоистического) существования. Некоторые религиоведы рассматривают процедуру сакрализации как существенный отличительный признак всякой религии - пантеистической, теистической и атеистической: религия начинается там, где складывается система сакрализации особо ценных идеалов. Церковь и государство вырабатывают сложную и тонкую систему защиты и трансляции священного отношения людей к базовым идеалам сложившейся культуры. Трансляция осуществляется согласованными между собой методами и средствами всех форм общественной жизни. Среди них - жесткие нормы права и мягкие приемы искусства. Индивид с пеленок и до гробовой доски погружен в генерируемую семьей, родом, племенем и государством систему сакрального. Он вовлекается в церемонии, ритуальные действия, совершает молитвы, обряды, соблюдает посты и множество иных религиозных предписаний. Сакрализации прежде всего подвергаются нормы и правила отношения к ближнему и дальнему, семье, народу, государству и абсолюту. Система сакрализации состоит из: а) суммы священных для данного общества идей (идеология); б) психологических приемов и средств убеждения людей в безусловной истинности этих идей; в) специфических знаковых форм воплощения святынь, сакраментальных и враждебных символов; г) особой организации (например, церкви); д) специальных практических действий, обрядов и церемоний (культ). На создание такой системы требуется много времени, она впитывает в себя прошлые и вновь возникшие традиции. Благодаря сакральным традициям и актуально существующей системе сакрализации общество добивается воспроизводства определенной религии во всех своих горизонталях (социальные группы, классы) и вертикалях (поколения). Когда избранный объект сакрализован, в его реальность верят сильнее, нежели в эмпирически данные вещи. Сакральное отношение можно охарактеризовать как квинтэссенцию идеального содержания культуры, характерную для религиозных культур и светских культур модернистского («идеократического») типа [1].

Ответственность в целом имеет сакральный характер, базируется на сакрализации миссии субъекта - носителя этого качества. Отсюда ее амбивалентный характер. С одной стороны, ответственность возвышает личность, поднимает ее до социальности, повышает градус социальности.

С другой стороны, ответственность является обузой, навязчиво напоминающей о необходимости действовать.

В эпоху модерна ответственность теряет кол-

лективистский характер и индивидуализируется. В постмодерне возвращается коллективный характер ответственности, но в иной, превращенной форме, в виде ответственности корпораций, организационной ответственности.

Ответственность порождается страхом, страхом пустоты. Человек убеждает себя, что «Кто как не я сделает это. За мной никого нет, я последний бастион». Такая избыточность необходима для мотивации действия, которое не по нраву индивиду. Ответственность превращает депрессию в энергию. Внутренним источником этого превращения является сакрализация ответственности.

Социальность заключается в том, что человек подчиняется тому, что является для него обузой, что неприятно и ограничивает его свободу. Благо индивидуального духовного комфорта человек принесит в жертву высшей ценности сакральной ответственности. Нет другого аргумента, кроме как возвыситься над индивидуальным и сиюминутным, сакральность более высокой цели и более значимого дела.

Если игнорировать свершения сакрального должного, то человек уничтожает свое внутренне социальное, обрекает себя на тревогу за судьбу близких, на страх и неопределенность будущего.

Если же человек действует в соответствии со своим желанием и внутренней готовностью, то это уже не ответственность, а реализация своего эго.

Ответственность располагается на границе индивидуального и социального, поэтому она имеет двойственный характер. И социальный, и индивидуальный. Обладает свойствами социального и индивидуального. От социального ответственность взяла надличностный характер мотивации (забота о ближних и дальних), а от индивидуального - личностную мотивацию избегания беды. Ответственность актуализируется на фоне острого личностного переживания за объект ответственности.

Феноменологическая техника предпочтительна в объяснении ответственности, которая в меньшей степени является объективным фактом, а скорее социально обусловленной личностной интерпретацией события как сакрального, нуждающегося в опеке со стороны индивида.

Гиперответственность порождается напряженным ожиданием беды и страхом потерять последние остатки ресурсов своего выживания. Она свойственна кризисному социуму, который принимает вызов и готов противодействовать хаосу. Гиперответственность - реакция живого, энергичного социума и свидетельство превалирования активности над пассивным ожиданием конца.

Двойственность пронизывает все аспекты актуализированной ответственности. Она и бремя и достоинство. Человек, следующий зову ответственности, наделен достоинством. Бремя ответственности человек может нести наперекор свое-

му суетному желанию покоя. Не дает ему покоя давление социального факта (Э.Дюркгейм), включенность в социум.

Каждая эпоха претендует на свою исключительность. Нынешняя эпоха не исключение. Особенности эпохи обуславливают особенность и важнейших характеристик человека и социума. Особенности ответственности следует искать и объяснять характером социума. Речь идет и о региональных особенностях, и об общечеловеческих. Если возрастает тревога за будущее, то ответственность связывается больше именно со страхом будущего. Есть ответственность за сохранение достигнутого и ответственность за изменение, обновление, движение вперед: консервативный и прогрессистский тип социальной ответственности. В нашу эпоху более свойственна консервативная ответственность. Тогда как в эпоху модерна более характерна прогрессистская ответственность.

Изменяется понимание целей, стоящих перед человечеством (в его абстрактном понимании философами), перед конкретной страной. Для одних стран актуальна ответственность за судьбы мира, для других - ответственность за выживание своего населения.

Философы богатых, благополучных стран могут себе позволить беспокоиться за все человечество. Именно на почве такого беспокойства формируются новые концепции социальной ответственности, например концепция ответственности в условиях техногенной цивилизации Г.Йонаса [2]. По мнению Г.Йонаса перед нами стоит необходимость выработки новой этики - «этики ответственности», что обусловлено изменившимся характером деятельности. Все этические построения прошлого, в том числе нормативная этика долга, не имели отношения к человеческой жизни в глобальных масштабах. Моральная оценка поступков давалась в соответствии с видимыми результатами этих действий. В ситуации, когда под угрозой оказалось дальнейшее существование субъекта морали, задачей новой этики становится надежный контроль над огромными потенциалами человека.

Принимая положение (категорический императив) Г. Йонаса «поступай так, чтобы последствия твоего действия были в согласии с непрерывностью праведной человеческой жизни на Земле» [2], мы добровольно и осознанно возлагаем на себя ответственность за будущее и перед грядущими поколениями. Речь идет о трансцендирующей ответственности, которая проникает в недоступные человеческому познанию, хотя и отчасти поддающиеся прогнозу сферы, например в будущее. Идеализированный принцип ответственности становится практически действенным в ситуации, не имеющей моральных аналогов в прошлом.

Говоря о принципе ответственности, Г. Йонас имеет в виду уровень законности моральных принципов, когда мы спрашиваем себя: «...с чем мы должны согласиться и какие мы, собственно,

берем на себя обязательства?» Мораль не ограничивается персональной моральностью, моральными проблемами, конфликтными ситуациями в отношениях людей; ее перспектива направлена на последствия данного действия в будущем. Категорический императив Г.Йонаса делает должной коллективную и персональную ответственность за будущее в условиях высокоразвитой техногенной цивилизации.

По Йонасу, различается ответственность естественная (призвание) и контрактная, обусловленная соглашением (обязанность). В современной философии большое внимание уделяется корпоративной ответственности, примером которой и является «ответственность за будущее». Здесь имеется в виду не просто подотчетность, а самостоятельно принимаемая личностью ответственность в качестве универсального долга. По Г.Йонасу, основная опасность сегодняшней ситуации заключается не столько в злонамеренном использовании техники (когда последствия однозначно оцениваются как отрицательные и сам поступок соответственно тоже), сколько в том, что даже если техника используется согласно ее собственному назначению и ради высоких целей (т.е. с добрыми намерениями), она несет в себе угрожающую силу, которая скажет свое заключительное (последнее) слово по истечении значительного срока [2].

Характер ответственности меняется по вектору и по ее силе. Прежде всего, значительно усиливается ответственность перед будущим. Она была и раньше. Но в нашу эпоху напряженность ответственности перед будущим значительно возрастает в связи с более сильными и лучше осознанными угрозами, заставляющими испытывать страх за возможность самого выживания. Если раньше прогрессистская ответственность перед будущим уповала на постоянное улучшение условий для достижения всеобщего счастья, то сейчас оптимистическая ответственность сменяется эсхатологической. Страх как причина ответственности вызывает ее напряжение сильнее, чем вера в лучшее будущее. Эсхатология как учение о «последних днях», о «конце света», о финальных итогах для отдельных человеческих душ, всего человечества и мира в целом подтверждает данный тезис. «Эсхатология в собственном смысле складывается там, где становится возможным положительное решение личных и вселенских судеб как чего-то абсолютного» [1]. Ею охотно занимались не только теологи, но и религиозные философы, социологи. Считая эсхатологическую проблему основной для метафизики, Н.Бердяев писал, что история завершается великой катастрофой и Судом, но ее «конец есть торжество смысла, соединение божественного и человеческого, эсхатологическое завершение экзистенциальной диалектики божественного и человеческого» [1]. Можно говорить о двух основных типах философской эсхатологии в европейской культурной традиции: первый - эсхатология

в рамках собственно религиозной и мистической философии, органично включенная в общий дискурс религиозно-философского синтеза; второй - имплицитные эсхатологические мотивы в нерелигиозной теоретической философии, развивающиеся преимущественно в историософских и культурологических концепциях. Примером второго типа могут служить практически все классические схемы исторического процесса, взятого в социально-культурных параметрах. Следует отметить, что эсхатология или специфические эсхатологические мотивы отнюдь не сводятся к представлениям о «конце света», вселенском катаклизме, глобальной деструкции. Мотив гибели феноменального сопровождается утверждением неизбежности воссоединения отчужденных начал, формирования, кристаллизации некоего нового вселенского строя, универсального в своих манифестациях, характеризующих единством как результатом диалектического становления.

Эсхатологические характеристики социальных явлений, в том числе ответственности, являясь в целом неотъемлемой частью культуры, в ситуации постсовременности приобретает новые параметры, прежде всего экологические. Таким образом, эсхатология представляет собой учение о конечных судьбах мира и человека: 1) относящееся к тому, что должно последовать за нашей, собственной смертью (индивидуальная эсхатология); 2) касающееся конца истории и мира, в котором мы живем (коллективная и космическая эсхатология).

В номенклатуре социальных качеств значимость подчинения нормативным требованиям долга сменяется актуализацией ответственности. Более важным становится ответ на вызов необходимого уровня ответственности, чем следование институциональным нормам. Это одна из причин тенденции к деинституализации традиционных институтов и актуализации неинституализированных практик социальной ответственности.

Меняются критерии социализованности личности. На первый план выходит способность взять на себя ответственность, которая ценится выше, чем усвоение ролевых норм. Конечно, оба эти качества тесно связаны между собой. Усвоение норм может и должно предполагать взятие на себя ответственности.

Речь идет об акцентах.

Быть социально послушным, конечно важно, но еще более важно наличие среди социальных качеств актуализированной деятельной ответственности. Зачастую требования ответственности выходят за рамки институализированных норм. В этом случае приоритет отдается ответственности, а не норме.

В эпоху раннего модерна люди считали возможным контролировать силы природы и подчинить их себе на пользу. Поздний модерн и постмодерн развенчал эту самонадеянную установку на господство человека над природой. Техногенные

угрозы стали одной из самых заметных черт современности. Эпохальные катастрофы заставили серьезно учитывать эсхатологические прогнозы. Конец света перестал быть предметом, элементом религиозного психоза, а перешел в область технологических расчетов. То есть, ряд научных институтов разрабатывают модели, которые учитывают возможность гибели человечества. Рассчитываются конкретные условия, техногенные, политические и социальные причины и т.п. Проблемы конца света имеют глобальный характер. Значит можно говорить о глобализации ответственности в нашу эпоху.

Глобальность проблем, затрагивающие судьбы человечества, остро ставит вопрос о субъекте ответственности. Говорить о том, что человечество ответственно, значит впадать в необоснованную абстракцию. Субъектами ответственности реально могут быть всемирные организации, такие как ООН, крупные политики, которые персонифицируют человечество. Им делегируют люди свое право принимать решения, затрагивающие интересы человечества. Само же человечество фактически безсубъектно. Это просто обозначение населения земли, которому философы придают качество коллективистского единства.

Глобализация как процесс интеграции человечества и сфер его деятельности в ходе эволюции в информационную эпоху не вызывает сомнений. Важной составляющей процесса глобализации выступили современные информационные технологии (Интернет, компьютерная связь, мультимедиа и т.п.). Формирующаяся система глобальной информации формирует потребности и интересы, общие для жителей всех стран. В свою очередь глобальные потребности ведут к появлению глобальных продуктов. Таким образом, глобализация предполагает также и тенденцию к унификации мира, к жизни по единым принципам, приверженности единым ценностям, следованию единым обычаям и нормам поведения. Глобализация вызвана социальным состоянием, когда символические практики приоритетны по отношению к материальным, начинает доминировать глобализация символических обменов, освобождающих (уже в силу своей природы) социальные отношения от пространственных ограничений. Глобализация ведет к взаимному уподоблению социальных практик на уровне повседневной жизни.

Глобализация же ответственности может означать, что безответственность на локальном уровне может вызвать катастрофические последствия глобального характера. И наоборот, глобальные проблемы современности сказываются на локальном уровне. Подобные явления также иногда называют глобализацией. Глобализация информационно-коммуникационных процессов ведет к нивелированию самобытности культур в различных странах и подчинению СМИ не гуманитарным, а коммерческим интересам. Как от-

мечает французский ученый Д. Коэн, «...прошло немного лет, а к понятию глобализации уже стали относиться с подозрением: одни считают, что оно предполагает фаталистическое отношение к происходящим в мире изменениям, в то время как другие призывают к защите нынешнего дорогого ценой завоеванного общественного порядка от тенденций столь сомнительного качества». По мысли же И.Валлерстайна (1999), идея глобализации как универсального этапа мирового развития есть «громадная ошибка современной действительности, обман, навязанный нам властными группировками и нами же самими, часто в отчаянии... Мы можем думать об этом переходе как о политической битве между двумя крупными лагерями: тех, кто хочет удержать привилегии существующей неравноправной системы, и тех, кто хотел бы видеть создание новой системы, которая будет более справедливой» [1].

Когда речь идет о больших массах людей, которые наделяются атрибутом нравственности, ответственности, то можно говорить о социальной нравственности. Смысл этого понятия в том, что нравственность приписывается не отдельному индивиду, а социуму. Это идеально типичная методология, позволяющая рассматривать общие интересы под углом зрения индивида. Происходит своеобразная антропологизация общества. Обществу приписываются черты индивида. В этом случае можно говорить о социальной ответственности, ответственности социума, как абстрактного субъекта, условно репрезентирующего возможного субъекта ответственности и свободы.

Ответственное отношение за результаты принимаемых решений, имеющих глобальные или хотя бы значительные последствия, приобретает обязательный или обязывающий (императивный) характер.

В целом, с учетом определенных модификаций, социальную ответственность как ответственность социума можно классифицировать следующим образом:

1. Ответственность за обстоятельства, за сохранение целостности системы, среды обитания.
2. Ответственность за людей, за вещи.
3. По критерию масштаба: а) ответственность за близких; б) за коллектив; в) за страну; г) за человечество.
4. По критерию происхождения: а) из юридиче-

ских оснований и норм; б) из ролевых ожиданий, принятию ролевого поведения и роли в целом, т.е. выполнения обязанности, по долгу службы.

5. По нравственно-психологическим причинам и основаниям: а) из-за страха; б) заботы; в) морального сознания; г) любви; д) религиозности; е) патриотизма; ж) информированности о последствиях;

6. По источнику вызова: от человека а) ожидают ответственности по роли его или б) не ожидают, он чувствует ее по собственной инициативе (японец, что переживает из-за китов);

7. По субъекту: а) индивидуальная; б) коллективная; в) социальная; г) общечеловеческая.

8. По субъектности: а) абстрактная (человечество, общество, громада с неопределенной, размытой субъектностью) и б) конкретная ответственность конкретных людей;

9. По форме проявления: а) деятельная; б) пассивная;

10. По эмоциональному фону: а) острое переживание и б) эмоциональное холодное рациональное понимание пагубных причин бездеятельности;

11. По характеру описания и моделирования: а) метафизическая, абстрактная; б) формализованная, позитивная.

Таким образом, особенно важной проблема ответственности становится в кризисные периоды, когда от ее уровня зависят определенным образом сроки и цена решения вопросов выхода из кризиса. Поскольку в украинском обществе кризис является перманентным, то ответственность социума на всех его уровнях и во всех сферах имеет большое значение постоянно. Ответственность является проблемой социальной и становится объектом изучения в рамках социологического, а не только философского дискурса. Концепт ответственности имеет достаточно большое семантическое поле и может рассматриваться из разных позиций и аспектов. Употребление термина «ответственность» происходит в разных контекстах, многие из которых касаются социологической проблематики. Перед социумом формулируется задание повышения ответственности за выживание нации. Именно изучение механизмов формирования и повышения ответственности социума является одним из первоочередных заданий современной науки.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Социологический словарь/ Режим доступа: Мир словарей: <http://mirslouvrei.com/>
2. Йонас Г. Принцип відповідальності. - К.: Лібра, 2001. - 400 с.
3. Козлова Н.П. Концепция моральной ответственности в философии Г.Йонаса/Вестник Московского университета. - Серия 7. Философия. - №2., 2006. - С. 71-82.

УДК 316.776.33

А.А. СОГОРІН

ТЕОРЕТИЧНІ КОНЦЕПТИ ТА МОДЕЛІ СОЦІОЛОГІЧНОГО БАЧЕННЯ ЕФЕКТІВ МАСОВОЇ КОМУНІКАЦІЇ

Согорін Андрій Анатолійович - доцент кафедри соціології та соціальної роботи Запорізького інституту державного та муніципального управління Класичного приватного університету, кандидат соціологічних наук

У статті досліджено основні соціологічні підходи щодо дослідження ефектів масової комунікації. Також, використовуючи різні методологічні підходи, проаналізовано суть ефектів масової комунікації.

Ключові слова: масова комунікація, ефекти масової комунікації.

В статье исследованы основные социологические подходы к изучению эффектов массовой коммуникации. Также, используя различные методологические подходы, проанализирована суть эффектов массовой коммуникации.

Ключевые слова: массовая коммуникация, эффекты массовой коммуникации.

Basic theories of mass media effects are researched in the article. Essence of mass media effects are analyzed with different sociological methods.

Keywords: mass media effects, mass media.

© А.А. Согорін, 2010

Аналіз сучасної соціологічної літератури засвідчує, що в дослідженнях масової комунікації проблема її ефектів посідає чільне місце.

Так, деякі дослідники в галузі психології вважають дослідження з цієї проблематики вірогідно найбільш поширеним підходом до вивчення засобів масової комунікації. В той же час у соціологічних дослідженнях уваги цій проблемі приділено значно менше, що проявляється в недостатній розробці методології та методик таких досліджень, певній невизначеності щодо сутності цього поняття і вимагає додаткової уваги.

Отже, метою статті є дослідження та систематизація існуючих соціологічних підходів щодо розгляду ефектів масової комунікації.

Підвищеній увазі до проблеми ефектів масової комунікації сприяли декілька обставин. Зокрема, в ході досліджень часто ставилась мета вивчення шляхів впливу на людей через комунікацію. Активізації досліджень у цій галузі сприяли також проблеми засобів масової комунікації як можливого джерела насилля, фрустрації, агресивності.

Як бачимо, аналіз ефектів масової комунікації передбачає вивчення трансформацій в оцінках та адаптивній поведінці людей, що відбуваються під впливом масової комунікації. Типовим у цьому зв'язку виглядає одне із розповсюджених визначень.

Типовим у цьому визначенні вбачається також певна «моністичність» наслідків процесу комунікації – лише на свідомості людей, не враховуючи наслідків в емоційному стані та поведінці людини. Спираючись на розглянутий

раніше підхід П. Сорокіна до поведінки людини і процесів у суспільстві, запропонуємо таке визначення ефектів масової комунікації.

Ефекти масової комунікації – це наслідки фізичного, психічного, соціального та духовного характеру, що відбиваються на свідомості, емоціях та поведінці окремих людей, груп, спільнот і суспільств під впливом процесу масової комунікації і які відсутні при відсутності такого впливу.

Як бачимо, в цьому визначенні більш повно представлені сутнісні характеристики ефектів МК, що розширює можливості для їх типології, хоча реалізуються такі можливості різними авторами в різній мірі.

Так, представлена Х.Флемінгом класифікація ефектів МК, що поширена в маркетингових дослідженнях, складається з наступних ефектів: увага, інформованість, когнітивний ефект (що конкретно приймають респонденти і яким чином це відображають), оціночний ефект (перевага, вибір із запропонованих варіантів, обґрунтування, чому подобається), конативний ефект (поведінковий ефект в обстановці експерименту).

При цьому весь простір можливих підходів до дослідження ефектів може бути розділено за допомогою двох координатних осей (схема 1). Полюсами першої осі є ефекти короткострокові і ефекти довгострокові. Полюсами другої – ефекти навмисні і ненавмисні.

На приведеній схемі індивідуальна відповідь, відгук – процес, за допомогою якого відбувається зміна установок, знань, поведінки чи закріплення, стабілізація останніх. Відбувається

НАПРАВЛЕНІСТЬ

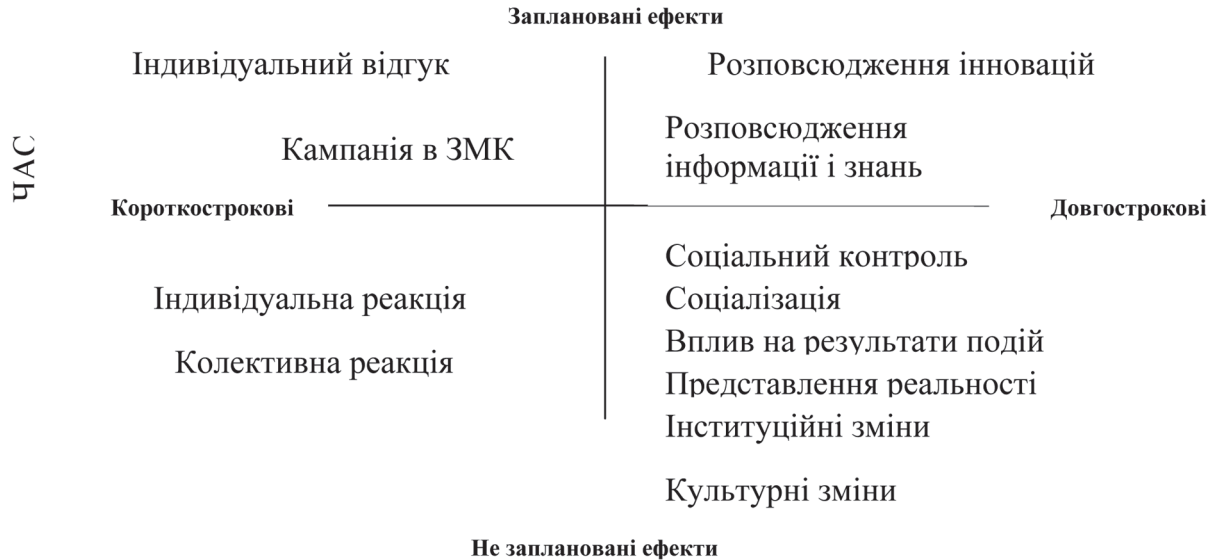

Схема 1. Типологія ефектів масової комунікації

це в якості реакції на повідомлення, метою яких і є здійснення змін.

Кампанія в засобах масової комунікації. В цьому випадку використовуються декілька каналів масової комунікації, за допомогою яких досягаються цілі інформування чи переконання аудиторії. Найбільш часто кампанії застосовуються в сфері політики та споживачької реклами.

Індивідуальна реакція. Полягає в незапланованих комунікатором наслідках, які спостерігаються після контактів індивіда з матеріалами масової комунікації. Відбувається за рахунок імітації і навчання. Предметом їх можуть бути найрізноманітніші сфери індивідуальної і соціальної реальності – слідування новим життєвим стилям, акти адаптивної чи девіантної поведінки, прояви побоювання та страху і т. ін.

Колективна реакція являє собою ряд індивідуальних реакцій, які переживаються одночасно багатьма людьми. Останнє приводить до сумісних дій керованого типу. Ефекти страху, неспокою, люті в потенціалі можуть призводити до паніки та громадських хвилювань.

Розповсюдження інновацій. Заплановане розповсюдження нововведень з метою довгострокового розвитку. При цьому використовуються кампанії в засобах масової комунікації, а також сітки міжособистісної комунікації.

Розподіл інформації і знань. Є наслідком діяльності масової комунікації по розповсюдженню інформації явищного характеру. При цьому зазвичай відбувається нерівномірний розподіл інформації між соціальними групами, а також вибіркоче розставлення пріоритетів при висвітленні тих чи інших фрагментів реальності, зокрема в трудовій сфері.

Соціалізація. Вплив засобів масової комунікації на процеси навчання та прийняття норм, цінностей, прикладів поведінки в конкретній соціальній ситуації. Зазначимо, що саме в рамках соціалізаційного ефекту слід розглядати ефекти адаптаційні, відповідно до розглянутої нами взаємодії і співвідношенням процесів трудової адаптації і соціалізації.

Соціальний контроль. Відноситься до тенденцій в діяльності засобів масової комунікації з метою підтримки стабільності встановленого соціального порядку за посередництвом «індустрії свідомості».

Представлення соціальної реальності. Процес близький до попереднього. Однак тут більший акцент робиться на виробництві знань і думок, ніж на формуванні ціннісних уявлень. Пов'язано це з тим, що масова комунікація через свою природу має постійно створювати і транслювати незавершені версії реальності, зокрема в сфері праці.

Інституційні зміни. Результат незапланованого пристосування існуючих інститутів до розвитку засобів масової комунікації. Останнє особливо відноситься до комунікаційних функцій цих інститутів.

Вплив на результати подій. Пов'язано з роллю, яку відіграють засоби масової комунікації, поряд з іншими владними інститутами, по завершенні ключових питань життя суспільства – війни, миру, революцій, трансформаційних процесів і т.ін.

Культурні зміни. Трансформації в найбільш загальних зразках цінностей, поведінки, символічних формах, притаманних окремим соціальним групам (наприклад, молоді),

суспільству в цілому чи сукупності суспільств.

Завершуючи розгляд типології ефектів масової комунікації, слід звернути увагу на такі важливі для нашого дослідження моменти: по-перше, сила прояву ефектів та їх особливості в значній мірі будуть різнитись в залежності від типу засобів масової комунікації – преса, радіо, телебачення, Інтернет і т.ін. По-друге, той факт, що ці ефекти не є однаковими, не знижує їх значущості. Наприклад, навіть якщо яка-небудь телепрограма здійснює вплив усього на 0,1% глядачів, але при цьому її аудиторія складає 40 млн. чоловік, то цей вплив буде розповсюджено на 4 тис. глядачів. По-третє, визначаючи впливи ЗМК, ми повинні пам'ятати про сукупний (кумулятивний) ефект. Більшість повідомлень чи образів, що з'являються в ЗМК, ми бачимо або чуємо десятки, якщо не сотні чи тисячі разів. Хоча такий довготривалий вплив важко імітувати в лабораторних умовах і проконтролювати в ході польових експериментів, існують методи, які дозволяють його досліджувати. По-четверте, конфігурація і пріоритети в сукупності розглянутих ефектів обумовлюються як конкретно-історичними умовами в суспільстві, так і особливостями сфер суспільства, що досліджуються.

Розглянута типологія ефектів масової комунікації залучена нами як базова в подальшому дослідженні з певними уточненнями та доповненнями, що витікатимуть з додаткового звернення до аналізу теоретичних поглядів на сутність ефектів масової комунікації.

Зазначимо, що в соціологічних джерелах теорії ефектів масової комунікації аналізуються за різними методологічними підходами. Методологічно виваженою вважається нам позиція Н.В. Костенко, яка пропонує розглядати і оцінювати існуючі парадигми за критерієм артикуляції в них ставлення до концепту «масове суспільство». Йому або приписують фундаментальне значення у поясненні масової комунікації, або використовують із застереженнями, або ж відмовляються від нього як нерелевантного для описування й аналізу макрокомунікативного стану суспільства. Вибір ставлення до цього концепту, стверджує Н.В. Костенко, і є водночас вибором тези про силу або слабкість інститутів мас-медіа щодо їхнього впливу на ціннісні системи суспільної свідомості, соціальну структуру, соціальний порядок і людську індивідуальність. Ця теза у спрощеному вигляді має два варіанти: 1) всемогутні засоби масової комунікації, реалізуючи інтереси престижних соціальних груп, тотально впливають на інертну й пасивну аудиторію, прищеплюючи їй бажані погляди, установки і звички; 2) мас-медіа, обмежені системою соціальних інститутів, не втрачають своєї автономії, а тому здатні здійснити лише частковий вплив на свідомість і поведінку публіки, гетерогенної соціокультурно і диференційованої за мірою включеності до комунікації.

Дослідження підтверджують, що ідеї «всемогутності», тотального, «незворотного», впливу мас-медіа або, навпаки, їх соціально обмеженої дії існували й існують у соціології паралельно. Інша річ, що в окремі періоди зростання популярності певних наукових шкіл і підходів перевага віддавалася одній з них.

Зокрема, в період найбільш цікавий для нас – з початку 70-х ХХ ст. років до нашого часу – відсутній який-небудь один ведучий теоретичний напрямок. Показово, що частина дослідників повернулася до уявлень про значні можливості впливу мас-медіа.

Для цього етапу вивчення ефектів у цілому характерне повернення до поглядів якщо не про необмежені, то принаймні про суттєві можливості впливу мас-медіа.

Деякі обставини спонукали зменшенню популярності концепції обмеженого впливу масової комунікації. Одним з них є широке розповсюдження телебачення та Інтернет, які зазвичай мають більші аудіовізуальні можливості, ніж радіо та преса. Спостерігалась активізація марксистських напрямків суспільствознавства, що стверджували наступну тезу: ЗМК – є одним з найважливіших елементів легітимації капіталістичного суспільства. Були зафіксовані інші ефекти, які відрізняються за своєю природою від безпосередніх та одномірних.

На думку дослідників, на всіх етапах вивчення ефектів відбувалась зміна ступеня уваги до різних складових процесу масової комунікації. На першій фазі вирішальними, з точки зору здійснення ефектів, визначались фактори, пов'язані із змістом повідомлення. На другій фазі перевага у цьому питанні віддавалась особистісним характеристикам індивідів, які утворюють аудиторію. На сучасному етапі спостерігається синтез факторів змісту і індивідуальних характеристик. У змінах пріоритетів уваги до складових процесу масової комунікації проявляється перша тенденція.

Друга тенденція в дослідженні ефектів пов'язана із розрізненням підходів акцентуючи увагу на особистості реципієнта з одного боку, і ситуації комунікації – з іншого. В рамках першого підходу вивчається вплив змісту масової комунікації на зміну знань, установок та поведінки індивіда. В рамках другого основна увага приділяється непрямо, опосередкованому впливу й ефектам.

До основних теорій і концепцій ефектів масової комунікації відносять: «Встановлення пунктів порядку денного», «Спіраль замовчування», «Теорія інформаційного дефіциту» та «Модель залежності ефектів масової комунікації». Всі вони заслуговують на розгляд щодо проблематики нашого дослідження.

«Встановлення пунктів порядку денного». Ця досить поширена концепція ґрунтується на ідеї, підтверженій емпіричними дослідженнями, що вплив ЗМК на формування суспільної думки

визначається, перш за все, вибірковою увагою комунікатора. Згідно з цією ідеєю серед широкого кола проблем ті, котрі отримують більшу увагу з боку масової комунікації протягом конкретного часового інтервалу, виявляються більш знайомими і значимими для аудиторії і, відповідно, навпаки. Важливо, що запропонований підхід досить простий для верифікації. Для цього необхідно провести кількісний аналіз змісту. Крім того, необхідно зафіксувати зміни в суспільній думці за допомогою масових опитувань перед і по закінченні досліджуваного часового проміжку.

Враховуючи досвід проведення рекламних кампаній, де досить широко використовується ця концепція, її можна проілюструвати на прикладі стратегії формування іміджу професій. Необхідно, щоб імідж асоціювався з актуальними проблемами суспільства і з їх конкретними рішеннями, покладеними на представників цієї професії. Розрахунок виявляється наступним. Якщо споживач інформації буде впевнений у важливості проблеми, то він, ймовірно, обере цю чи близьку професію, які, як йому уявляється, пов'язані з найкращими способами вирішення цих проблем. Отже, засоби масової комунікації так чи інакше визначають важливість окремих елементів реклами професій. Інакше кажучи, засоби комунікації встановлюють «порядок денний» рекламної кампанії. «Із засобів масової комунікації аудиторія не тільки дізнається про події. Аудиторія також отримує інформацію про відносну значимість події».

Деякі обмеження цього підходу в дослідженнях масової комунікації пов'язані з необхідністю враховувати специфіку аудиторії щодо якої відбувається формування «порядку денного». Адже різницю між аудиторією взагалі або елітною групою чи партією неможливо не враховувати при дослідженні впливів масової комунікації на процес трудової адаптації.

«Спіраль замовчування». Концепція запропонована Е. Ноель-Нойман у зв'язку з дослідженням суспільної думки і отримала емпіричне підтвердження.

Суть концепції полягає в тому, що більшість людей намагаються уникнути ситуації, коли тільки їм одним необхідно розділяти певні установки та уявлення. Тому люди через вивчення свого оточення намагаються виявити як панівні точки зору, так і менш популярні. Якщо індивід виявляє, що ті установки, які він поділяє, малорозповсюджені, то скоріш за все він не буде висловлювати їх відкрито. Принаймні через елементарний страх залишитися ізольованим. Ситуація, коли одні орієнтовані на вираження своєї думки, а інші на її втаємничення приводить до нарощування спіралеподібного процесу. В ході цього встановлюється домінування однієї точки зору.

Роль засобів масової комунікації у цьому процесі полягає в тім, що вони визначають пануючу «на сьогодні» точку зору. Іншою «рушійною

силою» процесу є оточення індивіда. Якщо людина не виказує своєї думки, то скоріш за все так діє його найближче оточення. Це, в свою чергу, спонукає домінуванню ролі масової комунікації та нарощенню «спіралі замовчування».

Як бачимо тут передбачається аналіз взаємозв'язків між масовою комунікацією, міжособистісною комунікацією і тим, як індивід співвідносить свою думку з думками інших. Значною мірою ідеї автора спираються на більш ранні розробки соціальної психології (зокрема, Олпорта), в яких стверджується залежність індивідуальних думок та установок від того, як індивід оцінює думки інших людей. Зокрема, це стосується також думок щодо престижу тих чи інших професій.

«Інформаційний дефіцит». Ця концепція, яку ще називають концепцією розриву в знаннях інформації, застосовується для дослідження довгострокових ефектів масової комунікації. Основна ідея підходу в тому, що при нарощуванні потоку інформації в соціальній системі в більшій мірі її будуть сприймати особи більш освічені, з високим соціальним статусом. Т.т. збільшення інформаційних потоків призводить не до скорочення в розриві знань і інформації між соціальними групами, а до його збільшення. Таким чином, масова комунікація може сприяти посиленню існуючої нерівності. Суть цього процесу проілюстровано на схемі 2.

Вплив масової комунікації на процес виникнення розриву в інформації пов'язаний з тим, що кореляція між великими можливостями у володінні інформації і рівнем освіти відносяться перш за все до тих подій, які широко висвітлюються засобами масової комунікації. Одна з причин існування розривів в інформації пов'язана також з різними типами використання каналів масової комунікації. Особи з більш високим рівнем освіти і соціально-економічним статусом зазвичай використовують більш інформаційно насичені засоби.

Практика засвідчує, що із усіх засобів масової комунікації телебачення в найбільшій мірі сприяє мінімізації інформаційних розривів. Це може бути пов'язано із тим, що телебачення є найбільшим гомогенним джерелом. У той же час преса більшою мірою диференційована. Іншою обставиною може бути найвищий рівень довіри до ТБ.

Деякі евристичні обмеження цієї концепції пов'язані із впливом на процес інформаційного розриву інших чинників. До них можна віднести: рівень мотивації; ступінь зацікавленості; доступ до інформації; приналежність до тих чи інших організацій. Крім того, визначальним може бути рівень оцінки індивідом значимості конкретного типу інформації. Інформаційний розрив виявляється меншим у випадку повідомлень про справи повсякденні. Те саме відбувається якщо повідомлення транслюється в ситуації соціального конфлікту.

«Модель залежності ефектів масової комунікації». Концептуальна модель, запропонована відомими спеціалістами Болл-Рокич і Де Флюер, має своїм предметом структурні умови суспільства, в яких реалізуються ефекти масової комунікації. Тут засоби масової комунікації трактуються як інформаційні системи, глибоко включені до процесів формування стабільності, змін та конфліктів на рівні соціуму в цілому, на міжгруповому та індивідуальному рівнях (схема 3).

Згідно з концепцією в сучасних умовах люди стають залежними від засобів масової комунікації. Перш за все це стосується інформації, знань та оцінок про те, що відбувається в суспільстві. Тип та рівень цієї залежності визначаються рядом структурних умов. Вплив масової комунікації виявляється значним, якщо суспільство знаходиться у стані змін, конфліктів чи нестабільності. Також багато чого залежить від ступеня реалізації масовою комунікацією власне інформаційних функцій.

Оцінюючи цю концептуальну модель з позиції використання в нашому дослідженні, слід врахувати, що основні складові концепції – аудиторія, масова комунікація, соціальна система в цілому – знаходяться у великій взаємозалежності. Причому характер цих взаємозалежностей суттєво відрізняється в різних суспільствах. Крім того, кожній із цих складових можуть бути притаманні свої, специфічні особливості.

Особливого значення набуває те, що соціальні системи розрізняються за рівнем стабільності. В сучасних суспільствах, зокрема в Україні, все частіше спостерігаються етапи криз, революційних та еволюційних змін. У цих умовах невідворотно відбуваються кардинальні трансформації у ціннісних уявленнях і установках людей. Все це взаємопов'язано з більш активною, ніж у стабільні періоди, циркуляцією соціальної інформації.

При цьому групи, які утворюють аудиторію, постають у неоднаковому становищі у зв'язку зі зміною соціальних умов. Вони також розрізняються за своєю залежністю від засобів масової комунікації. Як правило, елітні групи суспільства мають більший доступ і контроль над масовою комунікацією і, відповідно, меншу від них залежність.

До того ж, засоби масової комунікації розрізняються за своєю кількістю, різноманітністю, надійністю та впливовістю. Різноманітними в різних суспільствах можуть бути функціональні особливості масової комунікації.

Зазначені особливості складових концепції у своїй взаємодії впливають на сукупність ефектів: когнітивних, афективних і поведінкових. Ефекти когнітивні: формування установок; визначення «пунктів порядку денного»; розширення уявлень людей; уточнення ціннісних орієнтацій.

Ефекти афективні: формування почуттів занепокоєності, страху; вплив на моральний стан і ступінь відчуження в суспільстві.

Ефекти поведінкові: активізація (або неактивізація) будь-якої діяльності; направлення різних видів акцій (наприклад, політичних демонстрацій); провокування альтруїстичних проявів (кампанії благодійності).

До переваг цього підходу відносять наступні: тут знято дилему між уявленнями про «всесильність» засобів масової комунікації і уявленнями про їх «обмежений» вплив. Більший акцент тут робиться на конкретно-історичні обставини, ніж на індивідуально-особистісні характеристики. Передбачається, що результати впливу на аудиторію можуть також проявлятися в ефектах впливу як на соціальну систему в цілому, так і на самі засоби масової комунікації. Методологія запропонованого підходу найбільшою мірою зорієнтована на постановку і рішення завдань соціологічного плану.

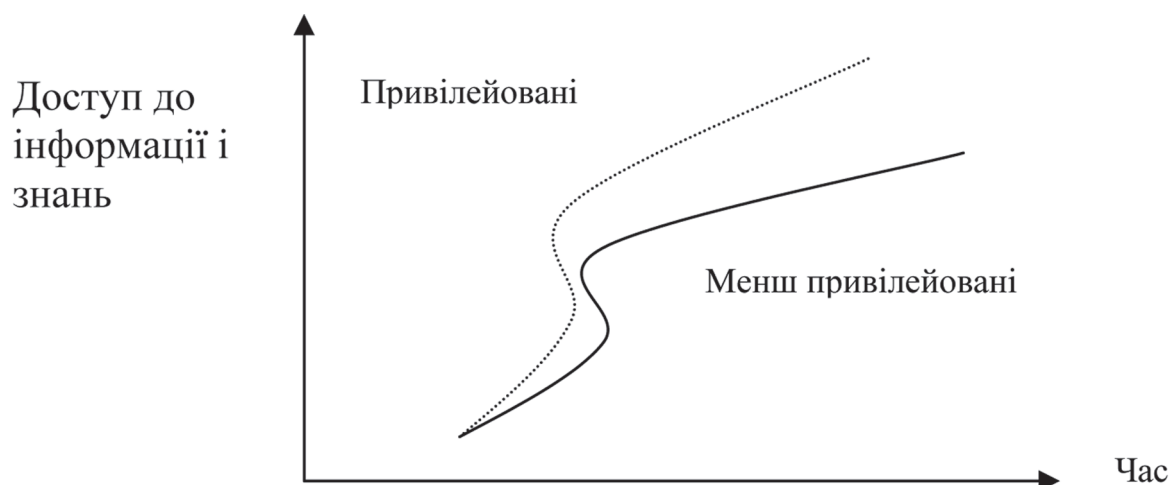

Схема 2. Виникнення «інформаційного дефіциту»

Схема 3. Модель залежності ефектів масової комунікації

Основний недолік підходу полягає в перебільшенні ступеня незалежності засобів масової комунікації від соціальної системи в цілому. Насправді засоби масової комунікації є інтегрованими в систему основних інститутів суспільства і взаємодіють з ними, що впливає на прояви ефектів масової комунікації в кожному з інститутів.

За весь період досліджень масової комунікації теорії впливів ЗМК пройшли та проходять певну еволюцію в залежності від конкретно-історичних ситуацій та розвитку технології передачі інформації. При розгляді цих теорій

можна зустріти навіть ті, що на перший погляд є діаметрально протилежними. Але при більш глибокому аналізі можна з впевненістю говорити, що ці теорії є лише різними поглядами на об'єкт дослідження – масову комунікацію та доповнюють одна одну.

Таким чином, здійснений нами порівняльний аналіз теоретичних концептів і моделей соціологічного бачення ефектів масової комунікації дає підстави для поліконцептуального підходу щодо залучення їх в дослідженні впливів на різноманітні процеси у соціальному житті з урахуванням переваг і обмежень кожної з них.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Костенко Н.В. Масова комунікація / Соціологія під ред. С.Макеєва. – К.: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М.П.Бажана, 1999. – С. 153-180.
2. Лукашевич М.П. Соціалізація. Виховні механізми і технології: Навч.-метод. посібник. – К.: ІЗМН, 1998. – 112 с.
3. Назаров М.М. Массовая коммуникация в современном мире: методологический анализ и практика исследования. – М.: УРСС, 1999.
4. Ноэль-Нойман. Общественное мнение. Открытие спирали молчания. – М., 19125. Назаров М.М. Массовая коммуникация в современном мире: методологический анализ и практика исследования. – М.: УРСС, 1999.
5. Социология: Энциклопедия / Сост. А.А.Грицанов, В.Л.Абушенко и др. – Мн.: Книжный Дом, 2003. – 1312 с.
6. Федотова Л.Н. Социология массовой коммуникации: Учебник для ВУЗов. – СПб.: Питер, 2003 – 400 с.
7. Харрис Р. Психология массовых коммуникаций. – СПб.: Прайм – ЕВРОЗНАК, 2001.

ПОЛІТОЛОГІЯ

УДК 323(470+571+477)

І.Д. ФЕДУХ

ПЕРЕДУМОВИ І ПОЧАТКОВИЙ ЕТАП ТРАНСФОРМАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ В УКРАЇНІ ТА РОСІЇ: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АСПЕКТ

Федух Ірина Дем'янівна - здобувач кафедри міжнародної інформації Чернівецького національного університету імені Ю. Федьковича

У статті представлені головні позиції української та російської громадської думки та західних експертів і державних діячів стосовно походження трансформацій у цих країнах, особливостей їхньої реалізації в Україні та Росії, а також проблем цього процесу, необхідності здійснення трансформаційних по західному зразку та потреби політичних трансформаційних змін у різноманітних напрямках. Автор пропонує аналіз та основні характерні риси трансформацій очима громадської думки Росії та України, її бачення проблем, актуалізованих статтею, він наголошує та пояснює відмінності, характеризує роль політичної еліти та громадської думки у трансформаціях різного напрямку.

Ключові слова: трансформація, трансформаційні зміни, політичні трансформації, громадська думка, демократія, громадянське суспільство.

В статье представлены главные позиции украинского и русского общественного мнения и западных экспертов и государственных деятелей по поводу происхождения трансформаций в этих странах, особенностей их реализации в Украине и России, а также проблем этого процесса, необходимости реализации трансформационных изменений по западному образцу и необходимости политических трансформационных изменений в разнообразных направлениях. Автор предлагает анализ и основные характерные черты трансформаций глазами общественного мнения России и Украины, его виденье проблем, которые подняты в статье, он подает и объясняет их отличия, дает характеристику роли политической элиты и общественно-го мнения в разного рода трансформациях.

Ключевые слова: трансформация, трансформационные изменения, политические трансформации, общественное мнение, демократия, гражданское общество.

This article includes main positions of Ukrainian and Russian public opinion and western experts and statesman about origin of transformations in these countries, specialities of its realization in Ukraine and Russia and problems of this process, necessity of realization transformation changes on western example and about necessity of realization political transformation changes in different spheres. Author gives general characteristic of situation with public opinions in these states, their views on the problem of article, takes and explains different of them and characterizes rules of political class and public opinion in transformations of different spheres.

Keywords: transformations, transformation changes, political transformations, public opinion, democracy, civil society.

© І.Д. Федух, 2010

XX століття – період, характерний значними трансформаційними змінами на європейському континенті. З розпадом Радянського Союзу перед пострадянськими країнами постало питання про вибір нової стратегії розвитку та нових політичних орієнтацій. Хоча ці країни відрізнялися різноманітним соціально-

економічних і геополітичних характеристик, у процесі їх перетворень вбачалося дещо спільне, що, без сумніву, пояснювалось єдиним історичним минулим та тими завданнями, які їм ще потрібно було вирішити.

Особливістю суспільно-політичних трансформацій в Україні та Росії є певна тотожність

складних та неоднозначних перемін. Саме у другій половині 90-х років почали формуватися риси сучасної економічної та політичної систем. Зважаючи на значимість та складний характер цих перетворень у наших країнах, для наступного їхнього аналізу, окреслення перспектив розвитку та визначення ролі цих процесів у формуванні сучасної державної політики варто простежити ставлення громадської думки України та Росії до трансформацій та порівняти особливості їхнього зародження та розвитку на початковому етапі в обох країнах. Крім того, актуальності досліджуваної тематики додає той факт, що трансформаційні процеси у цих державах тривають і досі, а їхня ефективність значною мірою залежить від глибокого вивчення факторів, які впливають на їхнє здійснення, основних проблемних моментів та міри сприйняття цих змін громадянами України та Росії.

Враховуючи важливість дослідження та порівняння трансформаційних змін в Україні та Росії, науковці та політики вивчали окремі питання трансформацій у цих державах, проте не порівнюючи ці процеси. Зокрема, науковець В. Гельман наголосив у своїй монографічній праці на ролі опозиції у побудові демократії в Росії та характері її політичного режиму [1]. Відомий російський політолог Г. Дилигенський дослідив критичні моменти російських трансформаційних процесів, що допомогло об'єктивніше проаналізувати причини несприйняття російськими громадянами окремих дій уряду [4]. Комплексне дослідження політичних процесів, зокрема на сучасному етапі в Росії, О. Мелешкіної підкреслює основні їхні риси [9]. Особливе значення для вивчення ставлення громадської думки України та Росії до процесу трансформацій мали її моніторинги, здійснені відповідними українськими та російськими організаціями, які, особливо перші, мали системний характер та відображали оцінку різних верств та політичних уподобань громадян [2, 13, 8]. Зважаючи на малу досліджуваність оцінок громадською думкою українських і російських трансформаційних змін, автор поставив за мету порівняти ці процеси у 90-х рр. XX ст. та виявити їхні проблеми.

Події 90-х років в Україні та Росії отримали багато оцінок у науковій літературі, враховуючи праці соціологів. Однак і у них, і у ЗМІ присутня констатація одного і того ж факту та припущення, які стосуються ходу й особливостей трансформації України та Росії у цей період. Перший: у цих державах перетворення, які відбулися у 90-х рр., не привели до утворення громадянського суспільства, основ демократичної правової держави та ринкової економіки – хоча інші країни-члени колишнього соціалістичного табору (Польща, Чехія, Угорщина та Словенія) пішли далеко по шляху модернізації та демократизації. У цих країнах у 90-х рр. були здійснені системні зміни, які сприяли формуванню громадянського суспільства, створенню правової держави та заклали фундамент ринкової економіки; а

в Росії будівництво демократичних інститутів було заморожене. Як зазначає політолог А. Мельвіль, держава, яка була частково у стані розпаду, частково зруйнована, після 1991 р. не була цілком відновлена. Президент Російської Федерації Б. Єльцин не сприяв та не ініціював створення ні політичних інститутів демократії для підтримки ринкових реформ, ні інститутів державної підтримки ринкової економіки та системи соціального забезпечення [7, 174]. Таким чином, протягом 1991-1999 рр. завдання, пов'язані із цим переходом, не були цілком вирішені. З точки зору добробуту більшості та соціальної захищеності російське суспільство залишилося незмінним, відкинутим у розвитку далеко назад. Друга теза: після правління Президента Б. Єльцина розпочався новий етап історії країни. Навколо питання про те, який цей етап та що він принесе суспільству, серед науковців немає згоди. Однак події початку XXI ст. дають привід констатувати якісні зміни в російському суспільстві, особливо в політичному класі, котрий був сформований в епоху Б. Єльцина.

Якщо країни Східної Європи оцінюються як в цілому орієнтовані на формування елементів консолідованої демократії, то режим в Росії більшістю дослідників не розглядається як демократичний. Аналіз режиму в Росії та інших країнах колишнього СРСР здійснюється у межах альтернативних і проміжних форм політичного розвитку при постійному підкреслюванні особливого характеру російської трансформації [1, 50].

Найважливішою причиною поразки трансформацій на початковому етапі було те, що в Росії, на відміну від країн Центральної та Східної Європи (ЦСЄ) та колишніх республік СРСР, процес посткомуністичної соціальної трансформації, який мав революційний характер, збігся з іншим, не менш складним для суспільства процесом – розпаду імперської держави та поступового створення на місці метрополії колишньої імперії основ якісно нової держави – національної.

Так само, як і в Росії, демократичний транзит, на відміну від інших, не проходить за логікою класичних транзитів першої та другої хвилі демократизації [7, 174]. За класичною моделлю розвитку демократії Д. Растоу, нація і держава з'являються раніше ніж демократизація. Однак на відміну від Росії, де процес посткомуністичної трансформації відбувався паралельно з розпадом імперії та створенням російської держави [9, 190], в Україні проблеми становлення національної держави, ринкової економіки та демократизації вирішувалися одночасно. Дані процеси в обох державах значно ускладнили перспективи становлення консолідованої демократії. Однією з якісних відмінностей у трансформаційних змінах на початковому етапі було те, що в українському суспільстві вони відбувалися на тлі побудови національно незалежної демократичної держави, а в російському – на фоні зміни статусу світової держави-лідера на регіональну демократичну державу.

В Україні, так як і в Росії, сама політична еліта 1990-х років переживала оновлення, яке супроводжувалося кризою легітимності. Вона поєднала у собі, з одного боку, успадковану від радянського минулого компартійну, адміністративно-бюрократичну, господарську еліту, яка в новій системі влади конвертувала свій політичний капітал в економічний і фінансовий, а з іншого боку – зливалася з неофітами опозиційно-дисидентської, кримінальної та бізнесової спрямованості.

В Росії спочатку загальносуспільна підтримка Б. Єльцина та його оточення визначалася їхньою позицією в якості «борців за демократію». Однак довіра до них поступово падала, ідея демократії втрачала привабливість серед російських громадян: багато в чому її скомпрометувала власне еліта. Не склалися передумови і для соціально-економічної легітимації в умовах колапсу економіки та різкого зниження соціальних стандартів. Стосовно ідеологічної легітимації, то вона обмежувалася безрезультатними пошуками певної національної ідеї – мегаідеології, здатної заповнити вакуум, що виник після падіння комунізму.

В Україні практично ті ж самі проблеми ускладнювалися значно глибшим в порівнянні з Росією розколом політичної еліти, пошуками власної ідентичності та місця у світовій спільноті.

На національні еліти України та Росії значною мірою впливав Захід, де запанували ліберально-демократичні цінності. Це мало великий вплив на зміст трансформаційних процесів та вироблення політичних орієнтирів, хоча внутрішні імпульси періодично коригували європейський вектор трансформацій.

В Україні паралельність, одночасність становлення державності й обрання моделі національного розвитку, а також її геополітичні координати зумовлюють значну роль у цих процесах зовнішніх чинників, але за умов, коли внутрішній розвиток характеризується своєю двозначністю. Як вдало підкреслює О. Дергачов, Україна закономірно відчуває на собі переважно євразійський вплив. Пострадянський простір досі міцно об'єднаний радянською спадщиною і передусім генетичною близькістю та взаємозалежністю керівних еліт. У східноєвропейському субрегіоні національна самоідентифікація гальмується спотвореною масовою свідомістю, переконаністю в особливості слов'янської духовності, що містять ті або інші елементи антизахідництва [3, 41]. Так, згідно з даними, представлених центром «Соціального моніторингу», на питання, яку роль відіграє західний спосіб життя та культура у вашому житті, українці відповідають наступним чином: 32,4% опитаних відповіли, що вони руйнують підвалини нашого суспільства; 26,1% - що підривають корені нашої національної культури; 22,6% - що формують ідеали і моральні цінності, які не властиві жителям України. Лише 9,2% респондентів вважають, що західний спосіб

життя і культура ведуть до єднання людей різних національностей на основі єдиної універсальної культури та способу життя [8].

Безперечно, таке негативне ставлення до західних цінностей впливає на формування нових умов розвитку держави, адекватних сучасним європейським процесам, і веде до гальмування демократичних перетворень. Однак результати соціологічного моніторингу українського суспільства 1994-2003 років вказують на іншу проблему – понад 63% громадян не мають чіткого уявлення або байдужі до перспективи утвердження сучасної західної культури і способу життя як універсальних, панівних у всьому світі, і 28% відкидають таке майбутнє [13, 85]. А та невелика частина респондентів (7,8%), яка позитивно ставиться до західної моделі цінностей, переважно відповідає так, не розуміючи у достатній мірі суті самого поняття «західна модель» та її елементів. М. Томенко вважає, що громадяни, позбавлені належної підготовки сприймати демократичні цінності, потенційно здатні прийняти стереотипи тоталітаризму [12, 143]. Дана теза має безперечну цінність, адже, проаналізувавши державну політику у сфері інформації та її розповсюдження у другій половині 90-х років ХХ ст., виявляється, що населення через відсутність своєчасної та необхідної інформації про елементарні поняття, такі як моделі державного розвитку, «демократичні цінності», «демократичний шлях реформ», вороже ставиться до спроб реформування на західний манер (впровадження досвіду реформування західних демократій).

Така ситуація суперечить реаліям сучасних економічних та суспільно-політичних перетворень, що відбуваються в Україні. Проблемність полягає і в тому, що громадська думка не збігається з баченням трансформаційних процесів владних структур, зокрема Президента й уряду. Переважна більшість урядовців переконані, що проголошення європейського напрямку політики як пріоритетного слугує засобом створення позитивного іміджу влади. І навіть якщо на практиці принципових змін не відбулося, гнучкість заяв зростає з року в рік. У Посланні Президента Л. Кучми у квітні 2003 р. зазначається: «Прагнення України бути визнаною європейською державою ґрунтується на спільному із західним світом розумінні та баченні суспільних цінностей. Створення громадянського суспільства, розвиток демократичних інституцій, забезпечення прав і свобод людини виступають пріоритетними національними інтересами України, які визначено ще на початку утворення її як незалежної держави...» [10].

Численні урядові заяви вимагають чітких політичних кроків відповідно у напрямку здійснення реформ в Україні, однак існують досить обґрунтовані сумніви стосовно готовності влади дотримуватися демократичних цінностей, та коли численні декларації знаходять закріплення у міжнародних угодах, виникає

специфічна ситуація. Відсутність належної відповідальності влади перед власним народом ніби частково компенсується її зовнішньою залежністю чи навіть формальною міжнародною відповідальністю щодо самореформування, забезпечення загальнодемократичних соціально-економічних і політичних змін. Не йдеться про необхідність реформування задля створення ефективно діючої суспільно-політичної та економічної системи зв'язків всередині держави, Україна часто здійснює низку трансформаційних перетворень на активні «прохання» її західних партнерів і колег. Такі реалізовані зміни варто назвати швидше частковими, оскільки вони суттєво не коригують структуру економіки, політики та суспільних відносин. Така фактична невизначеність у внутрішній та зовнішній українській політиці не сприяє формуванню позитивного образу реформ ні в населення держави, ні в європейській спільноті.

Росія – це країна, яка дійсно швидкими темпами перетворюється на «відкрите суспільство», що спричиняє незрозуміле співвідношення його витрат і надбань. Як підкреслював Г. Дилігенський в одній з його останніх праць, «сьогоднішня Росія – це багато в чому суспільство раннього модерну, котре має проблеми початку XIX ст., але воно існує у межах постмодерну» [4, 98].

Характер трансформації цінностей в інтереси обумовлений особливостями російської політичної культури. Наприклад, у російських умовах такі трансформації не несуть помітного ідейно-політичного навантаження. Вони обумовлюють розкол суспільства за мірою адаптації до змін на соціальний прошарок, який зміг скористатися можливостями переходу до ринкової економіки, та іншу частину суспільства, для котрої держава залишається найважливішим джерелом забезпечення умов життя. Причому якщо на першому етапі трансформації до найважливіших адаптаційних механізмів належали безпосередньо близькість до власності, індивідуальні інноваційні стратегії та психологічна готовність радикально змінити свій життєвий вибір, то протягом наступних років пріоритетним трампліном в нову економіку стають освіта, система перепідготовки, оволодіння другою та третьою професією.

Крім того, варто зазначити, що на формування загальноросійської громадської думки впливає той факт, який показує на матеріалах своїх досліджень Н.Римашевська, – збільшується кількість маргіналів до 10% населення. У російському суспільстві вона виділяє 5% багатих, 15% заможних, 20% людей із середнім статком, 20% малозабезпечених і 40% бідних [11, 59]. Тобто в Росії 60% населення складають громадяни із доходами, нижчими від прожиткового мінімуму. На відміну від України, де ситуація виглядає наступним чином: багата верства – 1,5%, середня – 20-25%, базова – приблизно дві третини і нижня – 10% [4, 13].

Після 1997 року трансформаційні зміни в

Росії відзначаються суперечливими процесами ціннісної консолідації та ціннісного розмежування всередині елітних груп, а також пожвавленням у свідомості широких прошарків українського та російського суспільств ціннісних орієнтацій, пов'язаних з державним патерналізмом та для росіян – з російською версією авторитаризму. Як зазначають російські дослідники В. Лапкін та В. Пантін, російський авторитаризм можна умовно назвати «квазіавторитаризмом». На відміну від справжнього авторитаризму, який передбачає поєднання економічних свобод, невтручання держави в особисте життя громадян з різким обмеженням політичних свобод, для невеликої частини російського населення (в 1997 р. не менше 20%) ідеальним був жорсткий державний контроль над економікою при збереженні політичних прав і свобод [8, 24]. Такий «квазіавторитарний» тип орієнтацій поєднує взаємовиключні цінності свободи та демократії в політичній сфері з цінністю держави як єдиної сили, яка забезпечує порядок в економіці і навіть її самофункціонування. Подібного режиму в історії не було, однак для багатьох російських громадян це ідеальна альтернатива, котра поєднує звичну орієнтацію на державу-господаря, державу-батька з деякими з вигляду ліберальними перевагами в політичній сфері – наприклад, вільними виборами.

Прихильники подібного режиму, «квазіавторитаристи», за своїми ціннісними орієнтаціями схожі на тих, для яких ні економічні, ні політичні права і свободи не є певною цінністю. Сильна авторитарна влада в умовах сьогодишньої Росії (як і збільшення хаосу в разі сприяння влади) може стати прологом до нового тоталітаризму.

Л.Шевцова, автор численних статей інформаційного Московського центру Карнегі, підкреслює, що російська еліта відстоює власно-групові інтереси, проголошуючи курс Росії на інтеграцію її суспільства у західне. Цікаво, що ця інтеграція «в Захід», як наголошує автор, зовсім не відкидає, а навіть поєднується з позиціями антизахідництва в середині країни. Ці взаємовиключаючі характерні переслідують дві мети: з одного боку, створити із Заходу образ ворога для внутрішнього користування, з іншого – інтегрувати в Захід на власних умовах. Таким чином, влада, яка відкриває Захід для себе, закриває його для суспільства [14]. Таке твердження пояснює те, чому влада не може управляти відкритим суспільством, і його закритість, в першу чергу, від Заходу та його стандартів, – це гарантія збереження позицій теперішньої правлячої еліти.

На відміну від Росії, де після розпаду СРСР відбувся розкол політичних сил щодо бачення майбутнього держави, в Україні всі сили політичного спектра прагнули створити незалежну державу, яка б поєднувала у собі елементи парламентської республіки, президентського правління й радянської влади. Хоча такий симбіоз на початку і забезпечив певну соціальну та

політичну стабільність в країні, однак він не зміг створити дійові політичні інститути влади. Тому для першого періоду незалежності – до 1994 року – характерним було створення формальних ознак суверенної держави: прапора, кордонів, дипломатичного корпусу тощо та фактична відсутність вирішення проблем інституціонального дизайну.

Для цього періоду була притаманна відсутність зв'язку між законодавчою, виконавчою та судовою владами, які не співпрацювали між собою, а конфліктували, маючи на меті домінування над владними ресурсами. У виступах політиків переважали гасла «правова держава», «загальнолюдські цінності», «демократичні цінності», «ринкові відносини» тощо. Крім того, на початку 90-х рр. населення України вбачало у державі покровителя, працедавця і захисника (у 1991 р. 62% опитуваних, а у 1992 р. 77% – чекали від держави допомоги у забезпеченні свого матеріального становища) [6, 65]. В дійсності і економічні реформи, і демократизація політичної сфери не передбачалися державними програмами та не виходили за межі риторики еліт.

Пострадянські еліти зосередили свої зусилля не на проведенні продуманої та послідовної політики реформування, а, перш за все, зосередилися на самозбереженні й зростанні особистого добробуту. І в Україні, і в Росії демократичні перетворення починалися «зверху» представниками владної еліти. Багато в чому це було обумовлено станом самого суспільства, представники якого в більшості не були прихильниками цінностей і норм демократії, а звичка до мобілізаційної політичної участі гальмувала формування громадянського суспільства. Політичні інтереси основних суспільних груп відходила на другий план в умовах різкого зниження рівня життя та боротьби за елементарне виживання.

До кінця 1990-х років в обох країнах були встановлені політичні режими з сильними центрами президентської влади, яка мала в розпорядженні політичні та економічні ресурси, та з визначеним, хоча інколи декларативним, набором демократичних інститутів, норм та принципів.

Зокрема в Росії, яка переживає період глибоких політичних та соціально-економічних змін, ставлення громадської думки до нових політичних інститутів перебуває ще у стадії формування, воно нестійке. Водночас саме в такі періоди особливо гостро стоїть питання про санкції громадської думки, яка визначає необхідність та доцільність як нових, які щойно виникли, так і попередніх політичних інститутів, які трансформуються; про визнання їх

більшістю населення, про їх легітимізацію.

Період формування нових політичних інститутів Росії, так само як і інституалізації громадської думки, – охоплює одне десятиліття. При цьому Росія і сьогодні перебуває на шляху радикальної, інколи революційної трансформації політичної системи. Проблемою Росії залишається:

непрозорість каналів взаємодії та взаємовпливу громадської думки і політичних інститутів;
слабка чутливість верхів до процесів, які відбуваються в низах суспільства;
закритість влади.

Якщо порівнювати оцінки, дані громадською думкою України та Росії в кінці 90-х рр. стосовно ставлення громадян цих держав до державних інститутів та органів влади, то українське населення більше довіряє державним органам влади, ніж російське. Так, українські громадяни найменш ефективним органом вважають Верховну Раду, зовсім в основному неефективною її діяльність визнали 74% опитаних (для порівняння: в Росії кількість тих, хто довіряє Державній Думі, 10-11%, Раді Федерації – 10%). Так само, як і в Росії – далі за рівнем неефективності іде Президент: в Україні – в основному неефективною його діяльність вважають 68%, в Росії – довіра до Президента була 6-7%. Однак, якщо зважити на причини недовіри населення відповідних країн державним органам, то варто зазначити, що вона – не наслідок загальної «недовірливості», оскільки стабільно високою є довіра громадян обох держав засобом масової інформації, які не пов'язуються населенням з державою і владою [2].

Негативним явищем у політичних трансформаціях обох держав є те, що українські та російські громадяни переконані, що своїми діями громадська думка не може вплинути на рішення державної влади – президента та парламенту; а також, що існуючі політичні інститути та ті з них, що трансформуються, повинні, перш за все, бути визнані як легітимні населенням відповідних держав.

Таким чином, загальний вектор трансформацій в Росії був спрямований переважно на централізацію й побудову вертикалі виконавчої влади за умов зовнішнього збереження інституційної структури 1990-х років. Російське суспільство та еліта представляються більш монолітними, ніж українські.

Україна іде далі шляхом інституціоналізації політичної влади, демократизації інституцій, розширення складу суб'єктів політичного простору та побудови системи стримувань і противаг.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Гельман В. Трансформация в России: политический режим и демократическая оппозиция. – М.: МОНФ, 1999. – 246 с.
2. Демократія в Україні: оцінки, проблеми і перспективи/ Політичний портрет України №31// [http:// www.dif.org.ua/ua/index.vis](http://www.dif.org.ua/ua/index.vis). - Дата перегляду. - 5.06.2007.
3. Дергачов О. Особливості розвитку й організації структур громадянського суспільства// Україна: плоди дванадцяти бурхливих років: 36. ст./ Фонд ім. Ф. Еберта, Регіональне представництво в Україні, Білорусі та Молдові. Упоряд. та ред.: В. Андрійко та Г. Курт. – К.: Заповіт, 2003. – 130 с.

4. Дилигенский Г. Была некая историческая критическая точка// Россия в условиях трансформации. – М., 2000. – Вып. 5. – 198 с.
5. Заславская Т. Трансформация социальной структуры российского общества// Куда идет Россия? – М.: Аспект Пресс, 1996. – 512 с.
6. Керемень В., Ситник П., Міщенко М., Небоженко В. Соціально-політична ситуація в Україні на кінець 1992 року: стан і тенденції розвитку // Політологічні читання. – 1993. - №1. – С. 65
7. Мельвиль А. Политические ценности, ориентации и политические институты / Россия политическая. – М.: Наука, 1998. – 365 с.
8. Моніторинг громадської думки// <http://www.smc.org.ua/monit.html>. - Дата перегляду. - 23.03.07.
9. Политический процесс: основные аспекты и способы анализа / под ред. Е. Мелешкиной. – М.: Весь мир, 2001. – 248 с.
10. Послання Президента України Л. Кучми до Верховної Ради України// <http://www.president.gov.ua>. – Дата перегляду. – 5.11.06.
11. Римашевская Н. Социальные последствия экономических трансформаций в России// Социс. – 1997. - №3. – С. 49-72.
12. Томенко М. Самоозначення України: від історії до політики (державна стратегія сучасної України в контексті українських традицій та світового досвіду). Монографія. – К.: Заповіт, 1998. – 272 с.
13. Українське суспільство: соціологічний моніторинг 1994-2003. – К.: Інститут соціології НАН України, 2003. – 136 с.
14. Шевцова Л. Демократия для ископаемых// <http://www.carnegie.ru/ru/pubs/media/74544.htm>. - Дата перегляду. - 24.02.07.

УДК 327.8:314.74:327.9(4)

Б.М.ЮСЬКІВ

ІМПЕРАТИВИ ПОЛІТИКИ УПРАВЛІННЯ МІЖНАРОДНОЮ МІГРАЦІЄЮ В УКРАЇНІ

Юськів Богдан Миколайович - професор кафедри міжнародної інформації Рівненського інституту слов'янознавства, доцент, кандидат економічних наук

Сучасна державна політика України у сфері міграції має бути політичним рішенням, яке впливає не лише на міграційні процеси, а й на розвиток країни загалом, враховує світові тенденції й має на меті інтеграцію України в міжнародну спільноту не як донора висококваліфікованої і реципієнта низькокваліфікованої робочої сили, а як незалежної, прогресивної й цивілізованої держави. Така концепція, на думку автора, повинна будуватися на основі трьох груп імперативних принципів: цільовий принцип, принципи пріоритетних умов і принципи вироблення механізмів і вибору засобів реалізації політики. Цільовим є принцип безумовного пріоритету людини. До другої групи принципів мають входити імперативи національного пріоритету, геополітичного положення і глобального розвитку. Третя група включає принципи системності, правового підходу, активної міграційної політики, ефективного регулювання, забезпеченості управління міграцією, дієвості заходів міграційної політики.

Ключові слова: міжнародна міграція, державна міграційна політика, імперативи державної міграційної політики України.

Современная государственная политика Украины в сфере миграции должна быть политическим решением, которое влияет не только на миграционные процессы, но и на развитие страны в целом, учитывает мировые тенденции и нацелена на интеграцию Украины в международное сообщество не как донора высококвалифицированной и реципиента низкоквалифицированной рабочей силы, а как независимого, прогрессивного и цивилизованного государства. Такая концепция, по мнению автора, должна строиться на трех группах императивных принципов: целевой принцип, принципы пріоритетных условий и принципы выработки механизмов и выбора средств реализации политики. Целевым является принцип безусловного приоритета человека. Во вторую группу принципов необходимо включать императивы национальных приоритетов, геополитического положения и глобального развития. Третья группа включает принципы системности, правового подхода, активной миграционной политики, эффективного управления, обеспеченности управления миграцией, действенности мероприятий миграционной политики.

Ключевые слова: международная миграция, государственная миграционная политика, императивы государственной миграционной политики Украины.

The modern Ukrainian national policy on migration has to be a matter of political decision, which influences not only migration processes, but the development of the whole country. It must consider global trends and be aimed at Ukraine integration to world society not as a donor of a high-skilled and a recipient of low-skilled labor force, but as an independent, progressive and civilized country. The author considers such concept to be based upon three key groups of imperatives: target imperative (an end result), priority conditions imperative, as well as mechanisms development and policy instruments choosing imperative. Target imperative is the undeniable human priority. The second imperative group consists of national priority imperative, geopolitical localization and global development. The third group consists of system values, legal approach, active migration policy, effective regulation, migration management assurance, effectiveness of migration policy actions.

Keywords: international migration, migration policy, migration management policy imperatives in Ukraine

© Б.М. Юськів, 2010

«Навіть якщо участь України в Євросоюзі під питанням, присутність українців в Європі вже стала фактом», – ці слова О. Власюка [1, 6] добре характеризують нинішній стан міграції в Україні.

Наша країна є одним з найбільших донорів робочої сили країн ЄС та багатих на ресурси країн СНД. Незважаючи на розмаїття оцінок трудової міграції, всі вони засвідчують, що поїздки на заробітки стали типовими для багатьох українців і набули важливого суспільно-політичного і соціального значення. За оцінками соціоло-

гії Інституту соціології НАН України, досвід роботи за кордоном мають 36,8% жителів західних областей, або більш ніж кожна третя родина, 26,4% і 21,4% мешканців, відповідно, центрального й східного регіонів, 15,4% жителів південних областей [2, 26]. Зміни в останні роки обсягів і структури міжнародних міграційних потоків привели до поліпшення міграційної ситуації в Україні. З 2005 р. з'явилися причини для повернення українських мігрантів додому, хоча нинішня фінансова криза в Україні знову посилює бажання їхати за кордон.

Упродовж десятиліть незалежності міграційні потоки в Україні характеризувалися самоплинністю, і держава їх практично не регулювала. Сьогодні державне управління міжнародною міграцією стикається з низкою проблем, серед яких найважливішими є дві: 1) проблеми правового й інституційного забезпечення, досі немає основоположного документа – Концепції міграційної політики, яка закладає основи міграційної політики України; 2) відсутність єдиної міграційної служби – нинішня відомча розпорощеність заважає скоординованому управлінню і не працює на інтереси країни.

Наслідком цього стали істотні структурні перекося реальної політики. Так основні зусилля міграційної політики зосереджуються на боротьбі з нелегальним транзитом мігрантів територією України. З нею тісно пов'язані питання оформлення державних кордонів, підписання угод про реадмісію з країнами-постачальниками й транзиту мігрантів, виконання міжнародних зобов'язань України тощо. Водночас інші аспекти міграційної політики, зокрема імміграційна політика або захист українських емігрантів за кордоном, практично залишаються поза увагою.

В Україні дослідженням міграційних процесів, вивченням досвіду регулювання міграційних процесів світових суспільств займалися і займаються такі відомі науковці, як О. Власюк, І. Гнибіденко, Е. Лібанова, О. Малиновська, С. Пірожок, О. Позняк, І. Прибиткова, М. Романюк, О. Хомра. Однак слушні пропозиції наших учених так і залишаються пропозиціями на папері, а проблеми регулювання міжнародної міграції ще більше ускладнюються.

З огляду на сказане проблематика управління міграцією є актуальною, і мета цієї статті – спроба визначити принципи, на яких має базуватися Концепція державної міграційної політики.

На нашу думку, концепція не повинна представляти собою «фрагментарне вдосконалення законодавчої бази у сфері міграції» або програму заходів із визначеними конкретними строками її виконання. Ведучим у проконцепцію державного управління міграцією, слід виходити із сутності самого поняття «концепція» в її етимологічному розумінні. Сучасні енциклопедичні словники, зокрема [3], тлумачать поняття «концепція» як систему поглядів, яка виражає певний спосіб бачення, розуміння, трактування предметів, явищ, процесів і яка презентує провідну ідею і/або конструктивний принцип, що реалізує задум у тій чи іншій теоретичній знаннєвій практиці.

Звідси слідує, що концепція редукується до деякої концептуальної моделі, наприклад, сукупності імперативних принципів, які задають цілісну систему умов, що визначають стратегічні напрями управління процесом, механізми їхньої реалізації й очікувані результати. Такий підхід підтримується неокласичною наукою, а, наприклад, нове бачення подальшого розвитку спільної

політики імміграції країн ЄС, запропоноване Європейською Комісією в червні 2008 р. [4], також подається через систему принципів, дій і засобів.

Концепція державної політики України у сфері міграції має бути політичним рішенням, яке впливає не лише на міграційні процеси, а й на розвиток країни загалом, враховує світові тенденції і має на меті інтеграцію України в міжнародну спільноту не як лише донора висококваліфікованої і реципієнта низькокваліфікованої робочої сили, а як незалежної, прогресивної й цивілізованої країни. Державна міграційна політика повинна будуватися на основі низки імперативних принципів, які можна поділити на три групи: цільовий принцип (кінцевий результат), принципи пріоритетних умов і принципи вироблення механізмів і вибору засобів реалізації політики.

Цільовим повинен бути принцип безумовного пріоритету людини. Стрижнем державної міграційної політики, як і політики в будь-якій іншій сфері, має стати людина. Це основоположний цивілізаційний, філософський і моральний принцип: економіка і держава існують для розвитку людей, а не люди – для розвитку економіки. Як слушно зазначає О. Грیشнова, «міграція не додає людині людського капіталу, а сприяє переміщенню його туди, де він ефективніше використовується і ціна на його послуги вища». Поліпшуючи умови життя і праці, збільшуючи трудові здобутки і доходи, міграція і трудова міграція зокрема стає «активом індивідуального і всесвітнього капіталу» [5, 23-24].

Відтак державна міграційна політика повинна бути тим механізмом, який дозволяє особам, що обрали шлях міграції, задовольняти власні запити і потреби, створювати кращі умови життя для себе і своїх близьких, збільшувати віддачу від застосування людського капіталу. У центр всіх проблем потрібно ставити трудову зайнятість людини, пов'язану з конкуренцією, свободою і добровільністю вибору свого напрямку суспільно корисної діяльності. Сказане стосується населення, налаштованого емігрувати, і того, що залишається в країні, а також іммігрантів з інших країн, які вибрали Україну для проживання і роботи.

І ще одне істотне зауваження: лише за умови реального дотримання принципу пріоритету людини можливе справді реальне і стабільне досягнення цілей розвитку національного, регіонального і глобального рівня.

До другої групи принципів ми зараховуємо три імперативи: національного пріоритету, геополітичного положення і глобального розвитку.

Принцип національного пріоритету полягає в тому, що здійснення ефективного управління міжнародними еміграційними та імміграційними потоками і міграційною ситуацією в Україні в інтересах мігрантів і решти населення країни також має на увазі реалізацію національних

пріоритетів, які гарантують одночасне дотримання відповідних міжнародно-правових норм, вироблених світовим співтовариством.

Сьогодні до пріоритетів України насамперед слід віднести вирішення демографічних проблем. Міграційна стратегія, як елемент довгострокової програми суспільного і державного розвитку, повинна спрямовуватися на збереження й поповнення людських ресурсів. «Стрижнем державної міграційної політики, – доказово стверджує О. Позняк, – має стати залучення населення до України» [6, 21]. Мова йде про два аспекти проблеми: повернення українських громадян і проблеми імміграції іноземців і осіб без громадянства. Стосовно перших неприпустимі жодні обмеження, тоді як прийняття других повинно спиратися на визначені квоти, мати селективний характер щодо відбору бажаних категорій іммігрантів і визначення територій їхнього розселення. Стосовно регулювання зовнішньої трудової міграції, то це має бути комплекс заходів, спрямованих як на забезпечення зворотності зовнішніх трудових поїздок і соціальної захищеності українських працівників за кордоном, якнайширше залучення міграційних грошей в економіку України, так і на розширення можливостей працевлаштування на внутрішньому ринку праці.

Сучасна соціально-демографічна структура міграції є результатом нинішнього соціально-економічного розвитку, і структурні міграційні зміни можливі лише після соціально-економічних перетворень, що матимуть наслідком деформацію доходів і структури зайнятості населення. Тому державна міграційна політика повинна також спиратися на подолання економічної кризи, підвищення рівня зайнятості і життєвого рівня населення, захист національного ринку праці, здійснення соціально-правового захисту трудових мігрантів.

Принцип геополітичного положення враховує те, що Україна в силу свого територіального розташування знаходиться між двома вагомими акторами глобальної міжнародної міграції – ЄС і Росією, виступає своєрідним містком між ними. Практично вся легальна й нелегальна еміграція з України здійснюється до цих центрів міграції, і вся імміграція й транзитна міграція – до неї від них і через них.

ЄС і Росія виробили і реалізують власну міграційну політику, і Україні не можна із цим не рахуватися. Однак не обов'язково постійно йти слідом за цими акторами. Враховуючи національні інтереси, потрібно активніше використовувати нові можливості, які з'являються в результаті впровадження їхньої міграційної політики.

З приводу співпраці з країнами ЄС О. Малиновська пропонує: «У контексті євроінтеграційних зусиль разом з Євросоюзом Україні необхідно розв'язувати низку серйозних міграційних проблем, які аж ніяк не обмежуються протидією транзитній нелегальній міграції з третіх країн, що

сьогодні є основним предметом співробітництва з ЄС у відповідній сфері» [7, 95]. У переговорах необхідно наполягати на спільному вирішенні міграційних проблем України. Наприклад, серед пропозицій ЄС вигідним для України є кредитування з боку країн призначення заробітчан, котрі повертаються в Україну і планують відкрити власний бізнес. Першочергова увага має приділятися забезпеченню легальних можливостей працевлаштування українців в європейських державах шляхом укладення відповідних угод як на двосторонньому, із зацікавленими країнами-членами, так і багатосторонньому рівнях, тобто з ЄС у цілому. Основним предметом домовленостей повинно стати виконання українцями сезонних робіт за кордоном, оскільки саме щодо такої форми трудової міграції існують найреальніші перспективи досягнення взаємовигідних рішень у контексті останніх політичних документів ЄС про сприяння циркулярній трудовій міграції з третіх країн.

У цьому плані потрібно активніше долучатися до таких основоположних політик / ініціатив ЄС, які безпосередньо або опосередковано стосуються України та її міграційної політики:

- використання глобального підходу до міграції в східному і південно-східному регіонах сусідства ЄС [8];
- партнерство з питань мобільності й циклічної міграції;
- європейський інструмент сусідства і співробітництва;
- місія ЄС щодо допомоги на кордонах;
- нова тематична програма співробітництва з третіми країнами у сфері притулку і міграції;
- створення єдиних візових центрів ЄС у третіх країнах;
- заходи протидії нелегальній міграції в контексті міграційної політики ЄС.

Аналогічні підходи мають реалізуватися і в процесі співпраці з РФ.

Глобалізація не лише породжує глобальну міграцію, але й підпорядковує собі і спрямовує вектори локальної міграції. Це треба розуміти не лише в просторовому вимірі, але й всіх інших вимірах: часовому, типологічному, інтелектуальному тощо. Згідно з принципом глобального розвитку, міграційна політика повинна враховувати спричинені глобальними процесами сучасні міграційні тенденції: глобалізацію, акселерацію, диференціацію, фемінізацію, інтелектуалізацію, зростання нерегульованості міграції. Тут необхідна відповідна добре продумана державна політика в галузі освіти, зайнятості, соціального розвитку, регулювання внутрішньої і міжнародної міграції, яка б мала на меті інтеграцію України в міжнародний поділ праці як прогресивної й високоцивілізованої країни.

Третя група принципів стосується реалізації державної міграційної політики. До них належать принципи системності, правового підходу,

активної політики, ефективного регулювання, забезпеченості управління міграцією, дієвості заходів міграційної політики.

Серед перелічених принципів найважливішим, на нашу думку, є принцип системності, який полягає в забезпеченості всебічного і зваженого підходу до міграційних проблем. Принцип системності, наприклад, добре проглядається в структурі імміграційної політики європейських країн, у підході, що пропонує МОМ. Якщо адаптувати пропозиції МОМ, то державна міграційна політика України повинна включати такі ключові цільові компоненти: легальна постійна і тимчасова еміграція й імміграція; транскордонна трудова міграція і співпраця; нелегальна і транзитна міграція; міжнародна і національна безпека; права людини; інтеграція мігрантів; потенціал діаспор і повернення мігрантів; міграція і проблеми розвитку; забезпечення міграційної політики.

Не викликає сумнівів застосування принципу правового підходу до регулювання міграції. З цього приводу гарно висловився М. Романюк: «Реалізуючи своє суверенне право на визначення правового статусу іноземців та осіб без громадянства, Україна як демократична держава, член Ради Європи має узгоджувати його із загально-визнаними міжнародними принципами і нормами з питань захисту прав людини» [9, 79]. Важливим є те, що міграційне законодавство повинно розроблятися як з урахуванням міжнародних і європейських стандартів, так і місцевих умов і потреб іммігрантів. Досвід європейських країн демонструє також необхідність включати до національних програм міграції мовну підготовку, навчальні курси, спрямовані на ознайомлення прибулих із законодавством, суспільним устроєм країни перебування, її культурою та історією, а також професійну підготовку для поліпшення виходу мігрантів на ринок праці.

Принцип активної міграційної політики сьогодні сповідують чимало країн. У європейських країнах ми бачимо зразки активної імміграційної політики, і цей досвід потрібно брати за основу Україні. Водночас із таким же успіхом можна вести мову про активну політику у сфері еміграції і транзитної міграції. Навіть непотрібно винаходити щось нове. Йдеться про вироблення ефективних механізмів стимулювання повернення емігрантів, зокрема тимчасових, забезпечення зворотності потоків інтелектуальної міграції, переорієнтації соціальної політики держави в бік забезпечення продуктивної зайнятості, створення ефективних робочих місць, стимулювання високопродуктивної праці, посилення спрямованості системи освіти і професійної підготовки на забезпечення інноваційних змін. Одним з ключових елементів міграційної політики повинен стати розвиток освітньої міграції, яка вигідна економічно, оскільки залучає іноземні інвестиції в національну систему освіти і може стати джерелом поповнення національного ринку праці висококваліфікованими кадрами. Очевидним є

ще один висновок: основою активної міграційної політики мають стати стимулюючі чинники, які, незважаючи на всеможливі проблеми і ускладнення у вітчизняних умовах, діють сильніше, ніж чинники стримування і обмеження.

Як засвідчує сучасна практика розвинених демократичних країн, управління міграцією, будучи одним з елементів державного управління, має спиратися на п'ять основних засад ефективного регулювання: прозорість, відповідальність перед громадськістю, цільова орієнтація, послідовність і пропорційність. У цьому виражається принцип ефективного регулювання. Якщо конкретизувати ці засади, то, на нашу думку, міграційну політику слід розглядати як політику публічну, для якої характерним є [10, 3-4]:

- когерентність, коли всі складові заходи в рамках політики узгоджені між собою, утворюючи єдине організаційне ціле, одну систему, а різні «актори» взаємодіють у процесі реалізації публічної політики, реалізуючи заходи, спрямовані на досягнення мети політики, відповідно до власних прагнень і інтересів;

- чітка ієрархічність, згідно з якою весь процес її реалізації здійснюється згори донизу; адміністративні органи, що приймають рішення, передають їх «донизу» для виконання згідно із встановленою ієрархією повноважень; управління різних рівнів повинні бути скоординованими й мати чіткий зворотний зв'язок;

- наявність повноцінного інструментарію або забезпечення системи засобів для передачі рішень, відслідковування їх виконання, коригування планів і заходів, залучення необхідних матеріальних і людських ресурсів, оцінки реалізації політики.

З останньої властивості випливає зміст наступного нашого принципу – забезпеченості управління міграцією. Ефективне управління міграцією можливе за умови його повноцінного забезпечення: фінансового, технічного, інформаційного, науково-методичного і т. ін. На інформаційному забезпеченні міграційної політики щоразу частіше акцентують увагу як науковці, так і практики. Однак сьогодні, на нашу думку, надто мало уваги приділяється науково-методичному забезпеченню. Ведучи про нього мову, ми розуміємо низку не лише наукових, але й конкретних практичних завдань, наприклад: створення системи міграційного моніторингу, здійснення міждисциплінарного наукового аналізу міграційної ситуації з урахуванням територіальної специфіки, обґрунтування стратегічних пріоритетів міграційної політики, методології побудови національної й регіональної моделей управління міграційними потоками, формування і реалізації механізму регулювання міграційних процесів у ринковому середовищі тощо. М. Романюк акцентує: «...не лише поставити методологічні засади регулювання міграційного руху на міцну світоглядну та загальнотеоретичну основу, що інтегрує поряд із зарубіжними досягненнями в комплексне осмислення міграційного простору країни і регулювання всіх

переміщення населення, а й критично осмислити їх та виявити ті аспекти і «вузькі місця», які потребують коригування, подальшого розвитку та практичного здійснення» [9, 78].

Завершує тематику інструментарію міграційної політики і принцип дієвості заходів та методів реалізації політики, який полягає в тому, що використовувані заходи і методи регулювання міграції мають бути дієвими (результативними). Отримані нами експертні оцінки свідчать, що з погляду близької і далекої перспективи обмежувальні заходи, пов'язані із запровадженням різноманітних санкцій і адміністративних дій, характеризуються невисокою результативністю, тоді як основу ефективної стратегії мають складати: розвиток міграційного законодавства, наднаціональне регулювання, підписання міжнародних угод, вироблення професійно-галузевих пріоритетів щодо правцелаштування іноземців.

Таким чином, Концепція державної політики України у сфері міграції має бути політичним рішенням, яке впливає не лише на міграційні процеси, а й на розвиток країни загалом, яке враховує світові тенденції й має на меті інтеграцію України в міжнародну спільноту як незалежної, прогресивної й цивілізованої держави. Вона повинна будуватися на основі трьох груп імперативних принципів: цільовий принцип, принципи пріоритетних умов і принципи вироблення механізмів і вибору засобів реалізації політики. Цільовим принципом є принцип безумовного пріоритету людини. До другої групи принципів мають входити імперативи національного пріоритету, геополітичного положення і глобального розвитку. Третя група включає принципи: системності; правового підходу; активної міграційної політики; ефективного регулювання; забезпеченості управління міграцією; дієвості заходів міграційної політики.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Власюк О. Вплив міжнародної міграції на сучасний розвиток України [Текст] / О. Власюк // Міжнародна міграція та розвиток України в контексті європейської інтеграції : Збірник матеріалів міжнародної наукової конференції, м. Київ, 16 жовтня 2007 р. / За заг. ред. О. С. Власюка. – К. : ПЦ «Фоліант», 2008. – С. 5-9.
2. Кулик В. Внутрішні та зовнішні виміри регулювання міграційних процесів [Текст] / В. Кулик // Гідна праця та трудова міграція в Україні / Під ред. проф. М. Ожевана ; Матеріали міжнародного експертного круглого столу, Київ, 25 листопада 2008 р. ; Рада національної безпеки і оборони України, Національний інститут проблем міжнародної безпеки, Інститут міжнародних відносин Київського національного університету ім. Т.Шевченка, Всеукраїнське громадське об'єднання «Край». – К. : ТОВ «ПЦ «Скайтек», 2009. – С. 25-33.
3. Социология : Электронная версия энциклопедии [Электронный документ] / Сост. А. А. Грицанов, В. Л. Абушенко, Г. М. Евелькин, Г. Н. Соколова, О. В. Терещенко. – Минск : Книжный Дом, 2003. – 1312 с. – Режим доступа : <http://voluntary.ru/dictionary/568/word/%CA%CE%CD%D6%C5%CF%D6%C8%DF>.
4. Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions, A Common Immigration Policy for Europe : Principles, actions and tools, COM(2008) 359 final [Текст] / Brussels, 17.06.2008, Commission of the European Communities. – Brussels, 2008. – 18 p.
5. Грішнова О. А. Вплив міграції на глобальний перерозподіл людського капіталу [Текст] / О. А. Грішнова // Міжнародна міграція та розвиток України в контексті європейської інтеграції : Збірник матеріалів міжнародної наукової конференції, м. Київ, 16 жовтня 2007 р. / За заг. ред. О. С. Власюка. – К. : ПЦ «Фоліант», 2008. – С. 22-30.
6. Позняк О. В. Міграція населення як чинник соціально-демографічного та економічного розвитку [Текст] / О. В. Позняк // Міжнародна міграція та розвиток України в контексті європейської інтеграції : Збірник матеріалів міжнародної наукової конференції, м. Київ, 16 жовтня 2007 р. / За заг. ред. О. С. Власюка. – К. : ПЦ «Фоліант», 2008. – С. 10-21.
7. Малиновська О. А. Західний вектор міграцій населення України та перспективи європейської інтеграції держави [Текст] / О. А. Малиновська // Міжнародна міграція та розвиток України в контексті європейської інтеграції : Збірник матеріалів міжнародної наукової конференції, м. Київ, 16 жовтня 2007 р. / За заг. ред. О. С. Власюка. – К. : ПЦ «Фоліант», 2008. – С. 82-97.
8. Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions : Applying the Global Approach to Migration to the Eastern and South-Eastern Regions Neighbouring the European Union. COM(2007) 247 final [Текст] / Brussels, 16.05.2007 ; Commission of the European Communities. – Brussels, 2007. – 84 p.
9. Романюк М. Д. Криза міграції населення України : причини, наслідки, шляхи подолання [Текст] / М. Д. Романюк // Міжнародна міграція та розвиток України в контексті європейської інтеграції : Збірник матеріалів міжнародної наукової конференції, м. Київ, 16 жовтня 2007 р. / За заг. ред. О. С. Власюка. – К. : ПЦ «Фоліант», 2008. – С. 72-81.
10. Colebatch H. K. Policy [Текст] / H. K. Colebatch. – Buckingham : Open University Press, 1999. – 205 p.

УДК 323+328.14.45(477)

С.В. РИБАЛКО

МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПОЛІТИКО-ІНСТИТУЦІЙНОГО ВПЛИВУ НА РЕФОРМУВАННЯ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ

Рибалко Сергій Вікторович - здобувач кафедри політології Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара

Стаття присвячена методологічним основам політологічного дослідження впливу політико-інституційної структури сучасної України на перспективи та перебіг реформування вітчизняної системи місцевого самоврядування. Робляться висновки щодо конкретних завдань та результатів, які необхідно отримати за допомогою описаних методів.

Ключові слова: реформа місцевого самоврядування, політичні інститути, методи дослідження, структурно-функціональний метод, системний підхід.

Статья посвящена методологическим основам политологического исследования влияния политико-институциональной структуры современной Украины на перспективы и ход реформирования отечественной системы местного самоуправления. Делаются выводы относительно конкретных заданий и результатов, которые необходимо получить с помощью описанных методов.

Ключевые слова: реформа местного самоуправления, политические институты, методы исследования, структурно-функциональный метод, системный подход.

The article is devoted methodological bases of political science research of influence of political-institutional structure of contemporary Ukraine on prospects and ran across reformation of the domestic system of local self-government. Conclusions are drawn in relation to concrete tasks and results which must be got by the described methods.

Keywords: reform of local self-government, political institutes, research methods, structural-functional method, system approach.

© С.В. Рибалко, 2010

Проблема обрання адекватного методологічного інструментарію є актуальною для всіх предметних галузей сучасної політичної науки. Дослідження реформаційного аспекту розвитку місцевого самоврядування в сучасній Україні є надзвичайно актуальним. Розвиток місцевого самоврядування зумовлює можливості адекватного представництва громадян у межах демократичного суспільства. Локальний рівень влади дозволяє вирішувати конкретні питання життєдіяльності громадян і забезпечувати відповідність базових конституційних вимог щодо розвитку територіальних громад. Сучасна система місцевого самоврядування є невід'ємною частиною правової, соціальної та економічної держави, які дають змогу населенню існувати і реалізувати свої потреби за сучасних умов. Дослідження політичного аспекту розвитку місцевого самоврядування базується переважно на тих методах і тих методологіях, які характерні для дослідження політичних інститутів та процесів.

Проблемою даної статті є невідповідність рівня знань про методи дослідження політичної детермінації реформаційного процесу в межах місцевого самоврядування та наявності проблеми впровадження і здійснення подібних досліджень.

Серед джерел, на які спирається автор цього дослідження, необхідно виділити роботи вітчизняних учених С.Є. Саханенка [4] та авторів колективної монографії «Місьцеве самоврядування: світовий та вітчизняний досвід» [7]. Робота С.Є. Саханенка, присвячена політичному управлінню містом в сучасних умовах, відображає тенденцію до методологічного синтезу та постулює необхідність досягнення політичних чинників функціонування місцевого самоврядування поряд із вимогами та викликами державно-управлінського контексту. А. Ф. Ткачук, Р. Агранофф та Т. Браун доводять, що передумовою побудови адекватної потребам місцевих громад моделі локального управління є не тільки достатність нормативно-правових засад, але й політична активність мешканців муніципальних утворень, яка потребує додаткового вивчення. Разом з тим, потребує прояснення проблеми та пріоритети політичної науки та політичної практики, з позицій яких має здійснюватися політологічне дослідження місцевого самоврядування.

Обрання адекватної методології забезпечує можливості вивчення становлення перспектив розвитку реформаційного процесу в Україні, дає змогу прогнозувати успішність тих чи інших напрямів управлінської діяльності із прийняття рішень, а також дає змогу оцінити перешко-

ди та можливості небезпеки і ризику реформування місцевого самоврядування. Отже, метою статті є викладення основних методологічних засад дослідження політико-інституційної детермінації і реформування місцевого самоврядування. Завданнями статті є окреслення, по-перше, – функціональних методів досліджень політичної науки, які можна застосувати у межах цієї предметної сфери, та, по-друге, – дослідження спеціальних політологічних методів, які можуть бути використані при вивченні процесів реформування місцевого самоврядування.

Основний зміст.

Загальнологічні методи, такі як аналіз, синтез, індукція та дедукція, є парадигмальною основою будь-якого соціально-гуманітарного дослідження. Вивчення процесу реформування місцевого самоврядування відкриває для цих методів надзвичайно широкі перспективи. За допомогою аналізу є можливість вивчити основні складові чинники впливу на реформування місцевого самоврядування. Такими складовими є окремі політичні інститути, також є діяльність політичної системи в цілому щодо реформування місцевого самоврядування, коли політична система виступає частиною більш широкого суспільного цілого, а також аналітична методика дозволяє розкрити етапи процесу реформування місцевого самоврядування.

Систематична загальнологічна методологія, згідно з К. фон Байме [1, 394], дає змогу розкрити пріоритети та можливості реформування місцевого самоврядування на тлі більш широких суспільних процесів. Синтез дозволяє інтегрувати такі різноманітні масиви фактів, як знання про діяльність інститутів держави, політичних партій, громадських організацій та діяльність місцевого самоврядування, які виступають окремим рівнем політичної організації суспільства. Синтетична методологія дозволяє існувати ...

Істотним чинником, який визначає формування методологічних засад дослідження політичної детермінації реформування місцевого самоврядування, є мета дослідження. На формування мети, зазвичай, впливають напрямки та пріоритети розвитку сучасної політичної науки, а також потреби та інтереси сучасного суспільства, які, на думку Дж. Геннела, необхідно розглядати виходячи з настанов раціоналізму [2, 67].

З огляду на ці два основні чинники впливу, можна сказати, що потреба сучасної політології у дослідженні специфіки реформування місцевого самоврядування полягає, насамперед, у можливості пошуку шляхів здобуття достовірної інформації про процес, який уже триває і до якого залучено багато політичних суб'єктів, сторін та компонентів політичного життя. Інтегральне дослідження реформування місцевого самоврядування, на думку І. В. Козюра, Ю. Г. Іванченка, Л. Є. Шкляра, є шляхом для пошуку наукової новизни [6, 23], тому сучасна емпірично орієнтована політична наука,

надзвичайно зацікавлена у дослідженні реформування місцевого самоврядування.

З точки зору сучасного суспільства (на цьому, зокрема, наголошує Г. Вайт [10]), в тому числі й українського, набуття знань про реформування місцевого самоврядування та їх політичну детермінацію дає змогу вирішити загальні фундаментальні питання розбудови локальної політики і місцевого громадянського суспільства, не кажучи вже про визначні чинники формування державно-управлінських засобів зміни сучасної реальності місцевого самоврядування.

умовах сучасної України дослідження із проблематики місцевого самоврядування концентрується, переважно, у двох галузях. Це державне управління та нормативно-правова база місцевого самоврядування. Обидва рівні, попри їх істотну значущість, не розкривають фундаментальних основ і аспектів реформування, які містяться на рівні прийняття політичних рішень. Політика, згідно з класичною працею Дж. Мангейма та Р. Річа [9, 32], не збігається з предметною сферою державного управління, не вичерпується правознавчими дослідженнями, тому встановлення можливостей і специфіки впливу на процеси місцевого самоврядування засобів, які містяться безпосередньо у політичній системі, є надзвичайно актуальним для сучасного суспільства. Вказана нами мета розкриття сутності та обґрунтування значення політико-інституційних чинників дослідження реформування місцевого самоврядування визначає також перелік методів, які можуть бути використані в цьому дослідженні.

Одним з найбільш перспективних подібних методів, які застосовуються в межах сучасної політичної науки, є політико-структурний, функціональний та системний методи. Запровадження у багатьох сучасних дослідженнях ці методи дали змогу отримати багато результатів, які впливають на розвиток сучасної української політичної науки.

У контексті дослідження політичних детермінант реформування місцевого самоврядування системний підхід дає змогу визначити діяльність із політичного впливу на процеси реформ місцевого самоврядування як системи. Остання в загальнонауковому плані розуміється як сукупність елементів, що мають відповідну структуру, можливості для самовідтворення і є відокремленими від зовнішнього середовища. Застосування системного методу в контексті предмета дослідження політичних чинників реформування місцевого самоврядування є перспективним, проте має певні труднощі. Загалом визначення системи дій та визначення причинно-наслідкових зв'язків між певними окремими спробами реформування і хаотичними засобами опору даній діяльності виглядає досить складним. Проте потенціал системної парадигми, як вказує російський політолог А. А. Дегтярьов [3,

59], дозволяє об'єднати різні факти і фактори, і дати чітку відповідь – чи існує сьогодні концентрований політичний вплив на процеси реформування місцевого самоврядування.

Завданням менш складним, проте досить значущим для даного дослідження, є також системне визначення процесу реформування місцевого самоврядування, оскільки відповідь на питання: чи здійснюється реформування на системній основі, дасть змогу створити певні рекомендації для оптимізації даного процесу. Структурно-функціональний метод також має вирішувати низку завдань у даному дослідженні, пов'язаних із системним методом. Він має встановити структурні компоненти системної діяльності із реформування місцевого самоврядування, а також визначити ієрархію впливу різних структурних елементів політики на процес реформування. Функціональний бік структурно-функціонального методу відповідає за означення результативності впливу окремих компонентів та їх спрямованості. Відповіді на ці питання можуть істотно збагатити дослідження політико-інституційних чинників реформування місцевого самоврядування.

Поєднання системного та структурно-функціонального підходів у єдиний комплекс дозволяє розширити горизонт наявного розуміння політичного управління процесом реформування місцевого самоврядування, а також визначити зворотний механізм детермінації політичної діяльності процесом реформування місцевого самоврядування.

Велику роль у дослідженні процесів політичної детермінації реформування місцевого самоврядування відіграють спеціальні політологічні методи дослідження. Серед них велику роль відіграє соціологічний підхід, який акцентує увагу на з'ясуванні залежності політики від суспільства [3, 61]. В межах цього підходу розробляються можливості впливу процесу реформування місцевого самоврядування на соціальну структуру суспільства. Також важливим є нормативно-ціннісний підхід, який орієнтує на розробку ідейно-політичного устрою, на необхідність використання у політичній практиці етичних цінностей і норм. З допомогою нормативно-ціннісного підходу пропонується вирішити такі завдання, як ідентифікація ціннісної мотивації реформування місцевого самоврядування, аксіологічних детермінант політичної поведінки, яка зумовлює і спрямовує процес реформування місцевого самоврядування, а також винайдення ціннісної матриці кінцевого пункту реформування місцевого самоврядування.

Також актуальним для даного дослідження є інституційний метод, який орієнтує на вивчення політичних інститутів. У межах цього методу, який широко застосовується в сучасних політичних науках, пропонується вивчити окремі політичні інститути та їх взаємозв'язок, передумови встановлення балансу в сучасній

політичній системі [2, 70]. Інституційний метод є одним з центральних у дослідженні політичних детермінант реформування місцевого самоврядування, оскільки політичні інститути є базовою складовою політики. Разом з тим, вони перебувають у мінливому середовищі і весь час вступають у різноспрямовані взаємодії, а також адаптуються до зовнішніх змін.

Політико-антропологічний підхід також обіцяє набуття істотних наукових результатів у контексті дослідження політико-інституційних чинників реформування місцевого самоврядування. Даний підхід аналізує зв'язки між природою людини та громадсько-політичною діяльністю, що має значну актуальність, оскільки рівень місцевої політики є найбільш наближеним до індивідуальних аспектів життєдіяльності людини. Тому, попри загальну філософську спрямованість [5, 123] даного методу, він також забезпечує доповнення для розкриття політико-культурної та ментальної мотивації реформування місцевого самоврядування та ідеологічних настанов цього процесу.

Таким чином, методологія та методика політологічного дослідження політико-інституційних чинників реформування місцевого самоврядування істотно відрізняється від методичних настанов вивчення цього предмета в межах науки державного управління та правознавчих студій. Науковий аналіз впливу інституційних суб'єктів політики на процес цілеспрямованої оптимізації владного управління місцевих самоврядних спільнот має виразну специфіку, зумовлену динамічною природою обох компонентів предметної сфери: інституційної підсистеми політики сучасної України та реформаційного процесу. Така специфіка зумовлює й специфічні вимоги до методів дослідження. Використання в межах одного дослідницького задуму системного, структурно-функціонального та інституційного методів має на меті відображення наявної структурної композиції впливу політики на реформи місцевого самоврядування. Нормативно-ціннісний та політико-антропологічний підходи, своєю чергою, мають забезпечити отримання інформації щодо ментальних та культурних мотивацій всередині політико-інституційної сфери.

Використання названих методів спрямоване на вирішення наступних завдань: окреслення теоретичної бази дослідження процесів реформування місцевого самоврядування в сучасній політичній теорії та прикладних розробках, а також в інших дисциплінарних напрямках.

Наступним етапом дослідження є окреслення ролі та місця держави як політичного інституту серед подібних інститутів як чинників реформування місцевого самоврядування. Її роль є найбільш вагомою в умовах української суспільно-політичної трансформації, однак на сучасному етапі існують

тенденції, які не повністю відповідають сутності пострадянського державного управління, що й буде відображене у відповідному розділі. Важливим є й розпад централізованого впливу на кілька суб'єктних підрозділів: центральних міністерств і відомств, регіональних філій виконавчої влади та окремої позиції законодавчої вертикалі.

Значущим для перспектив набуття нових знань щодо реформування українського місцевого самоврядування є також розгляд сутності та проявів поза державного впливу на процес реформування місцевого самоврядування. В умовах демократизації в сучасній Україні сформувалися потужні центри, які можуть справляти на реформування місцевого самоврядування не менш визначальний вплив, ніж держава. Це політичні партії, громадські організації та групи інтересів. Якщо вплив двох перших політичних інститутів має змішаний ідеологічно-прагматичний характер, то останній впливає в основному з метою виключно прагматичного відстоювання приватних

потреб та завдань.

Важливим етапом розгортання сюжету дослідницького процесу є також розгляд потреб та завдань територіальних громад та їх інституціоналізованих органів у контексті державного, партійного та групового впливу на реформування місцевого самоврядування. В умовах сучасної України мотиви підтримки тієї чи іншої реформаційної стратегії істотно відрізняються у представницьких, виконавчих інститутів місцевого самоврядування та самої територіальної громади.

Завершальним етапом у реалізації структурної композиції політологічного дослідження реформи українського місцевого самоврядування є виклад європейських перспектив реформування місцевого самоврядування як його ідейного підґрунтя. Разом з тим, завданням даного компоненту наукової розвідки є виклад реакції системи місцевого самоврядування сучасної України на імпульси європеїзації.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Байме К. фон Политическая теория: эмпирическая политическая теория / Политическая наука: новые направления Пер. с англ. М.М.Гурвица, А.Л. Демчука. Научн редактор Е.Б.Шестопап. – М.: Вече-Москва, 1999. – С.495.
2. Геннел Дж. Политическая теория: эволюция отрасли // Вестник МГУ. – Сер. 12. – 1993. – № 1. – С. 66–83.
3. Дегтярев А.А. Методы политологических исследований. // Вестник МГУ. Сер.12. –1996. – № 6. – С.56 – 63.
4. Саханенко С.Є. Політичне управління містом в умовах самоврядування: Монографія. – О.: Вид-во ОФ УАДУ, 2001. – 380 с.
5. Соціально-культурні бар'єри на шляху соціальної реформи. Перспективи подолання / О.В.Бойко-Бойчук, І.М.Мейжис, І.В.Федів та ін. – Миколаїв: Атол, 2000. – 256 с.
6. Теоретико-методологічне та програмне забезпечення реформування місцевого самоврядування / авт. кол. : І. В. Козю-ра, Ю. Г. Іванченко, Л. Є. Шкляр та ін. – К. : НАДУ, 2008. - 32 с.
7. Ткачук А., Агранофф Р., Браун Т. Місцеве самоврядування: світовий та вітчизняний досвід. – К.: Заповіт, 1998. – 186 с.
8. Фармер М. Рациональный выбор: теория и практика // Полис. – 1994. – № 3. – С.46 – 53.
9. Mannheim J.B., Rich R.C. Empirical Political Analysis: research methods in Political Science. – N.Y. Routledge – 1995. – 348 p.
10. White Loise G. Political Analysis. Technique and Practice. N.Y. University Park, 1999. – 348 p.

УДК 316.32

О.М. РУДАКЕВИЧ

ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ ТА КУЛЬТУРИ В НАЦІЄТВОРЧОМУ ПРОЦЕСІ

Рудакевич Олег Михайлович – доцент кафедри філософії та політології Тернопільського національного економічного університету, кандидат філософських наук

У статті розкрито зміст взаємозв'язку національної ідентичності та національної культури в націєтворчому процесі. Охарактеризовано діалектику етнічної та громадянської ідентичностей в умовах перехідного українського суспільства.

Ключові слова: національна ідентичність, етнічна ідентичність, громадянська ідентичність, націєтворчий процес.

В статье раскрыто содержание взаимосвязи национальной идентичности и национальной культуры в нациетворческом процессе. Охарактеризовано диалектику этнической и гражданской идентичностей в условиях переходного украинского общества.

Ключевые слова: национальная идентичность, этническая идентичность, гражданская идентичность, нациетворческий процесс.

The article discloses the contents of the relationship of national identity and national culture in the process of nation's forming. It characterizes dialectics of ethnic and civic identities in terms of transition of Ukrainian society.

Keywords: national identity, ethnic identity, civic identity, the process of forming a nation.

© О.М. Рудакевич, 2010

В умовах радикальних етнополітичних трансформацій, коли руйнується стара суспільна ідентичність та формується нова самосвідомість народу, посилюється увага до природи, структури та функцій національної ідентичності. Ця тема стала предметом гострих дискусій під час президентських виборів в Україні 2010 р., а окремі кандидати на пост глави держави поклали етнополітичну проблематику в основу боротьби за підтримку електорату. Претендентів на високу посаду, експертів і рядових громадян цікавило питання, як сформувати загальноукраїнську культуру та ідентичність, аби подолати розколотість українського соціуму, об'єднати зусилля українців для успішного подолання проблем перехідного періоду та ввійти в коло розвинених країн Європейського Союзу.

У сучасній вітчизняній суспільствознавчій літературі всебічно розкриті теми «національна ідентичність» (Є. Бистрицький, Т. Воропай, Гнатюк, В. Горлова, І. Кресіна, О. Лосик, О. Шморгун та ін.), «національна культура» (С. Безклубенко, М. Братасюк, О. Забужко, В. Пазенок, М. Попович, К. Шудря та ін.), «теоретичні засади національних спільнот» (І. Варзар, О. Гринів, О. Майборода, І. Оніщенко, М. Степико, Ю. Римаренко, Л. Шкляр та ін.). Подальша дослідницька робота має зосереджуватись на поглибленому вивченні соціокультурних процесів у зв'язку з національним будівництвом. Прикладом комплексного підходу до аналізу ролі національної ідентичності в функціонуванні і розвитку

національного організму є праця авторитетного американського філософа та політолога С. Хантінгтона «Хто ми? Виклики національній американській ідентичності» (2004). У ній автор поставив питання: «Так що ж представляють собою Сполучені Штати Америки – мозаїку чи плавильний казан? Якою є американська культура і чи притаманна американській нації якась надідентичність, яка домінує над іншими ідентичностями?» [5, 10]. Вчений дав відповіді на ці та інші питання, які мають стратегічне значення для подальшого зміцнення американського суспільства і переосмислення етнополітичних процесів у світі.

Враховуючи сказане, метою даної статті є дослідження теоретико-методологічних засад взаємозв'язку національної ідентичності та культури в націєтворчому процесі в умовах сучасного українського соціуму.

Національна ідентичність представляє собою процес і результат самоусвідомлення елітою, широким народним загальним сутнісним рисом нації, особливо цінностей, що покладені в її основу. Для формування національної ідентичності повинні проявитися основні атрибути нації (національна культура, національна держава, національна правова та політична системи, національний ринок, національна церква, національна мова тощо), або ж має постати їх ідеальний образ на основі осмислення досвіду інших народів чи розроблених елітою ідеологічних засад національного будівництва. З іншого боку, народні маси повинні

мати належний рівень загальної та політичної культури, життєвий досвід, щоб здійснити критичну рефлексію елементів національного буття, перетворити їх на важливий компонент духовного світу. На заваді цьому процесу в молодій українській державі стоять глибоко вкорінені стереотипи недалекого комуністичного минулого, що мали антинаціональне спрямування. Відомо, що за часів Радянського Союзу поняття «нація» здебільшого пов'язувалося з «боротьбою» з проявами так званого «українського буржуазного націоналізму», а право на існування мала лише «українська соціалістична нація», в якій культура була б «соціалістичною за змістом» і національною лише «за формою». Пересічний житель УРСР мав вельми слабе уявлення про історичне минуле свого народу, національних героїв, національні традиції тощо. Швидкої руйнації зазнавала вся система національної культури: релігійна свідомість, традиційна мораль, рідна мова тощо.

Національна ідентичність у життєдіяльності нації виконує ряд важливих функцій – рефлексивну, ідентифікаційну, інтеграційну, соціалізаційну. Вона є необхідною умовою і формою існування національної культури, складовою механізмом національної самоорганізації та процесу консолідації народу, перетворення його в цілеспрямований суб'єкт історичної дії.

Розглядаючи співвідношення національної ідентичності та національної культури, слід мати на увазі, що саме національні цінності є базовою складовою національної ідентичності. Елементи культури фіксуються й оцінюються особистістю в процесі рефлексії суспільного середовища і свого місця в ньому, що призводить до формування специфічного за змістом образу народу та країни. Наприклад, прийнято вважати, що національна ідентичність США характеризується особливою вірою – так званим «американським кредо», яке сформоване англо-протестантською культурою батьків-засновників. Ключовими елементами цього «кредо» є англійська мова, десять заповідей божих, англосаксонське уявлення про верховенство закону, права особи та відповідальність уряду, цінності протестантизму – індивідуалізм, етика праці, переконання, що люди можуть побудувати рай на землі [5, 67-69]. Порівнюючи Україну із США, бачимо, що в першій з них покищо немає однозначної відповіді на жодне із ключових питань ідентичності: щодо мови – триває дискусія про одно- чи двомовність; у царині права панує правовий нігілізм; у релігійній сфері проявляється конфліктність церков; якщо одна частина України проявляє східну ментальність (общинність, авторитаризм), то друга – західноєвропейську (індивідуалізм і демократичні принципи співжиття). Незважаючи на це, в народі набирає сили консенсус щодо таких цінностей, як українська мова, правдива українська історія і традиції, християнська мораль, толерантність, права людини, демократичні засади функціонування влади, ринкова економіка тощо.

Поняття національної ідентичності є ширшим за поняття національної культури, оскільки включає результати рефлексії всього розмаїття національного життя, тоді як національна культура фіксує лише ті цінності, які пройшли випробування часом і відіграють визначальну роль у функціонуванні соціуму. Відмінним є також зміст функціональної характеристики цих феноменів. Якщо національна ідентичність має насамперед ідентифікувати і консолідувати членів нації, відмежовуючи їх від інших національностей, то національна культура «відповідальна» за орієнтацію спільноти на певну поведінку та дії, відтворення характерних рис національного життя та пошук ефективніших форм життєдіяльності, які б забезпечили виживання нації в швидкозмінному суворому світі.

Про національну ідентичність можна говорити і як про складову національної культури. Так, один із найбільш впливовіших теоретиків політичної культури в США У. Розенбаум з-поміж основних груп політичних орієнтацій як структурних елементів політичної культури виділяв «політичні ідентифікації». При цьому він вказував на такі об'єкти орієнтацій, як «нація громадян; політичні утворення і групи, стосовно яких індивід налаштований позитивно або негативно; політичні утворення та групи, в які індивід найбільш глибоко залучений» [6, 9]. У політичній чи національній ідентичностях як елементах політичної культури слід виділяти когнітивні, афективні та оцінні орієнтації, які детермінують політичну поведінку осіб та суспільних груп.

Уявлення про зміст національної ідентичності як культурного феномена значною мірою залежить від трактування сутності національних спільнот. Якщо дослідники дотримуються політичної концепції нації – національна ідентичність матиме переважно політичний зміст, якщо етнологічної – етнокультурний. Оскільки в науці і політичній практиці панує концептуальний дуалізм регіонального характеру в поглядах на націю (у Західній Європі та Америці домінує політичне трактування національних спільнот – нація як державна, громадянська спільнота; у Центральній та Східній Європі – етнологічне), а сутність нації як явища не повинна відрізнятися в різних частинах світу, ми запропонували власне трактування цього феномена в монографії «Національний принцип: етнополітична концепція нації» (2009). Націями пропонуємо вважати ті спільноти, які формуються і функціонують на основі діалектичного поєднання етнічного та політичного способів самоорганізації соціуму [2, 79-120]. Практично це означає, що не може існувати нація на основі лише етнічної або політичної самоорганізації. Такі спільноти, як засвідчує історія, не є життєздатними. Існування стабільних соціумів забезпечує лише взаємодія

етнічного та політичного чинників.

Стосовно нашої теми це означає, що національна ідентичність як явище національного життя повинна також підлягати дії національного принципу, тобто поєднувати етнічну та політичну (громадянську, державну) ідентичність. Із фактами такого поєднання ідентичностей постійно стикається кожен член національної спільноти. Дослідниця національно-громадянської та етнічної ідентичностей у Російській Федерації Л. Дробіжева зазначає: «...когнітивне наповнення російської ідентичності в чомусь співпадає, а в чомусь не співпадає з етнічною ідентичністю» [1, 127]. Етнічна ідентичність в основному базується на мові, культурі, національності батьків, історичному минулому, території. Російська ідентичність – на місці в світі, геополітичному просторі, цивілізаційному розвитку, на уявленнях про ресурси країни, досягненнях у культурі, історичній спільноті життя. «Когнітивне наповнення тієї й іншої ідентичності, – підкреслює Л. Дробіжева, – не виключає, а здатне доповнювати одна одну. Це дає підстави говорити про сумісність цих ідентичностей. Але ця сумісність можлива лише за певних умов» [1, 127].

Щоб відбулося поєднання загальноросійської та етнічної ідентичностей, держава, вважає дослідниця, повинна вибудувати систему відносин, що базується на взаєморозумінні та участі етнічних груп у загальнодержавних справах. Але «у державі, де росіяни складають домінуючу більшість, державна ідентичність не може не базуватися на ідентичності більшості. ...щоб загальноросійська ідентичність стала привабливою для інших народів Росії, її цінності, символи, уявлення, що асоціюються з російськістю, повинні відповідати також їх інтересам і цінностям» [1, 128].

Українська спільнота як нація, що відроджується (українська етнічна нація) та нація, що формується (модерна українська етнополітична нація), характеризується ідентичністю перехідного характеру. У ній функціонують

залишки радянської ідентичності та власне українська національна ідентичність, яка набуває конкретного змісту, поєднуючи ідентичності етнічних груп, серед яких домінуючою є українська ідентичність, регіональні ідентичності та державну (громадянську) ідентичність. За результатами національного опитування «Громадянська думка в Україні – 2007», проведеного Інститутом соціології НАН України в 2007 р., 83,9 % громадян України сприймали Україну як свою Батьківщину. Решта опитаних – 5,6 % були незгодні з такою позицією і 7,8 % констатували, що їм «важко відповісти» на запитання «Чи сприймаєте Ви Україну як свою Батьківщину?» [4, 428].

Когнітивне наповнення національної ідентичності сучасних українців розкриває зміст та ієрархію основних цінностей і орієнтацій громадян держави. Цікавими в цьому відношенні є результати дослідження національно-групової ідентичності українців і росіян України, проведеного Інститутом соціології НАН України у 2006 р. [3].

Учасникам опитування пропонували відповісти на питання «Наскільки важлива ця обставина, щоб вважатися «справжнім українцем»? Респонденти повинні були визначити вагомість кожної з дев'яти ознак «справжнього українця» за чотирибальною шкалою, в якій один бал фіксував максимальну вагу ознаки, а чотири навпаки – фактичну відсутність її впливу. Важливо зазначити, що змістове наповнення поняття «справжній українець» передбачає ідентифікацію респондентів з українською нацією, а не з українським етносом, хоч чітко розвести ці поняття досить складно. Основні дані дослідження представлені в таблиці 1.

Серед ознак української національної ідентичності (ознак «справжнього українця») є суто етнічні (знати українську мову, бути українцем за походженням, бути віруючим хри-

Таблиця 1. Ієрархія ознак національної ідентичності українців і росіян України (вказано середній бал оцінки ознаки) [3, 133].

№ п/п	Ознаки національної ідентичності	Українці	Росіяни	У цілому по масиву
1	Відчувати відповідальність за Україну	1,56	1,72	1,59
2	Відчувати себе українцем	1,53	1,86	1,61
3	Поважати українські закон і політичний лад	1,66	1,77	1,68
4	Знати українську мову	1,66	2,16	1,76
5	Мати українське громадянство	1,72	2,03	1,78
6	Проживати в Україні більшу частину свого життя	1,80	2,08	1,85
7	Бути українцем за національністю	1,86	2,52	2,00
8	Народитися в Україні	2,00	2,50	2,11
9	Бути віруючим християнином	2,14	2,35	2,19

стіянином), політичні (поважати українські закони, політичний лад, мати українське громадянство) та змішані – етнополітичні ознаки (відчувати відповідальність за Україну, відчувати себе українцем, народитися в Україні, прожити в Україні більшу частину свого життя). Хоч перелік основних ознак української національної ідентичності є досить обмеженим (відсутні, наприклад, такі національні ознаки, як знання історії народу та держави, підтримка народних традицій і звичаїв, готовність захищати свою Батьківщину, поєднання особистих планів із реалізацією національних цілей і завдань тощо), проаналізуємо запропоновані соціологами національні ознаки.

На першому місці виявились такі етнополітичні риси «справжнього українця», як «відчувати відповідальність за Україну» та «відчувати себе українцем». На другому – «повага до українських законів і політичного ладу» і «мати українське громадянство». Звертає на себе увагу невисокий (середній) статус суто етнічних ознак українця: «знати українську мову» та «бути українцем за національністю». У другій половині списку національних ознак опинилися такі з них: «прожити в Україні більшу частину свого життя» і «народитися в Україні». Найменш значимою є ідентифікація ознаки «бути віруючим християнином».

Співвідношення названих груп ознак схиляє до думки, що, по-перше, в Україні до певної міри сформувалася українська національна ідентичність (зафіксовані важливі етнополітичні ознаки соціуму); по-друге, характер і зміст ідентичності засвідчує перевагу політичних національних ознак над етнічними. Відносна маргінальність етнічних ознак національної ідентичності засвідчує, на наш погляд, не стільки розвинутість, європейськість українського національного організму, скільки низький рівень національної свідомості і самосвідомості етнічних українців, їх етнокультурну «непритомність» (О. Забужко). Очевидно, за 18 років незалежності держави українці не змогли сповна відродити етнічну самосвідомість, піднести на належний рівень національну гідність та самоповагу.

Інтенсивність вираження ознак української національної ідентичності в росіян виявилася на

24 % нижчою, ніж в етнічних українців [3, 133]. При визначенні групової ідентичності українців і росіян, що проживають в Україні, встановлено, що останні спочатку ідентифікують себе як «слов'яни», а потім уже як «громадяни України» (відповідно 80,3 і 77,0 процента опитаних). Українці у груповій ідентифікації засвідчують спершу, що вони «громадяни України» (84,3 %) і лише п'яте рейтингове місце після таких об'єктів групової ідентичності, як «люди тієї ж заможності» (77,1 %), «ті, хто живе в нашому населеному пункті» (77,1 %), «люди тієї ж національності» (75,7%) займає ідентифікаційний об'єкт «слов'яни» (72,9 %) [3, 136].

Підсумовуючи сказане про взаємозв'язок та взаємодію національної ідентичності і культури, їх вплив на націєтворчий процес, зауважимо, що, по-перше, національна культура є основою формування національної ідентичності і обидва феномени не можуть бути сформовані поки не визріла сама нація, її основні атрибути; по-друге, національну ідентичність можна розглядати як важливий елемент національної культури, що спрямовує поведінку членів нації на зміцнення основ національного життя; по-третє, національна ідентичність, як і національний феномен у цілому, поєднує етнічну та громадянську ідентичності; їх співвідношення є діалектичним і залежить від стартових умов націєгенези та етапу формування нації; по-четверте, на стан сучасної національної ідентичності в Україні значною мірою впливають зруйнованість українського етносу, який ще не встиг відновити свої етнічні ознаки та модернізувати їх, а також розколотість українського соціуму внаслідок історичних та сучасних обставин.

Подальше дослідження проблем взаємодії національної ідентичності та культури в націєтворчому процесі вимагає особливої уваги до процесів відродження українського етносу, оновлення його культури; врахування поліетнічності українського соціуму, впливу етнічних меншин та малочисельних корінних народів на формування загальнонаціональної культури та ідентичності; теоретичного обґрунтування «українського кредо» як основи функціонування української нації, її успішного розвитку в сучасному світі.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Дробіжева Л. Возможность совместности гражданской и этнической идентичности: пример российских республик // Национально-гражданские идентичности и толерантность. Опыт России и Украины в период трансформаций / Под редакцией Л. Дробіжевой, Е. Головахи. – К: Інститут соціології НАН України; Інститут соціології РАН, 2007. – С. 115–128.
2. Рудакевич О. М. Національний принцип: етнополітична концепція нації. – Тернопіль: Вид-во ТНЕУ «Економічна думка», 2009. – 292 с.
3. Стегний О. Опыт сравнительного анализа национально-групповой идентификации украинцев и русских в Украине // Национально-гражданские идентичности и толерантность. Опыт России и Украины в период трансформаций / Под редакцией Л. Дробіжевой, Е. Головахи. – К: Інститут соціології НАН України; Інститут соціології РАН, 2007. – С. 128–142.
4. Українське суспільство 1992–2007: Динаміка соціальних змін / За ред. В. Ворони, М. Шульги. – К.: Інститут соціології НАН України, 2007. – 544 с.
5. Huntington S. P. Who are We? The challengers to America's national identity. – New Delhi: Penguin books, 2004. – XVIII, 428 p.
6. Rosenbaum W. A. Political Culture: Basic concepts in political science – N. Y.: Praeger publ., 1975. – 182 p.

УДК 32:316.614

Е.Я. КАЦ

КРИТЕРІЇ ЕФЕКТИВНОСТІ ПОЛІТИЧНОЇ СОЦІАЛІЗАЦІЇ ТРАНСФОРМАЦІЙНИХ СУСПІЛЬСТВ

Кац Еліна Яківна - аспірантка кафедри міжнародної інформації Рівненського інституту слов'янознавства Київського славистичного університету

Здійснена спроба визначення критерію оцінки ефективності функціонування політичної соціалізації особистості в суспільствах періоду трансформацій. Визначено три групи критеріїв результативності політичної соціалізації: по-перше, політико-ціннісні основи суспільства, по-друге, інтегральний показник ефективності політичної соціалізації сформованість політичної культури і політичної ідентичності, що формуються у сучасному суспільстві.

Ключові слова: соціальна ідентичність, політична ідентичність, політична соціалізація, політична культура.

Осуществлена попытка определения критерия оценки эффективности функционирования политической социализации личности в обществах периода трансформаций. Определены три группы критериев результативности политической социализации: во-первых, политико-ценностные основы общества, во-вторых, сформированность политической культуры и политические идентичности, которые формируются в современном обществе.

Ключевые слова: социальная идентичность, политическая идентичность, политическая социализация, политическая культура.

Author tries to outline the effectiveness criteria of functioning of the political socialization of the individual in societies of transformation period. Three groups of criteria are identified: first, the political values of society, second, the formation of political culture and third the political identity which are formed in modern society.

Keywords: social identity, political identity, political socialization, political culture.

© Е.Я. Кац, 2010

Актуальність наступного дослідження обумовлена необхідністю поглиблення розуміння політичної соціалізації, що відбувається у сучасному українському суспільстві.

В умовах транзитивних процесів, коли змінюється вся система соціально-політичних відносин, політичного менталітету та стереотипів, одним з найбільш дієвих способів адаптації громадян до нової реальності є політична соціалізація (ресоціалізація), яка покликана сприяти формуванню громадянського суспільства та громадянської культури. Бо, як зазначає Шестопап О.Б., «політична соціалізація – це не лише процес передачі накопиченого політичного досвіду, але й процес осмислення та засвоєння того нового, що відповідає принципам демократії» [5, 54]. Це змушує вітчизняну науку шукати нові підходи до аналізу політичної соціалізації та її результатів, які б відповідали бажаному державному та політичному устроєві, ідеалу «хорошого громадянина».

Дослідники політичної соціалізації зазначають, що сьогодні класичні теоретичні моделі політичної соціалізації, які розроблялися переважно у другій половині ХХ ст., перестають бути адекватними не лише на геополітичному, а також і на національному рівнях [2, 4, 5, 11]. Сучасний же розвиток теорії політичної соціалізації відбувається переважно шляхом емпіричних досліджень окремих аспектів цього

процесу – специфіки політичної соціалізації в окремі історичні періоди; вивчення «агентів», що впливають на процес політичної соціалізації, і, нарешті, дослідження продукту, який утворюється на «вихід» політичної соціалізації. Останнє – політична свідомість, політичні уявлення, орієнтації, установки – все те, що, на думку Л.Пая та С.Верби [5, 55; 11, 18], складає політичну культуру.

Дослідження політичної соціалізації передбачає визначення ступеня ефективності системи політичної соціалізації, яка функціонує у рамках сучасної політичної системи суспільства. Цьому питанню поки що приділялося недостатньо уваги. Саме тому предметом нашого дослідження є вивчення проблеми ефективності політичної соціалізації у трансформаційних суспільствах. Мета дослідження таких критеріїв – визначення ефективності системи політичної соціалізації, як політичні цінності, політична культура, політична ідентичність.

Результативність політичної соціалізації може оцінюватися з погляду політико-ціннісних основ, що формуються у процесі трансформації в тому чи іншому суспільстві. Про це свідчать події та процеси європейської політичної історії з античних часів до сучасності, коли до найбільш важливих політичних цінностей, як правило, відносили ідеали суспільного та державного устрою (демократія, республіка, імперія), ідеї

емансипації людини, демократизації суспільства та його підсистем. Сюди ж можна віднести сформовані у суспільстві ідеологічні системи: консерватизм, лібералізм, соціалізм, програмні установки різних соціальних і політичних рухів. Таке різноманіття політичних цінностей створює політико-ціннісні основи національних суспільств. Ці основи можуть бути утворені лише завдяки політичній соціалізації, що здійснюється у процесі консолідації суспільства навколо головних стратегічних цілей його розвитку.

Видатний німецький політичний теоретик ХХ ст. Е.Френкель пропонував для сучасної політичної системи концепцію неоплюралізму, основою якої виступає визнання всіма учасниками політичного життя «беззастережного сектора основних цінностей» [4, 74]. Система таких цінностей, що забезпечує демократичну участь у політичному житті кожного громадянина, може стати змістовним ядром громадянської соціалізації. Саме таким чином проблема змістовної єдності політичної соціалізації отримала теоретичне та практичне вирішення у суспільстві колишньої ФРН, яке реалізувало багато ідей демократизації. Подібне ж вирішення проблеми пропонувалося ще за часи «перебудови» (друга половина 80-х років ХХ ст.) генеральним секретарем ЦК КПРС М.С. Горбачовим у формі так званого «соціалістичного плюралізму», але не отримало підтримки у радикальної інтелігенції та лідерів нових політичних рухів.

Не відбулося широкої дискусії з приводу основних політичних цінностей і на теренах пострадянських країн, зокрема в Росії та Україні. Тому, наприклад, у сучасному суспільстві Росії існують розбіжності щодо розуміння основних політико-ціннісних основ. Так, оприлюднені у монографії О.Б. Шестопал «Політична соціалізація російських громадян у період трансформацій» (2008 р.) результати досліджень демонструють наявність відмінностей у розумінні такого важливого поняття, як «демократія» серед представників різних поколінь респондентів. У представників молодшого покоління (до 30 років) акцентується увага на таких цінностях демократії, як свобода, права людини, особиста незалежність. Замикають список участь громадян у управлінні та відповідальність. Чим старші опитувані, тим важливішими для демократії вони вважають міцну державу, відповідальність та рівність [10, 5, 358].

Для нашої країни вирішення проблеми загальних політичних цінностей українського суспільства кінця ХХ – початку ХХІ ст. означає б вихід країни з політичної кризи та набуття нових загальнозначущих суспільних орієнтирів. Доки ж цього не відбулося неминучі розбіжності у змісті громадянської соціалізації, що призводить не тільки до ускладнення практики політичної соціалізації, але й створює незручності під час аналізу результатів політичної соціалізації.

Іншим варіантом аналізу політичної соціалізації у період трансформації суспільств, на думку російських дослідників О.Б. Шаповал та М.А. Головіна, є дослідження цього процесу з використанням у якості теоретичних рамок будь-якого поняття з числа «модельних понять», що являють собою «спрощене та стилізоване викладення теорії» соціалізації [4, 74].

З 1970 року у міжнародній дискусії та вітчизняній науці широко, як складова загальної культури суспільства, якою має оволодіти індивід у процесі соціалізації, використовується поняття «політична культура». Під цим поняттям В.М. Бебик пропонує розуміти якісний параметр політичного життя суспільства, що характеризує ступінь розвитку і співвідношення між правовими, соціальними та психологічними регуляторами функціонування політичної сфери суспільства [2, 64]. Заснована на ньому концепція політичної культури включає «характерну для даного суспільства сукупність норм політичної поведінки та політичних оцінок, ступінь засвоєння та реалізації основних прав та свобод громадянами, історико-політичний досвід суспільства та традиції політичного життя, які визначають політичну поведінку та дію громадян, політичне виховання, політичну соціалізацію та політичний процес в цілому» [4, 75]. Дане поняття, як інтегральне, дозволяє внести пріоритети у дослідження ефективності політичної соціалізації з урахуванням традицій конкретного суспільства та забезпечує можливість інтернаціонального порівняння її результатів, надаючи єдині рамки для цього [4, 75].

Враховуючи те, що однією з найважливіших функцій політичної культури є функція ідентифікації, яка полягає у тлумаченні потреб людини з огляду на її групову (соціальну, етнічну, конфесійну) приналежність та участь в обстоюванні інтересів цієї спільноти [2, 67], доречно ідентичність розглядати як один з критеріїв оцінки результативності політичної соціалізації.

На думку американського науковця С. Хантингтона, поняття ідентичності дуже важко визначити. Він пише, що концепція ідентичності, за оцінками сучасних аналітиків, «настільки ж обов'язкова, як і невиразна». Це «неявна безліч, що не піддається строгому визначенню і не підвладна стандартним методам виміру», це концепція «всепроникаюча» і «мрячна і незбагненна». У той же час, ідентичність – як гріх: скільки б ми їй не противилися, уникнути її ми не маємо сили [9, 48].

Спіраючись на визначення ідентичності С. Хантингтона, спробуємо проаналізувати її як критерій результативності та ефективності політичної соціалізації.

Отже, ідентичність – самосвідомість індивіда або групи. Вона є продуктом самоідентифікації, розуміння того, що ви або я маємо особливі якості, що відрізняють мене від вас і нас від

них. Ідентичність співвідноситься з образами індивідуальності і «самости» і формується чи змінюється завдяки взаєминам людини з його оточення. Ідентичність важлива тому, що визначає поведінку людини. Якщо я вважаю себе вченим, я буду поводитися відповідно до цього [9, 50].

Прийнято виокремлювати особистісну та соціальну ідентичність. Особистісна виконує функцію інтеграції особистості і є предметом психології. Під соціальною ідентичністю розуміється віднесення себе до тієї чи іншої соціальної спільноти. Політична ідентичність є різновидом соціальної, в якій символічний зміст політики може бути тісно переплетеним з територіальною спільнотою (країна) та політичною організацією (партія, рух). Тим самим вона виконує як інтегративну, так і розмежувальну функцію.

Проблема ідентичності особливо актуалізується при переході від традиційного суспільства до сучасного. Вона багато в чому зумовлена, за Т. Парсонсом, зміною аскриптивних статусів (приписаних статусів особистості, що визначаються суспільством незалежно від зусиль і заслуг особистості, зумовлений походженням, місцем народження і т. ін.), набутими статусами особистості (соціальний статус, обумовлений зусиллями і здібностями самої людини).

Проблема підсилюється завдяки розповсюдженню ринкових відносин, які примушують людину пристосовуватися до ситуації, не дуже переймаючись стійкістю особистих принципів. Ця проблема актуалізується, бо суспільство диференціюється на усе більшу кількість підсистем, «підсвітів», які людина нездатна досягнути, що знижує для нього значущість соціальної ідентичності порівняно з особистісною.

Е. Фромм, описуючи соціальну кризу, яку переживає особистість, відзначає, що у подібні моменти людина здатна поміняти набуто (або нав'язану) спільноту, права та свободи, що нею декларуються на відчуття (інколи ілюзорні) особистісної безпеки та приналежності до референтної групи, в якій його оцінюють належним чином та відтворюють ту самооцінку на яку, він сам претендує. У цій референтній групі, з якою особистість намагається ідентифікуватися, вона намагається набути саме того соціального статусу, якого, на її думку, вона заслуговує. При цьому, щоб досягти бажаного, особистість змушена вдаватися до стратегії конформізму. Релігія, націоналізм, традиції, вірування – все це пов'язує одного індивіда з іншим, є рятувальною схованкою для тих, хто більш за все побоюється «ізоляції» [5, 10, 366].

Сутність кризи ідентичності у ситуації модернізації полягає в тому, що масштабна, значуща для суспільства, суспільна діяльність перетворюється на взаємну дезорганізацію, де активізація одних соціокультурних груп розко-

лотою суспільства, наприклад правлячої верстви, що прагне до модернізації на рівні цілі або на рівні засобів, активізує інші соціокультурні групи з протилежними цінностями [4, 170].

Крім цього, сьогодні особистісна та соціальна ідентичність зазнає впливів з боку процесів глобалізації кінця ХХ - початку ХХІ ст. Представник третього, сучасного покоління теоретиків соціалізації У. Бек говорить уже про глобалізацію біографії людини, що змінює процес соціалізації та формує нові ідентичності. Він пише: «Глобалізація біографії означає, що протиріччя світу здійснюються не десь там ззовні, але в центрі особистого життя... Все частіше доводиться робити висновок, що ми живемо «глокально» (тобто, глокально + локально)... Полілокальність, транснаціональність біографії, глобалізація приватного життя створюють і надалі грунт для підризу суверенності національної держави та усунення національно-державної соціології: зв'язок місця та спільноти / суспільства розпадається» [8, 24].

Ідентичність стає центральною проблемою життя людини. «Хто я? Де я? Чому, кому я належу» – ось головні питання, що виникають за результатами сучасних соціальних змін [4, 169]. Все це дозволяє зробити висновок про те, що поняття ідентичності є складним і різноманітним феноменом, проблема ідентичності значною мірою пов'язана з процесами соціалізації, а, говорячи про формування політичної ідентичності, ми виходимо на проблему політичної соціалізації. Основними критеріями результативності політичної соціалізації можуть бути – ступінь інтеграції людини у політичне життя суспільства; політико-статусна ідентичність; політико-територіальна ідентифікація; громадянська ідентичність-особистості; державна ідентичність.

Політична соціалізація може вимірюватися ступінню інтеграції людини у політичне життя суспільства. Ще у 1950 році німецький політичний психолог Р.Сменд у своєму «вченні про політичний інтеграцію» розглядав суспільство та політику як процес «вічно живого руху людських хвиль, як безперервно поновлювальні соціально-психологічні зв'язки громадян» [4, 171]. Він систематизував символічні засоби масової інтеграції та ідентифікації: прапор, герб, гімн, постаті лідерів та ін.

Політико-статусна ідентичність, що означає приналежність до партії, руху або ідеології, дозволяє оцінити включеність людини у діяльність тих чи інших політичних інститутів і організацій. Визначальною при цьому виступає розмежувальна функція, яка дозволяє відокремити «своїх» від «чужих». Така ідентичність уявляється людиною як результат свідомого вибору і є дуже важливою у розвинутій політичній системі.

Політико-територіальна ідентифікація сприймається людиною як пов'язана з місцем народження,

з рідним регіоном і зі своєю країною. Найбільшої політичної інтенсивності набуває такий семантичний вузол, як «рідна країна». Приналежність до неї, підпорядкованість регулятивній системі суспільства (праву та традиціям), державне самовизначення по відношенню до решти світу та символічна ідентифікація з такими категоріями, як історія, земля, народ, безпосередньо виступають факторами граничної інтеграції суспільства. У зв'язку з тим, що політична спільнота зазвичай збігається з державою, соціальна ідентичність зі своєю країною є найбільш політизованим аспектом соціальної ідентичності. І визначальною в цьому випадку буде виступати саме інтегративна функція.

Сучасні дослідники політичної соціалізації трансформаційних суспільств [10, 78] до результатів процесу політичної соціалізації відносять формування громадянської ідентичності особистості. При цьому змінюється саме розуміння поняття громадянства. Якщо попередні визначення поняття громадянства інтерпретували його у рамках ролей та статусів, то зараз громадянство розуміється як політична грамотність (civil literacy), участь (participation) та громадянська відповідальність (civil responsibility) [5, 78]. Дослідження в цьому напрямку мають містити в собі вивчення того, що люди знають про політику і яким чином вони використовують ці знання у політичній поведінці; аналіз впливу традиційних та нетрадиційних форм участі; а також пошук причин, чому іноді люди проявляють, а потім не проявляють лояльності по відношенню до тих чи інших політичних об'єктів.

Проблема політичної ідентичності у пострадянських суспільствах ускладнюється тим, що, окрім наявності кризи соціальної ідентичності, з'являється проблематичність тих її сторін, які раніше не виникали – це ідентифікація з державою та іншими звичними об'єктами політичної ідентифікації. Вихід України з СРСР та відмова від тоталітарної ідеології призвели до необхідності пошуку нової формули національної

ідентичності, тобто проблема політичної ідентичності набула рис внутрішньополітичної. Але проблема ідентичності має і зовнішньополітичний аспект, пов'язаний зі зміною положення України у світі, який вимагає переоцінки місця країни на міжнародній арені, та, користуючись термінологією політичної теорії К.Шмітта, ревізії її «друзів» та «ворогів». При цьому потрібно враховувати той факт, що політична система, яка впливає на особистість через агентів соціалізації за останні роки, особливо в умовах глобалізації, дуже ускладнилася. Сьогодні йдеться вже не лише про формування підтримки та прийняття політичного режиму на рівні окремої країни, але й про формування уявленень відносно інтернаціонального та глобального рівня політики.

Отже, оцінюючи результативність політичної соціалізації, можна говорити про три групи критеріїв – по-перше, політико-ціннісні основи суспільства; по-друге, інтегральний показник ефективності політичної соціалізації, сформованість політичної культури і, нарешті, політичні ідентичності, що формуються у сучасному суспільстві.

Розглядаючи останній, варто зазначити, що теперішня криза ідентичності руйнує можливість об'єднання людей, усього суспільства навколо спільних завдань, сприяє атомізації життя, перетворенню тем політичної повсякденності у балансування сенсів. Для українського суспільства вихід з кризи ідентичності означає не лише процес зміни радянської ідентичності, але формування власної національної ідентичності та нового державного самовизначення, тобто усвідомлення свого нового місця у світовому політичному співтоваристві. І тому здійснення політичної соціалізації трансформаційних суспільств передбачає формування нової політичної ідентичності у двох аспектах: нової державної ідентичності та нової громадянської ідентичності.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бебик В. М. Базові засади політології: історія, теорія, методологія, практика: [Монографія] / Бебик В. М. — К.: МАУП, 2000. — 384 с.
2. Бебик В. М. Інформаційно-комунікаційний менеджмент у глобальному суспільстві: психологія, технології, техніка публік релейшнз [Монографія] / Бебик В. М. — К.: МАУП, 2005. — 440 с.
3. Бондар Ю. В. Національний інформаційний простір України: становлення та функціонування у процесі політичної трансформації суспільства [Монографія] / Бондар Ю. В. — К.: МАУП, 2007. — 184 с.
4. Головин Н. А. Теоретико-методологические основы исследования политической социализации [Монографія] / Головин Н. А. — СПб.: Изд-во С.-Петербур. ун-та, 2004. — 288 с.
5. Политическая социализация русских граждан в период трансформации / Шестопап Е. Б., Зверев А. Л., Земскова Е. Г.; под ред. Е.Б. Шестопап. — М.: Новый хронограф, 2008. — 552 с.
6. Политология: [учеб. пособие для вузов] / Сазонов Н.И., Фисун А. А., Чегринов В. И.; сост. и ред. Н. И. Сазонова. — Х.: Фолио, 2001. — 831 с.
7. Почепцов Г.Г. Теория коммуникации / Почепцов Г.Г. — К.: Ваклер — 2001. — 656 с.
8. Тихомирова Е. Б. Європейська ідентичність у структурі ідентифікаційної матриці українського студента / Тихомирова Е. Б. / Наукові записки Луганського національного університету. Вип. 8. Т. 1. Серія «Філологічні науки»: Зб. наук. праць [Предявлення світу в гуманітарних дискурсах XXI століття] / Луган. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. — Луганськ: Вид-во ДЗ «ЛНУ ім. Т. Шевченка», 2009. — С. 194-203.
9. Хантингтон С. Кто мы?: Вызовы американской национальной идентичности / С. Хантингтон; Пер. с англ. А. Башкирова. — М.: ООО «Издательство АСТ»: ООО «Транзиткнига», 2004. — 635, [5] с.
10. Шестопап Е.Б. Личность и политика / Шестопап Е.Б. — М.: Мысль, 1978. — 267 с.
11. Dowson R. Political Socialization. / Dowson R., Prewitt K. [second printing] — Boston: Little, Brown and Company, 1969. — 226 p. — (An analytic study).

УДК 321+005

В.В. ОСИН

ДИСЦИПЛИНАРНЫЙ АИСТОРИЗМ ПОЛИТИЧЕСКОЙ НАУКИ: ИНСТИТУЦИОНАЛЬНЫЕ ПАРАМЕТРЫ

Осин Вадим Владимирович - доцент кафедры философии и социально-политических дисциплин Академии таможенной службы Украины, кандидат политических наук

Данная статья посвящена выяснению причин аисторизма, распространенного как среди политологов, так и в среде профессиональных историков этой дисциплины. Общим фактором начала историописания двух указанных исследовательских групп выступает нарушение (предыдущей) идентичности. В качестве причин указаны экспоненциальный рост политологии и вызванное ростом ее престижности нарушение естественного распределения способностей.

Ключевые слова: аисторизм политологии, профессиональная идентичность, большая наука

Дана стаття присвячена з'ясуванню причин аісторизму, поширеного як серед політологів, так і в середовищі професійних істориків цієї дисципліни. Спільним фактором початку історіописання двох вказаних дослідницьких груп виступає порушення (попередньої) ідентичності. В якості причин вказано на експоненціальне зростання політології та порушення природного розподілу здібностей, спричинених підвищенням її престижності.

Ключові слова: аісторизм політичної науки, професійна ідентичність, велика наука

This article is devoted to clearing up of ahistoricism widespread both between political scientists and professional historians of the discipline. Breaking the (previous) identity is the common features of history writing in two examined groups. The indicated reasons are the exponent growth of political science and the unbalance of natural distribution of abilities caused by the rise of its prestigiousness.

Keywords: ahistoricism of political science, professional identity, big science

© В.В. Осин, 2010

Значимость прошлого и, соответственно, ценность знания о нем редко когда ставилась под сомнение, тем более в области социальных наук, всегда чувствительных к историческим верификациям собственных моделей. Ч. Тилли был всего лишь одним из тех, кто на манер освященного временем заклинания повторил общее убеждение историков и политологов: «История дает ключ к настоящему и руководство к будущему» [18, 86].

Тем удивительнее выглядит действительное положение дел, когда подавляющее большинство историков политической науки будет столь же категорично в своих высказываниях, как и С. Шюттемейер: «Для немецких политологов исследование истории их дисциплины ни сейчас, ни ранее не составляло важной проблемы» [8, 180]. И эта группа ученых отнюдь не одинока в своей антиисторической установке, поскольку лишь 46 % докторских политологических программ 57 ведущих американских университетов в качестве обязательных курсов предполагают прослушивание «истории политической науки» [16, 13]. Если же покинуть академический мир, то, скорее всего, окажется, что даже среди политиков «преобладают люди, не желающие знать ни о какой истории и несколько не уязвленные своим невежеством; люди, считающие, что мир вместе со всеми проблемами родился для них заново (начиная с Хиросимы, Вьетнама, Уотергейта или даже с последних выборов)...» [4, 10–11].

Таким образом, проблемой, которой посвящена данная статья, выступает аисторизм политической науки, равно могущий проявляться и в нечувствительности к прошлому политиков, и в отсутствии интереса к истории собственной дисциплины со стороны политологов.

Отсюда целью настоящей работы выступает экспликация контекстуальных причин указанного явления, т. е. обоснование связи, существующей между институциональными параметрами развития (политической) науки и соответствующими им особенностями практики историописания политологии.

Обзор литературы, предполагающий установление взглядов тех или иных авторов на суть и причины аисторизма, затруднен указанной выше многоликостью последнего. В данной работе основное внимание будет уделено политологам, поскольку аисторизм политиков, важный с точки зрения вероятной его квалификации в качестве «фактора», обуславливающего «временный абсентеизм» самих политологов, в качестве предварительного условия требует установления намного – по сравнению с имеющимися – более сложной и опосредованной взаимосвязи между политикой и политической наукой.

То, что подавляющее большинство политологов не слишком-то жалуют свое прошлое, увидеть не так и легко. Тем более, что отмеченное Дж. Дриже-

ком и С. Леонардом еще в конце 1980-х гг. оживление интереса к истории (американской) политической науки [9, 1245] в дальнейшем получило свое продолжение, часто понимаемое, как «закономерное». И если ранее вполне хватало едва ли десятка страниц с достаточно подробным разбором каждого исследования [14, 16–28], то сейчас картографирование обжитой политологами территории требует специальных инструментов. В качестве последних целесообразно воспользоваться предложенным В. Лепенисом и П. Уэйнгартном делением дисциплинарных историй на две их разновидности: тех, что пишутся учеными, внесшими значительный вклад в развитие той или иной науки, и тех, что пишутся историками науки [17, XVIII–XIX].

Первую группу дисциплинарных историй политической науки составляют работы нескольких выдающихся политологов современности, среди которых особого упоминания заслуживают Г. Алмонд [1], Д. Истон [3] и Д. Лэйтин [16]. Вклад каждого из них можно установить не только по наличию словарных статей в статусном Словаре американских политологов (2002) [17, 6–7, 95–97, 218–221], но и по факту появления их вариантов политологической истории в синтезирующих трудах. Среди второй разновидности дисциплинарных историй последних лет можно назвать ту, что написана Дж. Фарром для многотомной Кэمبرиджской истории науки [11], взгляд Д. Фримена на то, каким образом создавалась дисциплина политология [12], а также сборник историй политической науки всех стран Западной Европы (под ред. Х.–Д. Клингеманна) [6].

Осуществленное подобным образом масштабирование практики историописания политической науки интересно, прежде всего, в связи с критериями классификации, предложенной В. Лепенисом и П. Уэйнгартном [17, XVIII–XIX]. По их мнению, обращение практикующих исследователей, не являющихся профессиональными летописцами этой научной области, к истории последней мотивировано стремлением сообщить новый образ развития дисциплины, а также перед лицом новых вызовов укрепить идентичность своих коллег. Академические же историки науки обращаются исключительно к членам своего научного сообщества, оценивающих их работу с позиции принятых в этой среде стандартов, а потому значительного влияния на «верования и убеждения» ученых, занятых исследованием аутентичных проблем той или иной дисциплины, эти работы не оказывают, несмотря на их (более) высокий научный уровень.

Эти рассуждения позволяют понять, что наличие большого количества дисциплинарных историй политической науки, написанных представителями особой субдисциплины, достаточно замкнутой и не связанной с магистральным направлением развития, не позволяет отрицать аисторизм, присущий как политологии, так и сози-

дающим ее политологам. А то, что подавляющее большинство имеющихся хроник политической науки продуцируется в чуть ли не цеховых рамках «истории политической науки», не должно вызывать сомнения.

Так, Дж. Ганнелл [14], осуществляя историографический обзор американской политической науки (внимание к последней обусловлено ее сохраняющимся лидерством), перечисляет работы, авторов которых нельзя отнести ни к «практикам», пишущих не по проблемам истории политологии, ни к выдающимся исследователям, достойных (канонического) упоминания в Словаре американских политологов. Исключений всего четыре – Ч. Мерриам, Р. Даль, Г. Алмонд и Д. Истон. При том, что ни один из предложенных ими вариантов прошлого не привлекает внимания Дж. Ганнелла, едва ли уделившего им в совокупности десять строк.

Настораживает в этой ситуации не весьма вероятный корпоративизм автора, предполагающий игнорирование историй аматоров, и даже не то, что цитирующиеся работы Р. Даля и Г. Алмонда лишь с большой натяжкой могут рассматриваться в качестве альтернативных вариантов дисциплинарного прошлого. Симптоматична, скорее, малочисленность политологов, высказавшихся относительно (желаемого/нового) образа политической науки. Тот факт, что своеобразным общим знаменателем трех указанных ученых выступает бихевиоральная революция, во время которой количество «профессиональных историй» представляется чрезвычайно малым, убеждает в повальном аисторизме подавляющего большинства «ординарных» политологов, чувствительных к истории, по всей видимости, лишь в случае однозначно ощущаемой необходимости переструктурировать прошлое дисциплины образом, более соответствующим новым тенденциям ее развития. В конце концов, сам Дж. Ганнелл и указал, что истории, писавшиеся в период бихевиорализма, больше сосредотачивались на современности и актуальных задачах развития дисциплины [14, 17–18].

Вместе с тем, упрек в аисторизме можно адресовать также историкам политической науки, хотя их работы пишутся в соответствии с идеями, гарантирующими всесторонний учет контекста: понимание научного развития, как серии дисконтинуитетов, а изменений в саморепрезентациях дисциплин – как тесно связанных с социальными изменениями самих индустриальных стран [17, XII].

Но вопреки своему же акценту на контексте [13, 5–7], историки политической науки, кажется, редко задаются вопросом о причинах малочисленности историй именно политической науки, написанной подготовленными для этого учеными. В этом случае преобладают нарочито нейтральные формулировки, отталкивающиеся от того, что практика соответствующего историописания вообще непродолжительна: «Система-

тическое изучение истории социальных наук является сравнительно недавним академическим предприятием» [13, 1–2]. Тем самым исчезает удивление от редкости релевантных публикаций, в частности того, что лишь серединой 1990-х гг. датируется начало появления формальных экскурсов в историю политической науки тех или иных стран [13, 3]. И это в то время, когда Журнал истории бихевиоральных наук полон материалов, посвященных историям других дисциплин, но не политологии [14, 14].

В тех же редких случаях, когда вопрос формулируется отчетливо, часто говорят о том, что ранее существовавшая «история политической мысли» ответственна за изолирование нас от реального прошлого, что отсылает к тенденциозности любой истории, неотделимой от интеллектуальной борьбы внутри научной области [14, 14–16]. Также постулируется связь со множеством неприятных фактов, наподобие того, что один из отцов-основателей американской политологии был расистом и империалистом [14, 15], в то время, как немецкая «политическая наука впервые была введена в университетах как часть программы денацификации...» [8, 180].

Вопрос, касающийся убедительности подобных аргументов, представляется скорее риторическим. Исчезла пристрастность историописания политологии или же соответствующую практику удалось отделить от дисциплинарной интеллектуальной борьбы? Или, быть может, полярно изменилось восприятие расизма, империализма и нацизма? Отысканы, наконец, критерии, позволяющие определить меру подлинности прошлого? Подобные вопросы можно множить до бесконечности.

Вывод, который можно сделать после проведенного анализа литературы, отнюдь не сводится к констатации аисторизма политологов, чья повседневная исследовательская работа, может быть, и не предполагает фокусированности на таких узко специализированных проблемах, как тенденциозность историописания [9, 10] или однозначные критерии прогресса всей политологии [12]. Более примечательным представляется нечувствительность историков политической науки к контексту собственной деятельности. Создается впечатление, что начавшееся в последние два-три десятилетия едва ли не массовое производство самых разнообразных версий, описывающих прошлое политологии, скорее навредило соответствующей субдисциплине. И теперь уже не выясняют причины распространенности аисторизма в политической науке, а указывают на (сравнительные) успехи, достигнутые все той же «историей американской политологии» [14, 13].

Причины парадоксального аисторизма особой субдисциплины политической науки, поставившей во главу угла исследование прошлого, стоит искать, на мой взгляд, в той же плоскости, в которой лежат и мотивы обращения практикующих ученых к разнообразным историческим реминис-

ценциям. Такова гипотеза, структурирующая дальнейшее разворачивание этой статьи.

Другими словами, я отталкиваюсь от мало кем оспариваемого представления, согласно которому историописание есть ответная реакция на происходящее нарушение идентичности [9]. Интеграторы дисциплины, к коим и следует отнести Р. Даля, Д. Истона и Г. Алмонда [2, 61–63], пытаются отвести угрозу путем авторитетного убеждения своих коллег, и подобные апологии нового образа дисциплины есть скорее тактические маневры, обусловленные сиюминутными обстоятельствами, среди которых очевидный успех какой-то исследовательской программы имеет первостепенное значение.

Вместе с тем, длительность происходящей эрозии идентичности предполагает не только неэффективность апелляции посредством авторитета и даже не обозначающуюся шаткость оснований, на которых последний зиждется. Речь в данном случае идет о стратегическом планировании, по условиям которого исчезающая идентичность преодолевается рефлексивным образом, путем конструирования специальной научной области, объектом внимания которой и становится выяснение адекватного образа прошлого, переструктурируемого не только ретроспективно, но и в момент становления настоящего [17, XII].

Эти рассуждения, в свою очередь, отсылают к причинам, ответственным за пресловутое нарушение идентичности, ибо очевидно сродство двух этих «событий», тактики и стратегии, авторитетного убеждения любителей и малоэффективной рефлексии профессионалов.

С моей точки зрения, искомым общим знаменателем парадоксального – утверждения на волне несомненного успеха и связанных с ним обоснованных ожиданий нового образа политической науки и бурного последующего историописания, спровоцированного осознанием неустрашимости нарушения идентичности политологов – выступает «вписанность» политологии в контекст развития современной науки [7]. При этом можно выделить две причины несомненного отсутствия единства политологов в самоидентификации.

Первая причина – институциональная, обусловлена экспоненциальным ростом параметров научного, одним из следствием которого становится то, что Д. Прайс назвал кристаллизацией, а политологи – фрагментацией и гибридизацией. Это также предполагает наличие проблемы объединяющей коммуникации, по условиям которой большинство политологических сообществ игнорирует (существование) друг друга, храня верность распространенным в их среде представлениям, сколь бы аргументировано те не оспаривались [5].

То есть, удваиваясь в каждом своем сущностном аспекте раз в 10–20 лет, политическая наука с точки зрения структурной становится все более аморфной дисциплиной, связь между отдельны-

ми департаментами которой становится все более затрудненной, а ощущение собственной общности – более чем иллюзорным. Это, в частности, проявляется в незаинтересованности политологов в работах друг друга [5].

Вторая причина – реляционная, вызванная той тесной связью, что существует между наукой и обществом. Будучи социально престижным занятием, наука становится подверженной явлению, которое Д. Прайс назвал нарушением нормального распределения способностей [7, 374], когда рекрутирование новых исследователей происходит не в силу их естественной склонности, а под все усиливающимся воздействием (социальной) влиятельности и престижности научной области.

Другими словами, хотя в ходе и после Второй мировой войны многие социальные науки оказались востребованы, приобретаая тем самым дополнительный вес в глазах общества, лишь в политической науке произошла (бихевиоральная) революция. Сам факт последней означает не только еще больше респектабельности, провоцирующей достаточно многочисленные попытки аматоров переформатировать видение прошлого с презентистской точки зрения, а также предполагает и создание, как сказал бы Д. Прайс, различного рода приманок и капканов с тем, чтобы привлечь людей в определенные области и задержать их там [7, 374].

Успех множит успех, но бывает и так, что он оборачивается поражением; именно это произошло и в случае с политической наукой, когда ее большая привлекательность после поведенческой революции в глазах потенциальных рекрутов стала началом не только растущей способности объяснять сложные явления, но и непосредственной причиной разрушения того трудно уловимого, но вместе с тем такого значимого ощущения сроства, с невиданной силой переживаемого именно в момент открывающихся перспектив.

Для лучшего понимания процессов, приводящих к постепенному исчезновению общей идентичности политологов, обратимся к некоторым идеям, касающимся последствий выбора профессии в условиях существования двух групп акторов – «искушенных», т. е. обладающих правильными или рациональными ожиданиями, и «наивных», т. е. ограниченных в своих возможностях иметь подлинно рациональные ожидания [15].

Если переформулировать эти понятия с учетом социальной обусловленности (политической) науки, то можно сказать, что «наивный актер» представляет собой индивида, который при выборе профессии (монополюсно), обеспечиваемой систе-

мой высшего образования, в первую очередь руководствуется мотивами ее социальной престижности, даруемыми (в будущем) материальными благами и т. п. В то же время, «искушенный актер» представляет собой индивида, который при выборе профессии руководствуется, в первую очередь, соображениями внутренней заинтересованности, увлеченности ее проблемами и т. п.

Подобно тому, как рациональность есть не некое качество, а набор признаков, чрезвычайно чувствительных к контексту, также можно утверждать, что «искушенный актер» – это просто крайняя форма «наивного». То есть в эпоху большой науки существуют только разной степени наивные акторы. Уже сложившаяся структура предпочтений (в науке) оказывает (обратное) воздействие на выборы, совершаемые индивидами, и формируемые перед тем и тем самым ожидания, фактически упраздняя всякую возможность говорить о (полной) искушенности.

Таким образом, превратившись в ходе бихевиоральной революции в одну из наиболее престижных социальных дисциплин, в значительной мере под воздействием этого фактора политическая наука продолжает, насколько можно судить, развиваться экспоненциальным образом. Вместе с тем, социальная привлекательность политологии обеспечивает рекрутирование не просто максимального количества индивидов, но также таких новичков, гетерогенность которых по мере роста престижности данной дисциплины лишь возрастает. Это, в свою очередь, своим едва ли не неизбежным следствием имеет фрагментацию политической науки с чрезвычайно затрудненной коммуникацией между отдельными субдисциплинами. Тем самым достаточно высокий уровень идентичности политологов в конечном итоге оборачивается в свою противоположность, когда специализация вырождается в фрагментацию, а та достигает степени интеграции.

Сказанное выше относительно причин присутствующего политологам аисторизма обладает, как минимум, одним серьезным недостатком. Указание на игнорирование профессиональными историками политической науки (наукоедческого) контекста собственной деятельности может не только означать выявление всего лишь разновидности «слепого (теоретического) пятна» этой исследовательской группы, а не объяснение аисторизма, но также оставляет в стороне вопрос о причинах отнюдь не мнимого аисторизма ординарных политологов. Изучению именно этих вопросов и будут посвящены мои следующие публикации.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Алмонд Г. Политическая наука: история дисциплины / Г. Алмонд // Политическая наука : новые направления : пер. с англ. – М. : Вече, 1999. – С. 69–112.
2. Гудин Р. И. Политическая наука как дисциплина / Р. Гудин, Х.-Д. Клингеманн // Политическая наука: новые направления: Пер. с англ. – М.: Вече, 1999. – С. 29–69.
3. Истон Д. Политическая наука в Соединенных Штатах: прошлое и настоящее / Д. Истон // Современная сравнительная политология : хрестоматия : пер. с англ. – М. : Московский общественный научный фонд, 1997. – С. 9–31.
4. Нойштадт Р. Современные размышления. О пользе истории для тех, кто принимает решения / Р. Нойштадт

- тадт, Э. Мэй: пер. с англ. – М. : Ad Marginem, Московская школа политических исследований, 1999. – 384 с.
5. Осин В. В. Политология в эпоху большой науки / В. В. Осин // Грани: науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах – 2009. – № 4 (66). – С. 118–122.
 6. Политическая наука в Западной Европе : пер. с англ. – М. : Аспект пресс, 2009. – 487 с.
 7. Прайс Д. Малая наука, большая наука / Д. Прайс // Наука о науке (сборник статей) : пер. с англ. – М. : Прогресс, 1966. – С. 281–384.
 8. Шюттемейер С. С. Современное состояние политической науки в Германии / С. С. Шюттемейер // Политическая наука в Западной Европе : пер. с англ. – М. : Аспект пресс, 2009. – С. 180–210.
 9. Dryzek J. S. History and Discipline in Political Science / J. S. Dryzek, S. T. Leonard // The American Political Science Review. – 1988 (December). – Vol. 82, No. 4. – Pp. 1245–1260.
 10. Farr J. Can Political Science History Be Neutral? / J. Farr, J. Gunnell, R. Seidelman, J. S. Dryzek, S. T. Leonard // The American Political Science Review. – 1990 (June). – Vol. 84, No. 2. – Pp. 587–607.
 11. Farr J. Political Science / J. Farr // Porter T. M. (Eds.) The Cambridge History of Science. Vol. 7. The Modern Social Sciences // T. M. Porter, D. Ross. – New York: Cambridge University Press, 2003. – Pp. 306–328.
 12. Freeman D. M. The Making of a Discipline / D. M. Freeman // Crotty W (Ed.). Political Science. Looking to the Future. Vol. 1. The Theory and Practice of Political Science / W. Crotty. – Evanston: Northwestern University Press, 1991. – Pp. 15–44.
 13. Gunnell J. G. Introduction / J. G. Gunnell, D. Easton // Easton D. (Eds) The Development of Political Science. A Comparative Survey / J. G. Gunnell, L. Graziano. – London, New York : Routledge, 1996. – Pp. 1–12.
 14. Gunnell J. G. The historiography of American political science / J. G. Gunnell // Easton D. (Eds) The Development of Political Science. A Comparative Survey / J. G. Gunnell, L. Graziano. – London, New York: Routledge, 1996. – Pp. 13–33.
 15. Haltiwanger J. Rational Expectations and the Limits of Rationality: An Analysis of Heterogeneity / J. Haltiwanger, M. Waldman // UCLA Economics Working Papers 303, UCLA Department of Economics (<http://www.econ.ucla.edu/workingpapers/wp303.pdf>)
 16. Laitin D. The Political Science Discipline / D. Laitin // Mansfield E. D. (Eds.) The Evolution of Political Knowledge: Democracy, Autonomy, and Conflict in Comparative and International Politics // E. D. Mansfield, R. Sisson. – The Ohio State University, 2004. – Pp. 11–40.
 17. Lepenies W. Introduction / W. Lepenies, P. Weingart // Graham L. (Eds.) Functions and Uses of Disciplinary Histories / L. Graham, W. Lepenies, P. Weingart. – Dordrecht: Reidel Publishing Company, 1983. – Pp. ix–xx.
 18. Tilly Ch. How (and What) Are Historians Doing? / Ch. Tilly // Easton D. (Eds.) Divided knowledge: across disciplines, across cultures / D. Easton, C. Schelling (Eds.). – Newbury Park: Sage Publications, 1991. – Pp. 86–117.
 19. Utter G. H. (Ed.) American political scientists. A Dictionary / (Eds.) G. H. Utter, Ch. Lockhart; foreword by R. Jervis. – 2nd ed. – Greenwood Press, 2002. – 517 p.

УДК 321.1

Є.Г. ЦОКУР

СПЕЦИФІКА ЛЕГІТИМАЦІЇ ВЛАДИ В КОНТЕКСТІ ДВОВИМІРНОЇ МОДЕЛІ КЛАСИФІКАЦІЇ ПОЛІТИЧНИХ СИСТЕМ

Цокур Євген Георгійович - доцент кафедри політології Запорізького національного університету, кандидат історичних наук

У статті аналізується специфіка побудови двовимірної моделі класифікації політичних систем за підставами співвідношення рівня розвитку інститутів громадянського суспільства та політичної культури.

Ключові слова: політична система, легітимність, громадянське суспільство.

В статье анализируется специфика построения двумерной модели классификации политических систем по основаниям соотношения уровня развития институтов гражданского общества и политической культуры.

Ключевые слова: политическая система, легитимность, гражданское общество.

In the article the specific of construction of two-dimensional model of classification of the political systems is analysed on the grounds of correlation of level of development of institutes of civil society and political culture.

Keywords: political system, legitimacy, civil society.

© Є.Г. Цокур, 2010

Основною одиницею теоретичного аналізу у сучасній політичній науці є політична система, під якою, зазвичай, розуміють складну розгалужену сукупність різних політичних інститутів, соціально-політичних спільнот, форм взаємодії та взаємовідносин між ними, в яких реалізується політична влада. Використання системної методології в цьому контексті є цілком доречним, оскільки дозволяє аналізувати світ політичного і як явище (статика), і як процес (динаміка), сприяє виділенню елементарних складових системи: політичного суб'єкта чи політичної дії тощо. Наявність концепту «політична система» дозволяє створювати широкі узагальнення, аналізуючи особливості політико-управлінських структур, що мають різні просторові та часові координати, розподіляючи їх за певними класифікаційними групами. Проте переважна більшість класифікацій політичних систем є одномірною, що породжує думки про підміну у певному сенсі поняття «політична система» іншою політологічною категорією. Саме тому доцільним здається спробувати розробити двовимірну модель класифікації політичних систем, яка зможе дещо подолати зазначені вище тенденції.

Класифікація політичних систем найбільш часто здійснюється за рівнем розвитку політичної культури, яка розглядається переважно в контексті робіт Г. Алмонда та С. Верби. Існують підходи щодо тісного зв'язку конфігурації політичної системи із типом політичного режиму: тоталітарного (проаналізованого, зокрема, в класичних роботах К. Поппера та Х. Арендт), авторитарного чи демократичного.

Подібні тенденції відображають уявлення про переважання державного компоненту у політичній системі, в той час як недооціненим залишається значення антагоніста держави – громадянського суспільства.

Тому метою даного дослідження є створення двовимірної моделі класифікації політичних систем за підставою співвідношення рівня розвитку політичної культури та громадянського суспільства.

Найбільш розповсюдженою є класифікація політичних систем за типом політичного режиму, який визначає методи та способи здійснення політичної влади. Виділяють тоталітарні, авторитарні та демократичні політичні системи.

Розглядаючи демократичні політичні системи, ми вважаємо за потрібне виділити абсолютні та представницькі демократії. Абсолютна демократія, у певному сенсі, була характерною для античних полісів, громадяни яких усі разом брали участь у вирішенні нагальних потреб своєї держави (пряма демократія). У даній ситуації можна вважати, що громадянське суспільство тотожне державі, тому синонімічне вживання термінів «державна» та «громадянське суспільство» античними авторами можна вважати певною мірою виправданим.

Класична представницька демократія в свою чергу репрезентує ідеал ліберальної концепції відносин між державою та громадянським суспільством: громадянське суспільство отримує державні гарантії свого існування і здатне ефективно впливати на державні інституції.

Тоталітарна політична система розчиняє

в собі громадянське суспільство. Інститути громадянського суспільства підмінюються «квазіінститутами», контрольованими державою.

У авторитарних політичних системах громадянське суспільство існує в латентних формах. Впливати на державні інститути громадянське суспільство достатньо ефективно не може, проте має потенціал до розвитку, оскільки самі принципи громадянського суспільства не дискредитовані існуванням «квазігромадянського» суспільства, як за тоталітарного режиму.

Причиною суттєвих відмінностей в існуванні громадянського суспільства в авторитарній та тоталітарній політичній системі є відношення представників влади до громадської активності і самих громадян до влади. У літературі зазначається, що авторитаризм більшістю населення сприймається як нелегітимний режим, в той час як легітимність тоталітарного режиму частіш за все не оскаржується. Авторитаризм встановлюється без підтримки народу, тоталітаризм же – за активної участі мас.

При авторитаризмі держава та громадянське суспільство розділені, держава не дуже інтенсивно втручається до життя громадянського суспільства, хоча й утримує його під жорстким контролем, громадянське суспільство в певній мірі залишається автономним, хоча й нездатним справляти серйозний вплив на державу. При тоталітаризмі формування громадянського суспільства цілеспрямовано етатизується. За авторитаризму політична влада, надаючи людині певні можливості самореалізації у громадянському суспільстві, перешкоджає активній самостійній політичній діяльності громадян, внаслідок чого для авторитаризму характерний політичний абсентеїзм. За тоталітаризму, внаслідок граничної політизації та ідеологізації всієї життєдіяльності людей, вони не можуть залишатися осторонь політичного життя, та й сам режим перманентно намагається утримувати людей у стані політичної напруженості. Політичний абсентеїзм не лише не заохочується як при авторитаризмі, але й розглядається як велике зло.

Недовговічність тоталітарних та авторитарних режимів, зважаючи на їхні внутрішні протиріччя, є очевидною. Криза владної легітимності викликана відсутністю реальної громадської участі у політичному житті, неспроможністю державних органів виконувати покладені на них функції із життєзабезпечення суспільства, недостатність силових ресурсів, які може застосувати режим, немичне викликає до життя питання: яким чином організувати новий управлінський механізм. Очевидною стає необхідність активної громадянської участі, швидкої структуризації громадянського суспільства. На нашу думку, більш успішним виконання цього завдання можливо у поставлених авторитарних суспільствах. Реальні інститути

громадянського суспільства у зародковій формі сформовані і мають потенціал до розвитку. Саме в цьому сенсі владна делегітимізація стимулює структурування громадянського суспільства як цілісної системи.

Більш проблематичним є формування громадянського суспільства у посттоталітарних державах. Оскільки ідея громадянського суспільства виявляється дискредитованою, то члени таких суспільств виявляють достатньо помірне прагнення до політичної участі взагалі і до участі у локальних громадських справах зокрема. Довготривале існування за тоталітарного режиму сприяє і формуванню особливого стану суспільної свідомості, з превалюванням патерналістських цінностей. Сама ідея громадянського суспільства з її акцентом на ліберальному принципі відповідальності кожного за вирішення проблем власного соціального життя виявляється неприйнятною (зокрема, і в українському суспільстві). Окрім переваг, соціальна взаємодія в межах громадянського суспільства передбачає і велику міру відповідальності за свою долю. Та чи справді можливий природний, а не штучний розвиток громадянського суспільства в таких державах? На нашу думку, за умови, що політична система, яка приходить на зміну тоталітаризму, продовжуватиме забезпечувати достатній набір соціальних гарантій та захищеності громадян від владного терору, то сподіватися на спонтанну самоорганізацію громадянського суспільства не доводиться.

Інша справа, коли делегітимізуються вже нові демократичні режими, які виявляються схожими на тоталітарні у частині застосування владного силового примусу і не схожими у частині виконання своїх патерналістських зобов'язань. Необхідність боротьби стимулює виникнення стихійних громадських об'єднань, які є зародками майбутніх інститутів громадянського суспільства. Перспектива подальшого розвитку громадянського суспільства, на нашу думку, пов'язана із здатністю нових можновладців до сприйняття і використання ліберальних політичних цінностей, розширення прав різноманітних громадських об'єднань, залучення громадських організацій до процесу прийняття політичних рішень, що стимулюватиме суспільну відповідальність та зростання громадянської зрілості.

Отже, громадянське суспільство утворює фундамент сучасного демократичного державно організованого співтовариства, базовим елементом якого є вільна особа, що володіє всією сукупністю невідчужуваних прав. У рамках громадянського суспільства кожен окремо взятий індивід виступає як автономний суб'єкт з властивою йому індивідуальною метою і цінностями. Тому з погляду реалізації індивідуальних потреб і інтересів громадянське суспільство можна розглядати як нерозривну єдність інтересів

і цілей кожної окремої особи, соціальних груп і інститутів, усього суспільства. Отже, в концептуальному плані неприпустиме повне зіставлення приватної і суспільної сфер, оскільки обидві вони складають дві протилежні сторони єдиної громадянської соціальної цілісності.

Розглядаючи теоретичні засади, зокрема трактування терміну та еволюцію концепції громадянського суспільства у політичній та філософській думці, слід враховувати його складність та термінологічну невизначеність.

Необхідно зазначити, що формально поняття «громадянське суспільство» має надзвичайно довгу історію існування, проте змістовна його компонента змінювалася протягом багатьох століть, причому радикальним чином.

Одним із головних факторів, що впливають на легітимацію, виступає політична культура. Політична культура має суттєвий вплив на процес набуття та втрати легітимності політичними режимами. Розглядаючи легітимацію, як процес взаємодії суб'єктів влади та громадянського суспільства, слід також розглянути і фактори, які впливають на сам процес легітимації. Ці фактори, загалом, є однаковими для більшості держав, відрізняються лише інтенсивність їх впливу, домінуючі характеристики та їх дієвість. Відповідно єдиною є модель, технології, формули легітимації. В основі специфіки легітимаційних процесів лежать географічні, культурологічні, національні та інші особливості конкретної країни.

Політична культура – це система поведінки та сприйняття політичних процесів, яка склалася історично. Саме політична культура визначає та формує норми поведінки і правила політичної гри. Найбільш помітним взаємозв'язок політики та культури є саме в легітимності політичної влади та легітимаційних процесах [1, 210-212].

Розглядаючи проблему взаємодії легітимності та політичної культури, дослідники виділяють різні елементи політичної культури, які відіграють головну роль у процесі легітимації влади.

Так А.-Н.З. Дібров відносить до них: оцінку суспільством основних правлячих інституцій, лідерів; вимоги до публічної влади в цілому; ставлення суспільства до принципів взаємодії індивіда, суспільства та держави; історично сформовані політичні традиції; діючі норми політичної практики; концепції взаємодії між різними суспільно-політичними інституціями. Важливу роль в процесі легітимації влади відіграє культурна однорідність чи розрізненість політичної еліти. І якщо перша – однозначно сприяє легітимності, то друга – може як полегшити її, так і значно ускладнити. Сьогоднішня та історія надають тут безліч прикладів.

Політична культура – це посередницький елемент між інтересами, нормами, потребами, соціальним статусом суб'єктів політичного процесу та їх політичною поведінкою. Як легітимність

опосередковує панування та підкорення, так політична культура опосередковує свідомість та поведінку суб'єктів політики. Політична культура містить як елементи позитивної оцінки існуючої політичної системи, так і елементи негативної оцінки. І саме кількість позитивних оцінок визначає ступінь легітимності тієї чи іншої політичної системи.

Очевидним є те, що політична культура та легітимність знаходяться в тісному взаємозв'язку. Політична культура виступає основою та причиною легітимації політичної влади. Відповідно і моделі легітимації визначаються саме типом політичної культури, який домінує в конкретному суспільстві. Кожній політичній системі, кожній формі політичного панування відповідає особлива модель легітимності. І в кожній країні вона проявляється в специфічних національних формах. Специфіка легітимації визначається політичною культурою того чи іншого народу. Саме до цінностей та установок політичної культури апелює держава в пошуках підтримки власної політики. Відповідно в політичній культурі слід шукати витоки певного політичного режиму, ставлення та зорієнтованість суспільства на певні його прояви та особливості. Саме політична культура конкретного суспільства містить корені тоталітаризму чи демократії, авторитаризму чи лібералізму. І саме характер, особливості та інші риси громадянського суспільства тієї чи іншої країни визначається певним типом, знову ж таки, політичної культури [1, 212-213].

Незважаючи на те, що роль політичної культури в процесі легітимації влади важко переоцінити, далеко не завжди науковцям вдається їх уміло та ефективно поєднати в своїх дослідженнях, а політикам врахувати при розбудові державності та управлінні нею.

Політична культура включає ті елементи та феномени суспільної свідомості, які пов'язані з суспільно-політичними інститутами і політичними процесами та значною мірою впливають на форми, формування, функціонування і розвиток державних та політичних інститутів, додають значущість і напрям політичному процесу в цілому і політичній поведінці широких мас населення зокрема.

Політична культура визначає норми поведінки і правила гри в політичній сфері. Політична культура дає окремій людині керівні принципи політичної поведінки, а колективу надає систематичну структуру цінностей і раціональних доказів. Вона представляє керівні принципи політичної поведінки, політичні норми та ідеали, забезпечуючи єдність і взаємодію інститутів та організацій, додаючи цінність та інтегрованість політичній сфері.

Політичну культуру можна характеризувати як ціннісно-нормативну систему, яка розділяється більшістю населення як суб'єктом політичного співтовариства. Вона включає базові переконан-

ня, установки, орієнтації, символи, обернені на політичну систему.

Вона охоплює політичні ідеї, цінності, установки, норми політичної практики. Вона припускає вивчення таких категорій, як «легітимність», «політична ідеологія», «суверенітет» та інші.

Політична культура в певному значенні надає межі, в яких члени суспільства приймають законність існуючої форми правління, відчувають себе політично дієздатними, виражають згоду з правилами гри, що діють. Межі, в яких переконання, емоції, норми і цінності виявляються в політичних процесах і політичній поведінці та самі по собі, складають найважливіший компонент політичної культури.

На думку К.Ф. Завершинського, розмаїття форм легітимації влади певною мірою засвідчує потенціал політичної культури. Якщо публічна влада (зокрема державна) може бути внутрішньо прийнятою людьми, відчуватися і усвідомлюватися ними як життєво необхідна, як така, що їм слугує, то в її діяльності, в принципі, можливе втілення добра, справедливості. Російський філософ І. Ільїн вважав, що отримання державою духовних підстав починається з моменту добровільного визнання і дотримання громадянами державних законів, тому що це єдиний спосіб підтримати правопорядок і в той же час залишатися в ній вільним [2, 21].

Звичайно, така єдність на ідеальній, символічній основі може носити ілюзорний характер і виступати прикриттям для нелюдяного насильства. Справа не тільки в самому по собі внутрішньому ухваленні влади і добровільності підпорядкування або її символічному оформленні. Харизматичному лідерові часто підкоряються саме добровільно. Багато тоталітарних режимів, особливо спочатку, були внутрішньо прийняті багатьма людьми, а деякі з них досі викликають ностальгію за втраченим порядком, стабільністю і т. ін.

Упорядкованість, унормованість, навіть жорстка, прикрита демагогією і символічно оформлена, буває просто зручною, звільняючи людей від відповідальності, і породжує ілюзію вільного вибору. Відчуття чужої влади як блага – характерне і для рабського стану.

Культурна організація влади припускає, що в її діях присутня націленість на затвердження такого порядку, який робить людину людянішою. Найбільше, що, знову-таки в принципі, можливо в плані такої організації – добитися, щоб представник влади будь-якого рангу був і відчував себе тим, хто обслуговує людей, а не керує ними, і будь-яка людина у відношенні до будь-якого чиновника виступала не як підпорядкована і залежна, а як достатньо вільна в соціальному плані істота. Можливість такого управління є принциповим, оскільки воно не є по суті політичним [2, 68].

Легітимність влади, хоча і не забезпечує до-

сягнення ідеалу культурної політики, але може служити достатньо ефективним способом проникнення в політику гуманістичного змісту. Найочевидніше це простежується при домінуванні легальних форм легітимації, коли стосунки влади і громадян опосередковуються правовими нормативами обов'язковими до виконання всіма учасниками політичного процесу, що створює передумови для оформлення атмосфери взаємної відповідальності і проникнення в політику етичного змісту [2, 73].

Від характеру правових встановлень багато в чому залежить не тільки устрій інститутів влади, але й зміст домінуючих у суспільстві соціально-політичних ідеалів. Якщо в суспільстві існують політико-юридичні умови для затвердження пріоритету особових прав перед владою, то тоді їх зміст хочби в обмеженому вигляді простежується в практиці політичних відносин. У цьому контексті традиційна і харизматична легітимація створює лише історичні передумови для становлення політичної культури. Тому повернення до них у сучасних умовах – свідчення деградації ціннісно-нормативної основи політики. І хоча сам Вебер досить скептично ставився до практичної реалізації ідеалу легальної легітимності, практика розвитку ряду держав показує, що політична свобода реально можлива тільки в правовій державі, де в політико-юридичних нормах присутній елементарний етичний зміст (усвідомлена громадянська відповідальність, терпимість і т. ін.).

Таким чином, за характером процесу набуття легітимності політичної влади можна достовірно судити про особливості політичної культури суспільства і, навпаки, політична культура завжди припускає наявність легальної легітимності в тій або іншій формі. Не менш продуктивно категорія легітимності може бути використана і для розгляду історичної еволюції ціннісного змісту політичних відносин у зв'язку з культурно-історичною динамікою форм легітимації [2, 29-30].

Процес набуття легітимності відображає і деякі моменти політичної свідомості та правосвідомості громадян і залежить від її особливостей. Можна виділити три типи правосвідомості, в рамках якої і відбувається легітимація цієї влади.

Перший тип – етатистський – заснований на традиційному уявленні про право, згідно з яким право є не що інше, як продукт волі держави, розпорядження державної влади. Таким чином, законодавча влада виступає і джерелом права, і одночасно стоїть над правом. Такий тип правосвідомості визнає будь-який закон, виданий державою, як обов'язкове для виконання розпорядження.

Другий тип – правовий – визнає законотворчу діяльність тільки в рамках існуючої правової системи і тому розрізняє правові закони і неправові. Легітимною визнається тільки влада, що діє на основі правових законів.

Третій тип – цивільний – виходить з того, що

норми мають значення для життя суспільства більше за закон. А сам закон черпає з них свою силу і обов'язково має відповідати сталим нормам та традиціям, що історично склалися в суспільстві. Проте, за таких умов норми права, окрім закону і звичаю, можуть формуватися також шляхом суспільного проголошення. Такі новопроголошені норми мають відповідати певним вимогам. Серед них головну роль відіграють: легітимність та авторитетність особи чи інституції, що їх проголошує, їх відповідність суспільним інтересам та нагальним проблемам, сприйняття переважною більшістю суспільства, відповідність сталим традиціям державотворення, характерним для даного суспільства.

Таким чином, ступінь легітимності політичної влади в контексті розвинутої політичної та правової свідомості визначатиметься її відповідністю принципам і нормам правової держави. Легітимною вважатиметься та влада, яка здійснює правову регуляцію діяльності індивідів і їх об'єднань на основі презумпції правомірності незабороненого: дозволено все, що не заборонено законом, а праву діяльність її органів базує на принципі: заборонено все, що не дозволено законом.

Оскільки здатність громадян тієї чи іншої держави до громадської участі визначається їхніми політичними цінностями, уявленнями про політичні явища та процеси та їх місце в них, тобто політичною культурою, існує залежність між рівнем розвитку політичної культури суспільства і станом громадянського суспільства в ньому.

По-перше, на нашу думку, можливим є таке співвідношення: високий рівень розвитку інститутів громадянського суспільства – низький рівень політичної культури. Це характерно для

тоталітарного політичного режиму. Політична культура нібито достатньо розвинута (громадяни беруть участь у виборах, цікавляться політикою тощо). Проте реального впливу на політичний процес вони не справляють: існує квазігромадянське суспільство.

По-друге, низький рівень розвитку громадянського суспільства поєднується з недостатньо розвинутою політичною культурою. Подібна ситуація є характерною для держав з авторитарною політичною системою.

По-третє, високорозвинена політична культура у поєднанні із зрілим громадянським суспільством є характерною для реальної представницької демократії. У цьому випадку громадянське суспільство та держава взаємодіють та впливають одне на одне.

По-четверте, високорозвинена політична культура та низький рівень розвитку громадянського суспільства властивий деякому ідеальному типу – абсолютній демократії. Інститути громадянського суспільства в такій державі не існують, оскільки ідентичні державним. Громадяни свідомо та безпосередньо беруть участь у державному житті і справляють на нього реальний вплив.

Таким чином, формування двовимірної моделі класифікації типів політичних систем за підставами рівня розвитку інститутів громадянського суспільства та рівня політичної культури дозволило підтвердити підставність виділення різних типів політичних систем за формою політичного режиму.

Перспективи подальших досліджень вбачаються у використанні розробленої моделі в практиці політологічного аналізу.

ВИСОКИЙ Стан розвитку інститутів громадянського суспільства НИЗЬКИЙ	ТОТАЛІТАРИЗМ	ПРЕДСТАВНИЦЬКА ДЕМОКРАТІЯ
	АВТОРИТАРИЗМ	АБСОЛЮТНА ДЕМОКРАТІЯ
	НИЗЬКИЙ	ВИСОКИЙ

Рівень політичної культури

Схема 1. Взаємозв'язок стану розвитку інститутів громадянського суспільства і рівня політичної культури.

ЛІТЕРАТУРА

1. Дибиров Абдул-Насир Зирарович. Теория политической легитимности: Курс лекций / А.Н. З. Дибиров. – М. : Российская политическая энциклопедия, 2007. – 272 с.
2. Завершинский Константин Федорович. Культура и культурология в жизни общества: Учебное пособие / К. Ф. Завершинский ; [под научн. ред. В. П. Большакова]. – Великий Новгород : НовГУ имени Ярослава Мудрого, 2000. – 92 с.

УДК 323.232

І.О. ДЕМІШЕВА

ЗАСТОСУВАННЯ ТЕОРІЙ ЧАРЛЬЗА ПІРСА ТА ЧАРЛЬЗА МОРРІСА ДО СЕМІОТИЧНОГО АНАЛІЗУ ПОЛІТИЧНОГО ДИСКУРСУ

Демішева Ірина Олександрівна - пошукач кафедри політології Донецького національного університету

У статті проаналізовано теорії семіотики структуралістського напрямку Ч.Пірс та Ч.Морріса. Автор запропонував методику застосування вказаних теорій до аналізу сучасного політичного дискурсу.

Ключові слова: знак, інтерпретанта, дискурс, семіотика, символ.

В статье проанализированы семиотические теории структуралистского направления Ч.Пирса и Ч.Морриса. Автор предложил методику применения данных теорий к анализу современного политическо-го дискурса.

Ключевые слова: знак, интерпретанта, дискурс, семиотика, символ.

The semiotics theories of strukturalistskogo direction of Ch.Pirsa and Ch.Morrissa are analysed in the article. The author offered the method of application of these theories to the modern political discourse analysis.

Keyword: sign, interpretanta, diskurs, semiotics, symbol.

© І.О. Демішева, 2010

Люди уявляють весь світ матеріальних та нематеріальних предметів в якості знаків - вони домовляються між собою про присвоєння кожному предметові власного знака і таким чином будують знакову реальність, у якій мислять та існують. Тварини також спілкуються на рівні знаків, які стають для представників окремих видів універсальною грамотою. З одного боку, чим вищий інтелект тварини, тим складніша знакова система (прикладом можуть бути цілі ритуальні обряди мавп або спроби собак наслідувати спілкування людини). З іншого боку, у підсвідомості існують знакові пласти, пояснення дій яких ще має дати наука. Таким прикладом є результат впливу окремих кольорів на поведінку не лише тварин (наприклад вплив червоного кольору на биків), але й людей, що є предметом вивчення сінеститики.

У період постмодерну сила знаків набагато посилюється, оскільки людина, окрім реального світу, існує в світі вигаданому, створеному у ЗМІ (термін гіперреальності за Бодріаром), що дає унікальну можливість впливати на масову свідомість, створюючи міфи. Доступом до цієї свідомості є своєрідні коди – знаки, оскільки для того, щоб вплинути на людину, необхідно знати як вона мислить. Кожна культурна ідентичність має власну знакову систему і замикає ці коди на собі (найбільш простий приклад – різні мови та інше розуміння однакових жестів у різних народів). Особливо актуальним це є для політичного дискурсу, оскільки в боротьбі за владу, щоб перекопати виборців у власній міфології, політики використовують найбільш зрозумілі та яскраві для населення знаки.

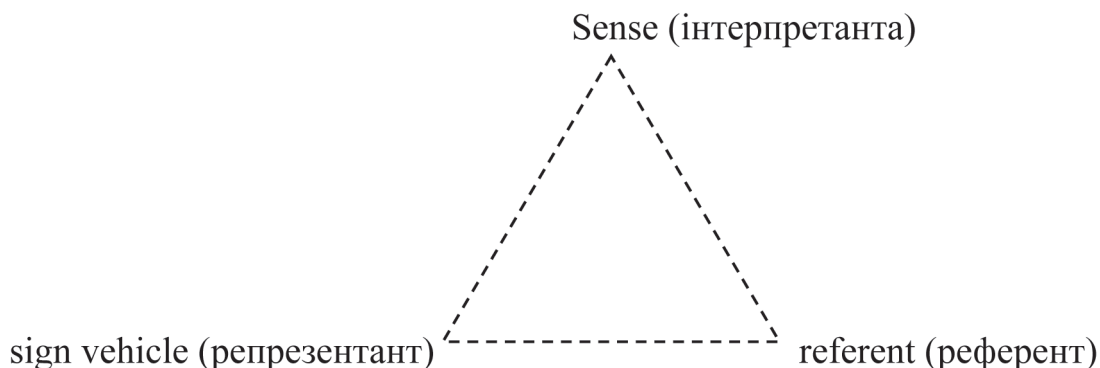
Дослідженням створення знака, його функціонування та взаємодії з іншими знаками займається семіотика. Термін «семіотика» був запозичений Джоном Локком у грецьких стоїків, які, у свою чергу, зазнали впливу грецької медицини, у якій діагноз та прогноз трактувались як знакові процеси. Розробляти семіотику, як науку, уперше взялись Чарльз Пірс [7], Фердинанд де Соссюр [14], Чарльз Морріс [5, 6]. Пізніше з'являлись окремі школи (французькі структуралісти – Клод Леви-Строс [3], Ролан Барт [1]; постмодерністи – Мішель Фуко, Жан Бодріяр; Московсько-Тартурська – Юрій Лотман [4]) та напрямки (семіотика культури – Умберто Еко [15], невербальна семіотика – Григорій Крейдлін тощо [2]).

Сьогодні досліджень, присвячених семіотиці, багато, але проблема полягає у різноманітності ідей, які не об'єднують у рамках однієї науки. Досить залишається відкритим питання, яке задає ще Чарльз Морріс – яке призначення семіотики – бути самостійною наукою, як і всі інші, чи стати «інструментом наук» - метанаукою [6, 68]. Але на думку авторів, існує інше питання – практичного характеру: семіотика має досліджувати та давати відповіді на важливі питання з політичної, культурної, соціальної комунікації. У цьому полягає її прикладна значимість. Тому метою даної роботи стало застосувати ідеї перших семіотиків Чарльза Пірса та Чарльза Морріса для семіотичного аналізу політичного дискурсу. Об'єктом дослідження є політичний дискурс сучасної України. Предметом дослідження – функціонування знаків у політичному дискурсі відповідно до теорій Чарльза Пірса та Чарльза Морріса.

Одним із перших науковців, який дослідив

природу знака, дав його класифікацію є Чарльз Сандерс Пірс («Феноменологія», «Про знаки та категорії», «Ікона, індекс, символ», «Розділення знаків» тощо [7, 12, 10, 13]). Науковець вважає, що соціальні уявлення будуються на образах, поняттях, переживаннях або репрезентаціях, які існують в якості знаків: «найвища ступінь

реальності досягається саме знаками» [12, 160]. Пірс визначає знак як «дещо, яке означає щонебудь для кого-небудь у певному відношенні або об'ємі» [13, 66-67]. Знак має три виміри (reference): образ в уявленні людини (інтерпретанта); предмет, на який знак вказує (референт); фізична форма знака (репрезентант):

Знак пов'язує реальний предмет та його образ в уявленні людини, він «виступає посередником між знаком-інтерпретантом та його об'єктом» [12, 60]. Таким чином, знак має закріплювати образ певного предмета в свідомості, створювати стереотипний образ мислення: «функція знака полягає в тому, щоб представляти недійсні відносини дійсними, - не приводити їх до дії, але встановлювати звичку або загальне правило, за допомогою яких вони будуть у даному випадку діяти» [12, 60].

Знаки не є незалежними один від одного та не можуть існувати самостійно. Один знак в уявленнях людини пов'язаний з іншими, вже існуючими, завдяки яким він отримує трактування. Мозок людини водночас містить безліч образів, які вона не усвідомлює, але які впливають на сприйняття нових знаків [7, 66-68]. Інтерпретанта завжди динамічна, адже людина не зупиняється на першій асоціації, яка виникає. Придбав форму, ментальний образ сам стає репрезентантом, який отримує нову інтерпретанту. Наприклад, аналізуючи знак «Барак Обама», ми маємо наступні виміри: реальне існування людини – це референт; його ім'я, яке написано або промовлено – репрезентант (ним також може бути фотографія, при умові її розпізнання). Інтерпретанти, залежно від ціннісних установок сприймаючого, можуть бути наступними: «політик», «демократ», «президент», «афроамериканець», «опонент», «людина», «чоловік» тощо. Жодна із цих інтерпретант не суперечать одна одній, а можуть слідувати по черзі. Так, спочатку Обама може сприйматись як афроамериканець, та необов'язково, як політик. Потім може додатись образ політика, але необов'язково демократа. Подальше трактування – перший афроамериканець, який став президентом США.

Знак має три інтерпретанти: інтерпретанта, як

вона задумувалась для розуміння знака (синьожовтий прапор України повинен символізувати мирне небо та достаток (золоту пшеницю)); інтерпретанта, яка вийшла насправді (звання доктора наук мало надати Януковичу імідж високоосвіченої людини, але деякі його виступи дискредитували цей образ, та тепер поєднання знаків «доктор наук» та «Янукович» є приводом для політичного гумору); інтерпретанта, як вона є сама по собі (хоча знак «хрест» є продуктом символічної діяльності християнських церков, зараз він однозначно сприймається у християн як символ віри, без розуміння того, що колись велась пропаганда саме такого трактування даного знака (адже до розповсюдження християнства хрест був символом мучеництва)).

Кожний знак має два об'єкти: об'єкт, як він представлений, та об'єкт, який існує сам по собі. Тобто, знак завжди має свою матеріальну форму – написане (маємо звертати увагу на шрифт, виділення) або сказане (важливість інтонації) слово, жест, зображення, запах тощо, та повинен у реальності бути зв'язаним з референтом або з іншими знаками референту. Так, знак свастики існує завдяки своєму зображенню (тобто, якщо лист паперу чистий, ми не зможемо сказати, що на ньому зображена свастика). Таким чином, «жодна думка не має будь-якого значення, будь-якої інтелектуальної значимості сама по собі; адже вона міститься не в тому, що в дійсності мислиться, але в тому, з чим ця думка може бути пов'язана, коли буде репрезентована у наступній думці» [7, 71].

Чарльз Пірс робить три класифікації знаків: відповідно до характеру об'єкта, який виражає знак; засобу вираження об'єкта та інтерпретанти знака [13, 184].

Відповідно до свого об'єкта, знак може виражати природу явища (appearance), тоді він

називається квалісайн (qualisign) – наприклад, авторитарний, дискурс, фото; індивідуальний об'єкт – сінсайн (sinsign) – Партія регіонів; об'єкт загальної природи – легісайн (legisign) – партія [12, 61]:

Відповідно до засобу вираження об'єкта, знаки розділяються на ікони, індекси та символи. Ікона – це первісне вираження об'єкта, з яким вона має максимальну схожість («все, що завгодно, є ікона, якщо вона схожа на річ, яку означає та використовується як її знак» [13, 185]). В якості ікони можуть виступати фотографія, картина, будь-яке зображення, яке відносить нас безпосередньо до об'єкту, який воно виражає. Ікона без підпису, ярлика та пояснень називається гіпоіконою. Наприклад, українець, який цікавиться політичною ситуацією в країні, скоріш за все знає, як виглядають українські політичні лідери, та побачивши їх фото, він одразу визначить їх навіть без підписів. У даному випадку фотографії політичних лідерів будуть гіпоіконами. Українець знає, що президентом Франції у 2008 році був Ніколя Саркозі, але він не настільки часто бачив зображення французького президента, щоб визначити його без підпису – у даному випадку фото, яке є іконічним знаком Ніколя Саркозі, не надасть жодної інформації респонденту. Але якщо перед ним показати фотографію Ніколя Саркозі з підписом, що це саме він, українець відразу ідентифікує його як президента Франції. В останньому випадку фото з підписом буде іконою.

Гіпоікони, у свою чергу, розподіляються на образи, діаграми та метафори [10, 201]. Образ – це первісне відображення дійсності (приклад фотографії). Діаграми – це гіпоікони, які представляють діадичні відносини між об'єктом та знаком – «між частинами однієї речі через аналогічні відносини між власними частинами» [10, 201]. Наприклад, діаграма, що відображає зміни рейтингу політичного лідера. Метафори – це гіпоікони, які характеризують об'єкт шляхом проведення паралелей. В якості метафор можуть виступати алгебраїчні формули, ієрогліфи тощо. Прикладом метафори може бути герб, зображення його дає нам певні асоціації (зображення тризуба, який символізує тріаду небесних сил).

Індекс – це знак, який у першу чергу вказує на свій об'єкт, він є «індивідуальним другим». У якості індексу може бути вказівник, жест або признак явища. «Все, що фокусує нашу увагу, є індекс. Все, що лякає нас, є індекс, оскільки воно відмічає поєднання двох частин досвіду» [10, 223]. Оскільки індекс пов'язаний з об'єктом, він повинен мати з ним спільні риси, але може містити в собі ікону. Наприклад, значок на одязі вказує на приналежність індивіда до певного класу – так значок депутата «говорить» нам про те, що дана особа є індивідом, тобто це індекс. Але при цьому сам по собі значок складається з певного зображення, яке є іконою.

Таким чином, індекс має три характеристики: він не подібний до свого об'єкта; він відноситься до конкретних індивідуальностей, одиниць, сукупності одиниць; вони фокусують увагу на об'єкті шляхом сліпого примусу [10, 220].

Індекси розділяються на істинні та вироджені. Істинний індекс – це знак, який безпосередньо вказує на об'єкт (приклад із значком депутата – є людина та значок на її одязі, що вказує на те, що дана людина – це депутат). Кожний об'єкт має власні особливості, прикмети, знаючи які, ми зрозуміємо, що мається на увазі саме він. Так, у сучасному українському політикумі фраза «любі друзі» відсилає нас до Віктора Ющенка, а коса – є індексом Юлії Тимошенко.

Існують також субіндекси – знаки, а пов'язані зі своїми об'єктами, але не вказують на якийсь конкретний об'єкт. Так, наявність помаранчевих прапорів на українському мітингу свідчить про присутність на ньому політичної сили «Наша Україна», але достовірно визначити, хто з людей на мітингу підтримує цю силу лише завдяки прапорам, ми не можемо. Так само ім'я «Віктор Янукович» є індексом, який ми пов'язуємо з конкретною людиною, але присутність поряд з нами цієї людини не обов'язкова.

Символ – це різновид знака, який пов'язує об'єкт із свідомістю, «він є правилом, що визначає інтерпретанту» [10, 212]. Це будь-яке слово, за допомогою якого ми відрізняємо одні предмети, відносини, індивідів від інших. Так, ми кажемо про «демократію», при цьому ми не можемо її бачити, торкатися, фізично відчувати це поняття, але ми знаємо, що мається на увазі під цією категорією та за допомогою її відрізняємо один вид політичного режиму від іншого. Почувши слово «демократія», ми одразу уявляємо сукупність образів, асоціацій, чуттів, які воно у нас викликає. Це сукупність букв, яка стає знаком завдяки звичці вкладати у певну послідовність букв (звуків) певне значення. Символи містять у собі ікони та індекси.

Таким чином, будь-яке слово («вибори», «кіт», «сім'я») є прикладами символів. «Він застосовується до будь-чого, що може втілювати ідею, пов'язану зі словом, але сам по собі він не ідентифікує цю річ» [10, 215]. Символ не показує нам конкретного політика і не представляє хід голосування, але він припускає, що ми здатні уявити собі ці речі і асоціюємо з ними відповідне слово.

Символи розподілені на істинні та вироджені. Істинний символ має загальне значення («політика», «президент» як загальні поняття). Вироджені символи бувають сингулярні (їх об'єкти – «існуючі індивідуальності» – «Президент Ющенко») та абстрактні (його об'єкт – властивість – «кохання»).

Таким чином, ікона, індекс і символ мають наступні властивості. Ікона не має динамічного зв'язку з об'єктом, але сама по собі вона схожа з

ним, що викликає певні асоціації. Індекс абсолютно відрізняється від свого об'єкта, але вони існують завжди у парі, та індекс показує на об'єкт. Символ не схожий на свій об'єкт та не вказує на нього, але вони пов'язані через ідею.

Відповідно до третьої класифікації знаків за інтерпретацією вони діляться на рему, діцисайн та умовивід. Рема – це знак, який представляє декілька варіантів інтерпретації об'єкта, це знак «якісної можливості» (наприклад, можливість різного трактування одного символу). Діцисайн (або дицентний сайн) – це «знак, який для своєї інтерпретанти є знаком дійсного існування» (ми бачимо, що конкретний кіт йде по вулиці). Умовивід – це знак загальної якості (ми знаємо, що це саме кіт, а не собака, і нам байдуже, це якийсь конкретний кіт, чи ні) [13, 187].

Поєднавши всі три класифікації, науковець виводить 10 класів знаків [13, 192]:

Квалісайн – будь-яка якість об'єкта. Квалісайн може бути іконою (оскільки ікона відображає схожість з об'єктом або з його рисами). Також він може бути ремою. Приклади: «помаранчевий прапор», «помаранчевий» - квалісайн.

Іконічний Сінсайн – знак, який визначає якість конкретного об'єкта. Наприклад, діаграма рейтингу Віктора Януковича.

Рематичний Індексальний Сінсайн – знак, який є результатом дій об'єкта з метою повернути до себе увагу (крик, звернення тощо).

Дицентний Сінсайн - знак, який надає інформацію щодо дійсного факту. Обов'язково включає індекс, та має включати ікону, які у поєднанні відсилають до об'єкта. Наприклад, білий прапор з серцем та написом БЮТ є Дицентним Сінсайном Блоку Юлії Тимошенко.

Іконічний Легісайн – знак, який відображає закономірність процесів, типологію об'єктів, наприклад діаграма розподілу політичних сил у парламенті або динаміки смертності в Україні в останнє десятиріччя.

Рематичний Індексальний Легісайн – знак, який виражає загальний тип або закон, який повертає увагу до свого об'єкта в будь-якому випадку, наприклад займенник «ви».

Дицентний Індексальний Легісайн – знак, який виражає загальний тип або закон, що повертає увагу до свого об'єкта та дає інформацію про нього. Наприклад, початок звернення у виступі політика.

Рематичний символ або Символічна Рема – знак, який пов'язаний зі своїм об'єктом завдяки асоціаціям, образам, стереотипам та ідеям. Наприклад, помаранчевий колір у політичній системі України викликає асоціації з «Нашою Україною».

Дицентний Символ – знак, який знаходиться під дією свого об'єкта і викликає асоціації з ним. Відрізняється від рематичного символу більш конкретною прив'язкою до об'єкта. Так, коса є дицентним символом Юлії Тимошенко.

Умовивід – є знак, чия інтерпретанта представляє його об'єкт як подальший знак. Так, намагання поєднати у пострадянській свідомості слова «комунізм» та «тоталітарний режим» («комунізм – це тоталітарний режим»).

Таким чином, Чарльз Пірс першим розкрив три виміри знака і відповідно до цього розробив їх класифікацію: знак – це комплексна структура, яка складається з конкретного об'єкта; формою знака та його образом у свідомості людини. Оскільки тексти робіт Чарльза Пірса є досить складними для розуміння, більшість учених залишають для аналізу лише одну його класифікацію знаків (ікони, індекси та символи).

Розкриває категорію «знак» через реакцію людини на нього Чарльз Морріс (1901 - 1978) – американський дослідник, представник біхевіоризму, автор робіт «Логічний позитивізм, прагматизм і науковий емпіризм» (1937), «Основи теорії знаків» (1938) [6], «Знаки, мова та поведінка» (1946), «Позначення та зміст. Вивчення відносин знаків та цінностей» (1964) [5]. Науковець вважав, що існування людської цивілізації неможливе без знаків та знакових систем, а людський мозок невід'ємно пов'язаний із функціонуванням знаків, більш того інтелект – це і є функціонування знаків [6]. Тому особливу роль у дослідженні людської цивілізації він виводив семіотиці.

Семіотика має зіграти важливу роль в об'єднанні всіх наук. З одного боку, вона займає своє індивідуальне місце у списку всіх наук, а з іншого – вона є їх інструментом, адже закладає основи будь-якої науки про знаки - лінгвістики, логіки, математики, риторики та естетики. Семіотика створює універсальну мову, яка зможе бути застосована до будь-якої мови чи знакової системи.

Процес функціонування знака Морріс називав семіозом. Спочатку він розглядав його через три компоненти (як і Пірс), але пізніше науковець виділяв п'ять основних елементів семіозу: те, що виступає як знак, – знаконосій (Sign Vehicle); те, на що вказує знак, – десигнат (designatum); вплив, в силу якого деяка річ для інтерпретатора стає саме знаком – інтерпретанта (interpretant); сам інтерпретатор (interpreter); контекст, в якому зустрічаються знаки [5, 130]. Аналізуючи ці компоненти, Морріс каже, що знаконосій є знаком десигнату для інтерпретанти в тій мірі, в якій інтерпретанта враховує десигнат завдяки знаконосью. Таким чином, у семіозі ми розуміємо речі завдяки допомозі знаків. «Знак є знаком лише тому, що інтерпретується, як знак дечого деяким інтерпретатором; врахування дечого є інтерпретантою тому, що воно є викликаним чимось, що функціонує в якості знака; деякий об'єкт є інтерпретатором лише тому, що він враховує щось» [6, 69-70]. Так, за прикладом Морріса собака реагує на звук (знаконосій), певним типом поведінки (інтерпретанта), як при

полюванні на бурундуків (десигнат). На думку авторів, цей приклад є досить складним для опису дії знака. У політичній площині процес семіозу може бути наступним: помаранчеві прапори (знаконосій) на майдані (контекст), які символізують помаранчеву революцію (десигнат) викликають у прихильників Віктора Януковича (перші інтерпретатори) негативну реакцію (перша інтерпретанта), а у прихильників Віктора Ющенка (другі інтерпретатори) позитивну реакцію (друга інтерпретанта). Як бачимо, Чарльз Морріс приділяє головну увагу тому, яку реакцію – інтерпретанту – викликає той чи інший знак в об'єкта, і в даному випадку його трактування інтерпретанти відрізняється від трактування Чарльзом Пірсом (в якого інтерпретанта – це образ знака в уявленні інтерпретатора).

Десигнат – це об'єкти, що мають певні властивості, які інтерпретатор враховує завдяки знаковому засобу [6, 70]. Знаки, що вказують на один і той же об'єкт, необов'язково мають одні й ті ж десигнати. Так, зображення тевтонського хреста може символізувати не лише віру в Христа взагалі, а вказувати на приналежність до релігійного ордену, що може вказувати на політичний, економічний вплив. Знак обов'язково повинен мати десигнат, але може не мати об'єкт у реальному часі. Так, використовуючи знак «вірний, як собака», необов'язково бачити собаку в реальному житті. У тому випадку, коли об'єкт референції реально існує, він є денотатом.

Триадична структура знака обумовлює дослідження трьох вимірів семіозу: семантичний вимір – відношення знаків до їх об'єктів; прагматичний – відношення знаків до їх інтерпретаторів; синтаксичний - відношення знаків один до одного. Три розділи семіотики він назвав відповідно семантика, прагматика та синтаксис.

Знаки пов'язані один з одним завдяки зв'язку явищ. Сукупність знаків перетворюється на знакову систему. Знакова система може бути відкритою, у такому разі вона динамічна, мобільна, може включати інші знакові підсистеми, та закритою – тоді вона відносно замкнута й стабільна. Так, знакова система українського політикуму є відкритою – вона складається

з багатьох знакових підсистем (вербальних/ невербальних; різних за політичною ідеологією). Державний дискурс СРСР заснований більшою мірою на замкнутій системі – колі знаків, на яких будувався піар комуністичної системи без запозичення знаків та їх функціонування на політичному полі держави з інших політичних систем чи ідеологій (так, знак «буржуазія» мав виключно негативне трактування).

Слідом за Пірсом, Морріс говорить про розподіл знаків на ікони, індекси та символи. Індокси не характеризують свій денотат та не повинні бути схожими на свій об'єкт. Їх завдання – привертати увагу до свого об'єкта. Ікони – це знаки, які схожі зі своїм об'єктом – фотографія, карта, модель. Символ – це вербальний знак [6, 84-85].

Окрім цієї класифікації, Морріс виділяє ще три основні класи знаків: десигнативні (designative), оціночні (appraisive) та ті, що пропонують певну реакцію (prescriptive) [5, 132]. Десигнативні знаки лише відображають об'єкти дійсності, не викликаючи у інтерпретатора позитивної чи негативної реакції («це перший американський президент», знак «перший» лише описує свій об'єкт - президента). Оціночні знаки не лише надають інформацію щодо об'єкта, але передбачають його оцінку. Так, знак «тоталітарний» у сучасному політичному просторі несе негативне значення, а вираз «тоталітарний режим» означає «насильницький, негативний режим». Знак, що пропонує певну реакцію, є таким, коли він означає, як необхідно реагувати на об'єкт чи ситуацію для того, щоб задовольнити керуючий імпульс. Прикладом таких знаків можуть бути заклики на плакатах «Прийди та проголосуй», «Зроби свій вибір». Як правило, знаки реальності існують не лише у чистому вигляді, а відносяться до кількох типів. Наприклад, знак «4» на передвиборчому плакаті «голосуй за номер 4», є десигнативним та таким, що пропонує певну реакцію, а саме – побачивши у бюлетені номер 4, проголосувати за нього.

Трьом класам знаків відповідають різні види інтерпретант [5, 132]:

У десигнативному вимірі значення інтерпретанти є «схильність реагувати на деякий об'єкт, ніби він

Таблиця 1. Знаки та умови дії

Умови дії	Вимір значення	Інтерпретанта (Схильність реагувати за допомогою)	Значення сигніфікації
Отримання інформації	Десигнативне	Органів почуттів	Властивості об'єктів, що виступають як стимул
Вибір об'єктів для бажаної поведінки	Оціночне	Уподобання тих чи інших	Властивості об'єкта, що посилюються
Вплив на об'єкт за допомогою певної поведінки	Те, що пропонує певну реакцію	Уподобання тієї чи іншої лінії поведінки	Дія, як засіб, що сприяє чому-небудь

має певні властивості, що спостерігаються» [5, 133]. Так, якщо українець приходить до штабу «Нашої України», він буде налаштований побачити там помаранчеву, а не біло-блакитну символіку. У випадку оціночних знаків інтерпретантою є схильність діяти по відношенню до об'єкта відповідно до власної задоволеності чи незадоволеності. Так, побачивши виступ одного з політиків на телевізійному каналі, інтерпретатор, залежно від власних переконань, може бути або задоволеним трансляцією, або ні. Коли знаки пропонують нам певну реакцію, інтерпретантою є можливість діяти певним чином по відношенню до об'єкта чи ситуації (рішення телеканалу ICTV змінити власне кольорове оформлення на помаранчево-синє під час «помаранчевої революції», як знак на її підтримку).

Чарльз Морріс окремо виділяє ще один клас знаків – формальні знаки або форматори – «логічні, граматичні або структурні знаки, які мають логічну, граматичну або структурну сигніфікацію» [5, 138]. Це можуть бути знаки лапок - «», дужок (), частки «або», «не», математичні знаки та інші подібні. З одного боку, ці знаки ніяк не відображають властивості об'єкта, але з іншого вони пов'язують смислові конструкції. У виразі «перемогти чи програти», сполучник «чи» не описує дії, не оцінює потенційні дії та більшу вірогідність обрати одну із цих ліній поведінки, але він стверджує, що вони існують. Однією з причин введення нормативного виміру сигніфікації є необхідність пояснення формальної логіки, математики та граматики. Чарльз Морріс допускає, що форматори можна вважати метазнаками, що

сигніфікують знаки, які супроводжують (у виразі «перемогти чи програти», знак «чи» свідчить, що одне із стверджень є істинним), або знаками, які стоять на ряд вище від усіх інших – вони припускають знаки, але їх не означають (у тому ж виразі, частка «чи» означає ситуацію альтернативності з різними можливими типами поведінки: «якщо я програю, то...»).

Роблячи висновки, можна сказати, що чотири класи знаків передбачають чотири основні випадки їх використання: інформативний, оціночний, той, що спонукає, системний. Знаки можна використовувати, щоб поінформувати кого-небудь про властивості об'єкта чи ситуації; спонукати когось до бажаної поведінки по відношенню до визначеного об'єкта чи ситуації; викликати певну лінію поведінки. Для виконання різних функцій не обов'язково повинні бути знаки з вибраними типами сигніфікації, але в цілому десигнативні знаки використовуються інформативно; оціночні – при оцінці ситуації; знаки, що пропонують певну реакцію для того, щоб спонукати до дії; нормативні знаки задіяні системно [5, 138].

Таким чином, роботи Чарльза Пірса та Чарльза Морріса є актуальними при семіотичному вимірі політичного дискурсу. Використовуючи схеми Чарльза Пірса можна аналізувати знаки за їх структурою та функціями і систематизувати семіотичну картину політичного дискурсу. Методологія Чарльза Морріса корисна при аналізі ефективності дії тих чи інших знаків на свідомість та поведінку українців і прогнозуванні їх можливої реакції, без чого неможливе проведення жодної політичної кампанії.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Барт Р. Сад, Фурье, Лойола. – М.: Праксин, 507. – 256с.
2. Крейдлин Г. Невербальная семиотика. Язык тела и естественный язык. -М.: НЛО. - 504. - 594 с.
3. Леви-Стросс К. Структура и форма. Размышления об одной работе Владимира Проппа. – С.423-454.
4. Лотман Ю. Семиосфера. – СПб. – 501. – 279с.
5. Моррис Ч. «Знаки и означивания»/ Семиотика: антология/ под. ред. Ю.С.Степанова. – Москва: Академический проект, 1999. – С.129-143.
6. Моррис Ч. Основания теории знаков/ Семиотика. Хрестоматия/ под.ред. Л.Л.Федоровой. – М.: Издательство Ипполитова, 505. – С.67-97.
7. Пирс Ч.С. Избранные философские произведения. Пер. с англ. / Перевод К. Голубович, К. Чухрукидзе, Т. Дмитриева. М.: Логос, 500. – 448с.
8. Пирс Ч. С. Как сделать наши идеи ясными // Вопросы философии. — 1996. — № 12. — С. 15—132.
9. Пирс Ч. С. Логические основания теории знаков / Пер. с англ. В. В. Кириченко, М. В. Колопотина, послесл. Сухачева В. Ю. — СПб.: Лаборатория Метафизических Исследований философского факультета СПбГУ; Алетейя, 500. — 352 с.
10. Пирс Ч. Икона, индекс и символ/ Избранные философские произведения. Пер. с англ. / Перевод К. Голубович, К. Чухрукидзе, Т. Дмитриева. М.: Логос, 500. — С.50-223.
11. Пирс Ч. Леди Уэлби. Что такое значение/ Избранные философские произведения. Пер. с англ. / Перевод К. Голубович, К. Чухрукидзе, Т. Дмитриева. М.: Логос, 500. — С.223-234.
12. Пирс Ч. О знаках и категориях/ Избранные философские произведения. Пер. с англ. / Перевод К. Голубович, К. Чухрукидзе, Т. Дмитриева. М.: Логос, 500. — С.162-65.
13. Пирс Ч. Разделение знаков (Письмо к Леди Уэлби)/ Избранные философские произведения. Пер. с англ. / Перевод К. Голубович, К. Чухрукидзе, Т. Дмитриева. М.: Логос, 500. — С.66-199.
14. Соссюр Ф. Труды по языкознанию// Семиотика. Хрестоматия/ Под ред. Л.Л. Федоровой. – Москва: Изд-во Ипполитова, 505. – С.32-33.
15. Eco U. Towards a Semiotic Inquiry into the Television Message. Working Papers in Cultural Studies, 1972, 2. Pp. 103-121.

РЕЦЕНЗІЯ

Б.І.КАНЦЕЛЯРУК

РЕЦЕНЗІЯ НА МОНОГРАФІЮ ЮСЬКІВА БОГДАНА МИКОЛАЙОВИЧА «ГЛОБАЛІЗАЦІЯ І ТРУДОВА МІГРАЦІЯ В ЄВРОПІ»

Юськів Б. М. Глобалізація і трудова міграція в Європі : монографія. – Рівне : видавець О. М. Зень, 2009. – 479 с. – ISBN 978-966-2096-86-6

Канцелярук Борис Іванович - професор Інституту світової економіки і міжнародних відносин НАН України, доктор політичних наук

Монографія Б.М.Юськіва є глибоким і своєчасним науковим дослідженням, що вирізняється новизною, теоретичною і практичною затребуваністю.

Актуальність і новизна його виявляється насамперед у трьох аспектах. По-перше, автор робить спробу ґрунтовно дослідити один з найвиразніших проявів сучасного розвитку – взаємозв'язку міжнародної трудової міграції і глобалізації. На існування такого зв'язку вказують як сучасні теорії, так і тенденції розгортання обох явищ, однак з огляду на їхню складність, динамізм і амбівалентний характер він так і залишається недостатньо вивченим і зрозумілим. Автор монографії зосереджується на діалектиці цього взаємозв'язку і докладно зупиняється на багатьох його аспектах. Він показує, що для міжнародної міграції глобалізація стала новітнім стимулом і джерелом появи нових видів і форм переміщення людей. Навзаєм міграційні процеси виступають одним із проявів глобалізації, а також водночас її стимулятором і обмежувачем. Механізм цього впливу проявляється через взаємодію чотирьох структурних потоків, що перетинають кордони держав: інвестицій, товарів, мігрантів та інформації.

Водночас, як доводить автор, трудова міграція є однією зі сфер, яка найбільш яскраво виявляє протиріччя і проблеми глобалізації. Більше того, якщо потоки капіталу і товарів широкого споживання зазвичай зустрічають доброзичливо володарі економічної потужності і представники політичної влади, то імміграція і культурні

відмінності мігрантів сприймаються як потенційні загрози національному суверенітету і самобутності, а уряди і політичні рухи намагаються їх обмежити. І це лише один з аспектів набуття міграцією політичності.

Другий аспект актуальності і новизни дослідження Б.М.Юськіва власне і пов'язаний з набуттям міграцією під впливом глобалізації дедалі більшої політичності. Політологічні дослідження міжнародної міграції завжди перебували на периферії наукового дискурсу, тому не дивно, що її політичні аспекти опрацьовані недостатньо і акцент на політичних особливостях міжнародної трудової міграції в нових умовах засвідчує оригінальність рецензованої роботи.

Методологічно автор спирається на сучасні досягнення провідних західних дослідників, які в проблемному полі політичності міграції вбачають багатозначність і суперечливість як політичної, так і міграційної сфер, і які майбутню перспективу вирішення міграційних проблем розглядають на перетині різногалузевих площин, насамперед економічних і політичних.

Автора монографії вирізняє нестандартне розуміння політичності міжнародної трудової міграції. Він вважає, що сьогодні міжнародна міграція логічно вписується в діяльність політичної системи суспільства і є однією з ланок його загальнополітичного механізму, а ключем до розуміння політичності міжнародної міграції є протиставлення міжнародних переміщень національному характерові сучасної держави. Тому міжнародну міграцію дослідник

розглядає як систему міждержавних взаємодій, що порушують загальноприйняті норми соціальної організації, ґрунтованої на принципах територіальності та самовідтворенні культурних і соціальних систем. Таке бачення дає змогу вибудувати власну модель політичного «функціонування» міграції, сутність якої зводиться до наступного. Міграція трансформує різні проблеми (економічні, соціальні, демографічні, екологічні, політичні і т. ін.) у політичні наслідки (необов'язково проблеми) для різних суспільств. Амбівалентний політичний потенціал міжнародної міграції, і на цьому особливо акцентує автор, проявляється у двох різновидах наслідків – політичному конфлікті і політичному консенсусі, які, в свою чергу, набувають форми реального наслідку або його політичної інтерпретації. Глобалізація спричиняє і посилює політичні зв'язки між міжнародною міграцією і політичними системами національних держав (суспільств) походження і прийому мігрантів, а також політичними системами міжнаціонального і глобального рівня. З погляду політичної перспективи міжнародна міграція може виконувати пасивну й активну роль і в країні походження, і в країні прийому, і на міжнаціональному, і транснаціональному рівнях. Відтак реалізація політичності міжнародної міграції відбувається в складному і різномірному багатосуб'єктному і багатооб'єктному середовищі, особливістю якого є протистояння між «міграційними» і «неміграційними» політичними акторами. Такою є модель політичного «функціонування» міжнародної трудової міграції.

Третій аспект актуальності і новизни пов'язаний з проблемами управління міграцією в нових умовах, що також стало предметом розгляду автора.

Дослідник справедливо вважає, що глибина, різноплановість і розмаїття наслідків міграційних процесів обумовлюють необхідність активного багатоцільового управління. Сучасна модель управління міжнародною міграцією являє собою конкретний варіант глобального управління, в якому держава залишається в центрі міграційного простору, але суб'єктами управління також виступають інші національні, міжнаціональні і транснаціональні актори, які розширюють представництво національного рівня управління і представляють нові рівні – міжнаціональний і транснаціональний. У новій моделі міграція розглядається двома: як переміщення з однієї країни в іншу і як сукупність глобальних просторово-соціальних потоків. Відтак два традиційні напрями державного управління міграцією – міграційна політика і інтеграція мігрантів – повинні доповнюватися регулюванням міграційних потоків на глобальному рівні. Враховуючи практику розви-

нутих європейських країн і досвід вироблення спільної міграційної політики країн – членів ЄС, Б. М. Юськів доводить: лише за такого всеохоплюючого стратегічного підходу можна забезпечити ефективність управління міжнародною міграцією з огляду на потреби мігрантів і суспільства й можливості міграційного потенціалу.

Особливої актуальності надає монографії та обставина, що в Україні, яка сьогодні є одним з найбільших донорів робочої сили для європейських країн і для якої міграція має важливе суспільно-політичне і соціальне значення, впродовж двох десятиліть міграційні потоки характеризуються самоплинністю і практично не регулюються державою. Нинішнє державне управління міжнародною міграцією наражається на низку проблем, серед яких можна виокремити дві найважливіші: 1) проблеми правового забезпечення, зокрема відсутність основоположного документа – Концепції міграційної політики; 2) проблема інституційного забезпечення, насамперед відсутність єдиної міграційної служби.

Тому, на думку автора, процеси українського державотворення потребують від інститутів державної влади негайного вироблення ефективної і системної стратегії управління міграцією. Концепція державної політики України в сфері міграції повинна відбивати національні інтереси, враховувати світові тенденції й бути одним з елементів інтеграції України в міжнародну спільноту не як донора висококваліфікованої і реципієнта низькокваліфікованої робочої сили, а як незалежної, прогресивної і цивілізованої держави. Автор дає власні пропозиції і розглядає принципи, за якими повинна вироблятися Концепція, а відтак – міграційна політика держави.

У монографії порушується й пропонується вирішення також низки інших не менш важливих проблем, що свідчать про системний підхід автора до дослідження цієї актуальної для нашої держави проблеми.

Слід також відзначити ґрунтовну доказову логіку автора, яка базується на широкому використанні офіційних статистичних даних, експертних оцінок, отриманих автором особисто, застосуванні різних дослідницьких стратегій, а також сучасних методів дослідження, зокрема статистичного аналізу, непараметричної і нечислової статистики, контент-аналізу, data mining, аналізу соціальних мереж.

Таким чином, монографія Б.М.Юськіва є завершеним, актуальним і ґрунтовним, самостійним дослідженням, яке містить оригінальні нові висновки, що, на нашу думку, можуть дати серйозний поштовх до розвитку політологічних досліджень на перетині двох сфер – міграції і глобалізації.